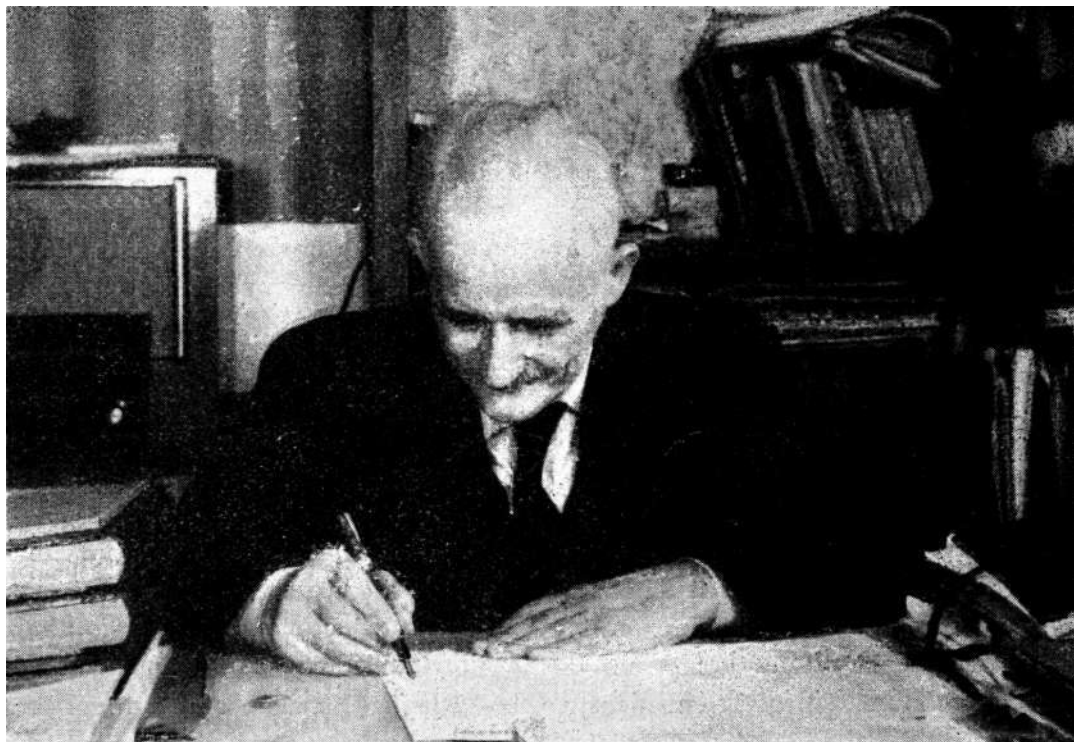

IN MEMORIAM
HAMDIJI KREŠEVLJAKOVIĆU (1888 — 1959)

Iznenada nas je ostavio, u času kada je još s punim poletom dovršavao jedno kapitalno djelo. Bio je dobar drug i dobar čovjek.

Kada su prije više od jedne decenije udarani temelji konzervatorske službe u Bosni i Hercegovini, Hamdija je bio među prvima, koji su se prihvatili ovog odgovornog posla. Njegovo životno i radno iskustvo uplelo se tada u prve niti novih zadataka. Izgledalo je kao da se cijelog života spremao za ovaj posao. Veliko poznavanje spomenika naše kulturne prošlosti omogućilo mu je da se brzo snaho u zadacima koje nam je postavljao Zakon o zaštiti spomenika kulture.

Neizmjereno je velik njegov doprinos stvaranju, uređenju i usavršavanju evidencije i dokumentacije svih vrsta spomenika kulture turskog perioda u Zavodu za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine, a isto tako i njegov udio u pokretanju i uređivanju Naših starina, kao godišnjaka Zavoda. U tim poslovima nam je njegov gubitak nenadoknativ.

Pristupačan za svakog čovjeka, stvorio je vremenom široki krug znanaca i prijatelja, koje je zatim predao u baštinu mladoj konzervatorskoj službi Bosne i Hercegovine.

Bio je nesebičan, pogotovo prema mladim ljudima kada su sa prvim koracima u samostalnom životu trebali još potpore od iskusnih seniora.

U Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH kao i u Redakciji Naših starina pokojnik je uživao ugled voljenog starijeg druga, naučnog radnika i učitelja, pa će uspomena na njega ovdje ostati trajna i uvijek draga.

Redakcija Naših starina

HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ (1888 – 1959)

Poslije duge i teške bolesti u Sarajevu je 9 avgusta 1959 godine umro profesor Hamdija Kreševljaković. Njegov mnogostruki pedagoški i nastavnički rad osjetile su brojne generacije njegovih učenika, a posebno je njegovo naučno djelo zadužilo jugoslavensku historiografiju uopšte, posebno historiografiju Bosne i Hercegovine. Biće posebno posebnom analizom utvrditi razvojnu liniju i konačne rezultate ovoga historičara Bosne i Hercegovine. Istom će se tada moći u cjelini sagledati stvaralački i naučni lik Hamdije Kreševljakovića.

Hamdija Kreševljaković je rođen 6 septembra 1888 godine u trgovačkoj porodici u Sarajevu. U rodnom mjestu je završio osnovnu i učiteljsku školu. Kao odličan učenik je zapažen od svojih nastavnika. Rano se počeo baviti folklorom, narodnom pjesmom i narodnim stvaralaštvom uopšte. Dok je bio učenik Učiteljske škole u Sarajevu, Kreševljaković je bio u prisnim vezama sa svojim nastavnikom, pjesnikom Silvijem Strahimirom Kranjčevićem. Po završetku školovanja (1912), služio je u osnovnim školama u Sarajevu i rano je počeo da pokazuje smisao za prošlost svoga rodnog mjesta i naročit interes za istoriju. Kreševljaković nije bio u mogućnosti da se školuje na nekom univerzitetu i da stiče redovnim putem stručna i metodička znanja, ali je zato pozitivnom ambicijom, radom i razvijenim interesom za istorisku nauku, postigao vrlo mnogo. U početku je kao amater saradivao sa Dr. Pačom u Zemaljskom muzeju. Ta saradnja je bila kratka ali je ostavila dubokog traga u nastojanjima mladog Kreševljakovića za naučnim saznanjima. Interes za istorisku nauku kod Kreševljakovića preći će vremenom u pravu strast. U dnevnoj i učiteljskoj štampi objavljivao je mnoga obavještenja i prikaze povodom pojedinih istoriskih i pedagoških publikacija o Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat, u toku rata i neposredno iza njega.

Poslije 1918 godine Kreševljaković je služio na osnovnim i građanskim školama, pošto je pret-

hodno stekao potrebna stručna znanja i položio odgovarajuće ispite. Kao nastavnik Kreševljaković se isticao stručnom spremom i ljubavlju za poziv i omladinu koja mu je bila povjerena. Imao je srca i upravo roditeljskog razumijevanja prema siromašnim i vrijednim učenicima. Kao nastavnik građanske škole izradio je dobro zapažen udžbenik geografije. Već poznat i stručno izgrađen nastavnik, Kreševljaković je došao za profesora Učiteljske škole u Sarajevu. U eri šestojanuarske diktature bio je prije vremena penzionisan (1932), kada je kao prosvjetni i naučni radnik mogao da uspješno djeluje. Ovaj fakat, međutim, imao je i pozitivnih posljedica po njegov naučni razvitak. Otada je više putovao, mada je to radio i ranije, pa je u svojim naučnim ekskurzijama dopirao i do dalekog Islanda. Na ovim putovanjima je uspostavljao korisne naučne veze i sticao veliko iskustvo.

Neobično vrijedan, pasionirano udubljen u istoriske probleme, Kreševljaković je stalno bilježio razgovore sa starim esnafskim majstorima, pravio ispise iz starih zbirki (medžmua), sidžila, esnafskih deftera i hronika i tako neprekidno bogatio fond kojim se naročito obilno koristio u periodu pune naučne zrelosti. Pored toga, on je stalno prikupljao knjige, časopise i dnevne listove. O svemu je imao pregled i, što je za njega naročito karakteristično, znao je, zahvaljujući upravo fenomenalnom pamćenju, gdje se koji rad nalazi, pa čak i na kojoj se stranici nalazi neki detalj. Rijetko čija privatna biblioteka kod nas obiluje onako bogatim materijalom iz istorije Bosne i Hercegovine kao što je Kreševljakovićeva.

Malo je kod nas bilo ljudi koji su se s naučnom strašću posvećivali prošlosti Sarajeva kao što je bio Kreševljaković. Ovaj grad je imao sreću da su se dvojica njegovih građana godinama, upravo decenijama, bavili istorijom ovog rijetko interesantnog ekonomskog i kulturnog centra Bosne i Hercegovine.

Kreševljakovićevo interesovanje bilo je više-struko. Njega je privlačila ekonomska, kulturna i politička istorija Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću. Sa najviše uspjeha se on ipak bavio ekonomskom istorijom gradskih centara, kao što su Sarajevo i Mostar, te zatim Travnik i Banja Luka. Esnafi i esnafska gradska privreda dolaze u prvi plan njegova interesovanja. Rezultat tih nastojanja bio je rad posvećen sarajevskoj čaršiji koji je izašao u »Narodnoj starini« pod naslovom »Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti« (1927). Dopunjujući ovaj rad pretežno turskom izvornom građom, Kreševljaković je osam godina kasnije objavio veće i zamašnije djelo iz iste problematike u izdanjima Jugoslavenske akademije znanosti umjetnosti u Zagrebu, pod naslovom »Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini« (1463—1878) — Sarajevo (1935). Ovaj rad je obuhvatio razvitak sarajevske privrede u osmanliskom periodu kao i esnafsku organizaciju Sarajeva. Domaća i strana naučna javnost primila je rad s pažnjom i priznanjem.

Mada se bavio i drugim istoriskim problemima, Kreševljaković je uspio da najviše uradi u istoriji naših esnafa. Poslije 1935 godine objavio je nekoliko uspješnih i zapaženih monografija o pojedinim esnafima, kao o kazandžiskom (1951), čizmedžiskom (1957), saračkom (1958) i drugim, što mu je omogućilo da konačno napiše posljednju verziju sarajevskih esnafa u djelu »Esnafi i obrti u starom Sarajevu« (1958). Obogaćen iskustvom, a raspoložujući značajnim izvornim materijalom, Kreševljaković je ovim djelom dao najviši izraz svoga stvaralaštva.

Prateći prošlost esnafa, Kreševljaković je obradio esnafsku privredu Mostara (1951), napisao je monografiju o Banjoj Luci i njenoj esnafskoj privredi, a pred smrt, u kraćim intervalima kada mu je to opasna bolest dopuštala, obradio je i ostale, manje esnafske centre u Bosni i Hercegovini. Nekoliko dana pred smrt, za našeg posljednjeg viđenja, govorio mi je o svojoj koncepciji esnafa i esnafske privrede, izražavajući radost što mu je pošlo za rukom da je ostvari pod vrlo teškim životnim okolnostima.

Kreševljaković je zapazio važnost i ulogu vakufa u razvitku bosanskih gradova. U spomenici koja je izašla povodom 400-godišnjice Gazi Husrevbegove džamije (1932) opisao je sve važnije objekte Gazi Husrevbegovog vakufa. Interesovao se za postanak i razvitak vodovoda u Sarajevu kao i za građevine na vodi u starom Sarajevu uopšte, te

nam o tome ostavio vrlo vrijedne priloge. Posebnu pažnju posvetio je javnoj higijeni u vrijeme osmanliske uprave, te je 1937 g. objavio značajan rad o banjama (hamamima) u Bosni i Hercegovini. Zbog toga što je ovo djelo postalo knjižarski raritet, došlo je do dopunjenog izdanja (1952). Rijetki su naši historičari čija se djela pojavljuju u drugom izdanju, a kod Kreševljakovića to je bio ponovljen slučaj.

Praktična primjena Kreševljakovićevo poznavanja sarajevske čaršije, bilo onim što je kazivao ili onim što je zabilježeno u njegovim djelima, odrazila se i prilikom diskusije o uređenju te čaršije, izrade njene makete, postavljanju izložbe Gradskog muzeja u Sarajevu, a posebno kod dokumentacije u izradi urbanističkog rješenja toga dijela grada. Od naročitog značaja je njegovo poznavanje važnijih istoriskih objekata u gradu Sarajevu koje je trebalo staviti pod državnu zaštitu.

Politička istorija Bosne i Hercegovine, mada u manjoj mjeri, također je interesovala Kreševljakovića. Pisao je o austriskoj agresiji na Bosnu početkom XVIII vijeka (Boj pod Banjom Lukom 1737), a zatim o okupaciji Bosne i Hercegovine 1878 g. Sa novim materijalom i živim, upravo reljefnim izlaganjem obrađen je buran period sarajevske prošlosti u prelomnom periodu njene istorije. Važno je da pomenemo da je Kreševljaković ostavio u rukopisu rad o Sarajevu za vrijeme austro-ugarske okupacije koje ustvari pretstavlja hroniku Sarajeva.

Naročitu pažnju Kreševljaković je posvetio ispitivanju postanka i razvitka kapetanija u Bosni i Hercegovini kao feudalnih vojnih institucija kakvih nije bilo u ostalim pokrajinama Turske. Kad je ovo djelo bilo završeno i izašlo iz štampe, Kreševljaković je već bio ozbiljno bolestan i nalazio se u bolnici. Objavljajući niz kraćih priloga o našim gradovima, uspio je da daje jedinstvenu sliku o kapetanijama, gradovima koji su se nalazili u pojedinim kapetanijama i kapetanima kao nosiocima vlasti u njima. U Godišnjaku Istoriskog društva Bosne i Hercegovine objavio je radnju o kapetanima i kapetanijama (1950) a nekoliko godina kasnije izašlo je u izdanjima Naučnog društva obimno i značajno djelo pod naslovom »Kapetanije u Bosni i Hercegovini« (1954). Ovim radom Kreševljaković je pružio obilje građe za tumačenje uloge muslimanskog plemstva u istoriji Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX vijeku.

U vezi sa kapetanijama je položaj gradova i njihov značaj u istoriji Bosne i Hercegovine pod turskom vladavinom. To je Kreševljaković naglasio radovima koje je objavljivao u »Našim starinama«, i to: Stari bosanski gradovi (Naše starine, I), Stari hercegovački gradovi (u saradnji sa piscem ovih redova, Naše starine, II) i Podaci o tvrđavama u Derventi i Travniku (isto s piscem ovih redova, Naše starine, III). Ovi radovi imaju značaja za istoriju gradova, utvrđenja, načina gradnje i tehnike građenja. Važno je da pomenemo da je u Našim starinama objavio još nekoliko radova o važnijim građevinskim spomenicima u Bosni i Hercegovini.

Dok je Kreševljaković u predratnom periodu bio manje zapažen i nepriznat u vrijeme nacionalnih zaoštrenosti, njegovo djelo dobilo je pravo mjesto, koje mu po ljudskom stavu i po naučnom radu i pripada, istom u našoj socijalističkoj državi. U Zemaljskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti dobio je mjesto naučnog saradnika. Tu su mu pružene bolje mogućnosti za rad od onih koje mu je davala srednja škola. U poratnom periodu on je saradnik svih sarajevskih naučnih časopisa, a njihov broj nije mali. Sa svojim radovima javljao se u Glasniku Zemaljskog muzeja, Istorisko-pravnom zborniku, Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vlašću, Našim starinama, Radovima, građi i djelima Naučnog društva i Godišnja-

ku Istoriskog društva Bosne i Hercegovine. Za posljednjih deset godina objavio je takva djela koja predstavljaju najbolje priloge za poznavanje istorije Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću.

Treba napomenuti da je Kreševljaković dao čitav niz priloga iz istorije Bosne i Hercegovine u Enciklopediji Jugoslavije, a u II knjizi Istorije naroda Jugoslavije napisao je istoriju Bosne u XVIII vijeku. Na popularisanju istoriske nauke učinio je također mnogo. Tako je u tuzlanskom Frontu slobode objavio više kraćih priloga o gradovima sjeverne Bosne, kao što su Tuzla, Gradačac, Brčko i Bijeljina.

Opšte priznanje Kreševljakovićevom naučnom radu došlo je prilikom osnivanja Naučnog društva, kada je izabran za redovnog člana i za potpretsjednika toga Društva. Kao naročito priznanje za njegov rad došlo je odlikovanje pretsjednika Republike ordenom rada II reda.

I najzad da istaknem značaj ličnosti ovog skromnog i istinskog čovjeka. Bez toga bi ovi podaci o njegovom naučnom radu bili blijedi i nepotpuni. U ličnosti Hamdije Kreševljakovića sjedinile su se rijetke osobine duboko humanog čovjeka i istrajnog ispitivača naše prošlosti. On je imao mnogo razumijevanja za ljude, počevši od velikog broja njegovih učenika prema kojima je neobično pažljiv, pa do ljudi s kojima je saradivao. Prema svima je bio ljudski širok i pomagao je bez ustezanja.

Dr. Hamdija Kapidžić

BIBLIOGRAFIJA ŠTAMPANIH RADOVA HAMDİJE KREŠEVLJAKOVIĆA¹

God. 1904.

1. HALAL PARA. — *Behar*, V/1904-5, br. 4 (15. VI), str. 58—59.
Narodna pripovijetka, čuo je od rahmetli oca.

God. 1906.

2. MUDRI STARAC. — Smilje, zabavno poučni list za mladež obojega spola, Zagreb. XXXIV/1906, str. 106—107.
Narodna pripovijetka.

God. 1907.

3. LAV I LISICA. — *Pobratim*, zabavni i poučni list za odrasliju mladež, XVIII/1907—8, str. 197—198.
Narodna pripovijetka.
4. SUMBUL UDOVICA. — *Behar*, VIII/1907—8, br. 10 (15. IX.), str. 158—159.
Narodna pjesma.
5. PRVI SEVDAH. — *Behar*, VIII/1907—8, str. 175—176.
Narodna pjesma.
6. ONOMADNE U PETAK U PODNE. — *Behar*, VIII/1907—8, str. 256.
Narodna pjesma.
7. DJEVOJKA I JABUKA. — *Behar*, VIII/1907—8, str. 271.
Narodna pjesma.
8. DERTU DERMAN. — *Behar*, VIII/1907—8, str. 271.
Narodna pjesma.
9. LJUDI VELE DA JE SUMBUL MAVI. — *Behar*, VIII/1907—8, str. 271.
Narodna pjesma.

God. 1908.

10. ŠEĆER SALKO MOJE MILO ZLATO. — *Behar*, IX/1908—9, str. 13.
Narodna pjesma.
11. DVOJE DRAGIH. — *Behar*, IX/1908—9, str. 13.
Napomena: Potpis H. Karišiković umjesto H. Kreševljaković, i to je ispravljeno u sadržaju.
12. BEHLULBEGOVIĆA. — *Behar*, IX/1908—9, str. 128—129.
13. DULBEHARA. — *Behar*, IX/1908—9, str. 292.
14. ŽENIDBA IBRIŠMAGIĆA. — *Behar*, IX/1908—9, str. 292.
Narodna pjesma.
15. NA KOGA MI DRAGI NALIKUJE. — *Behar*, IX/1908—9, str. 292.
Narodna pjesma.
16. VJERNA LJUBA BEGA MUSTAJBEGA. — *Behar*, IX/1908—9, str. 292—293.
Napomena: potpis izostavljen, ali u sadržaju uneseno pod mojim imenom.

God. 1909.

17. ZAVOD ZA PROUČAVANJE BALKANA. — Bošnjak, XIX/1909, br. 21, (22. V.)
18. STA JE S DIVOT-IZDANJEM KRANJCEVIĆEVIH PJESAMA? *Muslimanska svijest*, nezavisni organ Muslimanske napredne stranke u BiH. God. H/1909, br. 32, (11. VIII.).
Bez potnisa.
19. DJEVER I NEVJESTA. — *Behar*, X/1909—10, str. 43.
Narodna pjesma.
20. PASA KARA MUJU HAZNADARA. — *Behar*, X/1909—10, str. 43—44.
Narodna pjesma.
21. URANILA HASANAGINICA. — *Behar*, X/1909—10, str. 44.
Narodna pjesma.

¹ Ovu bibliografiju sastavio je za života sam prof. Hamdija Kreševljaković na kojoj su nakon njegove smrti izvršene manje dopune.

God. 1910.

22. VUKO PEĆANAC. — *Bos. Vila*, XXV/1910, (15. I.), str. 31. (Nekrolog)
23. PJESME: BRANKA S. ŠKARICE. — (Budimir Podbarčski), Zagreb 1906. Tisak B. Albrechta. — Hrvatska zajednica, god. II. br. 3 (13, I. 1910). Potpis Hamdija Šećinovac-Kreševljak. Prikaz
24. IVAN JABLANOVIĆ, Međunarodni pravni položaj bosanskih vladara Kotromanića do pada Bosne 1463. — *Hrvatska zajednica*, H/1910, br. 24 (27. III.), Potpis H. Prikaz
25. KRATAK PREGLED MLADOTURSKOG POKRETA. — *Muslimanska sloga*, 1/1910, br. 37 (10. VI).

God. 1911.

26. JURJEVO U SARAJEVU. — *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, r. 16 a. Zagreb 1911.
27. O TRISTOGODIŠNJI CI HRVATSKOG KNJŽEVNOG RADA U BOSNI (1611—1911) — *Hrvatska zajednica*, III/1911, br.49—53, (26, 28—VI i 1, 5, 8—VII).

God. 1912.

28. BOGUMILSKA LITERATURA U BOSNI. — *Književni pupoljci učiteljskih pripravnika u Sarajevu (1887—1912)*, uredio Josip Milaković, Sarajevo god. 1912, str. 209—212. (Zbog ovog članka spomenuo me je iste godine u osvrtu na ovu knjigu kritičar Ljudevit Dvorniković u Sarajevskom listu, u članku »Književnici u zametku« i to je prvi spomen mome radu u štampi.)
29. KRANJČEVIĆ KAO DIREKTOR TRGOVAČKE ŠKOLE. — *Književni pupoljci učiteljskih pripravnika u Sarajevu 1887—1912*. Za tisak uredio i izdao Josip Milaković, Sarajevo. God. 1912, str. 212—216.
30. KRATAK PREGLED HRVATSKE KNJIGE U HERCEG-BOSNI OD NAJSTARIJIH VREMENA DO DANAS, Sarajevo — god. 1912, str. 53. Tiskara Kramatić i Raguz.
31. Dr. Ćiro Truhelka: GAZI HUSREFBEG, NJEGOV ŽIVOT I NJEGOVO DOBA. — *Zeman*, 11/1912, br. 82 (12. IX), str. 13, (Bajramski prilog). Prikaz

God. 1914.

32. Vejsil Ćurčić: REZENTE PFAHLBAUTEN VON DONJA DOLINA IN BOSNIEN. — *Sarajevski list*, XXXVII/1914, br. (24. I.). (Prijevod recenzije gračačkog profesora Meringera).
33. ZEMLJOPISNO-STATISTIČKI PREGLED BOSNE I HERCEGOVINE od Dr. M. MANDIĆA, SARAJEVO 1914. — *Hrvatska zajednica*, List za politiku, prosvjetu i narodno gospodarstvo. God. III/1914, br. 39 (16. VII).
34. POSLJEDNJI ISPIT ZA UČITELJSKA OSPOSOBLJENJA. — *Učiteljska zora*, X/1914, str. 19—21. Potpis: Hamdija.
35. STORY HOUR. — *Učiteljska zora*, X/1914, str. 55—56. (Ovaj sam članak preveo sa slovenačkog, a štampan je u »Slovenskom narodu«).
36. TADE SMIČIKLAS. — *Hrvatska svijest*, I/1914, br. 8, str. 2—5. Nekrolog
37. Hamdija Mulić: »IZ ŽIVOTA ZA ŽIVOT«, — *Učiteljska zora*, X/1914, str. 127—128. H. K-ić. Prikaz
38. POVIJESTI dra MILANA PRELOGA. — *Učiteljska zora*, X/1914, str. 156—157. H. K-ić. Prikaz
39. UČITELJSKE PLAĆE U KRANJSKOJ. — *Učiteljska zora*, X/1914, str. 181.
40. PEDAGOŠKA KNJIŽNICA. — *Učiteljska zora*, X/1914, str. 181—182. H. K-ić. Prikaz
41. ZEMLJOPISNI I STATISTIČKI PREGLED BOSNE I HERCEGOVINE. Sastavio Dr. Mihovil Mandić. — *Učiteljska zora*, X/1914, str. 252. (Prikaz) H. K-ić.
42. JOSIP KERNIĆ. — *Učiteljska zora*, X/1914, str.296—297. (Nekrolog) H. K-ić.
43. Edhem Mulabdić: NOVA VREMENA, MOSTAR 1914. — *Učiteljska zora*, X/1914, str. 301—302. (Prikaz) H. K-ić.

God. 1915.

44. O KALENDARU. — *Napredak*, kalendar za 1915, godina IX/1915, str. 53—61. Ovo je najobičnija komplikacija.
45. KALENDAR »GAJRET« ZA GODINU 1333—1915. *Učiteljska zora*, XI/1915, str. 35—40.
46. Hamdija Mulić: NARODNO PROSVJEĆIVANJE. — *Učiteljska zora*, XI/1915, str. 76. Prikaz, H. K-ić.
47. NINE (NIKOLA) BUCONJIĆ: LJILJANKE. Mostar 1915. — *Učiteljska zora*, XI/1915, str. 110. Prikaz. H. K-ić.
48. NARODNE JUNAČKE PJESME IZ BOSNE I HERCEGOVINE. Sakupio fra Marijan Šunjić a izdao zbor franjevačkih bogoslova »Jukić«, Sarajevo 1915. — *Učiteljska zora*, XI/1915, str. 166—167.

49. S. Srkulj: POVIJESNA ČITANKA, Zagreb 1915. — Učiteljska zora, XI/1915, str. 167—168
Prikaz.
50. Dr. fra Julijan Julenić: KULTURA I BOSANSKI FRANJEVCI, svezak II, Sarajevo 1915 — Učiteljska zora, XI/1915, str. 168—169.
Prikaz. H. K-ić.
51. Edhem Mulabdić: NOVA VREMENA. — Sarajevski list, XXXVIII/1915, br. 63 (3/III)
Prikaz.
52. OPĆA POVIJEST U SINKRONISTICKOM PREGLEDU. Stari vijek. Priredio Dr. Milan Prelog. — Sarajevski list, XXXVIII/1915, br. 63, (3/III).
Prikaz.
53. PJESME ZA NAŠU DJECU. — Sarajevski list, XXXVIII/1915, br. 253, (18/IX.).
54. Šunjićeve »NARODNE PJESME«. — Sarajevski list, XXXVIII/1915, br. 260 i 261 (14 i 15/IX.).
Prikaz.
55. Šunjićeve »NARODNE PJESME«. — Sarajevski list, XXXVIII/1915, br. 260 i 261 (27 i 28/IX.).
Prikaz.
56. CRTICE IZ DJEČJEG ŽIVOTA (Prinos dječijoj psihologiji). — Napredak, (Zagreb), LVI/1915, str. 367.

God. 1916.

57. Fra PETAR BAKULA (O STOGODIŠNJICI ROĐENJA). — Napredak, kalendar za 1916, god. X/1916, str. 178—179.
Bez potpisa. (Članak je urednik kalendara A. Tandarić tako okljaštrio i skratio da ga nisam htio potpisati.)
58. VILAJETSKA ŠTAMPARIJA U SARAJEVU. — Naša misao, XXX/1916, br. 6—8, str. 117—118.
59. TRI NOVE KNJIGE Dr. JELENIĆA. — Sarajevski list, XXXIX/1916, br. 115 i 116 (4 i 5/V.).
60. Dr. fra Julijan Jelenić: LJETOPIS Fra NIKOLE LAŠVANINA (Separatni otisak iz »Glasnika zemaljskog muzeja« u Bosni i Hercegovini), Sarajevo 1916. — Nastavni vjesnik, sv. 10, knjiga XXIV/1916, str. 699—701.
Prikaz
61. HERCEGOVAČKI HRVAT. — Učiteljska zora, XII/1916, str. 240.
62. SULTAN ABDUL HAMID II O ŠKOLAMA. — Učiteljska zora, XII/1916, str. 165—166.
Bez potpisa.
63. POČETNICA ILI BUKVAR ZA NEPISMENE (analfabete) OD IVE DOBRŽANSKOG. — Učiteljska zora, XII/1916, str. 116—117.
Prikaz
64. MATIJA NINOSLAV I MONGOLSKA INVAZIJA. Metodska jedinka za IV razred. — Učiteljska zora, XII/1916, br. 9 (novembar), str. 212—215.
65. AHMED SEREMET. — Učiteljska zora, XII/1916, str. 215—216.
Nekrolog.
66. ABDUL MEDŽID, Nacrt metode jedinke. — Učiteljska zora, XII/1916, str. 233—236.
67. VILAJETSKA ŠTAMPARIJA U SARAJEVU. — Naša misao, 1916, str. 117—118.
68. NIKOLA BUCONJIĆ: FRANJO JOSIP I. — Učiteljska zora, XII/1916, str. 239—140.
(Prikaz.)
69. NIKOLA BUCONJIĆ: FRANJO JOSIP I, Sarajevo 1916. — Sarajevski list, XXXIX/1916, br. 331 (9. XII.).
(Prikaz)
70. CAREVIĆ I STARAC ŽUTE BRADE. — Hrvatska narodna zajednica, List za prosvjetu i gospodarstvo, IV/1916, br. 12 (31. XII.), str. 190—193.
71. SLUŽBENA STATISTIKA TURSKIH ŠKOLA (za 1328/29 školsku godinu) Nastavni vjesnik, XXV, 1916—7, str. 572—573.

God. 1917.

72. IZ ŠKOLSKOG DNEVNIKA. — Napredak (Zagreb), tečaj LVIII/1917, str. 38.
73. ZAKLADA JULIJA KEMPFA. — Učiteljska zora, XIII/1917, str. 21—22.
74. Dr. M. Prelog: POVIJEST BOSNE U DOBA OSMANLIJSKE VLASTI. (II. dio) — Učiteljska zora, XIII/1917, str. 45.
Prikaz
75. STJEPKO ILIJIĆ. — Učiteljska zora, XIII/1917, str. 49—51.
(Prigodni članak o Ilijiću kao pedagogu i pjesniku).
76. STRANE SVIJETA I OBZOR (Metodska jedinka za IV godište. — Učiteljska zora, XIII/1917, str. 88—91.
77. POČETNICA ILI BUKVAR ZA NEPISMENE (analfabete). — Sarajevski list, XL/1917, br. 87 (28/III.).
78. VAŽNA REFORMA NA AUSTRIJSKIM ŠKOLAMA. — Učiteljska zora, XIII/1917, str. 178—180.
79. KALENDAR »BOŠKOVIĆ« za 1918. — Učiteljska zora, XIII/1917, str. 180—181.
Prikaz
80. STJEPAN Đ. BLAŽEKOVIĆ, PRAVI ČLAN HRV. PEDAGOŠKOG ZBORA. — Učiteljska zora, XIII/1917, str. 185—186.
Bilješka.
81. PRILOG POVIJESTI SARAJEVA. — Sarajevski list, XL/1917, br. 169 (5. VII.).
Prikaz knjige, Crkva sv. Ante Padovanskog u Sarajevu, Sarajevo 1917. K-ić.
82. PEDAGOŠKA ENCIKLOPEDIJA. — Učiteljska zora, XIII/1917, str. 237—238.
83. KALENDAR »BOŠKOVIĆ« ZA GOD. 1918. — Sarajevski list, XL/1917, br. 214 (1. IX.).
Prikaz, bez potpisa.

84. ŠEJH SEJFUDIN FEHMI ef. KEMURA. — *Sarajevski list*, XL/1917, br. 227 (17. IX.).
Nekrolog.
85. STJEPANUŠA. — *Nastavni vjesnik*, XXVI/1917, br. 1 (rujan), str. 39—41.
Prilog povijesti književnog rada u Bosni.

God. 1918.

86. MUHAMED SEID SERDAREVIĆ. — *Sarajevski list*, XL/1918, br. 118 (3. VI.).
Nekrolog.
87. JUKIĆ I PUČKE ŠKOLE U BOSNI. — *Hrvatska njiva*, II/1918, br. 27 (13. VII.), str. 459—463.
88. BIBLIOGRAFIJA JUKIĆEVA RADA I LITERATURA O JUKIĆU. — *Slavenski jug*, I/1918, Zagreb,
br. 13—14, str. 68—71.
89. *Ivan Franjo Jukić: POVODOM 100-GODIŠNJICE ROĐENJA*. — *Učiteljska zora*, XIV/1918, str. 113—120.
90. RAZGOVOR VILA ILIRKINJA GODINE 1835. *Ljetopis Jugoslavenske akademije*, svezak 32 god. I
Zagreb, 1918.
Ima separat.

God. 1920.

91. HASANAGA BEŠIROVIĆ-PEČKI. — *Pravda, kalendar Jugoslavenske Muslimanske organizacije*,
I/1920, str. 35—38.
Ispravka: Hasanaga nije bio Beširević, što ja onda nisam znao.
92. ŠTAMPARIJE U BOSNI ZA TURSKOG VREMENA (1529—1878), Građa za povijest književnosti
hrvatske, knjiga 9, Zagreb 1920, str. 1—47.
Postoji sparat.

God. 1921.

93. HADŽI HAZIF ASIM EFENDIJA DŽAFIĆ. — *Pravda organ JMO*, IH/1921, br. 25 (263), (5. III.) i
br. 26 (264) (8. III.).

God. 1922.

94. TRGOVAČKE ŠKOLE U ČEHOSLOVAČKOJ. — *Pravda glasilo JMO*, IV/1922, br. 8 (11. I.) i br. 9
(12. I.).
95. FRA GRGO MARTIĆ (O 100-godišnjici rođenja). — *Obzor*. LXIII/1922, br. 21 (24.1.).
Potpis -K-
96. FRA GRGO MARTIĆ (O 100-godišnjici rođenja 24. I. 1822). — *Pravda*, IV/1922, br. 19 od (24. I.).
97. ŠEJH SEJFUDIN FEHMI ef. KEMURA. — *Narodno jedinstvo*, V/1922, br. 30 (13. II.).
98. ČASOPISI U BOSNI I HERCEGOVINI PRIJE OKUPACIJE. — *Narodno jedinstvo*, V/1922, br. 30, 31,
32, 33 i 35 (13, 14, 16, 17 i 20. II.).
99. IZ BOSANSKE TRGOVINE XIX STOLJEĆA. — *Narodna starina*, I/1922, str. 162—164.

God. 1923.

100. NOVINARSTVO U HERCEG-BOSNI PRIJE OKUPACIJE. — *Napredak, kalendar*, X/1923, str. 88—99.
101. PISMO AHMED DŽEVDETA O AŠIKOVANJU U SARAJEVU. — *Narodna starina*, II/1923, str. 175—
176.

God. 1924.

102. JUKIĆ I PUČKA ŠKOLA U BOSNI. — *Napredak, kalendar*, XIII/1924, str. 65—72,
Preštampano iz Hrvatske Njive.
103. ZEMLJOPIS TRGOVINE I PROMETA, za trgovačke škole. Vlastita naklada pisca. Sarajevo 1924,
str. 199.

God. 1925.

104. POČETAK UKIDANJA JANIČARA U BOSNI. — *Pravda kalendar JMO*. IV/1925, str. 49—55.
Po podacima iz Povijesti Bosne od Muhamed Ennveri ef. Kadića.
105. HAMZALIJA. — *Novi glasnik Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 1/1925, br. 2 (21. VII.).
Nekrolog Hamzaliji Ajanoviću.

God. 1926.

106. TRIDESETPET GODINA KNJIŽEVNOG RADA S. BAŠAGIĆA. — *Naša pravda*, V/1926, br. 4 (29. I.).
107. »ABDULAH PAŠA« I »POD OZIJOM«. — *Pravda* (Bajramski prilog), 1926, br. (19. VI.).
Dramski spjevovi S. Bašagića.
108. ŠTROSMAJEROVO PISMO MEHMEDBEGU KAPETANOVIĆU. — *Nastavni vjesnik*, XXXV/1926,
sv. 3—4, str. 81—83.
109. Dr. SAFVETBEG BAŠAGIĆ-REDŽEPAŠIĆ. — *Spomenica Na 55-god. rođenja dra S. B. (Mirza
Safveta) i 30-godišnjicu njegovog pjesničkog i naučnog rada, spojena sa 20-god. Itihada u Mostaru*,
Mostar 1926, str. 14—21.

110. O POSTANKU I RAZVITKU SARAJEVA DO 1878. — *Večernja pošta*, 1926, br. 1541—1544 (23—26 augusta).
Naslov u pojedinim brojevima su različiti i potječu od uredništva dok je pravi naslov stavljen samo u prvom broju kao podnaslov.

God. 1927.

111. ZEMLJOPIS DOMOVINE U NAŠIM ŠKOLAMA. — *Napredak*, II/1927, br. str. 47—48.
112. MILENA MRAZOVIĆ. — *Napredak*, II/1927, br. 6, str. 89—90.
113. ESNAFSKI TEFERIČI U SARAJEVU. — *Pravda, kalendar JMO*, V/1927, str. 68—77.
114. ŠTAMPARIJA HERCEGOVAČKOG VILAJETA U MOSTARU 1876. — *Pravda*, VII/1927, br. 15 (2. IV.).
115. OPĆINSKI IZBORI U SARAJEVU 1878. — *Pravda*, VII/1927, br. 20 (10. V.).
116. ESNAFI U SARAJEVU, za turskog vremena. — *Novi behar*, I/1927—1928, br. 2, 3, 4, 5.
117. SARAJEVSKA OKOLINA U PREHISTORIJSKO DOBA. — *Novosti*, br. od 11. VIII. 1927.
118. POČECI KULTURNOG RAZVOJA ŠEHER-SARAJEVA. — *Novosti*, god. 1927, br. 245 (4. IX.).
119. ŠEFIKA NESTERIN BJELEVIC. — *Novosti, god.* 1927, br. od 4. XII.
Nekrolog.
120. SARAJEVSKA ČARŠIJA, NJENI ESNAFI I OBRTI ZA OSMANLIJSKE UPRAVE. — *Narodna starina*, br. od 14. VI, 1927, str. 15—58.
Ima separat.
121. KAKO JE POSTALO SARAJEVO. — *Hrvatski list*, (Osijek), 1927, br. 301.

God. 1928.

122. DOLAZAK SS. MILOSRDNICA U BOSNU 1871. — *Hrvatski list*, (Osijek), br. od 8. I. 1928.
123. POŽARI, POPLAVE I ZARAZNE BOLESTI U SARAJEVU (od 1480—1878). — *Napredak, kalendar*, XVII/1928, str. 148—151.
124. RUSTEM PAŠA, VELIKI VEZIR SULEJMANA II. — *Nastavni vjesnik*, XXXVI/1928, ožujak-travanj, sv. 7—8, str. 272—287.
125. OKUPACIJA SARAJEVA 15. kolovoza 1878. — *Novi behar*, II/1928—1929, str. 147—148.
126. SARAJEVO PONOVO GLAVNI GRAD HERCEG-BOSNE. — *Novi behar*, II/1928—29, str. 163—164, 195—196, 210—211, 228—230.
127. SARAJEVO ZA NARODNE VLADE. — *Novi behar*, II/1928—29, str. 259—262.
120. MUSAFIRHANE I IMARETA U STAROM SARAJEVU. — *Naša domovina*, VI/1927—28, str. 227—228.
129. MUSA ČAZIM ČATIĆ (životopis). — *Izabrane pjesme Muse Čazima Čatića*, 1928, str. 3—16, Sarajevo.
Novi behar, god. VIII/1934—35, str. 345—350.

God. 1929.

130. VJEKOSLAV KLAIĆ. — *Napredak, kalendar*, XVIII/1929, str. 185—192.
131. KRANJČEVIĆ KAO DIREKTOR TRGOVAČKE ŠKOLE U SARAJEVU. — *Napredak*, IV/1929, br. 34, str. 20—22.
Preštampano iz almanaha, Književni pupoljci (Sarajevo 1912).
132. Dr. OTTO BLAU (o stogodišnjici rođenja). — *Nastavni vjesnik*, knj. XXXVII/1929, sv. 9—10, str. 367—374.
133. MUZEJSKO DRUŠTVO U SARAJEVU. — *Novi behar*, III/1929—30, str. 129—130.
134. FRANJO ŽAVERIJA FRANJKOVIĆ. — *Napredak*, IV/1929, br. 12, str. 124—125.
135. FRANJO ŽAVERIJA FRANJKOVIĆ (prvi učitelj iz Hrvatske u Bosni). — *Hrvatski list*, (Osijek), broj od 25. XII. 1929.
Preštampano iz *Napredka* glasnika H. K. D. N.
136. LJEČILIŠTE KISELJAK. — *Novi behar*, III/1929—30, str. 266—267.
137. KUPALIŠTE ILIDŽA, — *Novi behar*, III/1929—30, str. 221—223.

God, 1930.

138. ROGATICA. — *Novi behar*, III/1930, str. 326—328.
139. GOVOR OSMAN PAŠE PRI OTVARANJU ZEMALJSKOG VIJEĆA U SARAJEVU 1868. — *Obzor*, LXXI/1930, br. 11 (16. I.).
140. LITERATURA O GAZI-HUSREVBEGU. — *Novi behar*, IV/1930—31, str. 47.
141. SARAJEVO OD ISABEGA DO HUSREVBEGA. — *Novi behar*, IV/1930—31, str. 33—35.
142. SARAJEVO U GAZI-HUSREVBEGOVO DOBA. (Povodom 400-godišnjice njegove džamije. — *Narodno jedinstvo*, ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931 godinu, god. II, Sarajevo 1930, str. 290—292).
143. HANIKAH. — *Novi behar*, IV/1930—31, str. 35—36.
144. IMARET I MUSAFIRHANA. — *Novi behar*, IV/1930—31, str. 37.
145. SAHAT-KULA I MUVEKITHANA. — *Novi behar*, IV/1930—31, str. 37—38.
146. ŽEPČE. — *Novi behar*, IV/1930—31, str. 68—70.
147. O IZDANJU PJESNIČKIH DJELA FRA GRGE MARTIĆA. — *Napredak*, V/1930, br. 11—12, str. 160.

God. 1931.

148. GAZI HUSREVBEG. — *Napredak kalendar*, XX/1931, str. 101—113.
Postoji separat.
149. DVA BOŠNJAKA POVJESNIČARA (M. E. Kadić i Dr. fra J. Jelenić). — *Narodna starina*, X/1931, str. 273—277.

150. STARE SARAJEVSKE BANJE. — *Napredak, glasilo HKDN*, VI/1931, br. 5—6, str. 73—75.
 151. A. ČIČIĆ, MONOGRAFIJA O fra GRGI MARTIĆU. — *Franjevački vjesnik*, XXXVIII/1931, br. 1. str. 28—29.
 Prikaz
 152. BIBLIOGRAFIJA E. MULABDIĆA DO SADA. *Novi behar*, IV/1930—31, str. 223—224.
 153. OD SOPRONOVE DO ISLAMSKE ŠTAMPARIJE. — *Novi behar*, IV/1930—31, str. 233—235.
 154. MERHUM MUHAMED ENVERI ef. KADIĆ. — *Novi behar*, IV/1930—31, str. 307—309.

God. 1932.

155. HUSEIN KAPETAN GRADAŠČEVIĆ — ZMAJ OD BOSNE. — *Napredak kalendar XXI/1932*, str. 105—131.
 Postoji separat.
 156. SARAJEVO DO HUSREVBEGA. — *Spomenica Gazi-Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 3—8.
 157. GAZI HUSREVBEG. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*. Sarajevo 1932, str. 17—27.
 158. TURBETA I MEZARI OKO BEGOVE DŽAMIJE. — *Spomenica Gazi Husrevbegove 400-godišnjice*, Sarajevo, 1932, str. 38—41.
 159. HUSREVBEGOV MEKTEB. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 43—45.
 160. HANIKAH. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 57—59.
 161. IMARET I MUSAFIRHANA. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 59—63.
 162. SAHAT-KULA I MUVEKITHANA. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 63—64.
 163. BEZISTAN I HANOVI. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 65—70.
 164. HUSREVBEGOVA BANJA. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 70—72.
 165. VAKUFSKA BOLNICA. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 72—73.
 166. GAZI-HUSREVBEGOV VAKUF. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 91—116.
 167. MUTEVELIJE HUSREVBEGOVA VAKUFA. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 126—136.
 168. NAZIRI, DŽABIJE I KJATIBI. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 137—141.
 169. HATIBI I IMAMI HUSREVBEGOVE DŽAMIJE. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 141—146.
 170. MUDERISI HUSREVBEGOVE MEDRESE. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 146—152.
 171. MUDŽEVIDI. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 153—155.
 172. ŠEJHOVI HUSREVBEGOVA HANIKANA. — *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo 1932, str. 156—159.
 173. DŽEVDET-PAŠINA PISMA o Bosni iz 1864 godine. — *Novi behar*, V/1931—32, str. 266—270, 289—291, 316—322.
 Postoji separat.
 174. Marko Perojević: PETAR KRUŽIĆ. — *Novi behar*, V/1931—32, str. 308.
 Prikaz.
 175. TURKISCHE SCHRIFTEN AUS DEM ARCHIVE DES PALATINS NIKOLAUS ESTERHAZY (1606—1645) REDIGIERT VON LUDVIG FEKETE. — *Novi behar*, V/1931—32, str. 336.
 Prikaz
 176. ČETIRI PISMA MEHMED BEGA KAPETANOVIĆA MARTIĆU. — *Franjevački vjesnik*, XXXIX/1932, str. 301—307.

God. 1933.

177. MUHAMED ENVER ef. KADIĆ. — *Narodna uzdanica kalendar I/1933*, str. 108—115.
 178. Pok. LJUDEVIT DVORNIKOVIĆ. — *Novi behar*, VI/1932—33, str. 282.
 Nekrolog.
 179. TURALIBEGOV VAKUF U TUZLI DO 1878. — *Novi behar*, VI/1932—33, str. 288—230.
 180. MUFTIJA HAFIZ ABDULAH KURBEGOVIĆ. — *Novi behar*, VI/1932—33, str. 297—298.
 Nekrolog.
 181. MERHUM HADŽI HAFIZ MUSTAFA ef. ČADORDŽIJA. — *Novi behar*, VII/1933—34, str. 5—6.
 182. JOSIP ŠEBEČIĆ. — *Novi behar*, VII/1933—4, str. 26.
 Nekrolog.
 183. ROGATICA POVODOM RESTAURACIJE ŠUDŽAUDINOVE DŽAMIJE, 29. IX. 1933. — *Novi behar*, VII/1933—4, str. 113—119.
 184. GAZI ALI PAŠA A NE HADIM ALI PAŠA. — *Novi behar*, VII/1933—4, str. 170—171.
 185. ŽIVOT dra SAFVETBEGA BAŠAGIĆA-REDŽPAŠIĆA. — *Novi behar*, VII/1933—4, str. 271—274.
 186. BIBLIOGRAFIJA POSEBNIH IZDANJA dra S. BAŠAGIĆA. — *Novi behar*, VII/1933—4, str. 315.
 187. POČITELJ NA NERETVI. — *Narod*, I/1933, br. 14 i 15 (14 i 15. V.).
 188. VISOKO. — *Narod*, I/1933, br. 35, 36, 38, 39 (8., 9., 10. i 12. VI.).
 189. MERHUM HADŽI MUSTAFA ef. ČADORDŽIJA. — *Islamski svijet*, II/1933, br. 43 (30. VI.).
 190. POŽARI U SARAJEVU DO 1879 godine. — *Islamski svijet, kalendar za hidžeretku godinu 1352, 1933—1934*, Sarajevo 1933, str. 28—34.

God. 1934.

191. KNJIŽEVNI RAD BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA — *Novi behar*, VIII/1933—34, str. 30—31.
Prikaz Handžićeve knjige.
192. POČITELJ NA NERETVI. — *Narodna uzdanica, kalendar* god. II/1934, str. 27—40.
Ima separat.
193. ŽELJEZNI OBRT U VAREŠU DO 1891. — *Napredak, kalendar* god. XXIII 1934, str. 180—193.
Ima separat.
194. HAFIZ HAMDİ ef BERBEROVIĆ. — *Novi behar*, VIII/1934—5, str. 67.
Nekrolog.
195. VISOKO. — *Novi behar*, VIII/1934—5, str. 36—41, 77—86, 134—136.
Postoji separat
196. ILMUL-KELAM OD MEHMEDA HANDŽIĆA. — *Novi behar*, VIII/1934—5, str. 116—117.
TCratak osvrt
197. FEHİM SPAHO: NARODNI NAZIVI MJESECI. — *Novi behar*, VIII/1934—1935, str. 170.
Prikaz
198. EDHEM MIRALEM: UZROCI SUDBINA. — *Novi behar*, VIII/1934—5, str. 171.
Prikaz
199. ORIJENTALISTIKA U JUGOSLAVIJI. — *Novi behar*, VIII/1934—5, str. 171—172.
200. »NARODNA STARINA«. — *Novi behar*, VIII/1934—5, str. 267.
Kratak osvrt.
201. Dr. SAFVETBEG BAŠAGIĆ. — *Narodna starina*, knj. IX/1934, 29, str. 89—91.
202. ŠEJH SEIFUDIN KEMURA. — *Islamski svijet*, III/1934, br. 100 (17. VIII.).
203. STEČAJEVI U BOSNI (1867—1877). — *Narodna starina*, knj. XIII/1934, sv. 34, br. 3—4, str. 189—192.

God. 1935.

204. CAZIN I OKOLINA. — *Narodna uzdanica, kalendar*, VII/1935, str. 86—112.
Postoji separat.
205. MEKA I MEDINA. — *Narodna uzdanica, kalendar* III/1935, str. 137.
Uz sliku u Miščinoj džamiji.
206. MEZAR HUSEIN KAPETANA GRADAŠČEVIĆA. — *Narodna uzdanica, kalendar* za 1935, god. III, str. 140—141.
207. MAGLAJ. — *Narodna uzdanica, kalendar, god.* III/1935, str. 142—145.
208. IBRAHIMBEG REPOVAC. — *Narodna uzdanica, kalendar* III/1935, str. 144—145.
209. ALADŽA DŽAMIJA U FOČI. — *Narodna uzdanica, kalendar* III/1935, str. 145.
210. HALID KREŠEVLJAKOVIĆ, — *Narodna uzdanica, kalendar* III/1935, str. 146.
211. ESNAFI I OBRTI U BOSNI I HERCEGOVINI (1463—1878) I SARAJEVO. — Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, sv. 30a, Zagreb 1935, str. 54—178.
Postoji separat.
212. Dr. ČIRO TRUHELKA. — *Novi behar*, VIII/1934—5, str. 273—275.
213. VOJNA ŠKOLA U SARAJEVU. (1873-1878). — *Novi behar*, VIII/1934—1935, str. 303—304.
214. PRILOG RODOSLOVLJU KUĆE RIZVANBEGOVIĆA. — *Novi behar*, VIII/1934—5, str. 366—367.

God. 1936.

215. KULEN-VAKUF. — *Narodna uzdanica, kalendar* IV/1936, str. 116—137.
Postoji separat.
216. AHMEDAGA HENDA. — *Narodna uzdanica, kalendar*, IV/1936, str. 152—153.
217. PRUSAC I HAJVATOVICA. — *Narodna uzdanica, kalendar* za 1936, god. IV/1936, str. 159—160.
218. HADŽI HAFIZ LOJO. — *Muslimanska svijest*, I/1936, br. 4 (25. III.). 1936.
219. ŠEJH MUHAMED ef HADŽIJAMAKOVIĆ. — *Muslimanska svijest*, I/1936, br. 5 i 6 (1. IV. i 9. IV.).
220. HAD2I HAFIZ ABDULAH ef KAUKCIJA — *Muslimanska svijest*, I/1936, br. 8 (23. IV.).
221. SARAJLIJA AVDO JABUČICA. — *Muslimanska svijest*, I/1936, br. 9 (30. IV.).

God. 1937.

222. BITKA POD BANJOM LUKOM 4. VIII. 1737. — *Narodna uzdanica, kalendar* V/1937, str. 91—113.
Postoji separat.
223. HAFIZ SULEJMAN ef ŠARAC. — *Narodna uzdanica, kalendar* V/1937, str. 173—174.
224. ŽEPČE. — *Napredak, kalendar* XXVII/1937, str. 234—242.
Postoji separat.
225. SEID MUSTAFA TRALJIĆ: SARAJEVSKI GRAD VRATNIK. — *Novi behar*, XI/1937—8, str. 191.
Kratak osvrt.
226. SARAJLIJE KAO ZAROBLJENICI U OLOMUCU. — *Novi behar*, X/1936—7, str. 307—309.
227. SARAJEVO U DOBA OKUPACIJE BOSNE 1878. Naklada pisca Sarajevo 1937, str. 127.
228. HAMAMI (javna kupatila) U BOSNI I HERCEGOVINI (1462—1916). Izdanje Centralnog higijenskog zavoda. Beograd 1937, str. 92.

God. 1938.

229. HAN KOLOBARA U SARAJEVU. — *Novi behar*, XI/1937—8, str. 202—206.
230. DŽAMIJA I VAKUFNAMA MUSLIHUDINA ČEKREKČIJE. — *Glasnik Islamske vjerske zajednice*, VI/1938, br. 1, str. 17—38.
Postoji separat.

231. ŠEJH SEJFUDIN KEMURA. — *Narodna uzdanica, kalendar* VI/1938, str. 48—54.
 232. PRIJEKI SUD U BiH 1878. — *Narodna uzdanica, kalendar* VI/1938, str. 103—117.
 233. AVDAGA ČADORDŽIJA. — *Narodna uzdanica, kalendar* god. VI/1938, str. 148.
 234. MORIĆI. — *Novi behar*, XII/1938—9, str. 5—14.
 Postoji separat.

God. 1939.

235. VELIKI VEZIR RUSTEM PAŠA. — *Narodna uzdanica, kalendar* god. VII/1939, str. 77—94.
 Postoji separat.
 236. JEDNO PISMO fra MIJE BAŢINIĆA. — *Napredak, kalendar* god. XXIX/1939, str. 121—122.
 237. MUDŽELITI, KNJIGOVEŽAČKI OBRT U STAROM SARAJEVU. — *Grafička revija*, br. 3, 1939, str. 231—132.
 238. STARI GRAD VIDOŠKA U STOCU U HERCEGOVINI. — *Hrvatski dnevnik*, od 12. IX. 1939.
 239. MERHUM MUHAMED ef TUFO. — *Novi behar*, XII/1938—9, str. 327—329.
 Nekrolog.
 240. VODOVODI I GRADNJE NA VODI U STAROM SARAJEVU (sa 84 slike, 3 faksimila i 1 kartom).
 Izdanje gradske štedionice. Sarajevo 1939, str. 236.

God. 1940.

241. IZ PROŠLOSTI KAHVE I DUHANA U BOSNI I HERCEGOVINI. — *Narodna uzdanica, kalendar* VIII/1940, str. 141—153.
 242. JEDAN NOVI PRILOG POVIJESTI BOBOVCA U BOSNI. — *Hrvatski dnevnik*, br. od 21. I. 1940 (Bairamski prilog), str. 14,
 243. MUHAMED ef DIZDAR. — *Izveštaj Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu za školsku godinu 1939/40*, Sarajevo 1940, str. 34—35.
 Nekrolog, bez potpisa. Ovaj izvještaj uredio sam sa prof. Ahmedom Mulahalilovićem.
 244. DŽAMIJA HODŽE KEMALUDINA U SARAJEVU. — *El-Hidaje*, III/1940, br. 12, str. 149—152.
 245. SLAVKO MARKEŠ. — *Novi behar*, XIII/1940, str. 354—355.
 Nekrolog.
 246. IZ NEKADAŠNJEG POŽEŠKOG SANDŽAKA. — Sitni prilozi povijesti Požege u 16. stoljeću. — *Hrvatski List*, br. 357 (7055) od 25. XII. 1940.
 247. SITNIJI PRILOZI POVIJESTI POŽEGE POD TURCIMA. — *Novi behar*, XIII/1940, str. 339—340.
 Preštampano iz osječkog Hrvatskog lista od 25. XII.

God. 1941.

248. MENAFI SANDUCI. — *Narodna uzdanica, kalendar* IX/1941, str. 23—41.
 Postoji separat.
 249. MILUTIN PLEMENITI KUKULJEVIĆ I BOSANSKO AGRARNO PITANJE. — *Obzor*, od 7. I. 1941.
 250. TURALIBEGOV VAKUF U TUZLI. PRILOG POVIJESTI XVI. STOLJEĆA. — *Glasnik I. V. Z.*, IX/1941, br. 1, str. 10—17, br. 2, str. 40—55.
 Postoji separat.

God. 1942.

251. VILAJETSKA SKUPŠTINA. — *Narodna uzdanica, kalendar* za 1942, X/1942, str. 161—165.
 252. VAREŠ KAO GLAVNO SREDIŠTE GVOZDENOG OBRTA U BiH DO 1891 GOD. — *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja*, LIV/1942, str. 409—459.
 Postoji separat.

God. 1943.

253. MERHUM FEHIM EFENDIJA SPAHO (1877—1942). — *Narodna uzdanica, književni zbornik* XI/1943, str. 22—25.
 254. Dr. ĆIRO TRUHELKA (1865—1942). — *Narodna uzdanica, književni zbornik*, XI/1943, str. 98—101.

God. 1944.

255. HADŽI ALIJAGIN VAKUF U VRANDUKU. — *Narodna uzdanica, kalendar* XII/1944, str. 32—36.
 256. MERHUM HADŽI HASANAGA NEZIRHODŽIĆ — *Narodna uzdanica, kalendar* XII/1944, str. 174—175.
 257. NAŠE PRIJATELJOVANJE (U spomen H. Mehmedu Handžiću). — *El-Hidaje*, VIII/1944, br. 2—3, str. 68—80.
 258. TABAČKI OBRT U MOSTARU. — *Novi behar*, XV/1944, str. 366—368.

God. 1945.

259. HADŽI MEHMED ef HANDŽIĆ. — *Narodna uzdanica, kalendar*, XIII/1945, str. 24—31.

God, 1948.

260. SAOBRAĆAJ U DOLINI RIJEKE BOSNE. — *Napredak, kalendar* za 1948, str. 142—149.

God. 1949.

261. GRADSKA PRIVREDA I ESNAFI U BOSNI I HERCEGOVINI (1463—1851). — *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, I/1949, str. 168—209.
Postoji separat.

God. 1950.

262. KAPETANIJE I KAPETANI U BOSNI I HERCEGOVINI. — *Godišnjak Istorijskog društva*, II/1950, str. 89—141.
Postoji separat.
263. SUDSKO-ADMINISTRATIVNA PODJELA BOSNE I HERCEGOVINE POČETKOM XIX STOLJEĆA. — *Istorisko-pravni zbornik*, 3—4/1950, str. 247—260.
Napisao u zajednici s H. Kapidžićem. Postoji separat.

God. 1951.

264. KAZANDŽIJSKI OBRT U BOSNI I HERCEGOVINI. — *Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija*, VI/1951, str. 191—240.
Postoji separat.
265. MORIĆA HAN U SARAJEVU. (Tip orijentalnih karavan - saraja). — *Urbanizam-Arhitektura*, Zagreb 1951, br. 9—12, str. 92—94.
266. PRILOZI POVIJESTI BOSANSKIH GRADOVA POD TURSKOM UPRAVOM. — *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom*, II/1951, str. 115—184.
Postoji separat.
267. ESNAFI I OBRTI U BOSNI I HERCEGOVINI, II. Mostar. — *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 35, Zagreb 1951, str. 61—138.
Postoji separat.

God. 1952.

268. BANJE U BOSNI I HERCEGOVINI (1462—1916).— *Izdanje Svjetlosti*, Sarajevo 1952, str. 148.
Popravljeno i prošireno izdanje.
269. Dr. RISTO JEREMIĆ (1869—1952). — *Život*, I/1952—53, str. 199—214.
270. ĆEFILEMA SARAJEVSKIH KRŠĆANA iz 1788 godine. — *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju*, III—IV/1952—53, str. 199—214.
Postoji separat.

God. 1953.

271. IZ PROŠLOSTI TUZLE. — *Front sloboda* (Tuzla), X/1952, br. 329 (31. XII.), br. 330 (9. I.), br. 331 (16. I. 1953.).
272. IZ PROŠLOSTI BIJELJINE. — *Front slobode* (Tuzla), X/1953, br. 332—334 (23. i 30. I. i 6. II.).
273. ILIDŽA. — *Ugostitelj*, I/1953, br. 2, str. 49—53.
274. IZ PROŠLOSTI DOBOJA. — *Front slobode* (Tuzla), X/1953, br. 335—336 (13. i 20. II.).
275. IZ PROŠLOSTI BRČKOG. — *Front slobode* (Tuzla), X/1953, br. 338—341 (7., 13., 20. i 27. III.).
276. GRADAČAC U PROŠLOSTI. — *Front slobode* (Tuzla), X/1953, br. 351—355—356 od (12. i 19. VI, 10. i 17. VII.).
277. GRADAČAC U PROŠLOSTI. — *Ugostitelj*, I/1953, br. 6, str. 179—184.
278. IZ PROŠLOSTI VLAŠENICE. — *Front slobode*, X/1953, br. 356 od 17. VII.
279. ŠTA JE PISAO KLEMENT BOŽIĆ GODINE 1869 O PRIRODNIM LJEPOTAMA BOSNE I HERCEGOVINE. — *Ugostitelj* I/1953, br. 7—8, str. 243—244.
280. KISELJAK. — *Ugostitelj*, I/1953, br. 11, str. 366—370.
281. STARI BOSANSKI GRADOVI. — *Naše starine*, I 1953, str. 7—44.
Postoji separat.
282. SARAJEVSKJE DAIRE. PRILOG IZUČAVANJU SPOMENIKA TURSKE ARHITEKTURE U BOSNI. *Naše starine*, I/1953, str. 163—166.
Postoji separat.

God. 1954.

283. NAŠI BEZISTENI. *Naše starine*, II/1954, str. 233—244.
Postoji separat.
284. KULE I ODŽACI U BOSNI I HERCEGOVINI. — *Naše starine*, II/1954, str. 71—86.
Postoji separat.
285. STARI HERCEGOVAČKI GRADOVI. — *Naše starine*, II/1954, str. 9—21.
Ovaj rad napisao sam sa Hamdijom Kapidžićem. Postoji separat.
286. DŽENETICI. PRILOG IZUČAVANJU FEUDALIZMA U BiH. — *Radovi Naučnog društva BiH*, II/1954, str. 110—163.
Postoi separat.
287. KAPETANIJE U BOSNI I HERCEGOVINI. — *Djela*, knj. V, (*Naučno društvo BiH*), Sarajevo 1954, str. 308.

God. 1955.

288. HADŽI HAFIZ DŽEMALUDIN HADŽIJAHIĆ (1891—1955). — *Glasnik Islamske vjerske zajednice*, VI/1955, br. 11. i 12.
Postoji separat.
289. KLEMENT BOŽIĆ U BOSNI I O BOSNI. — *Zbornik Vladimira Tkalčića*, I, Zagreb 1955, str. 201—208.
Postoji separat.
290. SARAJI ILI DVORI BOSANSKIH NAMJESNIKA (1463—1878). — *Naše starine*, III/1955, str. 13—22.
Postoji separat
291. ČIZMEDŽIJSKI OBRT I STARA GRAĐANSKA OBUĆA U BOSNI I HERCEGOVINI. — *Radovi IH/1955*, str. 81—144.
Postoji separat.

God. 1956.

292. HADŽI HASANEFENDIJA MUHAMEDAGIĆ-BIŠČAK. — *Glasnik Islamske vjerske zajednice*, VIII/1956, br. 1—3, str. 104—106.

God. 1957.

293. SAHAT-KULE U BOSNI I HERCEGOVINI. — *Naše starine*, IV/1957, str. 17—33.
Postoji separat.
294. PODACI O TVRĐAVAMA U DERVENTI I TRAVNIKU IZ POČETKA XIX STOLJEĆA. — *Naše starine*, IV/1957, str. 205—213.
Ovo sam napisao u zajednici s prof. Hamdijom Kapidžićem.
295. MUTESELIMI I NJIHOV DJELOKRUG. — *Radovi Naučnog društva NRBiH*, VII, Sarajevo 1957, str. 81—141. Separat postoji.
296. HANOVI I KARAVANSARAJI U BOSNI I HERCEGOVINI. Djela Naučnog društva NRBiH, knjiga VIII, Sarajevo 1957, str. 164.
297. VOJNO-GEOGRAFSKI OPIS BOSNE PRED DUBICKI RAT OD 1785 GODINE. Građa Naučnog Društva NRBiH, knjiga VII, Sarajevo 1957. Str. 99. Napisao u zajednici sa prof. Dr. H. Kapidžićem.

God. 1958.

298. MOŠĆANICA U STAROM SARAJEVU, »Sarajevo, Urbanistički problemi 1, Sarajevo 1958, str. 45—49.
299. IZVJEŠTAJI ITALIJANSKOG KONZULATA U SARAJEVU (1863—1870 godine). Građa Naučnog društva NRBiH, knjiga V. Sarajevo 1958, str. 265. Napisao u zajednici s P. Mitrovićem.
300. ESNAFI I OBRTI U STAROM SARAJEVU, Sarajevo 1958, str. 263. Izdanje Narodne Prosvjete.
301. SARAČKI OBRT U BOSNI I HERCEGOVINI I dio, *Radovi Naučnog Društva NRBiH*, knjiga 4, Sarajevo 1958, str. 45—110. Separat postoji.

God. 1959.

302. SARAČKI OBRT U BOSNI I HERCEGOVINI, II, dio, *Radovi Naučnog društva NRBiH*, knjiga V. Sarajevo 1959.
Separat postoji. Knjiga u štampi.
303. KAMENGRAD. *Naše starine* VI, 1959.
304. TRAVNIK U PROŠLOSTI, 1464—1878. Knjiga u štampi. Napisao u zajednici sa D. M. Korkutom.
305. ESNAFI I OBRTI U BOSNI I HERCEGOVINI. III, Banja Luka. Knjiga u štampi.
306. O NEKIM OBJEKTIMA JAVNE ARHITEKTURE AUSTRIJSKOG PERIODA U SARAJEVU. Časopis »Sarajevo« Urbanistički problemi 2. Knjiga u štampi.
307. O POSTANKU I RAZVOJU IMENA NEKIH ČETVRTI I LOKALITETA NA PODRUČJU GRADA SARAJEVA, Časopis »Sarajevo« Urbanistički problemi 2. Knjiga u štampi.
308. ČENGIĆI. Prilog proučavanja feudalizma u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1959. Vlastita naklada.
309. BOSNA U XVIII STOLJEĆU. Pisano za Istoriju Jugoslavije.
310. ESNAFI I OBRTI U BOSNI I HERCEGOVINI. IV. Manji obrtni centri. Knjiga u štampi.
311. KISELJAK I NJEGOVA OKOLINA KROZ KULTURNU ISTORIJU, Rad u rukopisu. Pisao u zajednici s prof. Esadom Pašalićem.
312. IZVJEŠTAJI ITALIJANSKOG KONZULATA U SARAJEVU (1881—1885 godine). Pisao u zajednici s prof. Dr. Pavom Mitrovićem. Rukopis u štampi kod Naučnog Društva NRBiH.
313. Cengic Bevleri, preveo na turski Ismail Eren, Istanbul 1900.

HAMDIIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

KAMENGRAD

Ruševine nekadašnje kamengradske tvrđave vide se još i danas na jednom kamenitom brdu (417 m nad morem), što se diže iznad današnjeg sela Donji Kamengrad (212 m nad morem). To selo leži u plodnoj ravnici, lijevo od ceste Sanski Most — Bosanska Krupa, a od Sanskog Mosta udaljeno je cca 9 km. Kroz selo protječe potok *Bera* i ulijeva se u *Blihu*, lijevu pritoku Sane.

Selo Donji Kamengrad ima oko 20 kuća i cca 200 stanovnika. U selu je do 1942 godine bila džamija, Musalla sultana Fatiha Mehmeda i staro groblje, koje se sastoji od dva dijela: *Musalla* i *Šehitluci*. Po predaji, na Musalli je sultan Fatih klanjao džumu, a na Šehitlucima su pokopani vojnici koji su pali pri zauzeću Kamengrada. Jedan grob sa oklopom (santračom) narod neobično cijeni i priča da u njemu leži bajraktar i veliki junak koji je u borbi zadobio preko pedeset rana. I da bi se taj grob što bolje sačuvao sagrađiše Kamengrađani do njega 1938 novu džamiju, dok je stara džamija stajala nešto dalje.

Još i danas iznad sela stoji na strmom obronku kula, zidana od tesanog kamena, u kojoj su do pred 200 i više godina stanovali kamengradski kapetani. Tada je na mjestu današnjeg sela bila varošica.

Iz sela do stare tvrđave vodio je nekada dobro pokaldrljeni put. Nekih 200 m pred kapijom stare tvrđave kaldrma je vrlo dobro sačuvana, kao da je novijeg datuma, a napravljena je prije tri do četiri stoljeća. Širina kaldrme je oko 4 m. Jedino se ovim putem moglo doći do tvrđave, jer stijena na kojoj stoji, pada na ostale tri strane skoro okomito na ravnicu. Od stare tvrđave sačuvalo se dosta zidova, na nekim mjestima do 8 m visine i jedna okrugla kula, čiji nam oblik kaže da je građena prije XV stoljeća.

Kamengrad je tlocrtno, sasvim nepravilna oblika. Takav je oblik zahtijevao teren na kome je sagrađen. Ovaj je tlocrt pred pedesetak godina napravio Dr. Ćiro Truhelka i do sada nije publikovan. Taj grad današnji stanovnici onoga kraja zovu Gornji grad ili »Kaja« (turski stijena), a ostatke one kule na obronku nazivaju Palanka ili

Donji Grad. I tlocrt Donjeg grada napravio je Dr. Ćiro Truhelka.¹ Palanku su podigli Turci nepoznate godine.

Stanovnici sela bave se obradom zemlje, a ima ih koji izrađuju vrlo ukusne kašike. Zatim oni prave još breme, dižve i crne lonce. Do iza 1878 bila su na Blihi 3 *samokova*, u kojima se izradivala razna željezna roba. Da još spomenemo da su Kamengrađani na glasu kao izvrsni bacači kamena s ramena i da se tim sportom bave od davnih vremena. Među njima bilo je i dobrih pjevača junačkih pjesama.

U srednjem vijeku Kamengrad je pripadao župi *Sana* koja se sterala u oblasti *Donji Kraji*. U crkvenom pogledu pripadao je Kamengrad Zagrebačkoj biskupiji. U njemu je od XIV do XVIII stoljeća bila katolička župa. U krajevima oko Une i Sane imali su velike posjede knezovi *Babonezići* (Babonići) *Blagajski*. U njihovoj vlasti bio je i Kamengrad. Čini se da su ga oni sagrađili i da se ono selo zvalo prije nego je tvrđava podignuta *Kamen*. *Kamen* se prvi put spominje 1346 godine. Dana 8 travnja 1346 godine potvrdio je kaptol crkve zagrebačke da su pred njim *Dionisije Petrov* i *Benk Belošev* u ime svoje i braće svoje *Vlkčina* i *Dijanka*, sanskih plemića, prodali neki dio svoje zemlje u posjedu *Kamen* zvanom ondje isto u *Sani*, a privolom svih susjeda i medjaša, *Dujmu*² sinu kneza *Radoslava* (Babonezića).³ Izgleda, na osnovu ovoga, da na ovom zemljištu nije tada još postojao grad.

Kamengrad se prvi put spominje 3 svibnja 1374, u jednoj ispravi koja također radi o prodaji zemljišta. Ta isprava u prijevodu glasi: Kaptol crkve Zagrebačke potvrđuje da su pred njim *Juraj sin Tomin*, *Jakša sin Petrov* i *Dragoš sin Radosav-*

¹ Ove tehničke snimke najpripravnije mi je ustupila naša spisateljica gospođa Agata Truhelka, kćerka pokojnog Ćire Truhelke, na čemu joj se i ovdje najljepše zahvaljujem.

² Dujmo je sin Radoslava II. Osnivač je loze Babonezića Blagajskih. Umro je 1369 ili 1370 godine.

³ Thalloczy-Barabas, Codex diplomaticus comitum de Blagay, 120. Budapest 1897.

ljev iz starog *Vrsušja* (de veteri Versussya) neki komad svog posjeda *Zagradje* (zagradya) kraj grada (castrum) meštra *Ivana* sina pokojnog kneza *Dujma Blagajskoga* i braće njegove, zvanoga *Kamengrad*, prodali rečenima meštru *Ivanu*, *Nikoli*, *Babonigu* (*Babonyk*) i *Stefanu* sinovima pokojnog kneza *Dujma* ... za deset maraka kraljevskih dinara. Na dan našašća Sv. Križa 1374.⁴

O daljoj sudbini *Kamengrada* od 1374 pa sve do pod konac XV stoljeća nije mi poznato ništa sigurno. Sigurno je samo to, da je 1499 godine bio u turskoj vlasti.

Po B. A. Krčeliću napominje Dr. P. Matković kako je kralj *Matijaš Korvin* 1464 poklonio *Kamengrad Tomku Marnaviću*.⁵ Koliko je ovaj navod Krčelićev tačan najbolje se vidi po tome, što je *Tomko Marnavić* živio u XVII stoljeću. Za kakvog drugog *Marnavića* iz XV stoljeća historija ne zna.

Dr. L. Thalloczy u svojoj »Povijesti Jajca«⁶ navodi među gradovima *Jajačke banovine* i *Kamengrad*, ali o njegovoj prošlosti ne kaže ni jedne riječi. U *Jajačkom diplomataru* od istog autora objavljeno je preko 250 isprava, ali se ni u jednoj ne spominje *Kamengrad*.⁷

Ne znam na osnovu čega je *Thalloczy* unio *Kamengrad* u gradove *Jajačke banovine*.

Točno se ne zna kada su *Turci* osvojili *Kamengrad*. Njegov pad pod *Turnke veže* predaja uz sultana *Fatiha Mehmeda II*. Prema tome bio bi osvoje između 1463 i 1481 godine. Ali to je samo predaja.

Kako mi nije poznat ni jedan savremeni izvor o padu *Kamengrada*, to ću se poslužiti predajom koju mi je pismeno 1940 godine priopćio bivši vojni imam *Hafiz Hasan Šabić*, rodom iz *Sanskog Mosta*, a koju sam i ja slušao od starih ljudi u *Donjem Kamengradu* 1933 i 1937 godine. Po toj predaji *Turci* su opsjedali *Kamengrad* jedanaest godina i tek kada je onamo došao s vojskom sultan *Fatih Mehmed*, grad je zauzet. Mnogo je *Turaka* izginulo. Tada je podignuta i *Musalla* i sultan je tu klanjao prvu džumu. U ovoj predaji biće samo sigurno to, da je grad zauzet za vlade sultana *Fatiha* i da je na njegovo ime podignuta *Musalla*. Sigurno se zna da sultan nije išao dalje od *Jajca*.

Predaja, da je grad zauzet za sultanova boravka u *Bosni* stara je blizu 430 godina, pa neće biti bez ikakva osnova. Nju je zapisao 1530 *Benedikt Kuripešić*, koji je tada proputovao kroz *Kamen-*

grad. Došavši do *Careva bunara* (*Keysers prunnen*) piše:

U subotu 3 rujna krenusmo iz *Goleša*, pa, idući preko visokog brda, dođosmo do *carskog bunara* (*Keysers prunnen*), koji je tako nazvan zato, što je turski car, otprilike prije 74 godine, kad je napao *Bosnu* i sa cijelom svojom svitom došao do tog bunara, tu zastao i dalje nije išao, već je poslao svoje paše s vojskom protiv grada *Ključa*. Oni pobjediše bosanskog kralja, koji se bio zatvorio u gradu *Ključu*, i uzeše *Ključ* i *Kamengrad*.⁸

Među gradovima što ih je sultan *Mehmed II* zauzeo 1463 godine navodi bosanski biskup *Ivan Tonko Marnavić* 1627 i *Kamengrad*,⁹ i da je tada bio među zanemarenim tvrđavama jer se *Turci* nisu tada trebali bojati kršćana.¹⁰

Nije isključeno da jedan odjel turske vojske nije 1463 dopro i do *Kamengrada* i zauzeo ga na kraće vrijeme. Savremeni turski kroničar *Dursumbeg*¹¹ ne spominje *Kamengrada*. Isto tako nema mu spomena ni u dva najstarija bosanska deftera napisana 1485 i 1489,¹² što znači da tada nije bio u *Bosni* i da je ponovno zauzet između 1489 i 1499 godine.

Na osnovu ove *Kuripešićeve* bilješke uzimaju neki naši historiografi god. 1463 kao godinu definitivnog pada *Kamengrada*.¹³ *Rade Lopašić* najbolji poznavalac historije pojedinih gradova na *Krajini*, kod *Kamengrada* se znatno prevario. On je napisao da je *Kamengrad* došao u turske ruke tek iza bitke na *Mohaču* (1526).¹⁴

Kako je *Kamengrad* bio od osobite važnosti za daljnja turska prodiranja u *Hrvatsku*, to su ga kršćani nastojali osvojiti, a *Turci* ga čuvali i branili. Više puta stradala je varoš pod gradom, ali grad poslije 1499 godine nije bio nikada osvojen.

Zauzevši *Kamengrad* *Turci* ga učiniše sjedištem istoimene nahije koja je obuhvatala župu *Sanu*. U gradu je smještena posada kojom zapovijeda dizdar (kaštelan) kao i po drugim turskim gradovima. U podgrađu ili varoši administrativno

»Benedict Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530, Aus einer gleichzeitigen Handschrift neuherausgegeben von Eleonore Gräfin Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910, str. 29; Ovaj je Itinerarium preveo Đorđe Pejanović i izdao pod naslovom: Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530, Sarajevo 1950, str. 15.

⁹ Dr. Karlo Horvat, Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja, GZM XXI (1909), str. 356.

¹⁰ Dr. Karlo Horvat, o. c. 360.

¹¹ Gliša Elezović, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Brastvo XXVI, Beograd 1932, str. 112 i dalje.

¹² Ove je deftere otkrio u Arhivu pri pretsjedništvu vlade u Carigradu prof. Nedim Filipović.

¹³ Dr. M. Prelog, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I dio (1463–1739) Sarajevo, str. 10.

¹⁴ R. Lopašić, Bihać i Bihaćka Krajina, Zagreb 1890, str. 62,

⁴ Thalloczy-Barabas, o. c. 162.

⁵ Dr. P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka, Rad Jugoslavenske akademije, knjiga LVI, Zagreb 1881, str. 156.

⁶ Thalloczy-Sufflay, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450–1527, Zagreb 1916, str. 230.

⁷ Thalloczy-S. Horvath, Monumenta Hungariae historica diplomataria vol. XL, Budapest 1915.

policajne poslove vršio je najprije subaša, a kasnije vojvoda. Nešto poslije 1541 godine organiziran je Kamengradski kadiluk i tu sjedi kadija (sudac). Poslije 1624 Kamengrad je sjedište istoimene kapetanije, na koju nas sjeća već spomenuta palanka. U tu su kapetaniju spadale i varošice Stari Majdan i Vakuf (Sanski Most). I nakon pada Kamengrada održala se kamengradska katolička župa, koja je ugasla krajem XVII stoljeća.

Kamengrad je imao i prije osnutka kapetanije kao i neki drugi pogranični gradovi svoje područje iz koga su stanovnici bili obavezni na službu u tvrđavi pored redovne posade. To je Krajina. To je područje prema bosanskom defteru sastavljenom u sedmom deceniju XVI stoljeća izgledalo ovako:

Nahija Kamengrad u livi Bosni. Varoš tvrđave Nefsi Kamengrada. Stanovnici ove varoši kada zatreba donose tahta i agač (dasku i drvo za građu¹⁵ i popravljaju ovu tvrđavu, oni su za sve svoje službe u starom defteru zabilježeni oproštenim od divanskih *avariza i tekalifi urfije*, pa je i u novi defter na taj način uneseno, 63 kuće 2 musl. na svaku po 150, resmi filuri 9.450 u *idžmalu* (sumarni spisak) 1 kuća više.

Mezra (ziratna zemlja) Podvidačina, u posjedu Ibrahima i Hasana i Mustafe i ostalih drugih to je u starom defteru čifluk Hasana, područje Kamengrada *bedeli ušur* (novčana naknada za desetinu u naturi) i *resmi* (porez) 150.

Mezra Olovina Luka, u posjedu Ibrahima i Hasana i Mustafe i ostalih drugih to je u starom defteru Hasanov čifluk, bedel ušura i resima, 150.

Mezra Dolnja Izdenica, u posjedu Ferhada sina terzije Hamze i Sulejmana sina Alije i ostalih drugih područja Kamengrada bedeli ušur i resim, 150.

Ukupno: 65 kuća, na svaku kuću 150, resmi filuri 9.750.

Džemaat muslimana u varoši tvrđave Kamengrada, 6 musl. sa *baštinom* knez: Mustafa sin Andrije, pomenutih 6 novih muslimana donose ukoliko zatreba tvrđavi, tahta ve agač i popravljaju je, pa su u starom defteru zabilježeni kao oprošteni od divanskih nameta i tekalifi urfije, u naknadu za svoju službu, te je to na isti način i u novi defter zabilježeno prihod: 1000 od toga *badži bazar* (trošarina) pomenute varoši van deftera, *ber vedžhi* tahmin (globalno procijenjeno) godišnje 590.

Mezra Ćika i mezra Medenica i mezra Kočac i mezra Vinić i mezra i pola mezre Haslar i mezra Osić i mezra Ljubović i mezra Brebrovica i mezra Dobro oglu lazi i mezre pola: Plasilović i mezra Radešovci, područje Kamengrada, u posjedu dizdara i kethude i ostalih nefera te tvrđave, 885.

Mezra Pobrižje i Gorica i Dubočan, merdi *kalei* (junaci tvrđave) Kamengrad (?!), u posjedu Husejina i Mehmeda sinova Hizir age, područje Kamengrada, čift (porez na plug), 515.

Mezra Kijevo i Čepla, u posjedu Ibrahim age i ostalih drugih, područje Kamengrada, 4 čifta, 1444.

Mezra Modra, u posjedu Jusufa sina Abdullaha i ostalih drugih, područje Kamengrada, 100.

Mezra Koluča, u posjedu Kurda sina Alije i Jusufa sina Abdullaha i ostalih drugih, područje Kamengrada, 100.

Mezra Admina Luka, u posjedu Kurda sina Alije i Jusufa sina Abdullaha i ostalih drugih, područje Kamengrada, 130.

Mezra Gorica, u posjedu Ferhada, sina Hamze, sada u ruci Ejnehana sina mu, sa svojom braćom, područje Kamengrada, 80.

Mezre Dokonjica, u posjedu Ferhada sina Hamze, sada u ruci Ejnehana sina mu sa svojom braćom, područje Kamengrada, 120.

Mezra Topola, u posjedu Šadi vojvode i ostalih drugih, područje Kamengrada, 130.

Mezra Koprivnica, u posjedu Hasan vojvode, područje Kamengrada, 100.

Selo Okorina, u posjedu Hasan bega sina Osman bega, područje Kamengrada, čift 207.

Selo Kumani i Sušani, u posjedu Malkočbega i Hasanbega, područje Kamengrada čift (to je čifluk u starom defteru), 202.

Mezra Velika Balader i Pirново silo i Busija i Breze, u posjedu Malkočbega i Husejin Divanea i Mustafa Kethude, područje Kamengrada (to je čifluk u starom defteru), 174.

Mezra Suho Selište, tu je ubilježeno 6 kuća hrvatskih vlaha, svi su postali *girihte* (odbjegli), oni koji obrađuju te njihove zemlje daju šeriatske hakove i rusumi urfije, područje Kamengrada, 2 čifta, 644.

Mezra Gudulj, 5 kuća hrvatskih Vlaha koji su na toj mezri ubilježeni, pobjegli su (*girihte*), oni koji obrađuju te zemlje daju šeriatske hakove i rusumi urfije, područje Kamengrada, čift, 684.

Mezra Bukodova, 6 kuća hrvatskih vlaha koji su zapisani na ovoj mezri svi su postali *girihte*, oni koji obrađuju njihove te zemlje daju šeriatske hakove i rusumi urfije, područje Kamengrada, čift, 917.

Čifluk Jusufa Divanea i Pervanea i Jusufa i Ivana Kilavuza, *merduma* (ljudi) Malkočbega, Gornja i Dolnja Podica Rana, područje Kamengrada, blizu je *darulharbu* (neprijateljskoj zemlji), područje Kamengrada, čift, 210.

Čifluk Tome sina Martina i Jurina sina Bartula i Martina Milaka i Radivoja i ostalih drugih, to su zemlje u blizini Kamengrada u susjedstvu Sane, koje posjeduju, ne siju se, to su otlačke zemlje, područje Kamengrada, prihod od ušr gijaha, 135.

¹⁵ Mnoge izraze ostavio je prof. Nedim Filipović u originalu, a ono što je u zagradi to je moj prijevod.

Selo Vrh Krupa i mezra Radulović, područje Kamengrada, 147.

Mezra Podgorje i Prhovine i Čuklojar i Mile Polje i Brdiljan i Žilovnik, u posjedu Hamze sina Davuda, i ostalih drugih, područje Kamengrada, 120.

Mezra Mesić i Podkraj i Oravica i Sudčina i Umiralje Polje i Bile i Slap, u posjedu Mehmeda, područje Kamengrada, 214.

Selo Harić, van deftera prazno bez raje (hali anirreaja hasil ber vedžhi tahmin) područje Kamengrada, 300.

Selo Mladinić, van deftera, hali anirreaja, područje Kamengrada, prihod ber vedžhi tahmin, 130.

Selo Komšinić, van deftera, hali anirreaja, područje Kamengrada, idžmal, ber vedžhi tahmin jazilmištir, 125.

Selo Islatina, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal, po prilici zapisan, 100.

Selo Ponor, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal, napisan po prilici, 125.

Selo Ponorica, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal, po prilici napisan, 125.

Selo Blakomišlje, van deftera, bez raje, područje Kamengrada idžmal, napisan po prilici, 125.

Selo Kostinjac, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal, napisan po prilici, 125.

Mezra Bodićine van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici, 400.

Selo Rudinić, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, ber vedžhi tahmin, 400.

Selo Dan, van deftera bez raje, područje Kamengrada, po tahminu, 300.

Selo Maćevac, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, 250.

Selo Balabar (Jajalar, Tatalar, Popalar) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po tahminu 200.

Selo Hrušković, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici, 280.

Selo Tomina, van deftera bez raje, područje Kamengrada, po prilici 130.

Selo Batina (Jatina) van deftera bez raje, područje Kamengrada, po tahminu, 150.

Selo Krčani, van deftera bez raje, područje Kamengrada, po prilici 280.

Selo Bilin (Milin?) van deftera bez raje, područje Kamengrada, po prilici 150.

Selo Papas *köylüğü* (Popovo selište) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici, 160.

Selo Gradac put (pop) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po tahminu, 120.

Selo Hodavica, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici 220.

Mezra Hrsuzić i Tomina Polje i Isnica i Orahovo, područje Kamengrada, van deftera 100 Mevkuf (uvakufljeno).

Mezra Budaljкови i Tepešić Vrh, i Runište i Podmartin i Kamenik i Ljubnikovo i Bistrica, područje Kamengrada, van deftera, 50.¹⁶

Već je rečeno da je Kamengrad bio u Turskoj vlasti 1499 godine. Tada je bio bosanski namjesnik Skenderbeg. On je došao iz Carigrada u Bosnu s nalogom, da navalili na susjedne mletačke pokrajine. Premda rat nije bio naviješten, navalio je već u lipnju sa 2.000 konjanika blizu Nadina u Dalmaciju i plijeneći i harajući dopre do Zadra, a onda pode u Ostrovicu, gdje je udario svoj glavni tabor, da odavde provali u Furlansku. U Ostrovici prikupljao je Skenderbeg sve više vojske i šiljao pojedine odjele na mletački teritorij. Te čete prošle su — kako je između Porte i Ugarske bio mir — preko hrvatskog teritorija mirno i uredno, ali kada bi se s plijenom vraćali, dočekivali bi ih često hrvatski krajišnici na svoju ruku te bi im otimali plijen. Mletački patricij, Marino Sanudo, sačuvao nam je prijevod jednog Skenderbegova pisma, kojim se ovaj tuži hercegu Ivanu Korvinu zbog tih nasilja, a osobito zato što su Hrvati počeli harati po Turskoj, razorili Kamengrad i oteli mnogo robija.¹⁷

Od ove godine pa dalje Kamengrad se češće spominje.

Dana 20. kolovoza 1500 godine zapisao je Marino Sanudo da je Skender paša, koji čuva Bosnu i Vrhbosnu s 500 konjanika, poslao jednog čovjeka u turski kaštel Kamengrad. (Arkiv, za povjesnicu jugoslavensku V, štr. 121).

Mletački poklisar na ugarskom dvoru D. Sebastian Justinian pisao je 21. decembra 1501 svojoj vladi: Puk presvijetlog hercega Ivaniša (Duca Zuan Corvino), koji je bio prešao u Bosnu, otišao je do jednog mjesta (terra) zvanog *Chivar*, što na naš način znači *Castel de piera*, koje je mjesto vrlo naseljeno i obilno svakom vrstom živeža, kamo su Turci običavali polaziti, kad su htjeli doći u Hrvate i u one strane, i ondje su nalazili sve potrebno za se i za konje. (Hrvati su sišli iznenada noću dok je padao veliki snijeg i spališe i porobiše rečeno mjesto, ali tvrde nijesu mogli uzeti).¹⁸

Despot Jovan piše 6. siječnja 1502. godine kako je nekoliko dana prije Božića 1501. godine bio u Bosni sa 800 konja svojih i 200 kaločkog biskupa, prešao vodu zvanu Colobra, koja je blizu Crne Gore,¹⁹ gdje je dobio veliki plijen u stvarima i stoci svake vrste, osobito konja, i popalio mnoga sela i zarobio oko 300 ljudi, a 300 drugih, koji su bili ostali na obranu u nekom klancu, pobio više

¹⁶ Ove dragocjene podatke ustupio mi je prof. Nedim Filipović.

¹⁷ Dr. Ćiro Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911, str. 206 i 207.

¹⁸ Makutscev, Monumenta histor. Slavorum meridionalium I, 1, Varšava 1874, str. 318.

¹⁹ Crna Gora je planina u Bosni.

od stotine, a drugi pobjegoše u bližnje šume.²⁰ Iz ovoga se jasno vidi koliko je Kamengrad bio važan za Turke i koliko je smetao kršćanima.

1502 godine krenuo je Skenderpašin sin Mustajbeg, u svojoj 19-toj godini sa 600 konjanika i 4000 pješaka na Jajačku Krajinu te ju silno pohara. *Ivana Tergeića*, koji je došao s velikom vojskom u pomoć Jajcu potuče, ali se ovaj osveti i porazi 2 srpnja Bošnjake kod *Kamen-grada*, rastjera ih iz okoline Jajca i opskrbi ogladnjeli grad živežom.²¹

Godine 1512 bila se okupila turska vojska od 10.000 momaka kod Kamengrada (*Kewar*), što se vidi iz pisma Andrijaša Budova. Na Sv. Kuzmu i Damjana (27 rujna) pisao je Budov nekoj uzmožnoj gospodji neimenovanoj o pravdi za neki posjed i da je palatin poslao pisma i glasnike svim pukovima, tako gospodina Ostrogonskoga, kao g. biskupa pečujškoga, kao i neke gospode, koja se sva ovdje nalaze u Slavoniji, da idu odmah k njemu u Zagreb, i kako se čuje, da će poći s njima do Bišća, kao na potpun sporazum s banicom, premda su i Turci spravni oko grada *Ketvara* do deset hiljada, a čini mi se, da će se dići i čete ovoga kraljevstva (tj. Slavonije), ako bude trebalo, a gdje su čete Vašega uzmožnoga gospodstva ne znam, bilo bi dobro, da su i one uz čete gospodina Ostrogonskoga.²² Što se dalje desilo izvori šute.

Šest godina kasnije mjeseca svibnja 1518 poduzeo je neuspjeli pohod protiv Kamengrada *Petar Berislavić*, ban hrvatski i biskup vesprimski. U tom pohodu sudjelovao je i knez *Pavao Štrbac*, banovac hrvatski, knez Ostrovički.²³

Godine 1519 bio je u Kamengradu vojvoda Belisemps (očito ime skroz korumpirano). On je sa vojvodom Durmom iz Travnika i Belis Bašom iz Dubrovnika na čelu jedne čete od 700 ljudi provalio 19 II 1519 na mletačko zemljište i tamo robio i harao. To su zadarski rektori javili u Mletke 22 II 1915. (Marino Sanudo. Odnosaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom. Kukuljević, Arkiv VIII, str. 74—75).

Koliko je bilo kršćanima stalo da povrate Kamengrad dokazom je i to. što je ovamo bio poslan iz Graza godine 1521 austrijski graditelj Marquart Zehenperger da ogleda kamengradsku tvrđavu. Nadvojvoda Ferdinand naređuje Volfgangu Grasweinu namjesniku Štajerskom iz Bečkog Novog

Mjesta 21 studenog 1521 da Marquartu Zehenpergeru graditelju i zeugwartu u Gradcu, koji je po nalogu vrhovnog kapitana grofa N. Salma pošao na vojsku i ondje ogledao »fleken Camengrad« isplati još 8 dukata.²⁴

Nickals grof Salm, vrhovni kapitan austrijski pisao je u petak 18 rujna 1522 iz Metlike knezu (ne kaže se kojemu)²⁵ kako su Turci sa 500 konja prošlih dana opet preko Une ovamo u Slavoniju među Savom i Kupom iznenada došli i plijenili prema Zagrebu i vratili se s plijenom i robljem preko imanja Zrinskih i broda na Uni i jučer na veće mogli su stići prema Kamengradu. Velika turska vojska u isto doba stoji pod Tninom (Kninom).²⁶

Osobito dogovaranja za osvajanje Kamengrada vođena su 1524 godine. Grof *Nikola Zrinski* opravdava se donjoaustrijskom vijeću 14 travnja 1524: najprije kaže da zna, kako je bio opanjkan kao tobože Turcima u Kamengrad i druga mjesta dopušta nositi živež (lifrung zugen und fuern lassn). On to poriče i javlja da oni u Kamengradu imaju više živeža nego on, tako da on sam treba svoje žito i vino za svoj rudnik. Isto tako brani se da bi davao glasove Turcima. Kaže ako ga prime za kapetana protiv Turaka, onda misli i nudi se da će grad Kamengrad po prilici u 15 dana osvojiti, ali tako da mu se naredi 1000 gerusta pfart i III^M (tri hiljade) geringe pfart i tri tisuće puškara pješaca i da mu hrvatska gospoda sa svojom spremom bude u pomoći i treba k tome 12 topova (hauptstuch) koji taru zidove i 15 poljskih topova, koji svi među gvozdene kugle, i k tome dobre puškare (puexnmaister = topčije).

Zatim daje ovaj opis Kamengrada:

Na jednoj strani grada je brdo, koje je više od grada i na toj strani grad nema nikakva zida, nego visoku, otesanu (strmu) stijenu, uz koju se ne može jurišati; s toga brda moglo bi se poljskim topovima braniti, da nitko ne može ostati na braniku gradskom. Na drugoj strani grada je jak zid, ali pod njim se može načiniti hendek u blizini što bi kamenom dobacio, pa bi se tako mogao s jedne strane zid rušiti, a s druge bi se mogli sprečavati branitelji u obrani i tako uzeti. Bilo bi također dobro ubaciti nekoliko ognjenih sprava, ako bi trebalo. Tako bi htio Zrinski kapetanstvo preuzeti i Kamengrad dobiti Ako prihvate tu ponudu, trebalo bi dva mjeseca prije toga svu spravu, vojsku i druge potrebe za nju imati na Uni.

Što bi mu dali zatim za njegovu plaću i trud, to će im on izložiti (kasnije).

²⁴ Thalloczy-Hodinka, A. Horvat veghelyek okleveltara I K. 1490—1527, Budapest 1903, (Monumenta Hungariae historia Diplomataria XXXI), Br. CLXIV, str. 269.

²⁵ Vjerojatno se razumije pod knezom ljubljanski biskup Kirstofor Raubern.

²⁶ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CXIX, str. 202.

²⁰ Makusev, o. c. 318, 319. Oba ova podatka ustupio mi je prijatelj Antun Šimčik.

²¹ Dr. Ćiro Truhelka, Kraljevski grad Jajce, Povijest i znamenitosti, Sarajevo 1904, str. 28.

²² N. R. A. fasc. 27 N° 71, u rkp. Transumptum Documentorum mixtorum ex classe N. R. A. br. 8 p. 47—50, Državni arhiv u Zagrebu. Ovaj mi je podatak ustupio A. Šimčik.

²³ Arkiv za povjesnicu Jugoslavensku VIII, str. 38; A. Šimčik, Dubrovačka bugarštica o Krbavskom razboju, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, XXVIII, sv. 2 str. 61.

Zivežak u Hrvatima ne može se dobiti, ali se može po Uni do 4 milje od Kamengrada, dovesti od jednog grada do drugoga. Ako ne misle toliko potrošiti na to, neka drže (spreme) 1.000 malih konja, a k tome 300 puškara i ako njega učine kapitanom nad njima, on će 200 konja o svom trošku držati, ali, s tim vojnicima ne može se Kamengrad uzeti, nego samo što je oko njega spaliti i uništiti i zemlja zaštititi.²⁷ Kako ćemo kasnije vidjeti Zrinski je slao Sanom živež u Kamengrad a i Kamengradani su dolazili na njegov sajam u Gvozdansko.

O ovoj ponudi Nikole Zrinskog piše Jeromos Kirchbücher Sigmundu Dietrichsteinu, namjesniku i kapetanu donjoaustrijskom 28. travnja 1524. Tu se navodi kako je Zrinski ponudio, da mu nadvojvoda naredi do 800 opremljenih i 3000 malih konja, do 6000 pješaka sa prilično teških i poljskih topova sa svim potrebama i pošalje na Krajinu, pa će se on (Zrinski) obvezati da će Kamengrad u 14 ili manje dana osvojiti i od Turaka obraniti. Ako bi mu se i u Hrvatskoj naredila pomoć, uzda se s takvom vojskom zauzeti i osvojiti Bosnu. Ako pak nadvojvoda ne prihvati toga, čini drugu ponudu: da mu nadvojvoda da 1000 malih konja na neko vrijeme i na svakoga konja po 4 dukata, dukat po 8 kr(ajcara), i 300 puškara pa će i on na svoj trošak k tome dodati 200 konja, i usudiće se tri imanja (herrschaften) oko Kamengrada uništiti, da nitko ondje ne može stanovati, i presjeći će Turcima prelaženje preko vode na svojim brodovima i na svom zemljištu.²⁸

U Ljubljani se vijećalo o zauzeću Kamengrada i Ključa: Kristofor, biskup ljubljanski, S. Dietrichstein namjesnik i H. Auersperger pišu 16. lipnja 1524. iz Ljubljane nadvojvodi Ferdinandu, kako su došli onamo vijećati i ispit držati, da bi bilo moguće i kako Kamengrad ili drugo mjesto, što Turčin na granici drži, osvojiti. I nalaze kod većeg dijela podanika nadvojvodine Svjetlosti, i kod Hrvata, koji znadu položaj te zemlje i često su onuda prolazili, da bi se topovima moglo doći do Kamengrada i Ključa (Glutsch) i to sa dva mjesta: Najprije, od Krupe ima 4 milje, i tuda bi za dva dana mogli dovući topove do Kamengrada. To je put kuda je Turčin prije dvije godine sa svojim topovima išao, kad je Krupu podsjedao. Tu će trebati ogledati prije, može li se načiniti most preko vode, koji bi topove mogao nositi, i tako isto drugi most »uber das moss«. Drugi put bio bi 4 ili 5 milja niže Krupe na drugom brodu među Deschnitz und Nofygrad, Na tom brodu može se prijeći s topovima und wegen (?), no kad je kišovito vrijeme, nabuja voda, to jest Una, da se ne može preko nje, dok opet ne opadne. No ta oba puta ne zna ni jedan ni od Nijemaca (Teuchsen)

ni od Hrvata upravo iz toga razloga, što »ist in 60-ig jarn kain strass gangen. Wer hin und wider geraist, ist nur der gelegenhait nachzogen«. I kad je koji našao tragove kopita, okrenuo je radije drugim putem radi sigurnosti. I ni jedan nije mogao niti paziti, bi li tuda topovi mogli prolaziti. »Aber pirlg gmess und stain halben nach gelegenhait des lands mag man farn, doch muest man ain guete anzal gwastitor (to su sappeuri, sarahori s kazmama i budacima) haben, die rambten, was not thet, durch weld und sunst, doch mag man solchen weg allmall in 2 oder 3 tagen besichten«. Bili su također odlučili dati taj put ogledati i bili su zaključili (poslati) G. Niclasa Rawbera, koji se i dragovoljno bio ponudio, tako i Sigmunda Weyxslbergera i Hansa Katzianera, Margkwarta zeugwarta (v. gore!), Lienharta Hawsera, Flewgaufa također zeugwarta, ali smo promislili, ako bi se učinio takav ogled, a ne bi se poduzelo čestovanje u Turke, oni bi to mogli opaziti i putove prekopati i zasjeći, tako da bi ih teško bilo opet popravljati, osobito onaj put, koji je Turčin, ima dvije godine, dao prokrčiti (raumen). Osim toga nije to sada zgodno iz tog uzroka, što su oni sad na okupu imisle trčati, no ipak to se može uvijek učiniti. Ako bi Ferdinand htio ta mjesta osvajat, morao bi svakako prije Hrvate zadovoljiti i s njima se nagoditi.

Nadalje čini nam se, ako bi se htjelo osvojiti ta mjesta, morao bi Ferdinand imati najmanje 10 hiljada ljudi, »1000 geruste pferdt, 2000-nt husara, ain 6000-nt zu fuess, ain 400-rt paurn zu der arwait«.

Ako bi se poduzela ta vojna trebalo bi postaviti uhode u Turskoj zemlji i na njegovu (Turčinovu) dvoru.

Također su proračunali u brzini, na zasebnoj cedulji, koliko bi najmanje trebalo zahire i koliko konja i plaće kiridžijama (? den samern).

Ove godine bilo bi to teško izvršiti, jer živež još nije za potrebu skupljen, kralj ugarski nije nikakav red u Slavinju učinio, a malo ga i slušaju i u Slavinju i u Hrvatima, a i nadvojvoda nema s njima sporazuma. Držimo također, da kad bi se ovamo dopremili topovi, da bi se osvojio Kamengrad u 2 ili 3 dana, Glutz za jedan dan.

Također su marljivo vijećali bi li se mogla dići vojska na Bosnu, koja bi zemlju poharala, ali ne možemo naći, da bi se to lako dalo učiniti, »allain der profant halben mit zubringen«.

Tako se ne može junačko djelo učiniti, Turci to doznavaju, obje su baše (tj. bosanski i mostarski) kod cara u velikom ugledu i zaslužni i mogli bi cara skloniti da i on veliku silu onamo obrne. Zato će uvijek trebati doznavati kakovu moć ima on s ovu stranu mora i prema tome moći će se nadvojvoda vladati.

²⁷ Thalloczu-Hodinka, o. c. Br. CLX, str. 298—300.

²⁸ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCI, str. 311—312.

Zatim su vijećali, ako ove godine ne bude vojnice u Tursku, kako bi se ove zemlje zaštitile od provala.²⁹

Ovom prilikom sastavljen je i popis potrebnog oružja, municije i hrane.³⁰

Isti dan (16 lipnja 1524) izdana je u Ljubljani i instrukcija Weyxlbergu, Catzianeru i Leyseru o pregovaranju sa Zrinskim i osvojenju Kamengrada.³¹

O tim pripremama ili upravo samo dogovorima protiv Turaka doprli su glasovi u Bosnu. To je netko dojavio u Kamengrad, a odande su javili paši i po svim bližim stranama i bili su Turci zbog toga vrlo uznemireni i prestrašeni. Postavili su na zgodnim mjestima straže, kako piše Ivan Kobazyč³² iz Brikovice 15 srpnja 1524 godine.³³

Kroz Kamengrad prošla su dva poslanstva kralja Ferdinanda I sultanu Sulejmanu 1530 i 1531 godine. U njihovim putopisima ima nešto i o Kamengradu. U prvom poslanstvu bio je Slovenac *Benedikt Kuripešić* koji nam je ostavio svoj Itinerarium. Tu čitamo: Poslanstvo je krenulo u ponedjeljak 29 kolovoza iz Krupe preko Brda ka pustoj crkvi, koja je ležala sa desne strane. Tu bijaše za kršćanskog vremena selo zvano *Goremi Polle*, tj. Gornje Polje. Pošto smo gorom vrlo dugo jahali, ugledasmo s lijeve strane stare zidine gradića zvanog *Japra*, sidosmo u dolinu pa, došavši do potoka Japre, pređosmo ga. Tu nam dođe u susret, dobru njemačku milju puta, oko 50 dobro naoružanih konjanika iz Kamengrada. Dočekaše gospodu lijepo. To bijaše Malkošić (Malkosthitz), subaša u spomenutom gradiću, zapovjednik nad otprilike 200 konjanika. O njegovim junačkim djelima pjevaju mnogo u Hrvatskoj i Bosni. Rukova se sa gospodom i s njima ljubazno razgovori.

Kad smo se primakli Kamengradu, i kad ga već ugledasmo, pripucaše puške. Tada pristupi k nama jedan stari Turčin imenom *Merusija* (Merussia), pozdravi gospodu ljubazno i povede do konačista. Tu smo svi zajedno s Turcima, kojih je bilo mnogo, večerali, i bilo je vrlo veselo. Sljedeći dan ostavili su Kamengrad, i produljili prema Ključu.³⁴

Kuripešića Itinerarium najstariji je izvor u kome se spominje pjevanje narodnih pjesama u Bosni i Hrvatskoj, i po tome on ima naročitu vrijednost za našu kulturnu historiju.³⁵ Osim toga Kuripešić je donio i jedan drvorez Kamengrada.

U putopisu drugog poslanstva 1531 godine stoji: Iz Gvozdanskoga, gdje je poslanstvo čekalo pet Turaka, jamačno poslanih iz Kamengrada, pošli su s njima u Lješnicu,³⁶ grad Zrinskih na Uni, 10 svibnja prebrodili su na konjima rijeku i noćili na jednoj lijepoj livadi. Odatle 11 svibnja rano su pošli i čitav dan su putovali kroz brda, doline, šume i lijepe pustoline ili vrištine (had) i kad su bili po prilici pola milje od Kamengrada (*Kamergraid*), izašli su im u susret der Malsskosch Waynodo, der Sehair Waynoda i der Weschli, sa nekih 60 konja. Kad su bliže došli, ispalili su sa grada nekoliko topova, a dolje kod parmakluka (schraucken) stajali su neki jeničari s puškama, koji su također pucali. Tako smo se ondje utaborili u dolini pod gradom (schloss) Kamergraid, onda su gospodi (poklisarima) donijeli tri vrsti turskih jela i nekoliko ovnova, krme i druge zahire (profandt). 12 dan svibnja ostali smo ondje, ali 13 rano smo odande pošli i spomenute vojvode pratile su nas odande sa svojom družinom sve do paše vrhbosanskoga.³⁷

Malkošić je bio i 1536 godine vojvoda u Kamengradu. Kako je Kamengrad bio pogranična tvrđava i kako je ovuda put vodio iz Hrvatske u Bosnu, poklisari kralja Ferdinanda koji su putovali u Carigrad ovim putem, obraćali su se na Kamengradskog vojvodu, tražeći od njega propust. Tako se 1536 obraća na Malkošića Ferdinandov poklisar *Ivan Marija Barčić*. Tada Malkošić nije bio u Kamengradu nego se bio uputio u Vrhbosanju da s ostalim vojvodama prati mrtvo tijelo bosanskog sandžaka Mehmeda Mihalebogovića u Drinopolje, zamjenjivao ga je jedan opak čovjek koji nije htio da izda Barčiću valjanu ispravu i ovaj po savjetu nekih zapovjednika u Kranjskoj i domaćih kršćana u Kamengradu nije htio da se uputi kroz Bosnu. Domaći kršćani u Kamengradu potajno su dali informacije o tom čovjeku Barčićevu ulaku koji je bio došao po dozvolu u Kamengrad.³⁸

Iz pisma što su ga iz Lepoglave 26 ožujka 1538 godine uputili banovi Petar Keglević i Toma Nadasdy kralju Ferdinandu saznajemo, da knez Zrinski ima nekog slugu po imenu *Pavla Jankovića* koji drži neki njegov gradić Zrin na obali rijeke On (Una) koja je barem 4 milje daleko od turske tvrđave Kewar (Kamengrad) i što god taj Janković od tih strana i događaja i poslova kršćanskih može saznati, danju i noću Turcima javlja. Jedva mogu iz Hrvatske i Slavonije sa 200 ili 300 konjanika na neku tvrđavu tursku navaliti a da sam Janković ih prije ne obavijesti. Ja sam često molio Keglevića a preko drugih i viteza kneza Zrin-

²⁹ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCXXV, str. 343–346.

³⁰ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCXXVI i CCXXVII

³¹ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCXXVIII, str. 352.

³² R. Lopašić, Bijač i Bihaćka Krajina, Zagreb 1890 str 125–128

³³ Thalloczy-Hodinka, o. c. Br. CCXLI, str. 379–381.

³⁴ Benedikt Kuripešić, o. c. 26, 27.

³⁵ V. Jagić, Građa za slovinsku narodnu poeziju, Rad Jugoslavenske akademije XXXVII, Zagreb 1876, str. 114; J. Milaković, Bibliografija hrvatske i srpske pjesme, Sarajevo 1919, str. 5.

³⁸ Ovome gradu danas nema uopće traga.

³⁷ Gevay, Urkunden und Aktenstücke, sv. V. Wien 1838.

³⁸ A. Šimčik, Odsutnost Husrev-begova iz Sarajeva god. 1534–1536, GZM 1934, str. 97.

skog da tog Jankovića kazni i da mu oduzme tvrđavu, ali dosad ni jedno ni drugo nije htio učiniti.³⁹ Ove su vijesti sigurno išle preko Kamenograda.

Petar Keglević piše kralju Ferdinandu 7 svibnja 1538 godine iz Kostela i ističe svoje zasluge, te kako ne može više vršiti bansku čast ako ne bude redovito dobivao plaće. U tome pismu kaže da knez Zrinski preko rijeke zvane Sana sve vrste živežnih namirnica i oružja šalje prema Kamenogradu, da se prodaju.⁴⁰ Međutim zna se da su Kamenograđani dolazili u Gvozdansko na sajam knezu Nikoli Zrinskom još 1532 godine.⁴¹

Braća Zrinski popalili su 1540 godine Dubicu i Kamenograd i tako su se osvetili Husrevbegu i Muratbegu za njihovo haranje po Hrvatskoj.⁴²

Iste godine (9 lipnja) pisao je knez Ivan Zrinski Ivanu Ungnadu, vrhovnom kapetanu, kako su nedavno došli Turci pod njegovu tvrđavu Kostajnicu, koje su moji stražari, kada su ih opazili, slijedili da im otmu plijen i gonili do blizu turske tvrđave *Kywwar* (Kamenograd). Kad su im oteli plijen pokušali su se osvetiti Turcima, ali su ih Turci napali sa svih strana u velikom mnoštvu i izvršili pokolj, te su neki od mojih sluga zarobljeni, neki su ubijeni a oko petnaest ih zagubljeno (nestalo).⁴³

Jedan od nasljednika Malkošića u Kamenogradu bio je 1545 godine *Demirhan Španaković*. On je s kamenogradskom vojskom sudjelovao u vojsci Ulamabega i Muratbega, koja je došla do Varaždinskih Toplica i dalje do današnje Konjšćine. Tu se Španaković ogledao na mejdanu s kršćanskim junakom *Petrom Šegovićem*. On je tu prvih dana svibnja u jednom okršaju kod grada Konjšskog (danas Konjšćine) poginuo.⁴⁴

Nakon pada Krupe 1565 godine izgubio je Kamenograd svaku stratešku važnost. U njemu je i posada smanjena na račun Krupe, ali je i dalje ostao središte kadiluka. O tome imam sljedeći podatak. U mjesecu Rebia I 975 (5. IX—4 X 1567) godine izdana je zapovijest bosanskom begu Hamza-begu da 50 konjanika iz Kamenograda prebaci u tvrđavu u Krupi, kojoj stalno prijeti opasnost od neprijateljskog napadaja. (Istanbul, Basvekâlet Arsivi, Mühimme defteri No 7. br. dokumenta 137.)

Sve do trećeg decenija XVII stoljeća poznati izvori ne govore ništa o Kamenogradu. Po Memibegovića opisu Bosne Kamenograd je 1628 u bihaćkom sandžaku. Tu čitamo kako je Kamenograd ob-

zidan grad i neosvojiv zbog svoga položaja, na jednom brežuljku u uzdignutom mjestu a sagrađen tu na kamenu kao tvrđava. Unutra je malo kuća, ne više od 10, ratnika 20. Blizu ima 2 zemlje, tj. Majdan i Vakuf, koji sa nekoliko sela mogu imati više od 1000 kuća, vojnika 1500.⁴⁵

Sve do Bečkoga rata ne znamo ništa više o Kamenogradu. Za vojne što ju je protiv bosanske Krajine 1693 vodio hrvatski ban *Adam Baćanj* naređeno je bujrukdijom od 24 zilkadeta 1104 (27 srpnja 1693) jajačkom kadiji, da ustupi potrebne konje za prevoz četiri tovara baruta za grad Kamenograd, i za palanke koje njemu pripadaju.⁴⁶

Za poznate opsade Bihaća 1697 godine bila se okupila pod Kamenogradom velika vojska da pođe Bišću u pomoć, ali kako su Austrijanci doživjeli pod Bišćem veliki neuspjeh digoše opsadu prije nego je ta vojska krenula put Bišća.⁴⁷

Od početka XVIII stoljeća naselje je pod Kamenogradom u opadanju. Pojedine ustanove se sele u Stari Majdan. Mora da je Kamenograd u tome vremenu zahvatio požar i da je to bilo pravim uzrokom premještanju kadije i kapetana u Stari Majdan. Prema jednom izvještaju austriskog uhođe Božića iz 1785 godine kome se može pokloniti potpuna vjera, u Kamenogradu je bilo tada svega 10 do 12 muslimanskih kuća i 1 kula, a u tvrđavi više topova⁴⁸ i prema tome to je pravo selo. Za vrijeme ustanka na Krajini (1875—1878) ustanici su do temelja razorili Donji Kamenograd, i kada je ovim krajem 1879 prošao geolog Edmund v. Mojsisovics kaže da na mjestu gdje je bilo naselje trava raste. Brojni muslimanski nadgrobni spomenici svjedokom su da je tu nekada bilo znatnije naselje.⁴⁹

Iza toga povratilo se stanovništvo u opustjeli zavičaj i podiglo domove, ali sve do 1918 godine to selo nije brojilo ni dvadeset domova.

I u prošlom ratu (1942) popalili su četnici Kamenograd.

Kadiluk. Kamenogradski kadiluk organiziran je iza 1531 godine. U početku obuhvatao je po priliči onaj teritorij koji je obuhvatao do nedavno kotar ili srez Sanski Most. Od 1565 pa do sredine XVII stoljeća njegov se teritorij povećavao prema sjeveru, tako da je dopro sve do Cetingrada. Još godine 1833 na prostoru ovoga kadiluka bili su

⁴⁵ Dr. Fr. Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašalika, Starine XIV, Zagreb 1882, str. 185.

⁴⁶ Dr. Č. Truhelka, Pabirci iz jajačkog sidžila, GZM XXX, 1918, str. 165.

⁴⁷ Dr. S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463—1850), Sarajevo 1900, str. 86.

⁴⁸ H. Kreševljaković i H. Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785 godine, Sarajevo 1957, str. 52 i 53.

⁴⁹ Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina, Jahrbuch der Kais. Kon. geologischen Reichsanstalt, XXX, II sv. str. 246,

³⁹ Dr. F. Šišić, Hrvatski saborski spisi, II, str. 190.

⁴⁰ Dr. F. Šišić, o. c. str. 212.

⁴¹ Laszowski, Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, knj. II, Zagreb 1916, str. 112.

⁴² Dr. Ćiro Truhelka, Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba, GZM, XXIV, 1912, str. 147.

⁴³ E. Laszowski, o. c. 495.

⁴⁴ V. Klaić, Povjest Hrvata, V, Zagreb 1911, str. 164 i 165.

gradovi: Kamengrad, Krupa, Otoka, Ostrožac, Bila Stina, Jezerski, Bužim, Vranograč, Todorovo (Todor-Novi), Podzvizd, Cazin, Pećigrad, (Peći Mihajla Turka), Šturlić, Velika Kladuša, Mala Kladuša, Stari Majdan, Vakuf (danski Sanski Most) i Džisri Sana (Tomina).⁵⁰ Svi ovi gradovi bili su u sklopu četiriju kapetanija.⁵¹ Kadiluk se dalje dijelio na šest nahija.⁵² To je, koliko znam, najveći broj nahija što ga je imao jedan bosanski kadiluk. Biće da su u XVI stoljeću ovom kadiluku pripadale i nahije Ključ i Bilaj. Te su nahije nepoznatog vremena pripojene kadiluku Jezero. Oko sredine XVII stoljeća jedan je kamengradski kadija svojevrijedno te nahije bio pridružio ponovno svome kadiluku, ali one su ipak vraćene Jezeru.⁵³ Kadiluci u osmanskoj carevini dijelili su se u 10 rangova, a ovaj je pripadao osmom rangu.⁵⁴

Do pod konac XVI stoljeća Kamengrad je bio u sandžaku Bosni, zatim do iza 1626 u sandžaku Bihać i onda do reforama Mahmuda II u sandžaku Klis.

Sjedište kadiluka bilo je najprije u Kamengradu, a od XVIII stoljeća sjedio je kadija u Starom Majdanu.

Od starijih kadija poznata su mi samo dvojica i to: Abdul Latif (1587)⁵⁵ i Ahmed koji je 1692 živio u Sarajevu kao penzioner.⁵⁶ Od Abdul Latifa očuvala se jedna isprava koja radi o fratrima i sada se čuva u fojničkom samostanu. To je jedini poznati akt izdan u Kamengradu i do danas sačuvan.

U »Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva« u svesci za juni - august 1934 godine napisao je bivši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu Milan Karanović članak »Bosanska Krajina«. Prema tome članku Kamengrad bi bio osvojen 1512-te godine i tada je osnovan Kamengradski sandžakat koji je postojao do zauzeća Krupe 1565. Ne znam na osnovu čega je to napisao pokojni Karanović, jer taj sandžakat nije nikada postojao, niti su u Kamengradu kada rezidirali sandžak-bezi.

Posada. Sve do pada Krupe 1565 godine bila je posada u Kamengradu brojna, premda o tome nemamo nikakvih sigurnih podataka, ali to je pogranični položaj grada zahtijevao. U gradu bila su najmanje zastupljena 3 roda vojske: mustahfi-

⁵⁰ Hamdija Kreševljaković, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, Prilozi Orijentalnog instituta u Sarajevu, II, 1951, str. 175—179.

⁵¹ Kamengradska, Krupska, Ostrožačka i Džisri-Sanska.

⁵² Od ovih šest nahija poimence su mi poznate samo tri: Kamengradska, Krupska i Ostrožačka.

sa Dr. Č. Truhelka, o. c. str. 175.

⁵⁴ Dr. S. Bašagić, Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke, Novi Behar IV (1930—31), str. 178.

⁵⁵ Dr. J. Matasović, Fojnička regesta, Spomenik SKA, knj. 67, Sremski Karlovci 1927, br. 137.

⁵⁶ Mahmudkadića rukopis u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

zi (čuvari), konjanici i topčije. Oni su stajali pod zapovjedništvom svojih aga, a svi zajedno pod zapovjedništvom dizdara. Oko 1530 godine bilo je u varoši do 200 konjanika pod komandom subaše a kasnije vojvode, a bilo je i jeničara. Ti su vojnici bili plaćeni. Plaća se računala na dan, a isplaćivala se najprije tromjesečno a kasnije godišnje. Mustahfizi su bili po nekim gradovima timarlije, tj. uživali su manje timare, ali ih je bilo i alufedžija koji su dobivali plaću (alufu ili ulefu). U Kamengradu je bilo mustahfiza timarlija.

Osim ovih redovnih vojnika imao je Kamengrad svoje područje u kome su bili na službu obvezani stanovnici. Oni nisu dobivali nikakve plaće, ali su bili oprošteni od vanrednih daća tzv. avarizi-divanije i tekalifi-urfije.

Nakon pada Krupe na 29 juna 1565 premješten je u ovu veći dio kamengradske posade. Posade u Krupi i Kamengradu isplaćivane su i dalje iz prihoda sarajevske voskarnice (šemhane) i od mukate fojničkih i kreševskih rudnika. Kako su u isplati iz prihoda Fojnice i Kreševa nastale neke nepravilnosti, uputio je bosanski sandžakbeg, Mustafa paša Sokolović, osvajač Krupe o tome izvještaj Porti. Da se tome stane na put izdan je u logoru pod Sigetom ferman od 12 safera 974 (29 VIII 1566) na sarajevskog kadiju i nazira (nadglednika) zaima Mehmeda, prvaka veleslavnih ajana. U fermanu se konstatira kako je prijašnji bosanski sandžakbeg, a sadanji njezin alajbeg Mustafa, poslao carskom uzvišenom predvorju, pismo u kojem je izvjestio da su plaće (mevadžib) vojničke posade Krupe i Kamengrada koje se nalaze u sandžaku Bosni u prijašnje vrijeme doznačivane iz prihoda voskarnice u samom Sarajevu i iz mukata Kreševa i Fojnice, te su izdane carske zapovijedi Inehanu od spomenutog odreda (džemata) o doznačivanju, a kad je on došao u rudnike, emini (povjerenici) i rudari su htjeli da im dadnu jednu akču u gotovu novcu i dvije akče u čohi... što pretstavlja nasilje i presizanje u njihova prava. Dakle, plate spomenutih tvrđava doznačene su u akčama kao gotov novac, te sam zapovijedio: »Kad stigne moja plemenita odluka (ferman) prema mojoj prijašnjoj naredbi treba da se naplati neokrnjeno njihovu doznaku u gotovu novcu, ako spomenuti imaju ulefe (plaća) koje su im bile doznačene (putem cesije), a nisu im isplaćene pa ih potražuju kao zaostatak. Evo kako: ako ne bude pri ruci toliko gotova novca koliko je dovoljno da se podmire sve njihove plaće, a bude čohi uzete (kupljene) od mukata, onda uzmi doznake od ličnosti i namiri se s njima (s posadom) za njihove plaće računajući deset akči kao jedanaest... deset akči kao dvanaest, a nemoj dopustiti da se skuplje daje. Ovako znajte i oslanjajte se na moj carski znak (tugru).⁵⁷

⁵⁷ Sidžil 2, str. 60 u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

U Kamengradu su ostala najmanje dva odreda konjanika. U jednom je bilo 23, a u drugom 29 vojnika. U istom logoru izdana su 20 muharema 974 (7 VIII 1566) dva fermana o isplati njihovih plaća za mjesec ševal, zilkade i zilhidže 973 (21 IV — 8 VII 1566) i za iste mjesece iste godine za odred od 23 vojnika. Za to vrijeme iznosile su plaće odreda od 29 vojnika 12996 akči i na ime mušahede 100— akče, svega 13998 akči,⁵⁸ dok je za 23 vojnika plata iznosila 10431 akču, i na ime mušahede 246 akči, ukupno 10677 akči.⁵⁹ Oba su fermana upućena sarajevskom kadiji i nadgledniku zaimu Mehmedu. Zakupnici kreševskih i tajničkih mukata bili su tada Hasan i Mehmed, a povjerenik sarajevske voskarnice neki Mahmud, opunomoćenik obaju odreda konjanika za naplatu plaća bio je neki Mustafa. Sarajevskom se kadiji nalaže da o tim isplatama napiše hudžete na poleđini fermana.

Iz jednog austrijskog popisa turskih utvrda na hrvatskoj i ugarskoj granici sastavljenog u Beču kolovoza 1577 vidi se, da je u Krupi tada bilo 300 konjanika i 400 pješaka plaćenika, dok u Kamengradu nije naznačen broj ni pješaka ni konjanika, nego se kaže da ima vrlo mnogo neplaćenih Turaka i Vlaha, a to su vojnici Kamengradskog područja.⁶⁰ Kako se vidi nakon pada Krupe Kamengrad je izgubio svoju stratešku važnost, a pogotovu nakon pada Bihaća 1592 godine. Gradska posada u Kamengradu brojila je prema Memibegovića opisu iz trećeg decenija XVII stoljeća samo 20 momaka, dok je cijelo Kamengradsko područje s Majdanom i Vakufom (Sanski Most) moglo imati 1500 vojnika.⁶¹ Prema tome odgovara istini ono što piše 1627 biskup Marnavić o zapuštanju Kamengrada.

Poslije osnutka kamengradske kapetanije grad je nešto oživio i ponovno je zamro polovicom XVIII stoljeća, kada je sjedište kapetanije preneseno u Stari Majdan. Jedan austriski uhoda koji je oko 1763 godine uhodio Bosnu, a naročito bosanske tvrđave ne spominje uopće Kamengrada, ali i tada je bila u gradu mala posada. Godine 1785 bilo je na gradu više topova, a 1833 samo tri. Grad je potpuno napušten 1838 godine.

Kako je već rečeno, kamengradska posada je dobivala svoju plaću iz gore spomenutih prihoda, ali vrelo prihoda ili odžakluk mijenjao se. Tako su vojnici ove tvrđave po svome opunomoćeniku nekom Salihu primili 21 rebia I 1204 (9 XII 1789) 100 groša na ime plaće od džizje (harača) Birča i Rogatice.⁶²

⁵⁸ Isti sidžil, str. 63.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ R. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine, I. Zagreb 1884, str. 44.

⁶¹ Dr. Fr. Rački, o. c. str. 185.

⁶² Acta turcica u Arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, br. 350.

Zapovjednici. Upravo su više nego oskudni podaci o kamengradskim zapovjednicima. U samom mjestu, kako sam se sam osvjedočio u dva maha, nije se očuvao ni najmanji papirić iz koga bi se bar nešto doznalo o prošlosti. Iz predturskog doba nije poznat ni jedan zapovjednik, dok iz turskog perioda znam za po dvojicu dizdara, vojvoda i kapetana.

— *Dizdari.* Grad je imao dizdara od definitivnog pada Kamengrada pod Turke, pa sve do njegova napuštanja zubu vremena 1838 godine. Po imenu poznat mi je samo jedan dizdar i to neki h-Nesuh. On je tu službu vršio u prvoj poli XI stoljeća po Hidžri, tj. između 1592 i 1641 godine. Bio je pismen čovjek. Napisao je uzorke za pisanje pisama. Ta se njegova zbirka danas nalazi među manuskriptima Orijentalnog instituta u Sarajevu.⁶³

Jedan drugi kamengradski dizdar nepoznatog imena poginuo je 1692 godine u poznatom napadaju banovačkog vojvode Mijata Vidakovića na svatove koji su polazili iz Krupe.⁶⁴ Ovaj dizdar mora da je bio u nekim rodbinskim vezama s Alibegom od Krupe, ocem djevojke koja se udavala ili s mladoženjom, dok je pošao u svatove. Poznato je da se dizdar nije smio odmaknuti od grada dalje, nego što ga mogu s grada dovikati. Ako je baš morao nekuda dalje otići, to je onda bilo s dopuštanjem kadije, dotičnog kadiluka.

Po predaji koju sam slušao u Donjem Kamengradu 1933, bio je kamengradski dizdar pjesmom proslavljeni Dizdarević Meho. Međutim, to je samo priča. I kamengradski dizdar imao je svoga zamjenika ili čehaju.

— *Vojvode.* Po imenu poznata su mi samo četvorica kamengradskih vojvoda i to sva četvorica iz prve polovine XVI stoljeća. Kao prvi spominje se 1519 vojvoda Belisemps. Od prije 1530 pa do 1536 bio je *Malkošić*, koji se spominje u Kuripešića i Nogarolinu putopisu (1530—1531) i u pismu Barčića od 1536. Te godine otišao je on, kako je već rečeno, u Sarajevo da do Edrene isprati mrtvo tijelo bosanskog sandžaka Mehmedbega Mihalbegovića. I tu mu se gubi trag. Godine 1545 bio je na ovom položaju *Demirhan Španaković*, o kome je već bilo govora.

Znatno prije 1557 bio je aga kule u Kamengradu neki *Mehmedaga*. Da li je on bio baš vojvoda ne znam. Sva je prilika da je rodnom iz Sarajeva. Nepoznate godine, ali svakako iza 1530, on je sagradio jednu česmu u Čoban Hasan vojvode mahali koja je postojala sve do uvođenja modernog vodovoda 1890. Vodovod te česme bio se pokvario pa je sredinom zilhidže 964 (oko 10 listopada 1557) došlo više ljudi iz te mahale pred sud i zatražilo da se taj vodovod popravi, što je i odobreno pri-

⁶³ Stari broj 875, novi broj 327.

⁶⁴ Vaniček, Specialgeschichte der Militar Grenze I, Wien 1823, str. 325.

volom upravitelja zadužbine Sefera. To su posvjedočili pred sudom Ali vojvoda sin Abdulhajev kao čovjek Mehmed paše, Timurhan sin Ibrahimov i Bali sin Mehmedov.⁶⁵

Nepoznatog vremena bio je jedan od aga Kamengrada neki h-Muhamedaga. Njegov sin imenom Omer posjedovao je prepis poznatog djela o arapskoj stilistici Sarajlije Muhameda sina Musaoava, zvanog *Alameka*, koje je prepisano početkom rebia I 1041 (konac rujna 1631).⁶⁶

— *Kapetani*. Od kamengradskih kapetana koji su sjedili u Kamengradu prije nego je sjedište kapetanije premješteno u Stari Majdan poznata su mi dvojica i to: Omer aga (1694) i Ibrahim aga (1699).⁶⁷

Katolička župa u Kamengradu postojala je po svoj prilici od XIV do XVII stoljeća. U popisu župa Zagrebačke biskupije od 1334 spominje se župa *Cramen* (Kamen?)⁶⁸ i dr. P. Matković misli da bi to mogla biti kasnija župa Kamengrad.⁶⁹ Oko godine 1655 spojena je sa župom u Starom Majdanu, što znači da je broj katolika u ovom kraju već tada bio u opadanju. Za Bečkog rata (1683—1699) gubi se trag tog župi.

Franjevci kamengradskog kadiluka došli su u posljednjoj dekadi mjeseca džum II 996 (17—26 V 1588) godine kamengradskom kadiji Abdul-Latifu i pokazali mu Ahdnamu sultana Fatiha Mehmeda II, te zatražili da im i on na osnovu ahdname izda ispravu da ih niko od vojvoda, zaima, spahija i gradskih posada u kamengradskom kadiluku ne uznemiruje u smislu carske zapovijesti, kao i one koji idu u crkvu, što je kadija i učinio i uručio im tu ispravu da je u slučaju potrebe mogu pokazati. U toj ispravi citirano je iz Ahdname sljedeće: »Ja koji sam sultan Muhamed han, neka je poznato i plemstvu i narodu sljedeće: Pružena je naročita milost u pogledu bosanskih redovnika (kaluđera) koji su nosioci carskog fermana, te sam naredio da niko ne uznemirava spomenutim i njihovim crkvama i da oni mirno žive u zemlji i da stanuju u svojim crkvama, da postoji sigurnost i za one koji idu u njih. U tome

neka se navedenima niko ne mješa.« (isprava u Arhivu franjevačkog samostana u Fojnici, br. 1-83).

U XVII stoljeću spominju se trojica franjevaca s prezimenom Kamengrađanin i to: Andrija, Ivan i Tomo. Sva trojica su bili ugledni ljudi u svojoj provinciji. Andrija je 1634 bio gvardija samostana u Fojnici, Ivan kustos bosanske provincije 1658—1662 i kasnije biskupov vikar,⁷⁰ a Tomo se spominje na jednoj ispravi kao svjedok 1682 godine,⁷¹ Jedan drugi fra Andrija Kamengrađanin koji se iselio iz Bosne umro je u Šarengradu 1725 godine. Biće da je ovo. posljednji franjevac iz Kamengrada.⁷²

Pod turskom upravom ova je župa pripadala franjevačkom samostanu u Fojnici.⁷³

Džamija i musalla. Odmah poslije konačnog pada Kamengrada sagrađena je tu kakva-takva džamija. O tome nema ništa zapisano, ali takav je bio običaj kod Turaka i po drugim mjestima, pa ni Kamengrad nije bio u tome iznimka. Salih ef. Muvekit piše u svojoj turskim jezikom pisanoj povijesti Bosne (Tarihi dijari Bosna) kako je u palanki Kamengradu 1557 sagrađio džamiju bosanski namjesnik Hamzabeg,⁷⁴ međutim, ta njegova džamija nije sagrađena u Kamengradu nego u današnjem Sanskom Mostu. Kako je naselje ispod grada više puta stradalo, stradala je i džamija. Izgleda da je Kamengrad u prvoj polu XVIII stoljeća bio duže vremena bez džamije, pa je 1761 godine podigao tu jednu džamiju bosanski vezir Muhsin-zade Mehmed paša.⁷⁵ Ta je džamija propala za vrijeme ustanka na Krajini, a sagrađena je nova zgrada poslije 1879 godine. Ovu su Kamengrađani 1938 porušili i u njoj blizini sagrađili novu koju su spalili četnici 1942 godine. Uz džamiju postojao je i mekteb.

Već smo spomenuli predanje o kamengradskoj musalli. Pod musallom razumijeva se ograđen prostor pod vedrim nebom na kome su se obavljale molitve samo u svečane dane, I musalla je propala za vrijeme ustanka na Krajini, pa je tek 1908 godine temeljito obnovljena, a 1942 godine porušena.

⁶⁹ Hamdija Kreševljaković, Vodovodi i gradnja na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo 1939, str. 97.

⁶⁸ Ovaj je rukopis bio nekada vlasništvo Muhamed efendije Hadžijamakovića jednog od vođa otpora protiv okupacionih četa 1878, (Hamdija Kreševljaković, Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878, Sarajevo 1937, str. 77—83) i njegova sina h-Ahmed efendije. Sada je kodeks u Orijentalnom institutu br. 184.

⁶⁷ Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954, str. 147—151.

⁶⁸ Dr. Fr. Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1334 i 1501, Starine IV, Zagreb 1872, str. 212.

⁶⁹ Dr. P. Matković, Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI vieka, Rad LVI, Zagreb 1881, str. 156.

⁷⁰ M. Batinić, Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini, II, str. 134—172.

⁷¹ Dr. K. Horvat, o. c. 482.

⁷² Tako stoji u nekrologiju provincije Sv. Ladislava u Sloveniji. Ovaj mi je podatak ustupio A. Šimčik.

⁷³ E. Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752, Zagreb 1892, str. 478.

⁷⁴ Muvekitova povijest Bosne u prepisu Muhamed-Enveri Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, sv. I.

⁷⁵ Muvekit, isto djelo. sv. II.

U krajevima oko Kamengrada i današnjeg Starog Majdana proizvodilo se oružje i municija još u Srednjem vijeku, a te su rudokope eksploatirali i Rimljani. I nakon što su te krajeve Turci okupirali, bio je rad prekinut na kraće vrijeme i onda nastavljen punom parom. O tome imamo tri lijepa dokumenta pisana na turskom jeziku,⁷⁶ od kojih je jedan nedatiran, a druga dva su iz godine 1571. Te dokumente preveo mi je naučni saradnik Orijentalnog instituta Hamid Hadžibegić. Onaj nedatirani dokumenat upućen je bosanskom sandžakbegu i glasi:

»Zapovijed Bosanskom Begu,

U blizini tvrđave Kamengrada ima stari željezni majdan, koji je ostao iz doba kršćana, u kojem se mogu izljevati topovska taneta. Bosanski i kliški begovi, neka im je trajna njihova čast — poslali su pisma i izvjestili da bi to bio jedan vrlo dobar rudnik ako bi se pokazala spomeunta ruda, te da bi ga trebalo staviti u rad. To se mjesto nalazi kao zijamet u ruci Osmana koji se u to razumije. Oni su spremili i jedan primjerak toga željeza. Pošto je to vrlo dobro željezo, izdao sam zapovijed, da spomenuti rudnik ima da proradi. Navedenom Osmanu izdata je po šeriatu zapovijed u pogledu zijameta.

Da se taj rudokop stavi u rad postavljen je i poslan Mehmed, jedan od zapovjednika topdžija mog visokog dvora. A naziru smederevske mukate i eminu rudničke carine poslata je zapovijed da bez manjkavosti pošalju sve ono što je potrebno za rudnik: radnika, zatim onih koji izljevaju rudu, »Derice«, kalufa i kazmi, lopata i ostalog oruđa, sve što je potrebno. Koliko bude dovoljno seljaka koji bi htjeli da rade u tom rudniku, pod uvjetom da budu oslobođeni od divanskih nameta i običajnih tereta, i koje oni odaberu, treba da pregledate i izvijestite.

U vezi s tim zapovijedio sam, kada ovo stigne, da uputite navedenom Osmanu sposobna čovjeka i da ga pošaljete eminu majdanske carine i njegovu naziru. Sve što bude potrebno za otvaranje i stavljanje u rad navedenog rudnika, bilo radnika i majstora, bilo kazmi, lopata, kalufa i ostalih potrepiština i drugog što je važno, treba da tražite i primite po spisku. Čim nađete za shodno, odmah otpočnite rad u navedenom rudniku.

U selu, u blizini toga rudnika, koliko bude dovoljno kuća da rade u tom rudniku, pod uvjetom da budu oslobođeni divanskih nameta i običajnih tereta, pomno ispitajte zajedno s vještacima i tamošnjim kadijom i izvjestite, da bi se prema tome mogle izdati zapovijedi.

⁷⁶ I. A. Uzunčaršili, Osmanli Devleti teşkilatundan Kapukuli Ocakları II, Ankara 1944, str. 85–86 i 74–76.

Staviti što prije u rad navedeni rudnik spada u važne predmete vjere i države. Treba da se kako treba postarate i da uložite sva nastojanja da se što više taneta izlije.

Poslata je zapovijed Kliškom (Bihaćkom) Begu,⁷⁷ da vas pomogne u svemu što bude potrebno. Vi se sporazumite i zajednički nastojte da se rudnik stavi u rad.«

Kako je već rečeno, ovaj dokumenat nije datiran, ali se iz slijedećeg dokumenta može razabrati da je pisan nešto prije hidžretske godine 979 ili 1571 po našoj eri, i da je prije toga vremena otpočeo rad u navedenom rudniku. Ovaj dokumenat glasi:

»Zapovijed Bosanskom Begu,

U pogledu stanovnika sa sela, koji su postavljeni za rad u novom rudniku na mjestu zvanom Godrevička (Grdanovci)⁷⁸ u blizini Kamengrada, koji spada u tvoj sandžak, a u kojem ima da se proizvode topovska taneta i zrna za »zarbazen« (topovi za rušenje tvrđava), naredio sam da se stane u kraj onim koji zanemaruju i olako uzimaju posao i da se koliko je moguće pruži pomoć. Naredio sam: kada dođe (ova zapovijed) da se ne dozvoli nikome od stanovnika sa sela, koji su postavljeni za rad u navedenom rudniku, da zanemaruje i da olako uzima posao. Treba da ih prisiliš da pristupe izvršenju posla koji im je naređen. A i ti sam treba, koliko je god to moguće, da istinski pomogneš i da se zauzmeš da se rudokop oživi i da proradi. Tako da znaš. Godine 979.«⁷⁹

Ne znam sigurno da li se treći naš dokumenat odnosi na ovaj ili jedan sasvim drugi rudokop. Kako u dokumentu stoji, odnosni je rudokop ležao između gradova Ključa i Kamengrada i ako je to tako, onda se tu radi o sasvim drugom rudokopu. Taj dokumenat uputio je sultan na zahtjev kliškog sandžakbega⁸⁰ dokudžubaši (glavnom livcu) 26 džumada II 979 (15 XI 1571) da pošalje 5 livaca u taj rudokop. Prijevod toga dokumenta glasi:

»Glavnom livcu (dokudžu baši) zapovijeda se slijedeće:

⁷⁷ Ovdje Uzunčaršili identifikuje Kliški i Bihački sandžak. Međutim, to su bila dva različita sandžaka i u doba pisanja ovog dokumenta Bihačkog sandžaka uopće nije bilo, jer je on osnovan tek nakon pada Bišća pod Turke 1592 godine.

⁷⁸ Jedini lokalitet u onome kraju koji bi odgovarao Godreviči, jesu Grdanovci, ali nikako ne tvrdim da je Godrevička identična Grdanovcima. Možda se ovako nekako zvalo mjesto na kome leži današnji Stari Majdan, jer je njegovo ime turskog porijekla. U XVI i XVII vijeku turski izvori nazivaju današnji Stari Majdan Ahen, a to znači željezni majdan.

⁷⁹ I. A. Uzunčaršili, o. c. str. 74–75.

⁸⁰ Ovoga vremena bio je kliski sandžakbeg Ferhatbeg Sokolović.

Kliški sandžakbeg poslao je mojoj sretnoj Porti pismo i izvjestio da se između gradova Ključa i Kamengrada, koji pripadaju Kliskom sandžaku, pojavio željezni majdan. Očevidci koji su ga obavijestili kažu da se ovdje mogu proizvoditi topovska zrna kakva se proizvode u majdanu Bač koji pripada Smederevu. Budući da je on svojim ilamom (izvještajem) tražio da se pošalje nekoliko majstora, koji će izlupati zrna za topove, što se onamo nalaze, naređujem da se pošalje 5 livaca i zapovijedam slijedeće:

Kad prisprije ova zapovijed, pošalji prema mojoj naredbi pet majstora od onih carskih livaca koji su vješti u livanju zrna, neka idu i služe u spomenutom majdanu. Godine 979, 26 džumada II.⁸¹

Oko Kamengrada kao i u Broncanom Majdanu zapadno od Banje Luke radilo se sve do početka prošlog stoljeća. Turski geograf XVII st. Hadži-Kalfa ili Čatib, Čelebija kaže među ostalim za Kamengrad, kako se tu liju topovska taneta i kako se tu nalaze rudnici.⁸² Godine 1718 pisao je austrijski general *Petraš*, među ostalim, kako Porta primjerice dobavlja svake godine iz bosanskih majdana veliku množinu bombi, granata, gvozdenih topova i svake zahire i džebhane, te njome snabdijeva svoja ratna mjesta na donjem Dunavu.⁸³

Rudari, topioničari (dimači ili smeočari od nje-maćkog Schmelzer) i kovači u samokovima bili su isključivo katolici. Svi izvještaji XVI i XVII stoljeća ističu dobro stanje tih povlaštenih radnika.

Šta više bosanski biskup Olovčić u svome izvještaju Rimu 1675 godine, iznosi da su rudari i kovači u sanskom kraju od dobrog stanja griješno obiestni i da su udarili u poligamiju.⁸⁴ Dr. Vinko Mikolji odličan poznavalac historije rudarstva u Bosni piše kako su Zrinjski i Keglević nastojali pridobiti bosanske rudare i kovače, privući ih sebi, da s njima u sjevernoj Hrvatskoj stvore novu željeznu industriju u Gvozdanskom, Bužimu i Čabru. Zrinjski podiže s bosanskim pribjezima 17 željeznih majdana (samokova) u Gvozdanskom.⁸⁵

Kada je ovaj rad krajem XVIII stoljeća pre-stao, u samokovima na Blihi i Staroj Rijeci na-stavljeno je s proizvodnjom razne željezne robe. O tome je 1810 godine u jednom memoaru pisao austrijski konzul u Travniku Mitesser da se stanovnici ovoga distrikta bave vađenjem željeza iz njihovih rudnika, koje se tamo kuje (obrađuje) i zatim se izvozi Savom u Beograd i Dunavom do Vidina i još dalje i prodaje se.⁸⁶

Još iza 1878 godine radila su na Blihi kod Kamengrada tri samokova.

U raznim stranim izvorima piše se Kamengrad različito: Kamengrad, Camengrad, Kamingrad, Kamergraid, Camengrae. On dolazi također i pod mađarskim imenom Kewar, Kywwar i Chivar. U turskim izvorima piše se uvijek Kamengrad.

Osim ovoga Kamengrada bio je još jedan grad istoga imena u Slavoniji, između Slavonske Po-žege i Pakraca.⁸⁷

⁸¹ I. A. Uzunčaršili, o. c. str. 86.

⁸² St. Novaković. Hadži Kalfa ili Čatib Čelebija, turski geograf XVII veka, Spomenik SKA XVIII, str. 84.

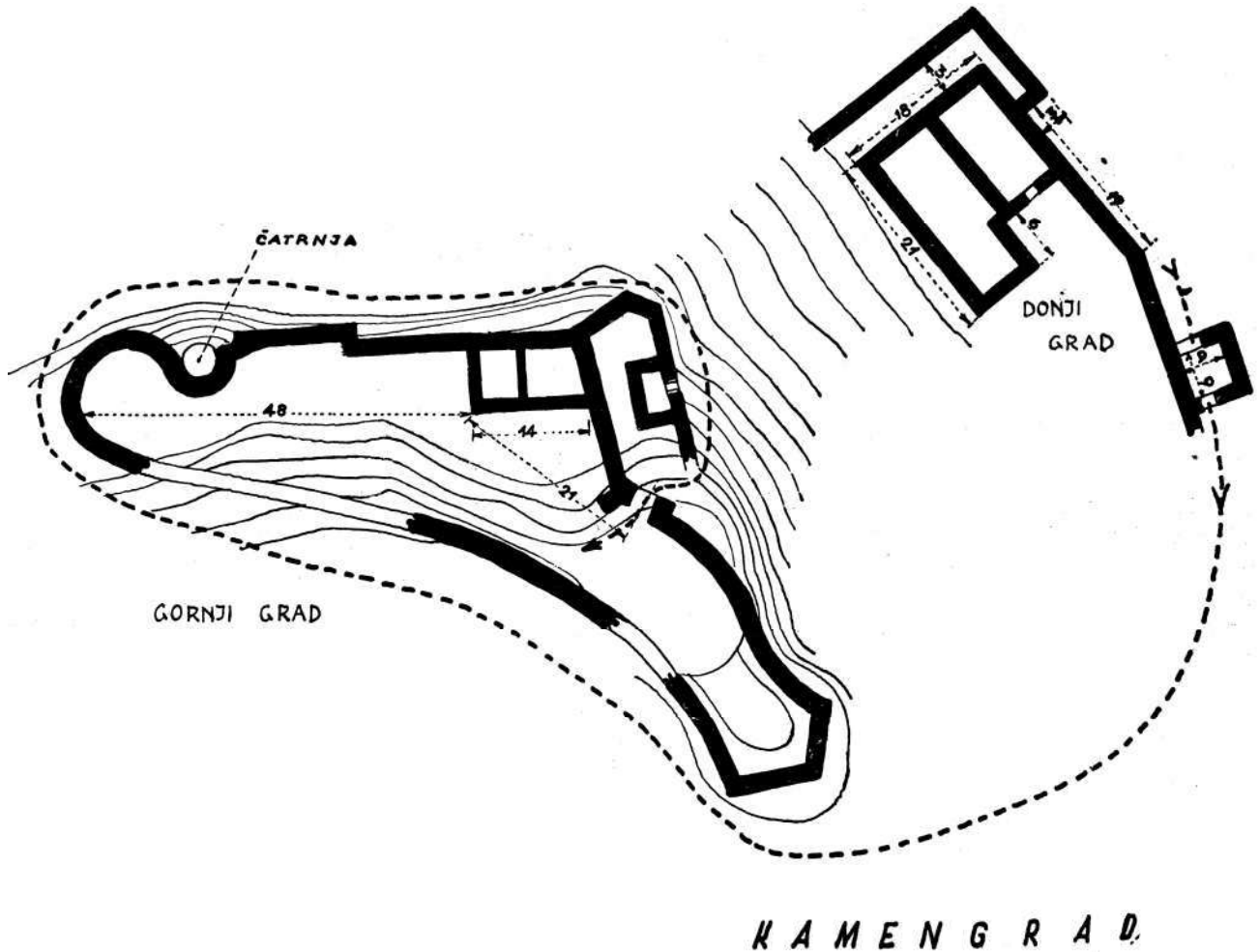
⁸³ Dr. G. Bodenstern, Povijest naselja u Posavini god, 1718—1739, GZM XIX (1907), str. 585.

⁸⁴ Dr. J. Jelenić, Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437—1878), Starine XXXVI, Zagreb 1919, str. 136.

⁸⁵ Dr. V. Mikolji, Rudarstvo Bosne za turskog gospodstva, »Napredak«, Kalendar za 1945, Sarajevo, str. 163.

⁸⁶ Ovaj je podatak našao u Ratnom arhivu u Beču i meni ustupio prof. Dr. Hamdija Kapidžić.

⁸⁷ Đ. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920, str. 118.

KAMENGRAD (La Ville-Pierre)

L'auteur traite dans cet article l'histoire de Kamengrad, dont on voit aujourd'hui les ruines sur un mont rocheux au milieu d'une plaine fertile à gauche de la voie Sanski Most — Bosanska Krupa. Au cours du Moyen 'âge Kamengrad appartenait au district de Sana où les princes de Bobonerici Blagojski possédaient des grandes domaines Kamengrad leurs appartenait aussi et on suppose même qu'ils l'ont bâtis. Avant la construction de la forteresse le village se nommait seulement Kamen (Pierre).

La première citation de Kamengrad datte le 3 Mai

1374 année. A partir de ce temps tout jusqu'à la fin du XV ème siècle il n'y a aucune donnée sur cette ville, mais on sait pour sûr qu'au cours de 1 499 année Kamengrad était sous la domination turque. Avec cette l'auteur commence à présenter ces vastes données.

L'article traite les chapitres suivants: le district Catholique, la Mosquée et Musalla, aussi que la fabrication de l'arme et de la diverse feraille aux environs de Kamengrad.

Dans son travail l'auteur a utilisé beaucoup les données littéraires et les données des archives.

NOVI PODATAK O POVIJESTI GRADA BLAGAJA NA SANI

PRILOG EVIDENCIJI SPOMENIKA KULTURE

Negdje oko godine 1907 čitao sam prvi put Đalskijevo djelo »Pod starimi krovovi« i tom prilikom saznao za ime grada Blagaja na Sani. Nekako u isto doba došla mi je do ruku Truhelkina knjiga »Naši gradovi«, u kojoj je kratko prikazana povijest ovoga grada i njegovih gospodara knezova Babonića, koji se po ovom gradu zvuha knezovi Blagajski. Poznato je da su oni u Srednjem vijeku bili najmoćniji hrvatski velikaši Slavonije. Tek 1933 posjetio sam ruševine grada Blagaja, koje okolno stanovništvo danas naziva Derviši Kula po susjednom selu Derviši. Od nekad slavnog grada Blagaja danas se tu dobro raspoznaju ostaci dviju kula, od kojih je veća imala šest katova, dok je ostalo sve zaraslo u šikaru. Grobove u kojima su pokopani neki gospodari Blagaja prekopavao je oko godine 1934 dr Purk, katolički župnik u Bosanskom Novom, ali mi nije poznato da li je što pisao o tom iskopavanju.

Podor starog grada Blagaja stoji na brdu što se diže iznad doline rijeke Lučice, desne Sanine pritoke, koja utiče u ovu rijeku kod današnjeg sela Blagaja i željezničke stanice na pruzi Bosanski Novi — Banja Luka.

Grad Blagaj sagradili su knezovi Babonići ili Babonezi krajem 13 ili početkom 14 stoljeća. Od 1330 zovu se oni knezovi blagajski. Oni su imali velike posjede i u krajevima oko Une i Sane. Nije ovdje mjesto da iznosim povijest Blagaja i njegovih gospodara. Spomenuću samo to da su Babonići bili gospodari Blagaja sve do provale Turaka

u ove krajeve početkom XVI stoljeća. Po Lašvaninovoj kronici, Blagaj su zauzeli Turci 1512, a prof. Šidak dopušta da se to moglo desiti i 1513 godine. Dosadašnji naši historiografi završavali su povijest Blagaja sa godinom 1512, jer je te godine Blagaj bio razoren. Po predaji, grad je razorio posljednji njegov gospodar, upalivši barut u gradu.

Ali Blagaj nije bio razoren, jer su Turci smjestili u nj jaku posadu koja se sastojala od mustahfiza (čuvara) koji su bili plaćenici ili alufedžije. To saznajemo iz jednog starog sarajevskog sidžila, što se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. U tome sidžilu zapisani su razni događaji iz sredine šestog decenija XVI stoljeća. Na strani 226 toga sidžila zapisano je kako je na sudu u Sarajevu izjavio havaledžija (režiser) mustahfiza grada Blagaja, neki Osman, sin hadži-Hasanov, da je primio od Husejin-bega 15.000 akči kao ostatak plaće mustahfiza grada Blagaja za šest mjeseci hidžretske godine 963 (počinje 16. XI. 1555), što su posvjedočili Sirri bin Ilijas, Bali-kethoda bin Ahmed, Timurhan bin Ibrahim i Mehmed bin Turhan. Plaće ovih mustahfiza isplaćivane su iz mukate Srebrenice, čiji je emin (povjerenik) toga vremena bio Abduldželil-beg, a njegov punomoćnik spomenući Husejin-beg. Iz ovog zapisnika saznajemo da je grad Blagaj bio u sastavu sandžaka Klis, koji je organiziran godine 1537.

Prema tome, grad Blagaj je imao svoju posadu još 1555 godine, a sigurno i još kasnije.

NEUE GESCHICHTSDATEN ÜBER DIE STADT BLAGAJ AN DER SANA

Die Stadt Blagaj erbauten die Fürsten Babonic oder Babone gegen Ende des XIII. oder am Anfange des XIV. Jahrhunderts. Unsere bisherigen Historiographien beendeten die Geschichte von Blagaj mit dem Jahre 1512, denn in diesem Jahre wurde die Stadt zerstört. Unterdessen stellte der Autor auf Grund eines alten Sidschil (Protokoll), welches in der

Husrevbeg-Bibliothek in Sarajevo aufbewahrt wird fest, dass Blagaj damals nicht zerstört wurde, dass sich in ihr die Türken niederliessen und dort eine starke Besatzung hatten. Diese Angabe stammt aus dem Jahre 963 nach der Hidschra (fängt am 16. XI. 1555 an).

APPORT A L'HISTOIRE DE LA VILLE DE BLAGAJ (BLAGAY) SUR LA SANÀ

La ville de Blagaj sur la Sana fut bâtie par les princes Babonici ou Babonezi vers la fin du XIII ou au début du XIV siècle. Selon les historiens jusqu'à nos jours, l'histoire de Blagaj se termine l'année 1512, car c'est cette année-là qu'il fut détruit. Or, l'auteur d'après les données d'un ancien sidjil (protocole) qui

est conservé à la bibliothèque de Husref-bey à Sarajevo, a constaté que Blagaj n'a pas été détruit à cette date, que les Turcs étaient alors installés dans la ville et y avaient une forte garnison. Cette donnée date de l'année 963 de l'hégire (commençant le 16 XII 1555).

Sl. 1. Opšti izgled

ARH. IVAN ZDRAVKOVIĆ — ANIKA SKOVRAN

MANASTIR ZAVALA

ARHITEKTURA

I — Mesto objekta

Manastir Zavala nalazi se u Popovom Polju, u Hercegovini, sa crkvom Bogorodice (sl. 1).

II — Istorijat

Manastir je podignut verovatno u XIV ili XV veku, ali se sa sigurnošću može uzeti da postoji tek od 1514 godine, kada je o njemu zabeležen prvi pomen.

Godine 1619 crkva je živopisana.

U toku XVII veka u ovom manastiru živo je radeno na pisanju crkvenih knjiga. Manastir je imao veza sa ostalim našim manastirima u Hercegovini i dalje sa Studenicom i Sv. Gorom, odnosno Hilandarom.

U XIX veku, od 1816—1839 godine, manastir je opravljen; prepokrivena je crkva i obnovljene su ćelije.¹

¹ V. Ćorović, Hercegovački manastiri: Zavala Starinar I (1922), str. 209—230; D-r Vladimir R. Petković, Pregled crkvenih spomenika... str. 124—125; Narodna enciklopedija, I knjiga, str. 758.

III — Opis i stanje objekta

Manastir Zavala je mala crkva od kamena, jednobrodna, poluobljučasto zasvedena, sa apsidom i spolja i iznutra polukružnom. Na zapadu je svod niži, u obliku niše, ravno završen, jer se sa te strane nalazi stena. Nad tim svodom nalazi se jedna manja prostorija u koju se nekada ulazilo sa platoa današnje terase na zapadnoj strani (Danas je taj ulaz zazidan). Postoji i jedan tajni ulaz, zatvoren kamenom pločom sa freskom na njenoj spoljnoj površini, koji se nalazi u desnom delu crkve, nad svodom u obliku niše sa te zapadne strane. Danas je taj tajni ulaz sakriven jednom ikonom, obešenom nad njegovim otvorom tako da ga ona potpuno zaklanja.

Jedan deo crkve nalazi se ispod stene, te joj je stoga severna, podužna strana prislonjena uza samu stenu. Ulaz u crkvu je sa juga, u deo koji ustvari čini pripratu. Nju razdvaja od glavnog prostora crkve veliki polukružni otvor, odnosno zidana pregrada, sa dva manja ulaza sa strane, takođe polukružno završena. Isti takav otvor-pregrada, sa jednim većim ulazom u sredini i po jednim manjim ulazom sa strane, deli glavni prostor crkve od oltarskog prostora. Ikonostas se na-

lazi ubačen u srednji, veliki polukružni otvor te pregrade. Od kamena je, visine približno 2 metra. Spolja, prema glavnom delu crkve, ukrašen je ikonama na platnu, uokvirenim drvenim ramovima. Iznad tog kamenog ikonostasa postavljena je drvena greda na koju je pričvršćen, takođe okrenut prema glavnom delu crkve, drveni friz sa ikonama 15 svetaca, a u sredini iznad njega nalazi se drveni barokni krst sa naslikanim raspećem.

Oltarski prostor je dosta prostran, jer se na jugu nalazi veća niša poluobljučasto zasvedena, a na severnoj strani je vrlo plitka i nešto deformisana niša, jer se sa te strane crkva priljubila uza samu stenu. Levo i desno od poluloptaste oltarske niše, na kojoj se u sredini nalazi dosta širok prozor, pravougaonog oblika, nalazi se i po jedan mali, a uzani prozor, takođe pravougaonog oblika. Iznad poluloptaste niše nalazi se manji okrugao prozor, u vidu okulusa. Sa juga građevine nalazi se još jedan veliki a dugački prozor, pravougaonog oblika, a iznad ulaznih vrata, takođe na jugu, još jedan, uzan a dugačak, isto tako pravougaonog oblika. Na taj način crkva je dovoljno osvetljena, jer dobija svetlost kroz dva veća prozora sa juga i kroz tri manja prozora i okulusa sa zapada.

Crkva je popločena četvrtastim kamenim pločama, dijagonalno postavljenim, veličine 20 cm X 20 cm.

Cela unutrašnjost crkve ukrašena je freskama, a one su sve vlažne, naročito one na severnom zidu, koji je u većoj površini ustvari stena, omalterisana malterom na kome se nalaze freske.

U srednjem delu crkve postoji horos od drveta, a u njegovoj sredini luster i, nešto ustranu, jedno kandilo; oba ova predmeta su od metala. U prostoru priprate postoji još jedan luster i kandilo, takođe oba od metala.

Časna trpeza je od kamena; i stub i ploča na njemu.

Ulazna vrata su pravougaona, kao i prozori na jugu i sva tri na zapadu. Oni su uokvireni kamenim pervazima — gredama, kod vrata ravnim a kod prozora, ka otvorima spolja, zakošenim. Grede, odnosno kamene okviri su bez profila i plastične dekoracije.

Kvaderi, od kojih je izgrađena fasada, dosta su veliki; približno 30 cm X 20 cm.

Crkva je male visine, a pokrivena je kamenim pločama sa padom krova samo na jednu stranu, od stene, tj. sa severa prema jugu. Apsida je takođe pokrivena kamenim pločama. Sa istoka crkva ima kalkan na dve vode, ali se drugi, vrlo mali deo, nalazi pod stenom. Prozor na apsidi ima tanke gvozdene, rešetke — kovane, dve vertikalne a pet horizontalnih, dok prozori sa juga imaju samo po dve deblje gvozdene šipke — šuplje, livene, u obliku cevi, vertikalno postavljene. Rešetke na apsidalnom prozoru svakako su originalne, dok su one na prozorima sa juga novijega porekla.

Severoistočno od crkve, na steni, iznad crkve, nalazi se zvonik od kamena, »na preslicu«, sa tri zvona, izrađen 1899 (sl. 2).

IV — Predlozi popravki

Kako je u unutrašnjosti crkve stalna vlaga, te zbog toga freske propadaju, to bi trebalo preduzeti na samoj građevini ove mere obezbeđenja:

1) Na prostoru iznad crkve, odnosno stene na severnoj strani, nalazi se veliko komade kamenja između kojih su manje i veće uvale. Na ivici stene izgrađen je manji zidić u visini od oko 50—60 cm., koji služi kao odbrana krova crkve od odronjanja kamena sa brega. Između tog zidića i stena na bregu nalazi se takođe uvala. Trebalo bi sve

Sl. 2. Izgled crkve sa zvonikom

te uvale popuniti kamenjem pa onda na gornjoj površini ubaciti između tog kamenja malter od kreča, peska i cementa, napraviti u njemu oluke, i njih odozgo prepokriti čistim cementnim malterom. Nagibe uraditi tako da odvede vodu dalje od crkve ili na sam krov crkve. Obuhvatiti prostor od oko 10 m širine i 50 do 60 m dužine, tj. od priprate do apside crkve. Taj posao mora se izvoditi pod stalnim nadzorom arhitekta konzervatora i po njegovim uputstvima, izdavanim na licu mesta. I prostor od nabacanog kamenja, pored novoizgrađenog zvonika, na brdu, popuniti betonom, i preko njega izraditi košuljicu od čistog cementnog maltera.

2) Krovni pokrivač sa crkve ponova pretrasti, upravo skinuti ga i posle obezbeđenja svodova od prokišnjavanja, ponova postaviti nov krovni pokrivač, takođe od kamenih ploča, ali solidnije i savremenije izveden (upravo sigurnije u pogledu prokišnjavanja); sve ploče zaliti cementnim malterom, kako između spojnica tako i kod njihovog donjeg kraja (sl. 3).

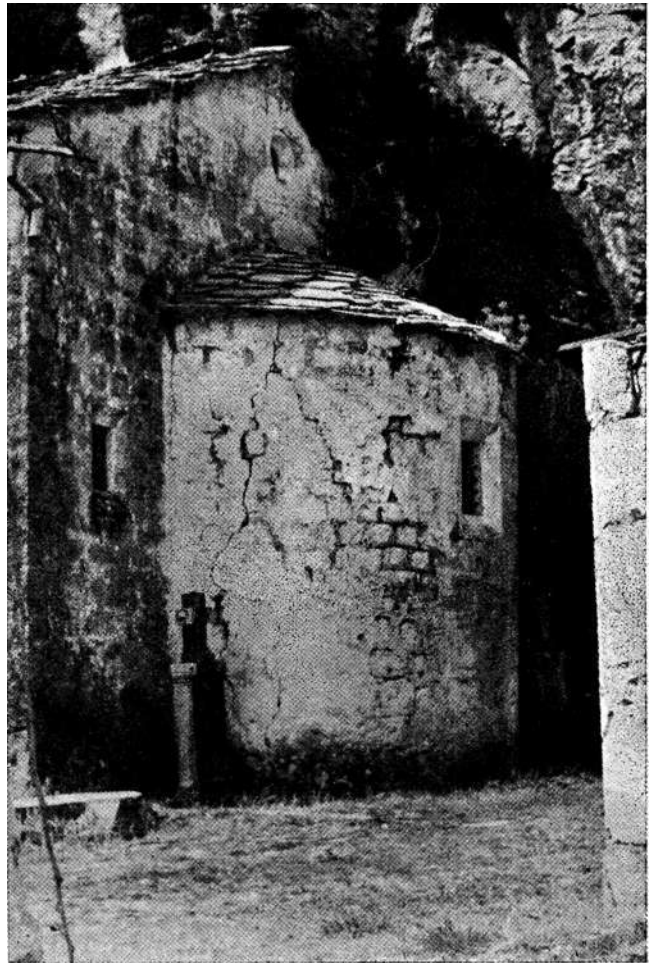
3) Posle skidanja lepa spolja i rđavo izvedenih fuga, popuniti pukotine (naročito onu veću na apside) cementnim mlekom i malterom, a zatim celu crkvu isfugirati u cementnom malteru u koji ubaciti boju koja će harmonirati sa bojom kamena od koga je crkva izgrađena (sl. 4).

4) Prilikom pokrivanja krova pločama od kamena ispustiti znatno više ploče na streji nego što su one danas ispuštene kako bi voda, koja se sa krova sliva na zemlju bila što dalje od temelja odbačena. Tom prilikom ukloniti oluke (i horizontalne i vertikalne), jer oni nisu postojali, a i ne odgovaraju ovom načinu pokrivanja krovova, upravo nisu potrebni kad se krov pokriva kamenim pločama.

5) Terasa na zapadu crkve, koja je danas izbetonirana i ima nagib ka zidu u kome se nalazi otvor za oticanje vode sa te terase, nije dobro izvedena, te stoga voda ne otiče već se kroz raztre-

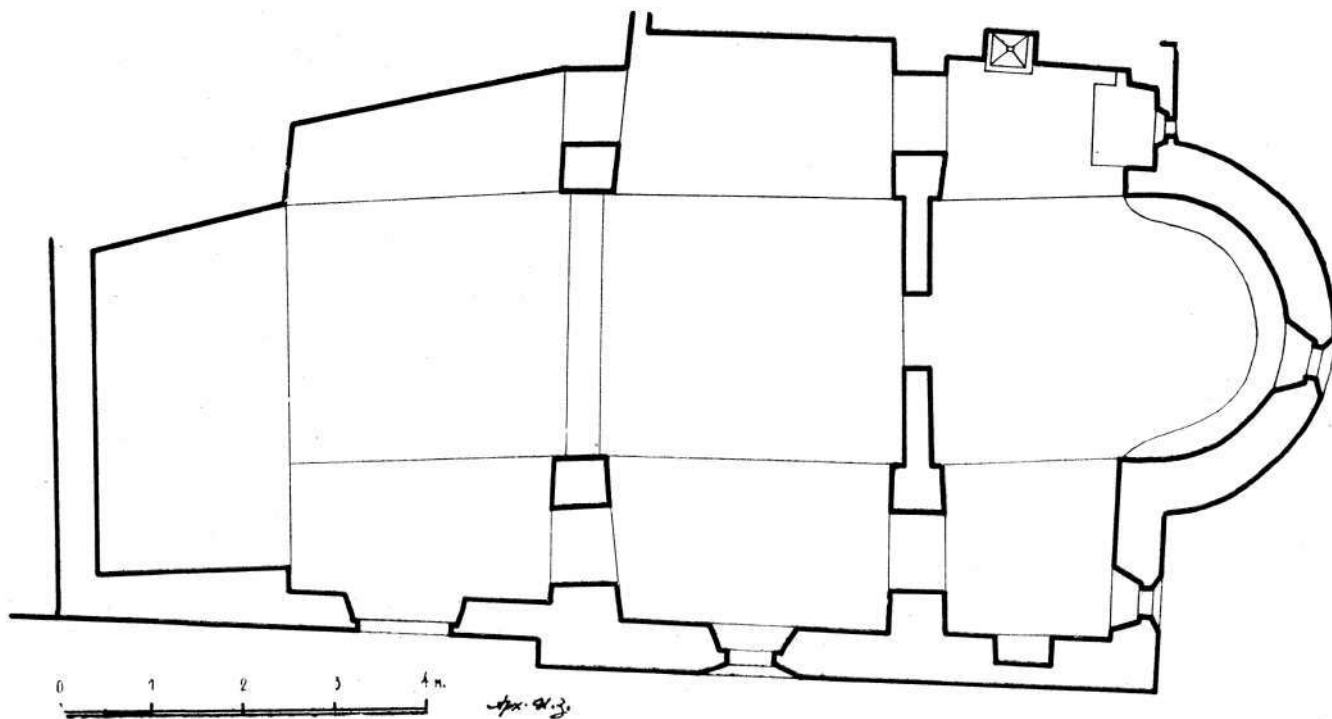
Sl. 3. Krov crkve

Sl. 4. Apsida

seni zid uvlači u zapadni zid crkve i vlaži ga. Trebalo bi celu terasu porušiti, a naročito zid sa kanalom pošto je on već i onako sav raztresen, ponovo je prepokriti betonom a zid prezidati, ali tako da preko nagiba prikupljenu vodu propusti kroz kanal u zidu i odvede je van crkve. Prilikom ponovne izrade terase, između nje i zapadnog zida crkve izraditi izolacioni rov, kako bi se još više onemogućilo vlaženje tog zapadnog zida na kome se u unutrašnjosti crkve nalaze freske.

6) Isto tako bi trebalo i kod te terase i kod istočne fasade na severu od apside, gde se severni zid razdvaja od stene, porušiti naknadno ubačene zidine, te na taj način otvoriti prostor između severnog zida i stene, kako bi između njih mogao da struji vazduh i da ga isuši. Nastala vlaga na freskama u severnom zidu, a svakako i u celoj crkvi, po svoj prilici će posle ovih radova nestati, a po svemu sudeći ta će vlaga nestati i na istočnom zidu crkve, koji nema frske u donjoj zoni, ali je danas najugroženiji od vlage. Drugih uzroka vlaženja, sem onih koji nastaju usled loše izvedenog krova od kamenih ploča, nema, te kad se i krov popravi, freske će se sigurno osušiti i moći

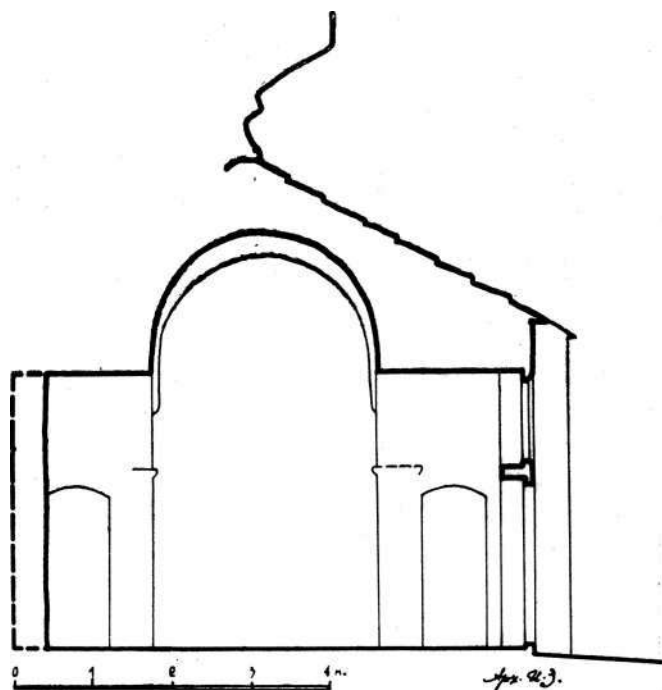
Sl. 5. Osnova crkve

će na njima da se preuzmu mere obezbeđenja: fiksiranje i čišćenje.

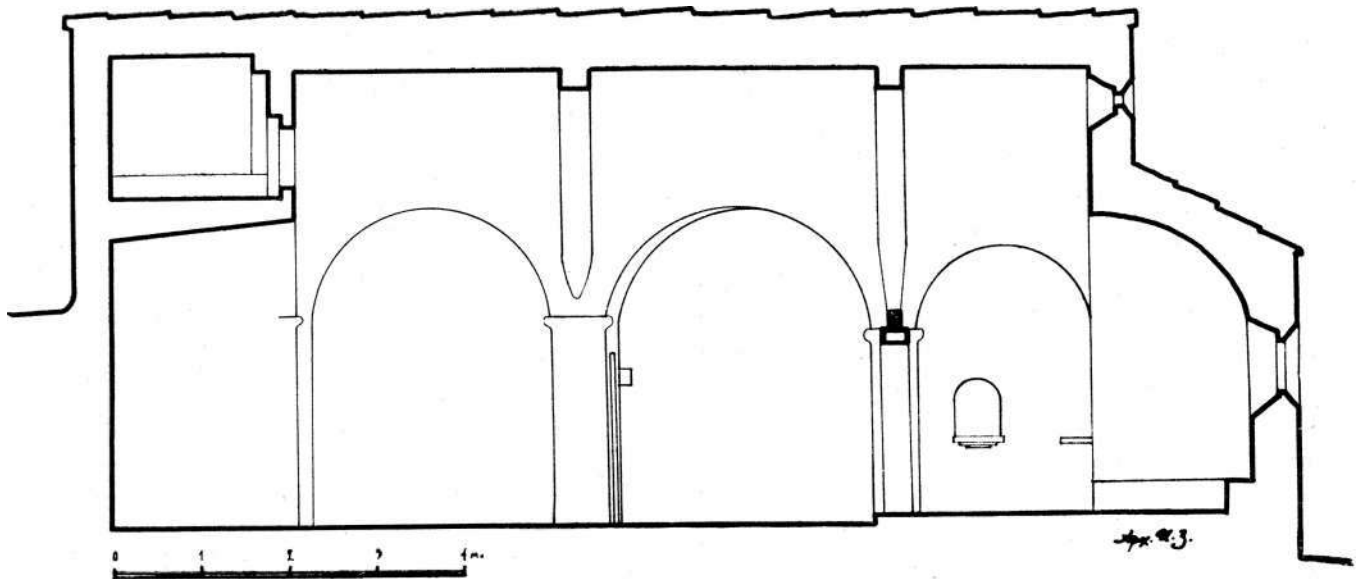
7) Prostor oko crkve ostaviti kakav je danas, samo ga urediti na svima mestima gde je nastao kvar, naročito neposredno oko same crkve. Svakako, trottoar na južnoj strani ponova pretresti i dati mu nagib od crkve ka terenu, a ne kao što ga danas ima, obratno. Oko apside izraditi novi trottoar sa pravilnim nagibom. Pri izradi trottoara voditi računa o kapavici streje. Tamo gde pada kiša sa streje ne postavljati ploče, već tu izraditi drenažni rov, sa koritom od betona, koji treba ispuniti šljunkom a pri vrhu sitnim peskom, kako bi se kapljice pri padu sa streje utapale u taj pesak, a ne odbijale od ploča i prskale na sokl same crkve i na taj način ga vlažile.

8) Izraditi nove okvire za prozore, ako ne od gvožđa a ono svakako od hrastovog drveta. Takođe i nova vrata od hrastovine. Sve prema nacrtu nadzornog arhitekta ili projektanta restauracije. Drvenariju obajcovati u boji hrastovine, a gvozdene rešetke obojiti u crnoj boji. Prozor na apside ostaviti kakav je, tj. gvozdene rešetke ne bojiti nego ih samo očistiti da ne bi rdale.

9) Kameni ikonostas, koji je novijeg datuma, trebalo bi ukloniti prilikom definitivne prezentacije crkve, jer ne odgovara opštem izgledu crkve ni vremenski ni estetski.

Sl. 6. Poprečni presek

Sl. 7. Podužni presek (severna strana)

Sl. 8. Podužni presek (južna strana)

V — Dekorativna plastika

U crkvi ne postoji nikakva dekorativna plastika, sem što je potprozornik na malom prozoru, severno od apside, spolja, dekorativno obrađen u dvočlanom prepletu sa volutama. On je svakako tu ubačen sa crkve sv. Petra, koja se nalazi (ostaci temelja) u samom mestu, na omanjem brežuljku iznad današnje željezničke stanice, jer su na njoj.

prilikom prošlogodišnjih iskopavanja, nađeni identični fragmenti. Oni se sada nalaze u Trebinjskom muzeju. Po mišljenju rukovodioca iskopavanja druga Marka Vega, potiču iz XI veka.²

Arh. Ivan Zdravković

² Ovo saopštenje dobio sam od upravnice Trebinjskog muzeja drugarice Ljubinke Kojić.

FRESKE MANASTIRA ZAVALE

Crkva sv. Vavedenja u manastiru Zavali je jedan od najbolje očuvanih spomenika Hercegovine ma kako to neverovatno izgledalo s obzirom na njeno stanje i očuvanost živopisa. Prilično oštećene freske Zavale predstavljaju veoma interesantnu celinu, te u nizu preostalih fresaka po drugim hercegovačkim manastirima zauzimaju vrlo istaknuto mesto.

U prvom redu ugroženost, zatim značaj još nedovoljno ispitanih zavalskih fresaka za razvoj umetnosti u Hercegovini kao i našu umetnost tzv. Turskog perioda uopšte, naveli su Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine da poveri Saveznom institutu za zaštitu spomenika kulture ispitivanje i konzervaciju ovoga objekta.¹

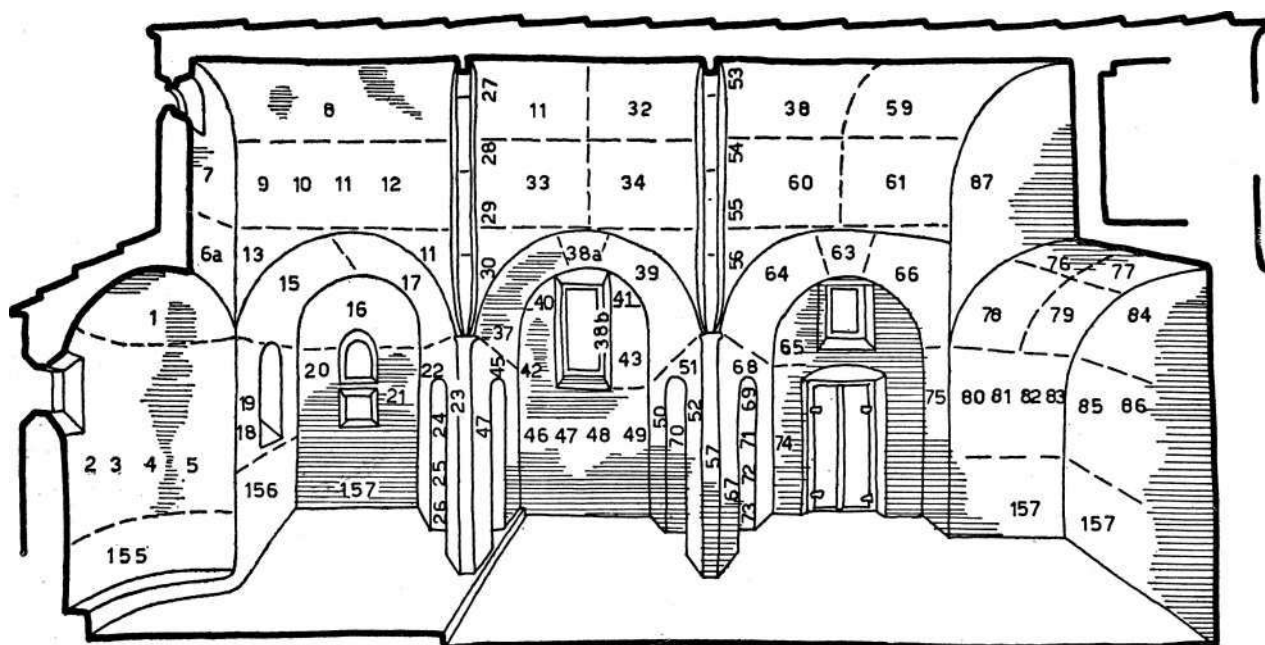
Pripreme za konzervatorske radove su u toku i ovom prilikom će biti reči o stanju očuvanosti, sadržaju, rasporedu, stilskim osobinama i autoru fresaka, kao i merama koje je potrebno preduzeti radi njihove zaštite.

¹ Ekipa Saveznog instituta u sastavu: arhitekta I. Zdravkovića, istoričara umetnosti A. Skovran, ing. tehnologije D. Dokića i slikara-restauratora R. Sikićića, izvršila je aprila meseca 1958 godine konzervatorska ispitivanja manastira Zavale. Kraće vreme boravili su prilikom ispitivanja u Zavali saradnici Zavoda i Uprave za spomenike iz Mostara: Z. Kajmaković M. Kujačić, M. Mitrović, A. Zelenika i M. Medan.

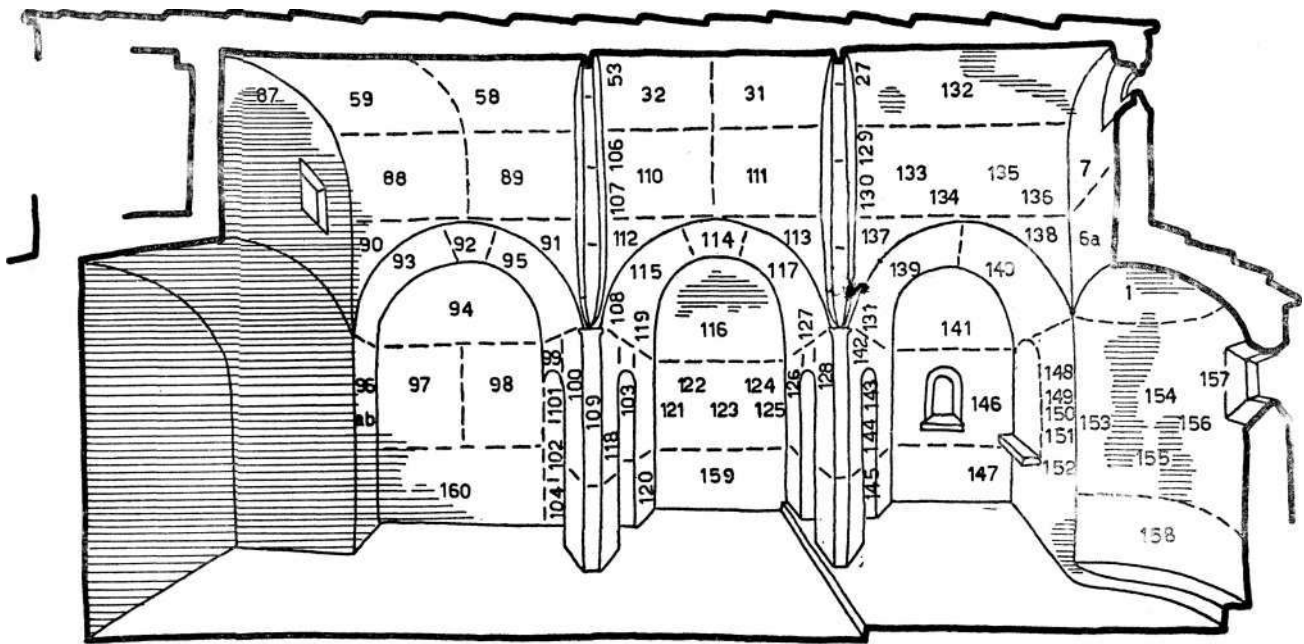
Crkva sv. Vavedenja nalazi se u Popovom Polju nedaleko od starije crkve sv. Petra iz X ili XI veka, od koje su ostali samo temelji i nekoliko fragmenata pleterne ornamentike sa životinjskim figurama. U blizini je i poznata pećina Vjeternica. Ne zna se tačno kada je crkva sazidana, sigurna datiranja mogu se uzeti tek od 1514 godine kada je o manastiru zabeležen najstariji pomen.²

Crkva je na jednom malom platou, severnom i zapadnom stranom uklesana je u stenu. Od kamena je, jednobrodna, poluobljučasto zasvedena, sa velikom polukružnom apsidom i kamenim sedištem. Dakonikon i proskomidija imaju spolja ravan zid, a iznutra male niše. Srednji brod je sa strane proširen nišama koje su odvojene jakim pilastrima i stupcima. Niše su prolazima vezane tako da se od njih formira niz prostora koji sačinjavaju skoro neku vrstu severnog i južnog broda. Na zapadnoj strani u prostoru koji čini pripratu svod je niži, pošto se iznad njega nalazi skrivnica. U odaju se može ući kroz mali kvadratni otvor koji zatvara kamena ploča a preko nje, da bi ulaz bio što skriveniji, naslikana je freska (Shema I i II). Iz delimično oštećenog natpisa nad prolazom između ulaznog prostora (pri-

² В. Торовић — Херцеговачки манастири: Завала, Старинар, I. 1922, стр. 209—230.

Shema I, raspored živopisa

Shema II, raspored živopisa

prate) i južne pevnice, vidi se da su freske nastale 1619 godine.³ Natpis glasi:

† Изволеніем шц(а,поспеше)ніемъ сна исъврѣшеніемъ стаго | дха пописа се сн стѣ(ин Божьств)ни храмъ трѣдомъ и всрдіемъ штці и вратіе | нже се трѣдише ш сем делюу (Бог) да и прости-писа се при все(шсв)шеном архіепіскопе сръвскомъ | кѹр паісею, при(ми) трополнте херцеговскомъ кѹр сѹмеонѹ . лето Ж. Р. К. Ж.

(sl. 1; shema I, broj 68).

³ U tekstu ovog natpisa, publikovanom u Zapisima i natpisima Lj. Stojanovića promaklo je nekoliko manjih grešaka.

Još jedan natpis odnosi se na živopisanje crkve i nalazi se nad lukom prolaza u severnu pevnicu kao pandan prethodnom (shema broj II, br. 99). Nažalost, danas se može pročitati samo nekoliko reči ovog izbrisanoг текста koji je možda davao bliža obaveštenja o nastanku fresaka:

† Пописа се сѣа црква при монахъ съ вратіами бог да их прости

Treći natpis, ispisan nad unutrašnjim lukom prolaza u južnu pevnicu (Shema I, br. 51), gotovo potpuno uništen ljušpanjem boja, pominje priložnike:

† Да се приложи Никола кѹионѣа Маріашевнкъ певні х. аспри в

Sl. 1. Natpis o slikanju crkve 1619

Šteta je što nam važni podaci o priložnicima i visini priloga nisu bolje očuvani.

Zavalske freske su, ukupno uzev, slabo očuvane. Na to je uticalo više činilaca: pre svega samo mesto na kome je crkva podignuta uslovljava vlagu, koja se u zidove infiltrira iz stena — u koje je crkva uklesana severnom i zapadnom stranom. Živopis se na zidanom zidu bolje očuvao no na isklesanom u steni gde je većinom propao. Oštećenja zahvataju pretežno prizemne zone i sokl (na Shemi I i II šrafiranjem su obeležena mesta sa kojih su freske otpale). Tehnika zavalskog živopisa uslovljava je takođe njegovu slabu očuvanost. Freske su na podlozi od tri sloja maltera. Preko kamena je jedan sloj od oko 5 mm, zatim drugi od oko 15 mm i treći od pet do 6 milimetara. Ovi slojevi su međusobno vrlo slabo vezani i odvajaju se. Moguće je, da je prvi sloj maltera nastao odmah po zidanju crkve i da su na njega kasnije, prilikom izrade fresaka, naneta druga dva. Gornji način pripremanja podloge vrlo je čest u XVI veku i opisuje se u slikarskim priručnicima XVII veka, gde se ovaj način pominje kao stari. Usled dejstva vlage, na mnogim freskama koje se još relativno dobro drže, boje se ljuspaju ili su izbledele. Svi pigmenti nisu podjednako otporni. Najviše su nastradale boje inkarnata. Od nekoliko stotina likova, ilustrovanih na freskama Zavale, jedva da se može naći njih 10 sa očuvanim bojama inkarnata. Ova okolnost znatno otežava stilsku analizu živopisa.

Ipak, freske Zavale su u dovoljnoj meri sačuvane da dopuštaju utvrđivanje njihovog sadržaja i rasporeda, a kako ćemo kasnije videti na osnovu analize stila i tehnike slikanja i njihovog autora.

Raspored kompozicija i ličnosti u Zavali odgovara u opštoj koncepciji uobičajenim rešenjima pri živopisanju crkava XVI i XVII veka.

Zavalski majstor se vešto prilagodio raspoloživim površinama zidnih platana (sl. 2). On je u ovoj maloj crkvi uspeo da da kompletan ciklus praznika i da vrlo opširno ilustruje ciklus muka Hristovih, zatim, pored uobičajenih tema slika mnoštvo svetih isposnika i mučenika.

U apside je u konhi naslikana Bogorodica sa Hristom i anđelima, dole je povorka crkvenih otaca i svetitelja među kojima i sv. Sava srpski i sv. Arsenije srpski. Mošti Arsenijeve su čuvane u manastiru Kosjerevu — blizu Zavale — pa mu je kult u istočnoj Hercegovini bio vrlo rasprostranjen.⁴

U proskomidiji je, na istočnom delu svoda Imago pietatis, na severnom zidu Hram svedočanstva signiran kao »Hram svedenija«, ispod njega vizija Petra Aleksandriskog i na zapadnom kraku svoda proskomidije Avramova žrtva.

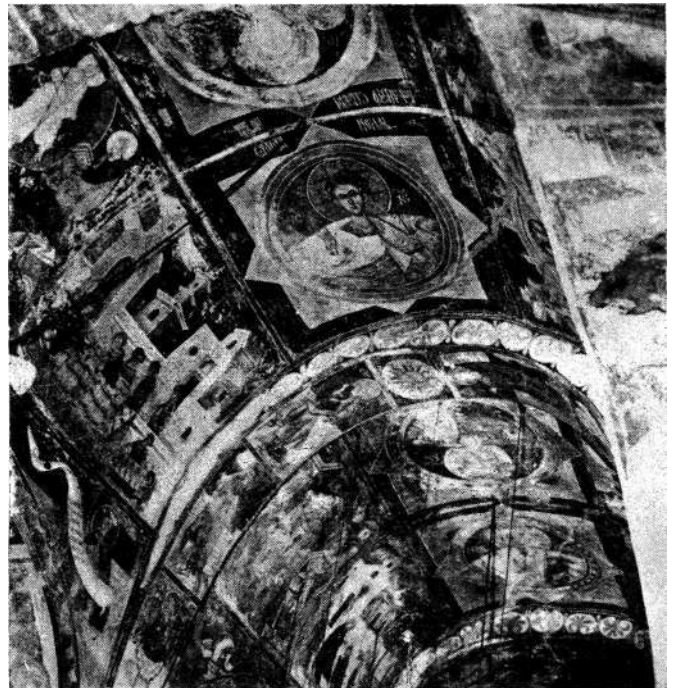
U dakonikonu naslikano je Pričešće apostola vinom i hlebom.

Duž temena svoda naosa raspoređena su 4 velika medaljona sa poprsjima Hrista: jedno kao Anđeo velikog saveta, drugo je Emanuilo, treće Pantokrator i četvrto Vetustis Diebus. Likovi jevanđelista su naslikani ispod Pantokratora, kao što je uobičajeno. U zapadnom traveju na odgovarajućim mestima naslikani su oko Hrista Emanuila 4 crkvena meloda: Kozma Majumski, sv. Josif Pevac, sv. Teofan i Damaskin.

Ciklus praznika je ilustrovan kompletno, od Blagovesti do Silaska u ad. Redosled izlaganja je poremećen utoliko što je, budući da je crkva posvećena Bogorodici, dato nekoliko scena iz njenog života. Ispod medaljona sa 4 pretstave Hrista praznici se redaju ovim redom: Rođenje Hristovo. Sretenje, Krštenje, Lazarevo vaskrsenje, Cveti, Preobraženje, Rođenje Bogorodice, Josif uzima Bogorodicu iz hrama, Smrt Bogorodice, Silazak sv. Duha itd.

Ilustracije iz ciklusa Muka Hristovih odvijaju se sledećim redom: Tajna večera, Pranje nogu, Molitva u Getsimanskom vrtu, Ruganje Hristu, Hristos pred Anom i Kajafom, pred Pilatom, Šibanje na stubu, Odricanje Petrovo, zatim dolaze tri scene sasvim uništene, pa podizanje na krst, Raspeće, Skidanje s krsta, Oplakivanje i Polaganje u grob.

Na severnom zidu zapadnog traveja u zoni rezervisanoj obično za stojeće figure svetitelja, date

Sl. 2. Unutrašnjost crkve, živopis na svodu

⁴ Боровић: — Херцеговачки манастири.

su pretstave sv. ratnika Dimitrija i Đorđa na konjima, postavljene jedna prema drugoj.

Na južnom zidu pripratnog dela u zoni stojećih figura naslikan je Anđeo gospodnji koji se javlja Pahomiju. U produžetku zone su sv. Melhisedek, Aleksije čovek božji, Varlaam, Joasaf i dalje u zoni stojećih figura duž zidova crkve mnoštvo sv. mučenika, isposnika i monaha.

*

Sad ćemo dati analizu sadržaja i stanja očuvanosti živopisa u crkvi, držeći se rasporeda naznačenog u shemi I i II.

SHEMA I

— 1. U konhi apside naslikana je *Bogorodica Oranta sa Hristom i figurama arhanđela Mihaila i Gavrila* sa strane **αφ μη-μροϋ**. **Ἰησϋ - αφ ρα** —. Bogorodičin lik je oštećen. Ona stoji na supedaneumu ukrašenom stilizacijom u vidu mramora. Obučena je u plavi hiton sa dvostrukim oker narukvicama na rukavima i prugastom maramom zadenutom za pojas. Ispod hitona se vide oker papuče. Na glavi ima plavi povez preko koga je tamno crveni maforij po kome su plavom bojom slikani refleksi tako da se dobija utisak materije koja se preliva iz tamno crvene boje u ljubičastu. Lik Hrista je nešto bolje očuvan. Osenčen je oker nimbom, opervaženim mrkom i belom linijom u kome je upisan krst sa bisernim ukrasima u krakovima. Hristos desnom rukom blagosilja a u levoj drži uvijen svitak. Ima oker hiton sa naborima slikanim crvenom bojom u tri tona.

Arhanđel Mihailo sa velikim žutim nimbom tričetvrt okrenut prema Bogorodici sa belim žezlom u levoj ruci i desnom ispruženom obraća se Bogorodici i Hristu (sl. 3). Lik i cela figura su mu prilično sačuvani, te i pored nekoliko ozbiljnih pukotina pretstavlja najočuvaniju fresku apside i jednu od najljepših u celoj crkvi. Obučen je u crvenkasto oker divitision po kome su razasuti, sve po tri, biseri, Loros je bogato ukrašen biserima i dragim kamenjem, crvenim i plavim. Velika krila slikana okerom izšrafirana su i modelirana crvenom bojom dok su donjom ivicom slikana belom i sivom. Obuća je oker sa zelenim ukrasnim poljima i po jednim biserom na prednjoj strani.

Arhanđel Gavriilo je slikan na isti način samo mu je divitision tamno zelene boje.

Pri gornjoj ivici donjeg svetio plavog pojasa fona, bio je u visini nogu arhanđela ispisan tekst u jednom redu koji se sada jedva nazire i nečitljiv je.

Sl. 3. Arhanđel Mihailo u konhi apside

Likovi iz povorke crkvenih otaca naslikanih u apside su veoma oštećeni (sl. 4). Bojeni sloj je na mnogim mestima nestao.

— 2. *Sv. Jovan Zlatoust* — **Ἰω Ζατοϋστ** — u svetio zelenoj odeždi i polistavrionu sa tamnocrvenim kockama raspoređenim u vidu šahovskog polja, tamno crveni su i krstovi na omoforu. Drži razvijen svitak sa tekstom iz liturgije: **БѢ БѢ НАШ | ИЖЕ | ВИНЪ | ХЛЕВИШЪ | ВЪСЪМОВ | МИРОϋ НА | НАШЕГО | И БА IV ХА :**

— 3. *Sv. Jovan Milostivi* — **СѢѢ Ἰω ΜΑΤΙΒΙ**, u plavoj odeždi, belom polistavrionu sa crnim krstovima i plavom bojom islikanim naborima. Na razvijenom svitku koji drži ispred sebe je tekst liturgije: **ГН БѢ НАШ | Е РОЖЕ ДРЪ | ЖАВА НЕ КА | ЗНАНА ИСА | АВА НЕПРЪ | ЛОЖНАА : —**

— 4. *Sv. Kiril* — **СѢѢ КΥΡ**... Lik veoma oštećen (otpao fresko malter). Na glavi mu je kapa ukrašena crnim krstovima, u svetio zelenoj je odeždi sa polistavrionom po kome su crvene kocke raspoređene u vidu krstova. Drži razvijen svitak sa tekstom iz liturgije: **ГН БѢ | НАШ, СΠΙ | СВОЕ И | ВЛВЪ | ДОСТОНАНІЕ | ТВОЕ : —**

— 5. *Sv. Sava Srpski* — **СѢѢ СΑΒΑ СРΒΚΥ**. Lik Sv. Save naslikanog sa tonzurom je vrlo oštećen. Obučen je kao i sv. Jovan Milostivi. Na razvijenom svitku je tekst: **ИЖЕ ВЪ | ЦЕИЕ СІЕ | И СЪГЛАНІЕ НАМ ДАРОВ | АВЪ ΜΑΝ | ΤΡΕΒΙ : —**

Sl. 4. Oštećeni likovi crkvenih otaca u apsidi

— 6. *Blagovesti*. **ΑΓΓΕΛΙΑ ΒΛΑΓΟΨΗΝΙΕ** — naslikane su u segmentima levo i desno od apsidalne konhe. U levom segmentu koji je duž leve strane oštećen, dok je desna zadržala izvanrednu svežinu boja je arhanđel Gavrilo. On je u tamno zelenom hitonu i crvenom vrlo nabranom himationu ispod koga se vide hiton i bosa stopala. Deo nimba sa licem anđela je očuvan kao i jedno veliko krilo obojeno crveno (!). Anđeo desnom rukom nagoveštava a u levoj drži granu ljljana sa tri crvena cveta. Jake boje — crveno krilo, odeća anđela i cvetovi, lepo se ističu na crnoj pozadini fona. Boje nisu mešane već su uzimane čiste.

U desnom segmentu je Bogorodica u plavom hitonu sa tamno crvenim maforijem. Ona sedi na zelenom jastuku na oker prestolu ispred koga je zeleni supedaneum i prede. Okrenuta je prema golubu koji je naslikan u segmentu neba.

— 7. *Silazak sv. Duha* — **ΕΨΑΨΤΩΙΕ ΣΤΡΟ ΔΧΑ** — Kompozicija Silaska sv. Duha smeštena je u lineti nad istočnim zidom apside ispod okulusa. Boje su prilično oštećene. Na polukružnoj oker klupi ispod koje je takođe polukružni supedaneum, plav, ornamentiran mramornom stilizacijom, sede dvanaest apostola ispruženih ruku i lica podignutih k nebu. Odeća im je u pastelnim bojama koje se skladno smenjuju u određenom ritmu. Između dva srednja apostola je romb u kome je bio verovatno naslikan golub, sada je oštećen. Iz široko razvije-

nog segmenta neba pružaju se na apostole dugački jezici. Ispod luka supedaneuma naslikan je Kosmos, **ΚΝΗΣ ΜΗΦ**... sa razvijenom prugastom trakom. Njegova figura je dosta oštećena.

— 8. *Rođenje Kristovo* (sl. 5) — Izuzev dve pukotine grubo zalepljene cementnim malterom, freska je lepo očuvana. Samo Rođenje nalazi se u središtu kompozicije koja pretstavlja veoma skladnu celinu. Oko centra — pećine (tamno crvene unutrašnjosti), u kojoj leži Hristos u pelenama na plavim jaslama, iza kojih stoje vo i magarac a ispred koje je na platou stene Bogomatera opružena na svetio zelenoj postelji sa belim prugama, obučena u tamno crveni maforij, ruku prekrštenih i glave okrenute od Hrista priklonjene desnom ramenu, — u krugu su raspoređene sporedne scene koje prate glavnu, kao na nekom točku koji se okreće, i daje izvanredan ritam ovoj kompoziciji. Scena se odvija u stenovitom pejzažu po korne su razbacane retke grančice i po koji žbun. U prvom planu je svetio ljubičasti kameni masiv koji dominira — u njemu je pećina. Ova svetio ljubičista boja koja prelazi u vrlo fini sivi ton, daje neobičnu svežinu i vazdušastost čitavoj slici i što ćemo dalje videti, karakteristična je za majstora. Levo od ljubičaste je ružičasta planina (sa malom pećinom) a desno svetio plava. U prvom planu levo, naslikane su pripreme za kupanje Hrista. Žena koja ga drži na krilu sedi na steni, u svetio zelenoj je haljini i crvenom ogrtaču. Druga, u dugoj plavoj haljini preko koje je kratka tamno crvena, stoji pored bazena u koji sipa vodu.

Desno, u uglu na steni, sedi Josif u tamno zelenom ogrtaču. Ispred njega je sedi pastir sa stadom ovaca i koza i psom. On se obraća Josifu ispruženih ruku — beli pastirski šešir mu visi na leđima.

U drugom planu levo naslikana su tri mudraca kako nose darove. Na glavama su im starozavetne kapice, dok su im odore — oko vrata ukrašene bordurama izvezenim biserima — veoma probranih boja (u prvog svetio ljubičasta haljina i svetio zeleni ogrtač, u drugog: tamno crvena haljina; a u trećeg: tamno crvena haljina i svetio plavi ogrtač sa ljubičastim prelivima). Takođe u drugom planu, desno od pećine očuvana je samo od pojasa na dole figura mlađeg pastira u kratkoj oker tunici i belim dokolenicama, koji sa stadom silazika Josifu.

U trećem planu levo iza stena su poprsja dva anđela. Nimbovi su oštećeni, sa lica je otpala boja, dok se na draperijama još drži svetio plava i svetio zelena. Pri vrhu kompozicije na tamno plavom fonu je segment neba iz kojeg zvezda vodi do Hrista u pećini.

Sl. 5. Rođenje Hristovo

Dopojasne pretstave svetitelja:

— 9. Sv. Ignjatije — **СѢТІ ИГНАТІЕ**; 10. Sv. Ambrosije — **СѢТІ АМБРОСИЕ**; 11. Sv. Poliksarp **СѢТІ ПОЛИКАРПЪ**; 12. Sv. Protasije — **СѢТІ ПРОТАСИЕ**. — Likovi se jedva naziru od šalitre. Svi svetitelji drže zatvorena evanđelja biserom ukrašenih korica, imaju odežde sa krstovima različito komponovanim.

— 13. i 14. Površine ispunjene šarenim tačkama na oker osnovi.

— 15. 16. 17. *Pričišće apostola.* (15) Leva strana (pričešće hlebom) — Tekst: **...ИТЕ, СЕ НЕСТ ТѢЛО МОИЕ НЕЖЕ ЗАВНЛОИ ИМОИЕ ВЪВСТАВЛЕНІЕ ГРѢХОМ**

Ispred svetlo ljubičaste arhitekture sa plavim krovom preko koga je između dve zgrade prebačena tamno crvena draperija na zelene pruge — je povorka šest apostola koji ispruženih ruku prilaze jedan za drugim Hristu. Boje su sasvim nestale sa likova apostola, dobrim delom i sa celih figura tj. draperija njihove odeće pastelnih tonova. — (16)

Centralni deo Pričešća, dosta oštećen. Scena se nastavlja bez prekida i produžava na sledećem zidu. Zid ljubičasto slikane arhitekture nastavlja se i čini pozadinu srednjeg dela scene u kojoj je Hristos dva puta pretstavljen. U prvom planu je naslikana dugačka trpeza iza koje u sredini stoji Serafim sa dve ripide a levo i desno od njega Hristos u tamno crvenom hitonu i zelenom himationu. Prvi put desnom rukom pruža a levom uzima hleb iz činije na stolu. Drugi put drži obema rukama posudu sa vinom. (17) desna strana (Pričešće vinom.) Tekst: **ПѢТ . . . СЕ ІЕСТ КРВЬ МОЈА НОВАГО ЗАВѢТА ЗА . . . З . . . ВЪ УСТАВЛЕНІЕ ГРѢХОМ**

Povorka apostola je kompoziciono rešena kao i na Pričešću hlebom.

Stojeće figure svetih otaca:

— 18. Sv. *Spiridon* — **СѢТІ СѢНІРІДОН ЧЮДОТВОРАЦ**
 19. *Silvestar papa rimski* — **СѢЛВЕСТОРЪ ПАПА РИМСКЫ**; 20. Sv. *Dionizije* — **СѢТЫ ДІОНІЗІЈЕ**; 21. *Šv. Grigorije* — **СѢТЫ ГРІГОРИЈЕ**; 22. Sv. *Teoten* — **СѢТЫ ТЕОТЪНЪ**; 23. Sv. *Arsenije srpski* — **СѢТЫ АРСЕНІЈЕ СРЪВСКЫ** 24. *Andeo* — **СѢГЛАЪ ГНИ** — Poprsje anđela u medaljonu na svodu prolaza u đakonikon. — 25. Oštećeno; — 26. Sv. *Protasija* **СѢТЫ ПРОТАСІЈА**
 27. Sunce u medaljonu slikano tj. modelirano crvenom i sivom bojom.

— 28. *Prorok David* — **ПРОРКЪ ДАВІДЪ** — sa krunom u carskom divitisionu sa plavim ogrtačem koji se preliva u ljubičasto. Drži razvijen svitak sa tekstom: **СѢНИ ДЕВЪ | ТАКО ДЪЖДЕВЪ | НА РОУНУ | И ТАКО КА | ПАІА КАПА | ЮЦІІЈА НА | ЗЕМЛЮ |**

— 29. *Prorok Danil* — **ПРОРКЪ ДАНИІЛЪ** sa starozavetnom kapicom na glavi u tamno crvenoj kratkoj tunici sa ljubičastim ogrtačem. Na knjizi koju drži je napisano: **АЗЪ ДАНЪ | ІАЪ ВИ | ДЕХЪ | ДОНДЪ | ЕЖЕ ПРѢ | СТОЛИ | ПОДВІЦЕ | ІВЕЛЫ**

— 30. Sv. *Alimpije Stolpnik* — **СѢТЫ АЛІМПІЈЕ СѢТАПНИКЪ** — Poprsje mu je naslikano u korpi koja je smeštena na jedno drvo potsečenih grana.

— 31. *Starac Dana* — **СѢДХЪ ДАНА** — U sivom kvadratu koso postavljen oker kvadrat u kome je medaljon sa oštećenim poprsjem Starca Dana. Bojeni sloj je nestao, vidi se da je hiton bio oker, himation svetio ljubičast i Evanđelje koje drži zeleno.

— 32. *Hristos Pantokrator* — **ІС ХС** - U medaljonu prilično oštećeno poprsje Hrista (u crvenom hitonu i plavom himationu).

— 33. *Sretenje - СРѢТЕНІЕ ХВО* - Scena se odigrava ispred interesantne arhitekture. Centralna građevina — hram, je svetio ljubičast i od njega se levo i desno nastavlja zid koji zatvara scenu. Na

ulazu je zavesa obešena o alke a nad zgradom je baldahin na četiri stupca koji na vrhu ima polumeseč i zvezdu. Levo je visoka trolučna zgrada, oker sa plavim krovom, dok je desno od centralne, zgrada sa nekom vrstom kule nad kojom je kapa u vidu ogromnog kapitela. Duga trpeza prekrivena oker draperijom veoma lepo ornamentiranom svetlo plavim floralnim motivom, postavljena je ispred hrama. Ispred trpeze u prvom planu je naslikan Simeon sa Hristom na rukama, levo od njega je Bogorodica, iza nje proročica Ana sa razvijenim svitkom na kome piše: **СѢН МЛАДНЪ | ЦѢН КОВО | И ЗЕМЛЮ | ОУТВО | ДНЪ**:-, i na kraju Josif sa golubovima.

— 34. *Krštenje Hristovo* — **КРЪЩЕНІЕ ХВО** — Simetrično komponovana scena. Po sredini je Jordan u kome Hristos stoji na supedaneumu oko koga su upletene zmije, dok se u gustim talasima reke vide ribe. Oker draperija sa crnim i crvenim prugama pokriva Hristova bedra. Sa obe strane su stenovite obale, leva, svetio oker na kojoj stoji Jovan Krstitelj u svetio plavoj krznoj odeći i maslinastom ogrtaču, iza njega je zeleno drvo u čije je stablo zabodena sekira. Na desnoj svetio sivoj kamenoj obali stoje tri anđela u haljinama lepih boja; prvi u plavom hitonu i ružičastom himationu; drugi u ružičastom hitonu i plavom himationu a treći u ružičastom hitonu i ljubičastom himationu.

— 35. *Evanđelist Matej* **СѢТЫ МАТЕЈ**; — 36. *Evanđelist Marko* — **СѢТЫ - МАРКО**

— 37. *Tajna večera* (sl. 6). Dosta oštećena scena. Na širokom pojasu koji zahvata srednji deo kompozicije otpao je bojeni sloj. Sačuvale su se čestice boja koje su se upile u malter, tako da ova površina jedva naznačenih boja ipak daje luziju celine. Dve pukotine ovičavaju oštećeni deo čiji je nivo nešto niži.⁵

U prvom planu je veliki mermerni okrugli sto, na kome je činija (u koju Juda stavlja ruku), boca sa vinom i čaša puna vina pred Hristom, hleb, repa, noževi. Hristos sedi levo na crvenom jastuku na oker stolici sa ljubičastim supedaneumom. Kao obično u crvenom je hitonu i plavom himationu, Mladi Jovan se prislonio uz njega. Ostali apostoli

⁵ Ovdje se dogodilo prirodnim oštećenjem ono što se u Italiji primenjuje kao jedan od mogućih načina pri restauraciji fresaka. Na pr. u Padovi na Mantenjinnoj fresci u crkvi degli Eremitani gde se pokazalo kao srećno rešenje. Oštećene partije su pri restauraciji naznačene svetlijim bojama (primena strategia, usled čega se dobija taj utisak), njihov nivo je nešto niži od očuvanih površina od kojih ih deli ivica koju obrazuju različiti nivoi vidljivi naročito pri kosom osvetljenju. — La ricostruzione del patrimonio artistico italiano: Padova — Chiesa degli Eremitani, 185, 186, 187.

Sl. 6. Tajna večera

sede jedan za drugim za stolom duž čije je ivice beli peškir na pruge. Pastelne boje se smenjuju na odeždama apostola. U pozadini je lepo slikana arhitektura. Levo, visoka četvrtasta zgrada svetio ljubičaste boje sa dosta plastičnih ukrasa, u sredini niža ružičasta zgrada sa kulicom, desno svetio zelena sa crvenim krovom, preko koga je do prve visoke zgrade prebačena tamno ljubičasta prugasta draperija.

— 38. Ornamenat.

— 38b. *Isus Navin...* **Хсѣ - Навинѣ** — Lik vrlo oštećen, drži razvijen svitak na kome će se tekst moći pročitati tek pošto se očisti.

— 39. *Pranje nogu.* Scena se događa pred oker nižim zidom iza koga se vide visoke zgrade, Levo je trobrodna svetio plava građevina sa crvenim krovom, u sredini okrugla kula sa stubovima i krovom (slična antičkim građevinama) i desno ljubičasta sa zelenim krovom. Hristos stoji levo pored zida preko koga je prebacio himation, u tamno crvenom je hitonu oko koga je obavio prugasti peškir kojim briše noge apostolu Petru. Ispred Hrista su lavor i ibrik. Apostoli su naslikani desno od njega raspoređeni po grupicama, u živim

pokretima oko skidanja obuće. Svi likovi su oštećeni, naziru se samo konture glava. Draperije vanredno komponovanih boja su nešto bolje očuvane.

— 40. *Sv. Julita* — **Юліта - Юліта**. U dvostrukom medaljonu svetio i tamno zelenom, je poprsje sv. Julite i ružičastom maforiju — drži beli krst.

— 41. *Sv. Kirik* — **Кѣ - Кѣрѣк** — Takođe u medaljonu, oštećen od šalitre.

— 42. *Prorok Sofronije* — **Прок - Софроніа** U ružičastom hitonu i zelenom himationu, ćelav sa malo kose sa strane, sa veoma lepo slikanim likom, naročito očima (jedan od najlepše slikanih likova ili tačnije retko dobro očuvanih). Drži razvijen svitak sa tekstom: **РАДУН СЕ СЕ | ЛО ДЪШН | СІ-
ШНА КРАСН СЕ ДЪШН ЄРОСЛІМОВА**

— 32. *Prorok Zaharija* — **Прок Захаріа** — Oštećen mu je lik, u svetio zelenom je hitonu i crvenom himationu koji mu prekriva levu ruku u kojoj drži svitak na kome je tekst oštećen. U desnoj, uzdignutoj ruci drži srp sa krilima pri dršci.

— 44. *Hristos Pantokrator* — **Ис - Хс**. Pretstavljen je u celoj figuri u malim dimenzijama — što

je slučaj sa čitavom zonom stojećih figura u Zavalu. Lik je prilično oštećen. U crvenom kao rubin je hitonu i plavom himationu. U levoj ruci drži zatvoreno Evanđelje ukrašeno biserima. Desnom blagosilja. Vide mu se stopala u apostolskoj obući (jedno prelazi preko crvene pruge ruba zone što se često sreće na ovim freskama).

— 45. *Jovan Krstitelj* — **СѢТІ - ІѠ** -. Lik sv. Jovana je veoma oštećen. Obučen je u ružičasti hiton i zeleni himation. Ruke su mu ispružene prema Hristu — on, sa prethodnom pretstavom Hrista i Bogorodice na severnom stupcu (Schema II, br. 128) obrazuje kompoziciju Deizisa.

— 46. Nepoznati mladi mučenik, drži beli krst. Obučen je u svetio zelenu haljinu sa crvenim bordurama oko vrata i pri dnu haljine, ukrašenim biserima i crveni ogrtač.

— 47. Oštećeno. Nepoznat golobradi svetitelj — mučenik.

— 48. *Sv. Teodor Stratilat* — ... **СТРАТИЛАТ**. Lik je oštećen. Preko ljubičaste donje odežde sa oker bordurama ukrašenim biserima prebačen je tamno crveni ogrtač skopčan na ramenu bisernim okruglim agrafom. Drži beli tročlani krst.

— 49. *Sv. Teodor Tiron* — **СѢТІ - ОЕУДР. ОІРОНЪ**. Oštećen mu je lik, u tamno crvenoj je haljini sa maslinasto zelenim ogrtačem. Pokrivenom rukom drži beli tročlani krst.

— 50. *Sv. Nestor* — **СѢТІ - НЕСТОРЪ** . Oštećen lik, u ružičastoj haljini preko koje je svetio zeleni ogrtač. Drži tročlani beli krst.

— 51. Natpis priložnika: † **ДА СЕ ПРИЛОЖИ НИКОЛА КЪЮНЦІА МАРІА | ШЕВИКЪ ІЕВНІ Х | АСПРН В . . .**

— 52. *Sv. Antonije Veliki* — **СѢТІ - АНДОНІЕ - БЕЛИКИ**. Oštećen lik, monaško velikoshimničko odelo (plava kapuljača, tamno ljubičasti ogrtač i ružičasta donja haljina) drži svitak na kome je ispisano: † **БНДЕХЪ СЕ | ТИ ВРАЖІЕ ПРОСТ | ЋЕ ПОВАСЪД РАКО | МРЪЖЪ ИВАДА | ХНЪ ХЪНОЕ ГН | КТО ВЪЕЖИ**

— 53. *Mesec* u oker medaljonu, modeliran plavom i sivom bojom.

— 54. *Prorok Jeremija* — **ПРОРОК - ІЕРЕМІА**. Lik je oštećen, boje draperija odeće su bolje očuvane (maslinasto zelen hiton i tamno crveni himation). Na svitku koji drži je tekst: **СЪ БЪНА | ШЪ ИМЕ | ВЪМЕНИТСЕ | ИНЪ КЪ НІЕМЪ ІЗ | ШЕВРЪТВЪ СКАЪ ПОУТ**

— 55. *Prorok Jezekilj* — **ПРОРОКЪ ІЕЗЕКУЛЪ**. Oštećen lik. U svetio ljubičastom hitonu i plavom himationu. Na razvijenom svitku piše: **БЫ НАМЕ | РОУКА ГСНА | НИЗВЪДМЕ | ДХУМ ГСНЫМ | И ПОСТАВИМЕ | ПОСРЪ ПОЛА**

— 56. *David Solunski* — **СѢТІ ДВАДЪ СОЛЪНСКИ**. Poprsje sv. Stolpnika u isposničkom odelu čiji je lik oštećen, naslikano je u crvenkastoj korpi postavljenoj na kapitel (slikan u vidu oblaka) zelenog stuba.

— 57. *Sv. Jefrem (Sirski?)* — **СѢТІ СѢФРЪМ**. Lik mu je oštećen, u monaškom je odelu, drži razvijen svitak na kome piše: † **БЪЗЛЮВА | ЕННЕ ХРІСТІ | АНИН | ЛИ ІЕСИ | ВЛОДЕТНЮ ВЖ | ІЕЮ ТО СЪВ | ЛЮДИ ЗАПО | ВЕДН ГСА НА | ШЕГО ІСХСА**.

— 58. *Hristos Emanuilo* (sl. 7) — **ЕММАНУИЛЪ**. Medaljon na svodu sa likom Hrista Emanuila je najbolje očuvan od sva četiri, ujedno jedna od najbolje očuvanih fresaka u crkvi. Spoljni kvadrat u kome je medaljon je siv, unutrašnji svetlo ružičast. Ivica medaljona je oker i crvena. Na plavom fonu je veliki žuti nimb ukrašen biserima. Hristos je u belom hitonu i oker himationu. Blagosilja desnom rukom a u levoj drži uvijen svitak. Ruke su neprirodno postavljene — laktovi podignuti u visini ramena.

— 59. *Andeo Velikog Saveta* — **БЪЛКАГЪ ГАВЪТА АНГЪ**. Medaljon je veoma oštećen i samo se nazire poprsje Hrista Anđela Velikog Saveta.

— 60. *Lazarevo vaskresenje* — **БЪСКРЪШЕНІЕ ЛАЗАРЕВО** — Scena se odvija u prvom planu stenovitog pejzaža. Levo je Hristos za kojim ide grupa učenika. Podigao je desnu ruku a u levoj drži uvijen svitak. Pred njim su sestre Lazareve Marta i Marija; jedna pada ničice pred Hrista i ljubi mu noge (u svetio zelenom je maforiju), dok druga u crvenkastom maforiju stoji ruku ispruženih prema Hristu. Desno je u svetlo sivoj steni uspravni ružičasti otvoren Lazarev grob u kome on stoji umotan u prugasti povoj. Jedan mladić u kratkoj zelenoj tunici ga odmotava, drugi u tamno ljubičastoj, stavlja na zemlju mermernu ploču koja je zatvarala grob. U drugom planu između dva kamena masiva (svetlo ljubičastog i sivog) vide se zeleni zidovi Jerusalima sa tri kule i grupa Jevreja.

— 61. *Cveti* — **ЦВЪТНОСИЕ ХВО** — Freska je dosta oštećena od šalitre, naročito na desnoj strani. U prvom planu u sredini je Hristos, koji jaše na svetio sivom magaretu (pre liči na mazgu), nogu prebačenih na drugu stranu. Po putu su prostrte dečije bele i crvene haljine. Stenoviti pejzaž, čiji grebeni zahvataju levi gornji ugao slike je u drugom planu, njegove padine čine prilaz gradu opasanom crvenkastim zidinama. Iza zida Jerusalima vidi se crkva sa kubetom i crvenkastim krovom kao i plavi i žuti krovovi drugih zgrada. Na vratima grada je mnogo građana u haljinama živih boja ispred kojih su deca koja prostiru haljine. Pred zidinama je sasvim realistički naslikana visoka palma na kojoj sedi dečak. Iza Hrista ide grupa učenika čije su figure vrlo oštećene.

Sl. 7. Hristos Emanuilo

— 62. *Sv. Teofan* — **СѢКІ ТѢОФАН** — Lik mu je oštećen, ima dugu razdeljenu bradu. U monaškom je odelu (donja haljina ljubičasta, ogrtač tamno crven, kapuljača plava), drži razvijen svitak na kome je tekst: **СЛИШИ | ШТРОКО | ВИЦЕ ДАРЕ | ЧЕТТОРІ | ГАВРІЛЬ | ВЪДИ ГОТО | ВА НАПРИ | ЕТІЕ ВЪ.**

— 63. Ornament

— 64. *Molitva na Maslinovoj Gori* — ... **ЧАШИ** Freska je vrlo oštećena, pored jedne velike pukotine koja dijagonalno preseca scenu i dosta velike površine u desnom gornjem uglu sa kojeg je fresko malter otpao — boje se na čitavoj površini slabo drže i gotovo ih je nestalo. U kamenitom pejzažu retke vegetacije, kompozicija se odvija u tri plana. Hristos je tri puta pretstavljen. U prvom planu, među učenicima koji su pospali na oker stenju sa maslinasto zelenim senkama, perspektivno interesantno komponovani. U drugom planu Hristos kleči na ružičastoj steni i moli se. Treći lik se samo nazire u konturi — reklo bi se da Hristos ispija čašu. U desnom gornjem uglu je segment neba.

— 65. *Ruganje Kristu*. Vrlo oštećeno, očuvan je samo levi detalj po kome se i može zaključiti da je tu bilo naslikano: Petar seče uho vojniku koji drži batinu.

— 66. *Isus pred Anom i Kajafom* — **И ПРИВЪДОШЕ ИСА КЪ АННЕ И КА. .ФЕ** — Freska je dosta oštećena. U prvom planu je Hristos vezanih ruku pred Anom i Kajafom koji sede na oker prestolu iza koga stoji mladi vojnik. Ana je u ljubičastoj haljini sa zelenim ogrtačem i kapuljačom. U pozadini su dve zgrade: prva siva sa crvenim krovom, druga oker sa zelenim krovom, preko kojih je prebačena ružičasta draperija.

— 67. *Arhangel Gavriilo* — **АРХАНГ ГАВРИЛ**. Figura anđela je dosta oštećena. Drži svitak sa tekstom: **КОННЪ ЕСАМ | МАЧЕНОСАЦ | НАВИСОТЪ | ШРЪЖІЕ ВА | ДВИЗАЮ | ИЖЕ САВЕ|РОЮ НЕПР.**

— 68. Natpis o živopisanju crkve 1619: **†ИЗВОЛЕНІЕМ ШЦ(А, ПОСПЕШЕ)НІЕМЪ СНА И СЪВРЪШЕНІЕМ СТАГО | ДХА ПОПИСА СЕ СІН СТЬ(ІН БОЖЬСТВ)НИ ХРАМ ТРЪДОМ И ШЕРДІЕМЪ ШТЦІ И ВРАТІЕ | ИЖЕ СЕ ТРЪДАНШЕ Ш СЕМ ДЕЛОУ(БОГ) ДА И ПРОСТИ ПИСА СЕ ПРИ ВСЕ(ВСЕ)ЩЕНОМ АРХІ-ЕПІСКОПЕ СРЪВСКОМ | КЪР ПАІТЕЮ, ПРИ(МИ)ТРОПОЛИТЕ ХЕРЦЕГОВСКОМ КЪР ЕУМЕОНЪ ЛЕТО ШРКЪ**

— 69. *Anđeo* — **АГГЛЪ ГНЪ** — U medaljonu na svodu prolaza u južnu pevnicu.

— 70. *Sv. Evstatije* — **СѢКІ ШУСТАТІЕ** — Oštećen je lik mučenika i donja polovina figure. Drži beli krst.

— 71. *Sv. Manuilo* — **СѢТЪ МАНУИЛЪ** — Oštećen je lik i figura od polovine na dole. Ovaj mučenik (drži beli krst) ima zelenu odeždu i beli šešir.

— 72. *Sv. Isavel* — **СѢТЪ ИСАВѢЛА** — Prilično oštećen u tamno crvenoj haljini i ljubičastom ogrtaču — drži beli krst.

— 73. *Sv. Ismail* — **СѢТЪ ИСМАУ** — Vrlo oštećen, od cele figure se vidi jedino zeleni ogrtač.

— 74. *Anđeo...* **АГГАЛЪ** — Figura je prilično oštećena. Anđeo u crvenoj tunici u maslinasto zelenom ogrtaču drži svitak na kome je od teksta ostalo:

— 75. *Sv. Mar... an* — **СѢТЪ МАР . . АНИ** Potpuno oštećen bojeni sloj — nazire se samo deo signature.

— 76. *Arhanđel Mihailo (?)* U medaljonu, poprje vrlo oštećeno.

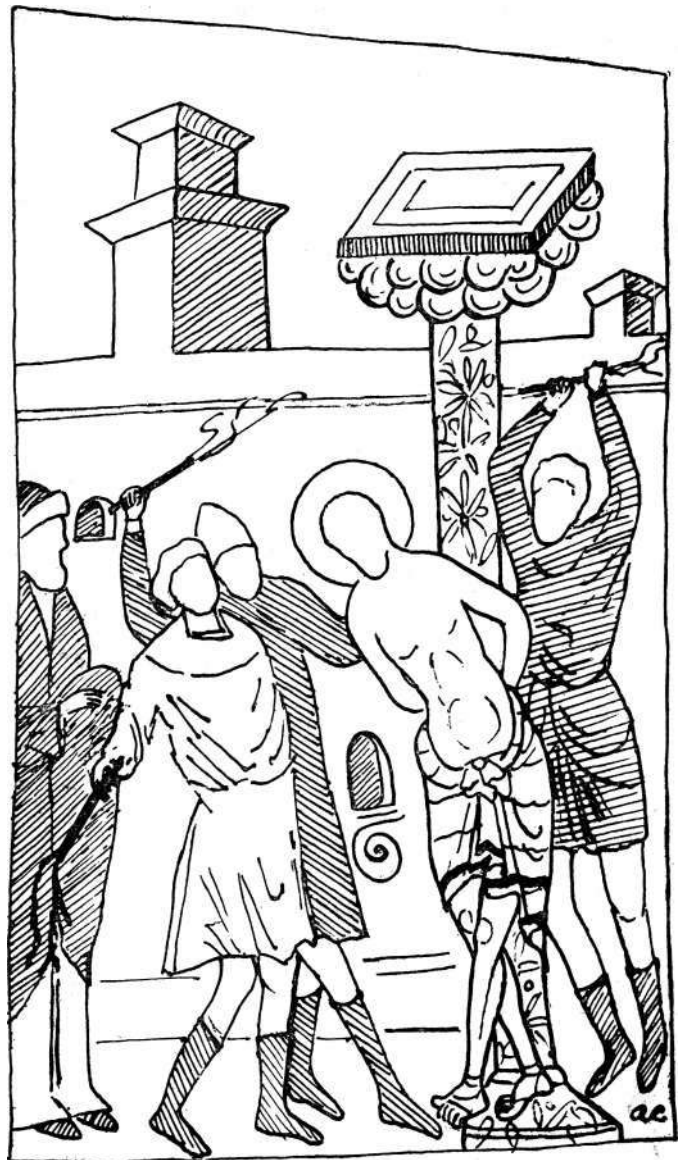
— 77. *Arhanđel Gavriilo ?* — **АРХ** ... Sačuvana je samo kontura lika i sasvim dobro desno krilo, rame i ruka u kojoj drži belo žezlo. Obučen je u zeleni divitision sa bogato ukrašenom bordurom duž okovratnika koja se spušta ka ramenu, i narukvicom ukrašenom biserima.

— 78. *Hristos pred Pilatom.* **ИХС СѢДИТЕСѢ ПРѢ ПИЛАТОМ** — U prvom planu ispred dve zgrade koje se vide u pozadini je Hristos koga privode vezanih ruku dva vojnika Pilatu. Prvi bolje očuvan u ljubičastoj tunici i zelenim čakširama drži ga za ruke. Pilat sa crvenom kapom oker oboda ukrašenog, biserima u svetio zelenoj haljini i crvenom ogrtaču sedi na prestolu i pokazuje rukom na Hrista grupi Jevreja koja stoji pored njega i obraća mu se.

— 79. *Šibanje Hrista na stubu* (sl. 8) — **И ПОВ ПИЛАТЪ И ВИШЕ ВОИНИ ИСА** — Scena šibanja Hristovog odvija se u prvom planu. Levo stoji Pilat obučen kao na prethodnoj sceni. Ispred njega su dva vojnika koji šibaju Hrista. Prvi je u ljubičastoj kratkoj tunici i oker čakširama. Drugi ima belu kapu kupastog oblika, crvenu tuniku i zelene čakšire. Hristos je vezan za zeleni mermerni stub sa oker kapitelom. Bela draperija koja obavlja Hristova bedra ima pruge slične onima koje se vidaju na narodnim vezovima. Treći vojnik desno iza Hrista, u kratkoj ljubičastoj tunici, zamahe šibom ka njegovim leđima. U drugom planu je zeleni zid koji čini fon scene.

Zona stojećih figura u pripratnom delu crkve je vrlo slabo očuvana.

— 80. *Anđeo* gospodnji javlja se Pahomiju — **АГГАЛЪ . . . ЧХ . . . | ТЪАКО . . . НЕС . . .** Vrlo oštećena figura anđela koji je okrenut u levo prema Pahomiju od koga ga deli jedno drvo. Tragovi teksta u dva reda jedva se naziru.

Sl. 8. Šibanje Hrista na stubu

— 81. *Pahomije* — signatura oštećena, predstavljen kao sedi starac duge brade, u crvenoj haljini, sa ispruženim rukama prema anđelu.

— 82. ? *Sv. Melhisedek* — **СѢТЪ АБѢ** . Signatura je oštećena. Figura je prilično očuvana, predstavlja sedog bradatog starca sa okruglom kapom na glavi u crvenoj kratkoj tunici koja mu doseže do kolena (bos je). Lik mu je dat en face, rukama ukazuje na prethodnu figuru a noge su mu postavljene u kontra postu.

— 83. *Sv. Aleksije (? čovek Božiji)* — **СѢТЪ-АЛЕКШЕ**. Oštećena figura. Nazire se lik mlađeg čoveka sa kratkom crnom bradom, veoma lepo slikan — deluje kao portret, u oker je kratkoj tunici.

— 84. *Odricanje Petrovo.* Freska je skoro sasvim oštećena, ostao je samo jedan fragment ruži-

častog zida ukrašenog plastičnom dekoracijom na kome stoji petao.

— 85. Sv. *Varlaam* — **СѢТІ ВАРЛААМ** — Lik je oštećen, ostao je samo tamno crveni oker kojim je potslikan inkarnat, i preko njega neki pramen kose slikane belom bojom. Ima ljubičastu donju i oker gornju haljinu. Drži razvijen svitak sa tekstom: **ЧЕДО ІУСА | ФЕ АЦРО | ОУ ВО ВЕРСЕ | ШИ И КРЕТ | ИШИ СЕ СПСЕ | НЬ ВЪДЕШИ | АЦЕЛИ НЕ | ВЕРДЕШИ | УСЪЖДЕ**

— 86. Sv. *Joasaf* — **СѢТІ ІУСАФ** — Oštećen lik. Ima oker haljinu i crveni ogrtač. Podigao je desnu ruku a u levoj drži svitak na kome piše: **УЧЕ ВА | АЦЕ ИПО | ІАНІО ПЛОИ | ДВЕРІ УТВ | ЗАЮТЕ В | ХОДИ НЕС | АГАРО.**

— 87. *Uspenje Bogorodice*. Freska je gotovo potpuno propala, očuvano je dva-tri mala fragmenta izbledelih boja.

СHEMA II.

— 88. *Preobraženje Hristovo*. Freska je prilično oštećena ljušpanjem boja. Hristos je u svetio zelenoj mandorli slikanoj u tri tona po kojoj su u svim pravcima raspoređeni »zlatni zraci.« U belim je haljinama — nabori hitona su oker a himationa zeleni. Hristos stoji na oker steni koja je nešto viša od zelene i sive sa strane naslikanih, na kojima stoje proroci Mojsije i Ilija, sa tekstovima svojih proročanstava, priklonjeni Hristu. U prvom planu su po zemlji polegala tri apostola.

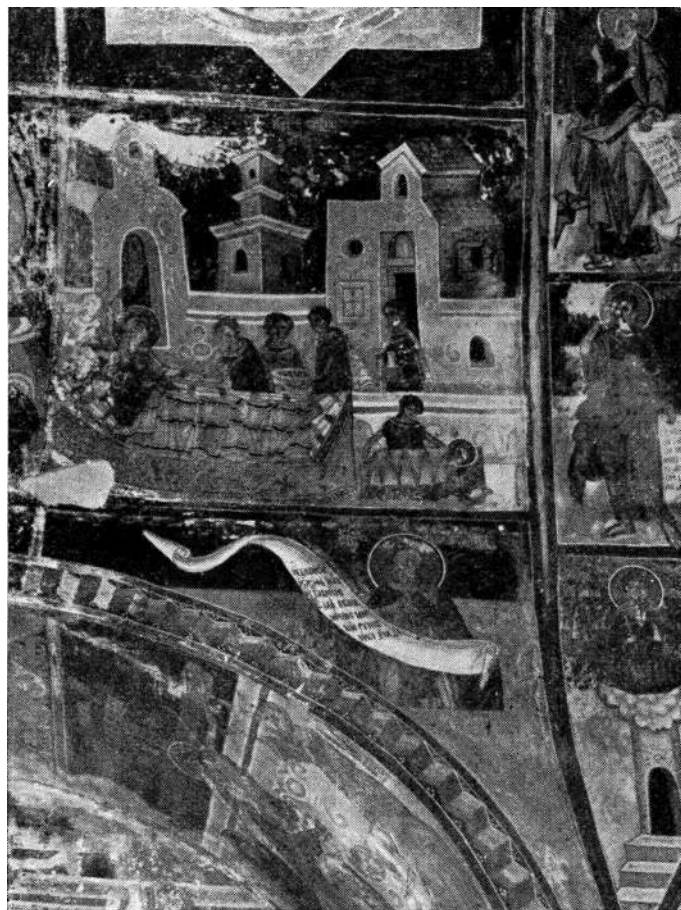
— 89. *Rođenje Bogorodice* — **Рождество прѣсѣтїе Бѣце** (sl. 9). Jedna od najljepše slikanih i očuvanih scena. U prvom planu je Anina postelja. Ona je bogato opremljena: prvi donji zelenkasti pokrivač je ukrašen floralnim motivima i biserom, drugi oker sa zelenim prugama na kome leži Ana u crvenom maforiju, prekrivena svetio ljubičastim pokrivačem na crne pruge sa resama. Iza uzglavlja Aninog stoji devojka sa lepezom kojom je hladi dok joj s desna prilaze četiri devojke noseći ponude. Desno od postelje je kolevka sa malom Bogorodicom. Pokrivena je ružičastim pokrivačem i pokraj nje je mlada devojka koja je ljujka. U pozadini je veoma zanimljiva arhitektura — tri zgrade (prva svetlo ljubičasta; druga svetlo zelena i treća svetlo ružičasta) preko čijih je krovova prebačena crvena prugasta draperija. Arhitektonski je najinteresantnija treća zgrada iz koje izlaze devojke — ona je u odnosu na figure sasvim realnih proporcija i ima velike dvokrilne prozore.

— 90. Sv. *Kozma Majumski* — ... **МАНЪМІСЫН** Lik i poprsje su oštećeni, na razvijenom svitku je tekst: **ДВІ УТ | РОКОВИЦЕ | СЪМАРІМЪ | ПРРОЧИЦЕЮ ПЕСНЬИХС | ОНАСЮ | ИНА ВАК | ЛИКНЕТЕ.**

— 91. Sv. *Josif* (Pevac) **СѢТІ Д. ІУСІФЪ** — Poprsje prilično očuvano, mestimično se ljušpa boja. Sedi starac kratke široke brade u monaškom odelu drži široko razvijeni zalepršani svitak na kome piše: **ОУДИВИ СЕ | ІУСІФЪ ПАЧЕ | ІЕС ТАВНОЕ | ЗРЪИ ВАІ | В МАШЕ МНС | ЛІЮ РЪНОВ | НАГОДАЖДА.**

— 92. Ornament.

— 93. *Podizanje Hristovo na krst* — **Всхо ... ХВО НА КРЪСТЪ** — (sl. 10). Izuzev oštećenja u donjem levom uglu i ljušpanja boje pri vrhu slike freska je lepo sačuvana. Na ljubičastom stenju Golgote postavljen je veliki tamno crveni krst. Uz njega su simetrično prislonjene sa svake strane lestvice na kojima je levo i desno po jedan dželat. Oni podižu Hrista na krst držeći ga za ruke. Levo i desno od krsta je grupa Jevreja (prilično oštećeno). U pozadini se vidi ružičasti zid. Na krstu je tabla sa inicijalima: **І Н Ц І**. Hristovo telo je lepo modelirano. Čitava kompozicija koja ponavlja rešenja XIV veka je ikonografski vrlo zanimljiva.

Sl. 9. Rođenje Bogorodice

— 94. *Raspeće* — **Распетіе Хво** — Bojeni sloj je prilično oštećen. Prikazan je momenat proboda kopljem koji se dosta retko slika kod nas. Longin stoji levo od krsta i u zamahu probada Hrista kopljem dok desno od njega stoji grupa začuđenih Jevreja. Ružičasti zid u pozadini je kao i na prethodnoj sceni.

— 95. *Skidanje sa krsta* — **Скидѣніе Хво** — Pri- lično očuvana i koloristički veoma lepo rešena scena. Kao i na prethodnim slikama stenje Gol- gote je svetio ljubičasto i na njemu je krst, uz koji su levo prislonjene lestve na kojima stoji Nikodim i prihvata telo Hrista. Josif iz Arimateje vadi klince, dok Jovan (u divnom svetio ljubiča- stom hitonu) na ispruženim rukama drži belu plahtu sa žutim i plavim prugama kojom će pri- hvatiti Hrista. Levo je Bogorodica koja drži i mi- luje Hristovu ruku. Na krstu je tabla sa inici- jalima: **ІНЦИ**

— 96a. *Sv. Kozma* — **Сты Козма** — Figura je sasvim propala, ostala je jedino signatura.

— 96b. *Sv. Damjan* **Сты Даміанъ**

Sl. 10. Podizanje Hrista na krst

— 97. *Sv. Dimitrije* — **Сты Димітріе** — (sl. 11). Freska je usled vlage oštećena. Bojeni sloj je u gornjim partijama sasvim propao. Sv. Dimitrije (lik mu se samo nazire) jaše na konju, i u galopu kopljem probada cara Kalojana oborenog na ze- mlju. U desnom gornjem uglu je segment neba. Konj je svetio crvene boje i veoma znalački na- slikan.

— 98. *Sv. Đorđe* — **Сты Георгіе**. Gornja polo- vina freske sa likom sv. Đorđa je sasvim uništena. Sv. Đorđe jaše na konju izvanredno naslikanom u momentu kada se propinje nad smotanom ažda- jom koju on kopljem ubija. Obe freske sa pret- stavama svetih ratnika na konjima postavljenih jedan prema drugom, mada fragmentarno očuvane čine lepu celinu.

— 99. Natpis nad prolazom u severnu pevnicu: **† Пописа се сѣа црква при | монахъ съ бра- тїами Бог да их прости.**

— 100. *Arhangel Mihailo* — **Агга Миаилъ** — Pret- stavljen kako stoji držeći pred sobom podignut isukan mač, u desnoj ruci, a u levoj svitak sa tekstem: **азъ сазга | гнѣ неже | слышахъ оти | его възве | шаю в . .**

— 101. *Anđeo u medaljonu* na svodu prolaza

— 102. *Nepoznati svetitelj*. Freska oštećena, nazire se samo silueta.

— 103. Oštećeno.

— 104. *Sv. Zaharije* — **Сті -'ахарїа**;

— 105. *Sv. Ananije* — **Сты -'Ананїа**;

— 106. *Prorok Isaija* — **Прокъ Ісаїа** — Stojeća figura proroka koji drži razvijen svitak sa tek- stom: **Се два вжне | поїмнѣ | ироднѣ сна | и на- рекоут | име емѣ | Смианонѣ.**

— 107. *Prorok Avakum* — **Прокъ Авакѣм**. Mlad svetitelj, desnom rukom pokazuje na uho a u le- voj drži svitak na kome piše: **Ги оусли | шахъ словхъ твоихъ нубъ | оахъ се ги | разоумехъ | твоїа дела | и оу- дивнхъ се.**

— 108. *Sv. Danil Stolpник* — **Сты Данїилъ Стылпни**

— 109. *Sv. Sava Osvećeni* — **Сты Сава осцени** — Uvelikoshimničkom odelu sa razvijenim svitkom a na kome je ispisano: **† ише нпо | конъ телесни | и славѣ шча | къ слави бж | не невѣз | ритѣ : —**

— 110. *Vavedenje* — **Введѣніе прѣстѣіе вце** — Mala Bogorodica naslikana u prvom planu pred sveštenikom koji je prima u hram. Iza nje stoji grupa devojaka i roditelji. U drugom planu desno vidi se Bogorodica u hramu i anđeo koji joj donosi hranu. U pozadini je arhitektura — dve zgrade od kojih je druga, u sredini kompozicije, intere- santna: poligonalnog oblika sa kulom na kuli u sredini krova.

— 111. *Izlazak Bogorodičin iz hrama.* U prvom planu su naslikane četiri figure. Bogorodica i stari sveštenik su pred baldahinom hrama. U drugom planu je arhitektura.

— 112. *Sv. Luka evanđelist* — **СѦТЪ ЛУКА** —

— 113. *Sv. Jovan evanđelist* — **СѦТЪ ІО БОГОСЛОВ** —

— 114. Ornament.

— 115. *Oplakivanje Hrista* — **СНЕТІЕ ХВО** — Freska je oštećena ljušpanjem boja. Hristos je položen na mermernu ploču oko koje su raspoređena lica koja ga oplakuju. Bogorodica sedi više Hristove glave, koju drži na krilu prislonivši svoj obraz na njegovo čelo. Iza nje je grupa od tri žene, zatim dolazi Jovan koji se priklonio i drži Hristovu ruku na koju je naslonio svoj obraz. Na kraju, iznad nogu Hristovih stoji Josif iz Arimateje. U drugom planu je stena Golgote na kojoj je krst a iza njega zid Jerusalima.

— 116. *Polaganje u grob.* Velika površina ove freske je sasvim otpala, dok preostali donji deo ugrožava ljušpanje boja. U prvom planu stenovitog pejzaža sa retkim drvećem, naslikani su Bogorodica, Josif i Jovan kako nose Hristovo telo umotano u prugasti povoj i spremaju se da ga polože u otvoreni mermerni grob. U grobu stoji Nikodim ispruženih ruku da prihvati Hrista (ošte-

ćena je figura od koje se vide delimično ruke i noge).

— 117. *Vaskresenje Hristovo* — **ВАСКРСЕНІЕ ХВО**

— Freska je fragmentarno oštećena. Hristos u centru kompozicije na vratima Ada, ispod kojih leži okovani Satana, i prurža ruku Adamu i Evi (likovi oštećeni). Desno je grupa pravednih kraljeva iza koje stoji Jovan Preteča. U pozadini su kameni masivi obrasli žbunjem.

— 118. *Sv. Evtimije Veliki* — **СѦТЪ СѦТІМІЕ БЕЛЪІКИ** — Duge sede brade u monaškom odelu sa razvijenim svitkom na kome piše: **† ПЛАЧИМ | ЗДЕ МОЛО | ВРЪМЕНИ | ІАКО ДА НЕ | ПЛАЧИМ ТА | МО ВЕЧНО**

— 119. Vrlo oštećen tekst kondaka ispisan belim slovima.

— 120. Nepoznati mladi svetitelj čija je figura vrlo oštećena.

Stojeće figure sv. mučenika u severnoj pevnici su dosta oštećene: 121. — *Sv. Evgenije* — **СѦТЪ СѦВГЕНИЈЕ**; — 122. — *Nepoznati svetitelj* (jako oštećen); — 123. *Sv. Aksentije* — **СѦТЪ АСЕНТІЕ** — 124. *Sv. Mardarije* — **СѦТЪ МАРДАРИЕ** (prilično očuvan lik koji kao i cela figura uostalom deluje kao portret); — 125. *Sv. Orestije* — **СѦТЪ ОРЕСТІЕ**; — 126. *Sv. Trifun* — **СѦТЪ ТРІФОНЪ**

Sl. 11. Sv. Dimitrije na konju

— 127. Natpis nad ulazom u proskomidiju —
Tropar Vavedenja: † ДНЬ БЛАГОВОЛЕНІА БЖІА ПРОВО
 РАЖЕНІЕ И ЧЛРА СПСЕІНЯ П...Ы' ПІЕ. ВЪЦРКВИ БЖІИ ТАСНО
 ДВАА ПАВЛАЕТ СЕ НСХА ВСЕ БЛАГОВЕТВУЕМ МН ВЕЛЕ-
 ГЛАСНО ВАОУПІЕМ . РАДУНСЕ СЪМОТРОЪНІА ЧИЖДИТЕЛОВА
 ІЕНІЕ:

— 128. *Bogorodica Zastupnica* — МФ - О8 БО
 gorodica je okrenuta ispruženih ruku prema Hri-
 stu na južnom stupcu (Deizis).

— 129. *Prorok Solomon* — ПРРКЪ СОЛОМОН —
 Kruna i carski divitision u koji je obučen bogato
 su ukrašeni biserima i dragim kamenjem. Drži
 svitak na kome piše: ПРЪМЪДРО | СЪЗДА | СЕБЕ ХР-
 АМЪ И ОУ | ТВОРЪДЪ | СТАПЪ | СЪДМЪ.

— 130. *Prorok Jona* — ПРРКЪ ІОНА — На
 svitku koji drži je tekst: БЪЗОУТИХ | ВЪПЕЧАЛН |
 МОЕН КЪ | ГОУ БЪ | МОЕМЪ | ІСЛИЦАЕ.

— 131. *Sv. Simeon Stolpnik* — СТЪ СІМЕОН
 СТАПНИК.

— 132. *Vaznesenje Hristovo* — БЪЗНЪСНІЕ ХВО —
 Freska je oštećena. Na više mesta je otpao malter
 a boje se ljuspaju na skoro čitavoj površini. Во-

gorodica stoji na mermernom supedaneumu iz-
 među dva anđela u belom i grupe apostola koji
 gledaju za Hristom. Hristos sedi na tri duge u
 mandorli koju nose dva anđela. U drugom planu
 je stenje sa vrlo visokim drvećem.

— 133. *Sv. Andrej* — СТЪ АНДРЕИ — 134. *Sv.*
Vukolaje СТЪ ВУКОЛАЕ: 135. *Sv. Partenije* —
 СТЪ ПАРΘЕНІЕ.

— 136. *Nepoznati svetitelj* koji po liku liči na
 sv. Nikolu.

— 137. i 138. Ornament — raznobojne tačke.

— 139. *Žrtva Avramova* — ЖРЪТВА АВРАМОВА
 (sl. 12 i 13). Jedna od najlepše slikanih i očuvanih
 fresaka u crkvi. Mestimično ljuspanje boja i pukotina
 koja ide po sredini freske ipak ne ometa uti-
 sak celine. Izvanredno lepo naslikana scena u pej-
 zažu, perspektivno je znalacki rešena. U prvom
 planu je Avram koji kleči pored vezanog Isaka
 ispred koga je rasplamtela vatra. Drži ga levom
 rukom za glavu, u desnoj mu je nož kojim je za-
 mahnuo i, kako mu se u tom trenutku javio
 anđeo — naslikan u segmentu u levom gornjem
 uglu — gleda prema njemu. Beli ovan naslikan je
 pored jednog drveta iza Avrama u šumi. Pejzaž

Sl. 12. Žrtva Avramova

sačinjavaju dva brda čije padine paralelno postavljene, dijagonalno seku scenu. Prvo, maslinasto zeleno obraslo je gustom visokom šumom (drveće je mrke boje), drugo je ružičasti stenoviti masiv ređe vegetacije, u čijem podnožju sedi dečak i čuva magarca vezanog za uzicu.

— 140. *Hristos u grobu*. Imago pietatis — Freska je vrlo oštećena, prema slabim tragovima boja vidi se da je tu bio naslikan Hristos kako stoji u grobu ispred krsta (ИЦІ —), i pored njega Bogorodica i jedna ženska figura. Po ostacima nimbova možemo zaključiti kako su figure bile raspoređene.

— 141. *Hram svedočanstva* — Храм свѣденіа — Mojsije i Aron služe u šatoru svedočanstva. Ispred raskošnog šatora koji se gore završava u tri kubeta koja podupiru mermerni stubovi, stoji u sredini Kovčeg zaveta prekriven purpurnom tkaninom i na njemu je svećnjak i vaza sa manom. Levo od kovčega stoji Mojsije golobrad, sa krunom na glavi, ogrnut plaštom po kome su izvezena slova. On kadi kadionicom na lancima. Desno od kovčega, prema Mojsiju stoji Aron, ima dugu sedu bradu, takođe krunu i plašt izvezen slovima, i kadionicu kojom kadi. Levo i desno od njihovih figura su dva medaljona sa pretstavama serafima.

— 142. *Sv. Pagmena* — Свѣтї Пагмена

— 143 *Anđeo* u medaljonu na potrbušju luka prolaza u proskomidiju (sl. 14). Veoma lepo naslikano poprsje anđela čiji je lik jedan od najbolje očuvanih u crkvi.

144. *Sv. Jakov Ispovednik* — Свѣтї Іаков Неповѣдникъ.

— 145. *Sv. Kiril Jerusalimski* — Свѣтї Кураліеро...лімскї.

— 146. *Vizija Petra Aleksandriskog* — Свѣтї Петро Алѣксандрискї — (sl. 15). Petar Aleksandriski stoji pred časnom trpezom u odelu crkvenog velikodostojnika. U levoj pokrivenoj ruci drži Evanđelje ukrašeno biserima, desnu je ispružio prema Hristu koga je ugledao i obraća mu se rečima »Ko ti Spasitelju rizu razdra?« — [Кто ти спє рїзѣ раздра - ісхс. — Mali Hristos u razdrtoj beloj rizi pokazuje rukom na dole prema Ariju koji je naslikan ispod ove scene i u kom pravcu su ispisane reči odgovora: »Arije bezumni« — Аріа безснїи

— 147. *Arije* — Аріа — Arije je naslikan kako povijen kleči, ruku prinesenih licu okrenut od Hrista.

— 148. *Sv. Lavrentije* — Свѣтї Лаврѣнтїе

— 149. *Sv. Roman*. — свѣтї - Роман

— 150. *Sv. Stefan* — Свѣтї Стефан

— 151. *Sv. Nikanor* — Свѣтї Никанор

Sl. 13. Žrtva Avramova, detalj — vezani Isak

— 152. *Sv. Prohor* — Свѣтї Прохор

Pojas crkvenih otaca u severnom delu apside je veoma oštećen: — 153. Oštećeno; — 154. *Sv. Grigorije* — Свѣтї Глггорїе — Drži svitak na kome je ispisan tekst: Тѣтї | ги по | казалъ еси | нам велик | сю | сїта сп | сенїа тая | нсѣтїс | подобїаї | еси смєрѣ | нїе раби свое.

— 155. *Sv. Atanasije* — Свѣтї - Атанасїе — Drži svitak na kome je tekst: Іавлї вадко | лице твоє | наготовающї се кьсто | мѣ просвєш | енїю: —

— 156. *Sv. Vasilije* — Свѣтї Васїліе — Drži svitak na kome piše: Гї бе нашъ | нже нанѣ | сѣхъ жив | призїває | насаде | іасвога.

— 157. *Rascvetali krst* naslikan u prozoru poznije, grubo slikano žutom bojom ваїи 1833.

— 158. Ornament sokla u apside — nabrana draperija, bela sa žuto naslikanim naborima i sa bordurama duž gornje i donje ivice, koju sačinjavaju jedna crna deblja i dve tanje žute linije — preko tamno plave tj. crne pozadine.

— 160. Ornamentat sokla u pripratnom delu — saverni zid; gusto nabačene raznobojne tačke.

* * *

Kao što se vidi, repertoar ilustrovan u Zavali veoma je bogat. Izbor tema zavalskog majstora je probran i ukazuje na njegovo dobro poznavanje ikonografije. Ciklus Muka Kristovih dat je opširno uz ilustrovanje nekih scena koje se kod nas ređe slikaju, Šibanje Hrista na stubu (sl. 8). Flagelacija ili Šibanje se slika kod vizantinaca već od XI i XII veka, motiv je sačuvan na minijaturama u pariskoj biblioteci rukopis br. 74, ali uvek bez stuba. Sa stubom se pojavljuje motiv Šibanja od vremena Karolinga. Hristos je vezan ili ispred stuba ili iza stuba. Motiv postaje naročito omiljen od Dugenta, od 1200 godine. Iz italijanske umetnosti prenosi se u kasniju vizantisku. Ispočetka se prikazuje starija varijanta sa Hristom koji je u profilu vezan ispred stuba — na primer u Dionisiju na Svetoj Gori ili kod nas u Markovom manastiru. Tek kasnije i u postvizantiskoj umetnosti Hristos se okreće *en face*. Šibanje u Zavali nastalo je prema sasvim razvijenom tipu na kome je Hristos pognut tako da se glava odvaja od stuba. To je već skoro renesansni oblik.⁶

Scene Muka Hristovih su ikonografski najinteresantnije, naročito scena Podizanja na krst (sl. 10). Za razliku od Voshoždenija na krst — **Всхожденіе на крст** — tj. Penjanja na krst na

⁶ Millet G., *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris, 1916, 652.

Sl. 14. Anđeo u medaljonu

primer u Manastiru, — η ανασταυρωσις — Hristos se penje sam na krst, kao i kod nas u Markovom manastiru i to je češće ilustrovano. Veoma retko se slika da Hrista podižu na krst kao u Zavali. Vrlo slična zavalskoj je kompozicija u sv. Nikiti i Lipljanu.

Raspeće naslikano u Zavali pretstavlja redak primerak. Naslikan je momenat probadanja kopljem, levo Longin naslikan u trenutku kad probada Hrista kopljem, desno i levo je grupa Jevreja, nema Bogorodice i Jovana što sasvim odgovara tekstu Jevandelja po Jovanu, gde se kaže da Bogorodica i Jovan nisu prisustvovali tom trenutku. To je tzv. tip »Le coup de lence«. Scena se drži direktno teksta Jovanovog 19, 27—37. U nekim ruskim tekstovima opisuje se kako Bogorodica odlazi ranije sa Jovanom pre probadanja Hrista. Ovakva scena je vrlo retka kod nas, kao i scena Polaganja u grob naslikana u Zavali. Vrlo starinski oblik ove kompozicije isti kao u Zavali postoji i u Dohijariju.⁷

Niz scena sadrži u sebi arhaizme ikonografskog karaktera koji upućuju na XIV vek. Izvesni latinizmi koje srećemo na zavalskim freskama kao u Blagovestima itd. nemaju nikakve veze sa bližinom Dubrovnika, već su došli preko Svete Gore.

Teme ilustrovane u proskomidiji: Umrli spasiatelj, — *Imago pietatis* — Šator svedočanstva, Vizija Petra Aleksandriskog i Avramova žrtva potvrđuju slikarevo poznavanje ikonografije i liturgičnih tumačenja Hristovih muka. Kompozicija Ša-

⁷ Millet G., o. c. sl. 525.

Sl. 15. Proskomidija — Vizija Petra Aleksandriskog i Arije

tora svedočanstva slikana je na isti način kao istoimena freska u hilendarskoj trpezariji, jednako je i signirana.

Slikarska tehnika zavalskog majstora istovetna je sa tehnikom fresaka moračke fasade. Zajednički im je način pripremanja malterne podloge (dva tanka sloja maltera prilično slabo međusobno vezana), postavljanje crteža (tanko ugraviranog potom izvučenog crvenom bojom) i najzad, upotreba iste skale boja koja je u Zavali sasvim prirodno daleko bogatija.

Na freskama moračke fasade neke boje su potamnele. To je slučaj sa bojama u koje je stavljen cinober, a koje se nalaze na površinama naročito izloženim vetru i atmosferilijama. Dogodilo se upravo ono na šta upozorava Nektarije u svom slikarskom priručniku, tj. da cinoberom ne treba raditi napolju. Isti je slučaj promene cinober boja na spoljnim zidovima Pečke patrijaršije.

Zavalski slikar ima precizan, elegantan crtež. On se služi skoro arabesknim završavanjem poteza, po čemu se već može pretpostaviti da se bavio i slikanjem ikona. Iknarnat potslikava tamnom bojom (pečena sijena) preko koje modelira raznim tonovima okera i ružičastom bojom. Karakteristična mu je obrada lika: ne mnogo krupne oči sa visoko postavljenim zenicama tako da se donjom ivicom vidi beonjača, određeni oblik nosa koji je dug i tanak, usta malo nagore zavijenih krajeva, brada malo uvučena, zatim senčenja oko usana i redovna senka u vidu dva pramena kose na čelu. Pri slikanju nage figure na pr. na sceni Podizanja Hristovog na krst, i drugim, postiže plastičnost oblika mekom modelacijom i mirnim uzdržanim koloritom. Vrlo slobodno i lako crta komplikovane stavove. Majstor ima smisla za obradu draperije koju nikad ne pripija uz telo, već pusti da slobodno pada. U izradi ornamenata vrlo je rafiniran i tu se najbolje ogledaju njegove crtačke sposobnosti. On ima izvanredan osećaj za prostor i kompoziciju. Arhitektura koju slika neobično je interesantna sama po sebi, a naročito stoga što je realnih proporcija u odnosu na figure. Slikar daje niz građevina najrazličitijih oblika i često preko njihovih krovova prebacuje draperije. I u arhitekturi srećemo stara rešenja koja vrlo potsećaju na XIV vek, na primer baldahin u Sretenju, okrugla kula sa stubovima i krovom (slična antičkim građevinama) u sceni Pranja nogu itd.

Pejzaž slika veoma lepo sa osećanjem prostora i perspektive, u postizanju koje mu pomaže i smisao za boje. Pejzaž u sceni Žrtve Avramove (sl. 12) jedan je od najlepše slikanih pejzaža u našem slikarstvu XVII veka. Ipak, zavalski majstor najviše oduševljava svojim mekim bogatim kolori-

tom. Pastelni tonovi njegove prefinjene game upravo iznenaduju za svoje vreme. I pored velike oštećenosti fresaka u Zavali i naročito postradalih gornjih partija bojenih slojeva u kojima veština majstora najviše dolazi do izraza, one impresioniraju svojim koloritom.

Na kraju postavlja se pitanje autora zavalskih fresaka. U dosadašnjoj literaturi koja se dotiče zavalskog živopisa i pitanja njegovog autora, on je tražen u Longinu ili krugu njegovih učenika.⁸ Ovakve pretpostavke mogu se opravdati time što ima mnogo sličnosti u kompozicionim rešenjima zavalskog majstora i Longina. Ipak, sličnosti tako upadljive na prvi pogled, gube se pri dužem i pažljivijem posmatranju i zapažaju se i konstatuju razlike u stilu i kvalitetu, koje nas upućuju na drugog, boljeg majstora. Prema analizi stila, tehnici slikanja i hronološki, freske Zavale vrlo se logično uklapaju u slikarski opus Georgija Mitrofanovića.

Pored njegovih hilendarskih fresaka nama na žalost teško pristupačnih i fresaka moračke fasade na kojima su likovi skoro redovno oštećeni, nedavno je prilikom ispitivanja ikonostasa u Morači utvrđeno da je prestona ikona Bogorice sa Hristom i prorocima signirani rad Dorđa Mitrofanovića iz 1617 god.⁹ (sl. 16). Moračka ikona nam je u mnogome pomogla u komparativnim ispitivanjima. Lik Hrista na ikoni vrlo je sličan liku Isaka u Avramovoj žrtvi u Zavali (sl. 13). Oni pokazuju isti način obrade inkarnata, istovetan kolorit i slikanje ruku (sličnosti naročito u slikanju ruku zapažaju se još na mnogim primerima, na pr. ruka proroka Davida — shema I br. 28, zatim Jovana Preteče u Silasku u ad). Zatim likovi Bogorodice, proroka, način nabiranja draperije i istovetan duktus slova na svitcima proroka na ikoni i onima na freskama. Duktus slova na signaturama hilendarskih i moračkih fresaka je isti kao na zavalskim.

Zapaža se još mnogo sličnosti između zavalskih fresaka i ostalih Mitrofanovićeve poznatih i signiranih dela: pretstave svetih ratnika na konjima su, kao što je već rečeno, do u detalje iste kao u Morači, čak je i sokl ispod njih rešen na isti način — prskane raznobojne tačke — valjda da se dočara tlo (ostale površine sokla u Zavali pokrivena su drugim dekorativnim elementima);

⁸ С. Радојчић, Мајстори старог стпског сликарства, стр. 74, 79.

Р. Љубинковић, Поводом књиге проф. Св. Радојчића „Мајстори. . .“: Наше старине IV, стр. 196.

⁹ Ovom prilikom objavljujemo moračku ikonu Bogorodice sa Hristom i prorocima radi potkrepljenja dokaznog materijala o autoru zavalskih fresaka, dok će ona detaljno obrađena biti publikovana zajedno sa ostalim materijalom iz Morače.

ornamenat na pokrivaču Anine postelje u sceni Rođenja Bogorodičinog u Zavali kao i na prekrivaču na stolu u kompoziciji Sretenja isti je kao ornamenat ugraviran u zlatnu podlogu na oreolu Bogorodice sa prestone ikone u Morači. U oba slučaja floralni motiv je bogato i slobodno komponovan u volutama i, što je zanimljivo i ukazuje na majstorovu inventivnost, svaki cvet je drugačiji. Isti ornamenat naslikan je na frizu iznad arkade sa likovima svetih isposnika u hilendarskoj trpezariji. Ornament razvijene »plisirane trake« sa po tri bele tačke u tamnijim trouglastim poljima sa strane, javlja se takođe kao ukras ivice lukova u Zavali (sl. 2), i hilendarskoj trpezariji.¹⁰ Lik Bogorodice zaštitnice iz Zavale (shema II, 128) ima dosta sličnosti sa likom Jelisavete u ilustraciji pete strofe himne Akatisa u Hilendarskoj trpezariji,¹¹ dok lik Hrista Emanuila iz medaljona na svodu Zavale liči na mnoge likove anđela i serafima na freskama hilendarske trpezarije; mermerni stub u sceni šibanja slikan je isto kao stubovi arhitekture pozada u ilustraciji druge strofe himne Akatista na fresci hilendarske trpezarije.¹² Majstor na karakterističan način senči mrežastim šrafiranjem, koje srećemo na pejzažima živopisa u Zavali, na primer u kompozicijama Žrtve Avramove i Silaska u ad, a koje se javlja i na moračkoj ikoni na kojoj su senčenja na prestolu izvedena na isti način.

Već je pomenuta istovetnost slikarske tehnike zavalskog i moračkog živopisa. U oba slučaja majstor je izgleda obilno primenjivao *al secco* završavanja usled čega je dejstvo vlage bilo još razornije.

Po svemu sudeći slikarski rad Georgija Mitrofanovića je u našim manastirima bio obimniji no što se to dosad mislilo. Prilikom pregleda fresaka u Dobrićevu našla sam da je jedna partija fresaka identična sa zavalskim, tj. da su delo istog majstora. To su freske u apsidi (u konhi Bogorodica sa Hristom i anđelima isto slikana kao u Zavali, na istočnom zidu Silazak sv. Duha komponovan vrlo slično istoimenoj sceni u Zavali, na svodu apsidalnog dela — južni krak Rođenja Hristovo vrlo oštećeno, vidi se da je bilo široko komponovano, slično rešenju primenjenom u Zavali; na severnom delu svoda je Vaznesenje Hristovo takođe isto kao u Zavali; u naosu su četiri lika Hristova: Emanuilo, Pantokrator, Anđeo Velikog Saveta i Starac Dana naslikani u segmentima rebrastih svodova; na južnom i severnom polukrugu prelomljenog luka je po jedan okulus isto ornamentiran kao u Zavali; freske u južnoj pevnici: Tajna večera, Sv. trojica, Pranje nogu, kao i sto-

Sl. 16. Prestona ikona Bogorodice sa Hristom iz manastira Morače, rad Georgija Mitrofanovića

jeće figure svetitelja veoma su slične onima u Zavali; u severnoj pevnici su naslikane Cveti, tri mladića u peći ognjenoj i Vaskresenje Lazarevo, takođe isti kao u Zavali. Mada su freske Dobrićeva vrlo oštećene i nedočišćene od krečnog premaza, na osnovu onoga što je vidljivo može se sa sigurnošću reći da su rad zavalskog majstora. Mnoge od fresaka u Dobrićevu su preslikane a postoje i partije poznijeg živopisa u zapadnom delu crkve, kome pripada i živopis na istočnom zidu priprate koja je odvojena od naosa.

Već je Vlad. Ćorović zapazio sličnost živopisa u Zavali i Dobrićevu. On govoreći o freskama Zavale kaže: »Podudaranja sa dosad poznatim živopisima crkava specijalno u Mostaćima i Dobrićevu, daju više nego proste analogije«.¹³

Mitrofanovićeve slikarske aktivnosti kod nas sagledana u svetlu novih činjenica i podataka predmet je jedne posebne studije, tako da ćemo se ovom prilikom osvrnuti samo na neke momente koji rasvetljavaju pitanje autora zavalskih fre-

¹⁰ Millet G., Monuments de l'Athos I, Les peintures, Paris 1927, str. 104, sl. 3.

¹¹ Millet, o. c. str. 99, sl. 3.

¹² Millet, o. c. str. 99, sl. 1.

¹³ Вл. Ћоровић, Херцеговачки манастири, Старинар 1922, стр. 222.

saka. Niz sličnosti sa Longinom koje srećemo na zavalskom živopisu i koje su već ranije primećene (sheme kompozicionih rešenja, sklonost ka primeni ornamenta, način tretiranja draperije, posebno u pogledu kolorita tj. prelivanja boja, donekle arhitektura pozađa, flora itd., navodi nas na zaključak da se Georgije Mitrofanović mogao formirati u Longinovom slikarskom krugu, odnosno kod njega steći svoje prvo slikarsko obrazovanje. Prateći hronološki Mitrofanovićevo delo i analizirajući njegov razvoj, vidimo da je on već gotova rešenja svoga učitelja uzimao kao bazu i na njima gradi svoj lični stil koji se u odnosu na Longina odlikuje razvijenijom kompozicijom, većim smislom za raspored figura u prostoru, drugačijom obradom figure, individualnim tretiranjem lika i uvođenjem rafiniranije palete. Mnoge reminiscencije na XIV vek ukazuju na to da je Dorđe Mitrofanović prilikom svog boravka na Svetoj gori, imao prilike da dobro prostudira slikarstvo XIV veka, odnosno radove Milutinovih majstora koje je vrlo verovatno video i po ostalim manastirima koje su radili kod nas.

Iako oštećenost zavalskih fresaka u mnogome otežava njihovu detaljniju estetsku analizu i mogućnost da im se sagleda prava vrednost, one bi se ne samo hronološki već i stilski mogle svrstati između Mitrofanovićeve moračkih i hilendarskih freska, na kojima dostiže vrhunac svog umetničkog razvoja.

Posle hilendarskog živopisa, zavalski bi bio najznačajnije delo Mitrofanovićevo zidnog slikarstva.

* * *

Manastir Zavala sa svojim lepim, ali vrlo oštećenim živopisom pretstavlja prvorazredni hercegovački spomenik ranog XVII veka koji iziskuje posebnu pažnju pri konzervatorskom tretmanu. Okolnosti koje su uticale na propadanje fresaka i analiza stanja u kome se one nalaze izložene su napred u članku. Glavni neprijatelj živopisa je

vлага a treba istaći da je i primenjena slikarska tehnika — *fresco* sa *al secco* završavanjem u datim uslovima ubrzala propadanje. Kada se budu uklonili izvori vlage, po izvršenju zaštitnih radova na konsolidovanju terena i regulaciji odvoda vode prema predlogu arh. Zdravkovića, potrebno je dobro isušiti zidove pre početka konzervatorskih radova na freskama.

Posle pregleda oštećenja na živopisu sa restauratorom Rajkom Sikimićem i ing. tehnologom Dušanom Dokićem došlo se do sledećeg mišljenja o konzervatorskim merama koje treba primeniti:

— konsolidovati malternu podlogu i presovati potklobučene slojeve maltera uz potrebna injektiranja i fugiranja;

— fiksirati bojeni sloj živopisa koji je na mnogim mestima pulverizirao;

— ukloniti maltere i preslikavanja postavljena ranije prilikom nestručne restauracije izvršene verovatno tokom prošlog veka;

— mesta na kojima nedostaje malter omalterisati i površine manjih oštećenja obojiti lokalnim tonom ili restaurirati;

— izvršiti mehaničko čišćenje kreča i maltera koji mestimično prekrivaju živopis, kao i čišćenje lišajeva, algi i šalitre.

Najsloženiji zadatak prilikom rada na živopisu nesumnjivo će biti naći rešenje kojim će se razbijeni fragmenti ili jako oštećene partije živopisa povezati u estetski skladnu celinu. Što se tiče estetske prezentacije živopisa nije potrebno vršiti veće restauracije, jer živopis, mada mestimično i iščilelog slikanog sloja pokriva skoro sve zidne površine i daje iluziju celine. Biće potreban dug strpljiv rad restauratora na konsolidovanju ovog živopisa, kako bismo uspeli da ga sačuvamo za što duži period od daljeg propadanja.*

Anika Skovran

* *Napomena:* U staroslovenskom tekstu izostavljeni su znaci ligatura pošto štamparija njima ne raspolaže.

MONASTERE DE ZAVALA

Le monastère de Zavala, avec son église dédiée à la Présentation de la Vierge, est situé à Popovo Polje en Herzégovine. Le monastère fut probablement fondé au XIV-ème ou au XV-ème siècle. Cependant, ce n'est que de 1514 que datent les plus anciens documents mentionnant ce monastère. L'église fut ornée de fresques en 1619.

Au cours du XVI-ème siècle, le monastère de Zavala joua un rôle important dans la vie culturelle de l'Herzégovine. A cette époque, les moines de ce monastère s'occupaient beaucoup de la copie de livres religieux. Le monastère entretenait alors des relations étroites avec le Mont Athos, surtout avec le monastère de Hilandar, ainsi qu'avec d'autres monastères du pays.

Architecture — L'église de Zavala, construite en pierres de taille, est de dimensions modestes. Elle a une nef unique, avec des voûtes en berceau et une abside semi-circulaire. Du côté de l'ouest, la voûte est plus basse, car elle soutient une pièce secrète, qui a jadis servi de trésor. Les côtés nord et ouest de l'église sont appuyés contre des rochers. L'entrée de l'église est du côté sud, où on entre dans le narthex. Celui-ci est relié au naos par une grande baie semi-circulaire, ou plutôt ils sont séparés par un mur dans lequel sont pratiquées trois baies. Un mur de même construction sépare aussi le naos et l'espace réservé à l'autel, mais une iconostase de pierre, de date récente, est placée dans la grande baie centrale.

L'auteur de l'article sur l'architecture fait ensuite une analyse de l'état actuel de l'église de Zavala et fait une proposition relative à la protection et à la conservation de ce monument.

Les fresques — Lors des études récentes sur les fresques du Monastere de Zavala (1619) faites en vue de leur conservation, l'auteur a identifié le répertoire et le plan des compositions et, d'après l'analyse du style, de l'iconographie et de la technique picturale, il les attribue au peintre Georgije Mitrofanovic.

Ces peintures murales sont assez endommagées par suite de l'infiltration de l'humidité des roches contre lesquelles l'église a été bâtie. La technique picturale, la fresque terminée *a secco*, a aussi conditionné leur ruine.

D'après sa conception générale, le plan des compositions et la disposition des personnages peints à Zavala corespondent aux solutions habituelles des XVIe et XVIIe siècles (Schèmas I et II). Le maître de Zavala a adroitement utilisé les surfaces disponibles des murs, et dans cette petite église il a donné le cycle complet des Grandes Fêtes et a illustré, d'une manière très détaillée, le cycle de la Passion, de nombreux anachorètes et martyres. Le choix des sujets est très raffiné et témoigne d'une profonde connaissance de l'iconographie. Les scènes de la Passion sont les plus intéressantes du point de vue de l'iconographie, surtout la Flagellation du Christ sur la colonne, la Crucifixion et la Mise au Tombeau. Plusieurs compositions contiennent des archaïsmes iconographiques qui rappellent le XIVe siècle. Certains latinismes, qu'on trouve dans les peintures de Zavala, ne proviennent pas, comme on pourrait le penser, de Dubrovnik, qui est à proximité, mais du Mont Athos.

La conclusion que les fresques de Zavala ont été peintes par Georgije Mitrofanovic, zographe du Hilandar, et non par Longin, à qui elles avaient été attribuées jusqu'à présent et dont les oeuvres se distinguent par le style et la palette, est fondée sur les résultats des études comparatives faites, d'une part, sur les peintures murales de Zavala et de l'autre, sur les travaux signés par Mitrofanovic à Moraca datant de 1617 (les peintures murales sur la facade ouest de l'église de l'Assomption et une icône de la Vierge récemment identifiée), ainsi que sur ses oeuvres d'Hilandar datant de 1621. L'auteur a constaté de nombreuses ressemblances relatives au choix de sujets, au schéma de la composition, aux figures des personnages et au traitement de leur invarnat, à l'architecture, à l'ornementation, au coloris, à la technique picturale et à la forme des lettres. Par leur style technique picturale et la chronologie, les peintures murales de Zavala appartiennent logiquement à l'oeuvre de Georgije Mitrofanovic. Une certaine ressemblance avec Longin nous permet de supposer que c'est par lui que Georgije Mitrofanovic fut initié à l'art de peindre.

D'après ces dernières recherches, on peut croire que l'oeuvre de Georgije Mitrofanovic dans nos monastères avait été plus répandue qu'on ne le pensait jusqu'à présent. Ainsi, l'auteur a trouvé que certaines fresques du monastère de Dobricevo sont identiques à celles de Zavala, qu'elles sont l'oeuvre d'un même maître.

Vu les derniers résultats obtenus dans l'étude des fresques de Zavala, il est indispensable de donner le plus grand soin à leur conservation et leur restauration.

DAS KLOSTER ZAVALA

Das Kloster Zavala mit Kirche befindet sich am Popovo Polje in der Herzegowina. Man nimmt an, dass das Kloster schon im XIV-XV. Jahrhundert erbaut worden war, aber erst vom Jahre 1514 bestehen von ihm die ältesten Aufzeichnungen. Die Kirche wurde im Jahre 1619 mit Fresken geschmückt.

Dieselbe ist klein, einschiffig, aus Stein gemauert, halbrund überwölbt und mit einer von innen und aussen halbrunden Apsis versehen. An der westlichen Seite liegt das Gewölbe tiefer, weil sich über ihm ein kleiner versteckter Raum, ein Versteck befindet. Charakteristisch für diese Kirche ist es, dass sie an die Felswand selbst angemauert ist und sich mit ihrer nördlichen und westlichen Mauer an dieselbe anlehnt.

Ferner wird in dieser Abhandlung über den heutigen Zustand dieses Objektes berichtet und Vorschläge zu seiner Erhaltung und Konservierungsarbeiten gebracht.

Bei der kürzlich erfolgten Freskenuntersuchung in der Kirche bezüglich ihrer bevorstehenden Konservierung, wurde der Inhalt und Anordnung der Malereien festgestellt. Auf Grund der Stilanalyse, Ikonographie und Maltechnik nimmt man an, dass sie ein Werk des Georgius Mitrofanovic aus dem Jahre 1619 sind.

Die Malereien sind urch Feuchtigkeit, welche von der Felswand, an die die Kirche angebaut wurde, stark beschädigt. Die Technik der Malereien von Zavala in welcher *al secco* Ausführung angewendet wurde, bedingte ebenso ihre schlechte Erhaltung.

Die Anordnung der Kompositionen und Persönlichkeiten in Zavala entspricht der allgemeinen Konzeption, die bei der Kirchenmalerei des XVI. und XVII.

Jahrhunderts gebräuchlich war. Der Meister passte sich geschickt den verfügbaren Mauerflächen an und es gelang ihm, dass er einen vollkommenen Feiertagszyklus wiedergab und sehr ausführlich den Zyklus der Christusleiden, eine Menge von Eremiten und Martyrern bildlich darstellte. Eine Reihe der Kompositionen enthält in sich Archaismen ikonographischen Charakters, die auf das XIV. Jahrhundert hinweisen. Gewisse Latinismen, die man auf den Fresken von Zavala antrifft, stenen in keinem Zusammenhang mit dem benachbarten Dubrovnik, sondern kamen über den heiligen Berg Athos hierher.

Der Schluss, dass die Fresken von Zavala der Zograph Georgije Mitrofanovic aus dem Kloster Hilandar gemalt habe, beruht auf den Resultaten komparativer Untersuchungen der zavalier Malereien mit den von Mitrofanovic gezeichneten Werken aus dem Jahre 1617 in Moraca und seinen Arbeiten in Hilandar aus dem Jahre 1621. Der Stilanalyse, der Maltechnik und Chronologie nach, fügen sich die Fresken aus Zavala sehr logisch in das Malerschaffen des Georgij Mitrofanovic ein.

Nach alldem schliessend war das Schaffen Georgis Mitrofanovic in unseren Klöstern viel reichhaltiger als man es bisher annahm. Bei der Untersuchung der Fresken in der Klosterkirche in Dobricevo stellte man fest, dass ein Teil der Fresken identisch mit jenen aus Zavala ist, d. h. sie sind ein Werk desselben Meisters.

Die Ergebnisse der kürzlichen Freskenuntersuchungen in Zavala betrachtend, ist es unumgänglich notwendig bei ihrer Konservierung und Restaurierung höchste Aufmerksamkeit anzuwenden.

STARE SLIKE PRAVOSLAVNE CRKVE U LIVNU I PREDLOG ZA NJIHOVU KONZERVACIJU I PREZENTACIJU

Zgrada srp. pravosl. crkve u Livnu podignuta je potkraj turskog vremena u Bosni i Hercegovini (1859) bez zvonika. Zvonik je naknadno dodat (1889). Ne zna se sigurno ko je bio graditelj crkve, ali se pretpostavlja da je to bio Mato Bajo, Livnjak, koji je u to vrijeme sagradio i staru srpsku školu u Livnu i bio poznat majstor. Zgrada crkve je kao građevina unikum u arhitekturi pravoslavnih crkava u Bosni i Hercegovini zbog svojih neobičnih polukružnih otvora pod završnim vijencem koji zamjenjuju prozore, što je bilo uzrokom da njihovom konstrukcijom svod crkve dobije naizmjenično oblik poluoblíčastih i krstastih dijelova.

Po obliku crkva spada u jednobrodne bazilike sa narteksom i polukružnom apsidom a po dimenzijama osnove među veće crkve (22,40 — 11,30 m).

Zvonik je sagradio neimar I. Konjik, također vrstan domaći majstor.

O građevini ove crkve nije dosada ništa pisano, a nisu isticani ni njezini zanimljivi detalji.

Crkva nema posebnog slikanog ikonostasa, nego je on sastavljen od mnoštva raznovrsnih starih slika (ikona), dobivenih bez sumnje putem poklona, najvećim dijelom od pojedinih ličnosti iz Sarajeva, ali i dobrim dijelom iz raspoloživog materijala te vrste od Srpsko-pravoslavne crkvene opštine sarajevske koja ga je imala uvijek u obilju i nije škrtarila kada je u tom pogledu trebalo pomoći novopodignutim crkvama.

Kao što je raznovrstan materijal zbirke koju ćemo ovdje prikazati, tako on po stilu pripada raznovrsnim školama i vremenu postanka. Ima tu ikona srpskih, makedonskih, grčkih, primorskih, kritskih, italokritskih i ruskih, rađenih u vremenu od XV do u drugu polovinu XIX vijeka.

Razumije se da je i očuvanost pojedinih primjeraka različita, ali se može reći da je relativno dobra i da zaštitne mjere za njihovo dalje održavanje ne bi iziskivale ni veći materijalni ni veći fizički napor. Konzervatorski posao mogao bi se

izvršiti i na licu mjesta pod geslom: samo konzervirati.

Naučnim krugovima ostala je ova zbirka dosada nepoznata. Njezini predmeti su raspoređeni po cijeloj crkvi: na horu, u naosu, na ikonostasu i u oltaru. Tim redom ćemo ih i nabrojati i prema današnjem stanju predložiti obim konzervacije.

I Hor:

1) *Bogorodica* — Rad nepoznatog primorskog slikara XVII vijeka, izveden tempera bojama na dasci jelovog drveta veličine 28,5 : 34 : 2 cm. Daska ima sleđa dvije ukovane priječke i dobro je očuvana. Prema poznatim tipovima Bogorodičine slike ove vrste, na ovoj slici obje figure imaju dosta originalnosti u fizionomijama. Oko lica ima Bogorodica naboran veo. Mali Isus drži u lijevoj ruci sferu. Pozlata pozadine izvedena je listićima pravoga zlata.

Čišćenjem ikone pred svečane dane cijela površina pikturnog sloja je prilično olinjata, a zbog uticaja vlage boja se u gornjem i donjem dijelu slike na više mjesta odljusкала. Inače se po površini slike vide tu i tamo prskotine voska i mrlje čađi i prašine. Nimbusi i ruke figura bili su pokriveni srebrenim limom kao što su djelomično i danas. Ukivanjem ovog lima oštećen je na odnosnim mjestima bojeni sloj sa temeljem.

Konzervacija bi se sastojala u skidanju prskotina voska špahtlom od rožine pa upijačem i zagrijanom metalnom lopaticom, zatim u skidanju okova i starog laka, čime bi se skinula i prljavština, upotrebom parafina, benzola, alkohola i acetona u podjednakim volumenima, i u prevlačenju slike novim lakom (damar).

2) *Bogorodica sa svecima* — Rad nepoznatog odličnog grčkog slikara s kraja XVII ili početkom XVIII vijeka. Slika je izvedena tempera bojama na jelovoj dasci, veličine 31,8 : 39, 5 : 1,9 cm. U gornjem dijelu slike prikazana je Bogorodica Hipsiloteru kako sjedi u zlatnom prijestolu i drži malog Isusa na krilu, a u donjem, u sredini je

tijelo sv. Spiridona u sarkofagu, a sa strane sv. Dimitrije s kopljem na ramenu i sv. Stefan Prvomučnik. Iznad Bogorodice lebde dva anđela koji joj stavljaju krunu na glavu. Na slici preovlađuje crvena i plava boja. Pozadina je izvedena od listića pravog zlata.

Pikturalni sloj odljuskao se s lijeve strane slike, i to u gornjem dijelu slike više, a u donjem manje, zbog potklobučenja, nastalih usljed uticaja vlage. Daska na kojoj je slikarija izvedena pukla je popola. Inače je cijela površina slikarije umrljana od čađi i prskotina ulja, a sam lak je potamnio i mrviči se na nekim mjestima.

Konzervacija bi se sastojala u lijepljenju pre-pukle daske, u skidanju potamnjenog laka i prljavštine hemiskim putem, kao gore, i u prevlačenju slikarije novim lakom (damar).

3) *Bogorodica Odigitrija* — Odličan rad nepoznatog kritskog slikara XVI vijeka. Slika je izvedena tempera bojama na jelovoj dasci, veličine 24,7 : 30,6 : 1,8 cm. Figure su vrlo plastično izvedene u živom koloritu. Na slici preovlađuje crvena i plava boja. Pozadina slike, ranije vjerovatno zlatna, sad je prebojena zelenkastosivkastom bojom. I Isusov himatij, koji je ranije bio svijetlosmeđe boje sa zlatnim šrafama, prebojen je u novije vrijeme smeđom bojom.

Pod uticajem vlage slikarija se u donjoj polovini vrlo odljuskala (sl. 1).

Sl. 1. Bogorodica Odigitrija. Rad nepoznatog kritskog slikara 16 vijeka.

Konzervacija bi se sastojala u skidanju kasnijih premaza hemiskim putem kao što je gore rečeno (parafin, benzol, alkohol i aceton), čime bi se ujedno skinuo i stari lak, i u prevlačenju slike novim lakom (damar).

4) *Sv. Ana s malom Marijom*, bez signature majstora, dobar rad nepoznatog grčkog slikara XVII ili XVIII vijeka sa oštećenim grčkim zapisom podnu slike i drugim grčkim zapisom na poleđini slike iz godine 1797. Slika je izvedena tempera bojama na dasci mekog drveta, veličine 20 : 25,5 : 2 cm. Na slici preovlađuje crvena i plava boja. Slika je dosta originalan rad.

Bojeni sloj vrlo je oštećen odljuskavanjem zbog ranijeg uticaja vlage. Pored bojenog sloja odljuskava se na mnogo mjesta i sam gipsani temelj.

Potrebno je, u svrhu konzervacije, skinuti stari lak hemiskim putem na način kako je naprijed rečeno, učvrstiti dalje otpadanje temelja sa bojenim slojem opšivanjem po rubovima otpalih dijelova voštanosmolastom masom i prevući sliku novim lakom (damar).

5) *Bogorodica Odigitrija* — Primitivan rad nepoznatog domaćeg ikonopisca s početka XIX vijeka. Triptih. Slika je izvedena tempera bojama na bukovoj dasci. Nedostaje joj lijevo krilo. Na desnom krilu prikazani su: gore sv. Nikola, a dolje mlađi svetac s krunom na glavi. Veličina srednjeg dijela je 18,8:29:0,6-1 cm.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje površine pikturalnog sloja od prljavštine francuskim terpentinskim uljem.

6) *Bogorodica Odigitrija*, bez signature majstora, primitivan rad nepoznatog domaćeg ikonopisca s početka XIX vijeka. Triptih, kome je sačuvan samo srednji dio. Izrada tempera bojom na bukovoj dasci, veličine 19,3 : 28 : 0,6-1 cm.

Slikarija je po površini prljava od čađi i prašine a podnu je oštećena odljuskavanjem pikturalnog sloja.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje površine bojenog sloja alkoholom i njegovo učvršćivanje damar-lakom da se dalje ne odljuskuje.

6a) *Bogorodica Odigitrija* — Primitivan rad nepoznatog domaćeg slikara s početka XIX vijeka, izveden tempera bojama na bukovoj dasci kao triptih kome nedostaju oba krila. Sačuvani srednji dio ima veličinu 18,8 : 28,8 : 1-1,4 cm.

Slikani sloj je po cijeloj površini dosta olinjao.

U svrhu konzervacije potrebno je samo očistiti površinu francuskim terpentinskim uljem i premazati sliku lakom (damar).

6b) *Bogorodica s malim Isusom* — Rad dobrog nepoznatog primorskog slikara XVI vijeka, izveden tempera bojama na dasci mekog drveta, veličine 31,5 : 39,5 : 1,5 cm. Sleđa je daska prebojena bijelom bojom, a imala je ranije dvije ukovane priječke na toj strani, no one su istrule i davno

otpale. Bogorodica ima naboran veo oko lica. Inkarnat figura je svijetlosmeđ. Najjače modelovane inkarnata izvedeno je bijelim ugrebanim linijama, imitirajući time kritsku tehniku.

Slikarija je uglavnom očuvana. Potrebno je, u svrhu konzervacije, izvršiti samo skidanje potamnjenog laka i prljavštine hemiskim putem na način kako je naprijed rečeno (parafin, benzol, aceton i alkohol).

6c) *Sv. Nikola i sv. Nedjelja*, desno krilo triptiha, primitivan rad nepoznatog domaćeg slikara XIX vijeka, izveden tempera bojama na bukovoj dasci, veličine 24 : 9,2 : 0,6 cm.

Sve gornje slike, od broja 5 pa ovamo treba očistiti hemiskim putem, kako je gore rečeno od prljavštine i starog laka, te ih nanovo lakirati.

II Naos

7) *Uspenje Bogorodice* — Rad dobrog ruskog školovanog slikara u duhu stare ikonografije (ima i Jevrejin otsječenih ruku), Izveden je tempera bojama na dasci tvrdog drveta u živim tonovima boja, veličine 29 : 38,5 : 2 cm. Prva polovina XIX vijeka.

Čišćenjem pred svečane dane i cjelivanjem slika je po površini vrlo olinjata.

Potrebno je površinu očistiti francuskim terpentinskim uljem, prevući lakom (damar) i staviti pod staklo.

8) *Bogorodica s malim Isusom*, bez signature majstora, primitivan rad nepoznatog domaćeg slikara s početka XIX vijeka, izveden tempera bojama na bukovoj dasci, veličine 21,5 : 31,5 : 0,6-1 cm. Slika je prvobitno bila izrađena kao triptih. Sad joj nedostaju oba krila. Uglavnom je očuvana, samo joj je pikturalna površina potamnijela.

9) *Sretenije* — Rad dobrog, vjerojatno domaćeg, majstora iz prve polovine XIX vijeka. Slika je izvedena na dasci lipovog drveta veličine 41 : 31,5 : 2 cm, koja je sleđa opremljena sa dvije ukovane prečke. Kompozicija ima i originalnosti, mada je rađena u propisanoj formuli. Simeun je prikazan u zlatnoj haljini sa zlatnom rogom kapom, a jedan sveštenik do njega u crvenoj odjeći sa bijelom kapuljačom na glavi. Proročica Ana je u crvenom maforiju i plavoj haljini. Baldahin pod kojim se scena odigrava dijelom je u sivoj (tobože mramor), a dijelom u zlatnoj boji.

Površina slike je zbog cjelivanja i čišćenja pred svečane dane izlizana, a inače mrljava od potamnjenog laka.

Konzervacije bi ove i gornje slike zahvatila skidanje starog laka i prljavštine hemiskim putem na način kako je gore rečeno te prevlačenje obje slike novim lakom (damar).

10) *Bogorodica Odigitrija* — Vjerovatno rad nepoznatog makedonskog slikara XV ili XVI vijeka, sa pozlatom izvedenom od listića pravog zlata. Slika je rađena tempera bojama na dasci (možda lipovoj), veličine 30,5 : 38,5 : 2 cm. Daska

je imala sleđa ukovane priječke koje su davno otpale izjedene crvotočinom.

Bogorodica ima pod maforijem tamnocrvene boje grčku kapu u plavoj boji. Isusov himation je kao obično smeđ, izmodelovan zlatnim šrafama, a haljina zelenkasta, također izmodelovana zlatnim šrafama, što je osamljen slučaj kod ove vrste Bogorodičine slike, kao i to da je crtež Isusovog himatija izveden crvenim linijama. Inkarnat je svijetlosmeđ na zelenkastosmeđoj podlozi. Padaju u oči zlatni oreoli, ukrašeni lozastim ornamentom. Podno slike vide se nečitki ostaci možda srpskog zapisa kurzivom iz XV ili XVI vijeka.

Stanje slike je vrlo kritično jer je daska teško oštećena crvotočinom usljed čega je i otpao gornji desni ugao. Jak gipsani temelj na kome je slika izvedena puca uglavnom u vodoravnim linijama, što je karakteristično za radove italokritske i mletačke škole XV—XVII vijeka. Po tome bi se ova slika mogla pripisati i jednom majstoru italokritske škole.

Površina slikanog sloja je i nešto izlizana, ali je uglavnom očuvana.

Konzervacija bi zahvatila u prvom redu dezinfekciju daske, napajajući je smolastom masom čim bi se izvelo i njezino saniranje da se spriječi dalje otpadanje trošne daske, što se može izvesti i na drugi način, a zatim skidanje starog laka i prljavštine i prevlačenje novim lakom.

11) *Krštenje na Jordanu* — Rad nepoznatog vojvođanskog slikara iz vremena oko polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na platnu prilijepljenom na dasku u veličini 49,7 : 80 : 2,6 cm. Pozadina je pozlačena listićima pravog zlata.

Slika je uglavnom očuvana.

U svrhu konzervacije potrebno je izvršiti samo čišćenje površine slikanog sloja francuskim terpentinskim uljem.

12) *Glava monaha* — Rad nepoznatog grčkog slikara, možda XVII vijeka, rađen tempera bojama na dasci, veličine 26,8 : 33 : 1,5 cm. Monah ima na glavi sirsku kapuljaču plave boje i ervenor smeđu haljinu. Inkarnat je izveden u svijetlocrvenom okeru. (sl. 2).

Daska slike je pukla s donje strane na dva mjesta po visini. Slika je inače očuvana. Potrebno joj je samo očistiti površinu francuskim terpentinskim uljem, a pukotine daske ostaviti zasad na miru, jer ne pokazuju tendenciju širenja.

13) *Sv. Jovan Krstitelj* — Primitivan rad nekog domaćeg ikonografa oko polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na dasci kao triptih. U sredini je prikazan sv. Jovan kao »Anđeoski vjesnik«, a na krilima sv. Nedjelja i sv. Petka. Veličina srednjeg dijela je 30 : 19,2 : 1 cm, a veličina krila je 26,2 : 9,5 : 0,6 cm.

Pikturalni sloj odljuskao se na više mjesta i nešto potamnio od čađi i prašine.

Sl. 2. Glava monaha. Rad nepoznatog grčkog slikara, možda 17 vijeka.

14) *Sv. Spiridon* — Rad nepoznatog grčkog slikara XVII ili XVIII vijeka, rađen tempera bojama na jelovoj dasci, veličine 26 : 31 : 1,5 cm. Daska je sleđa snabdjevena sa dvije ukovane prečke. Iznad sv. Spiridona je velika zavjesa sivozelene boje. Pozadina je zlatna, izvedena listićima pravog zlata. Sarkofag sv. Spiridona se ističe svojom crvenom bojom, protkanom zlatom.

Stara pozlata prebojena je u novije vrijeme prostom pozlatom. Slikarija je inače ponešto istrvena po površini i lak joj djelomično zguljen i potamnio.

15) *Uskrsnuće Kristovo* — Rad osrednje vrijednosti nepoznatog ruskog slikara iz vremena oko polovine XIX vijeka. Slika je rađena tempera bojom na dasci veličine 41 : 29,5 : 1,8 cm.

Slika je po površini vrlo olinjata i umrljana od čađi i prašine.

16) *Sv. Nikola* je ostatak nekog ciklusa, kao i gornja slika, samo je rad drugog slikara, vjerovatno domaćeg, osrednje vrijednosti. Izveden je tempera bojama na dasci veličine kao gornja slika.

Rad je uglavnom dobro očuvan. Potamnio mu je lak, te bi trebalo izvršiti skidanje laka hemijskim putem, kako je gore rečeno. Isto to bi tre-

balo učiniti i na slikama od broja 13 do broja 15, a onda ih prevući novim.

III ikonostas

17) *Sv. Trojica sa Spiridonom* — Dobar rad nepoznatog grčkog slikara XVII ili XVIII vijeka, koji je stajao pod jakim uticajem Zapada. Slika je izrađena na dasci na koju je najprije prilijepljeno vrlo jako platno sitnog tkiva, pa na njega gipsani temelj. Boje su tempera vrlo živih tonova. Veličina daske je 49,5 : 69,5 : 2 cm. Pozadina je pozlačena listićima pravog zlata. Daska ima sleđa dvije ukovane prečke. Slika je sačuvala originalni okvir.

Daska je pukla po visini na četiri mjesta, ali se dobro drži, zahvaljujući prečkama. Lak na slici je potamnio; inače je slika dobro očuvana. Pozlata u gornjem dijelu slike je nešto otrvena.

Konzervacija bi zahvatila samo čišćenje površine laka blažim alkoholom (86%).

18) *Sv. Nikola* — Rad nepoznatog vojvođanskog slikara novijeg vremena, izveden uljenim bojama na platnu osrednjeg tkiva, u veličini 63,5 : 50 cm.

Platno je probijeno na jednom mjestu i ima sleđa zakrpu. Površina slikarije nešto je potamnijela.

U svrhu konzervacije potrebno je njezinu površinu očistiti samo francuskim terpentinskim uljem.

19) *Bogorodica Hipsiloter* — Dobar grčki rad XVIII vijeka izveden tempera bojama na dasci veličine 66:38,9:2 cm. Pozadina slike je zlatna (listići pravog zlata). Inkarnat je izmodelovan sitnim svijetlim crticama jednake debljine, dakle na kritski način.

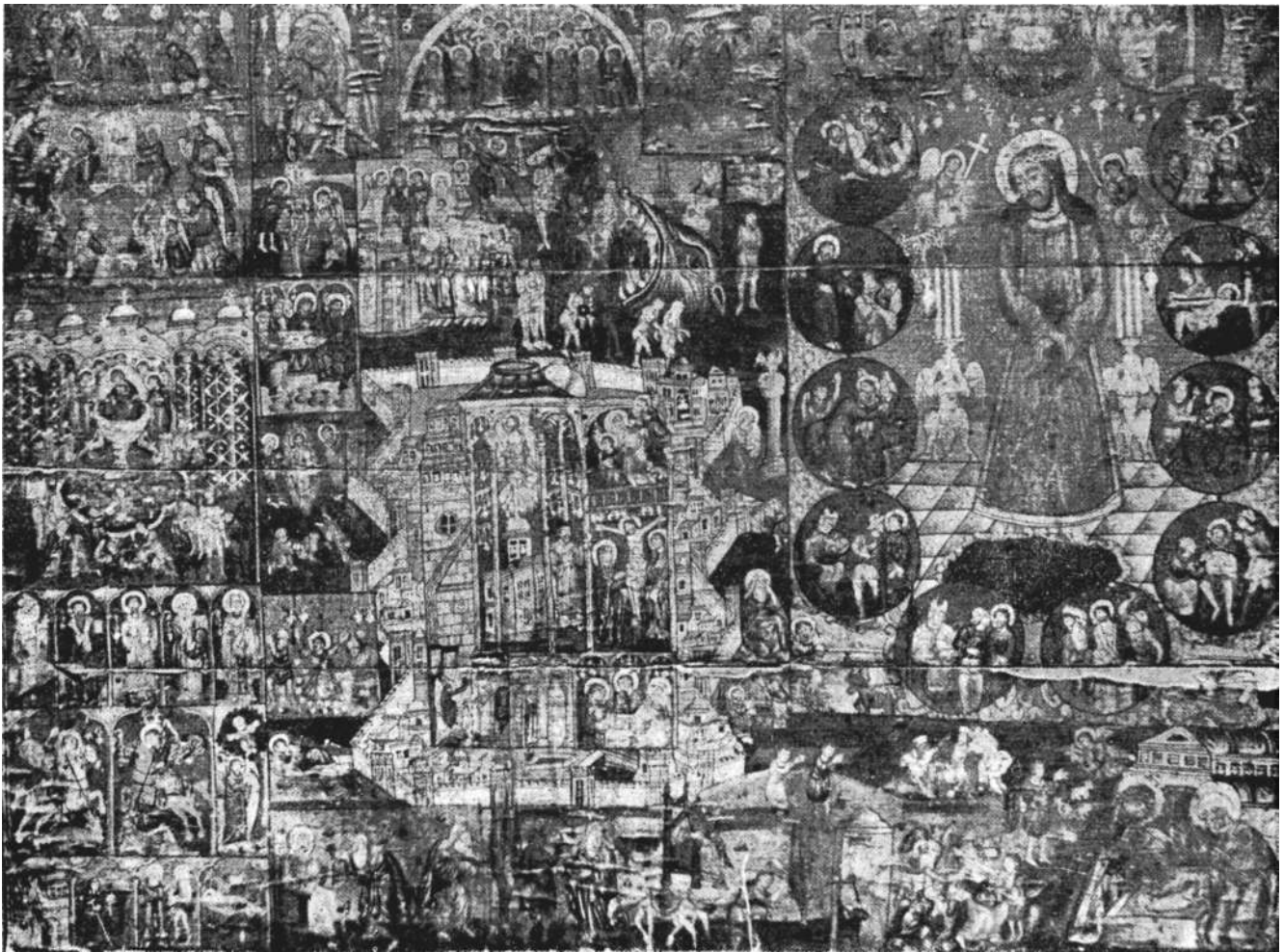
Daska ima pukotinu s lijeve strane a površina slikanog sloja je vrlo potamnijela (lak).

Konzervacija bi zahvatila samo skidanje starog laka i prevlačenje slike novim lakom (damar).

20) *Uskrsnuće Lazara* — Slab vojvođanski rad uljenim bojama na platnu iz druge polovine XIX vijeka.

21) *Jerusalim I* — Rad sarajevskog slikara koji se vodi u stručnoj literaturi pod »R« iz vremena oko 1790, izveden tempera bojama na platnu osrednjeg tkiva, prilijepljenom po dasci, sastavljenoj od više komada. Veličina slike je 100 : 134 cm. Na njoj je prikazan u sredini grad Jerusalim sa hramom a okolo toga prikazani su događaji iz Starog i Novog zavjeta. Ima u svemu 31 manja kompozicija sa 232 figure. Prema zapisu, ktitor slike je neki Hadži-Maksim Petrović, vjerovatno iz porodice sarajevskih Petrovića koji su istom slikaru stavili u zadatak 1795 da za Staru crkvu u Sarajevu izradi sliku Strašnog suda, koja se i sada tamo nalazi. (sl. 3).

Zbog sasušivanja daske na kojoj je slika prilijepljena puklo je platno sa slikarijom u donjem dijelu s desne strane po dužini oko 30 cm i poku-

Sl. 3. »Jerusalim« I. Rad sarajevskog slikara »R« oko 1790 godine.

pilo se na više mjesta u sitne nabore. Lak je inače na slici prilično potamnio.

Konzervacija bi zahvatila skidanje platna sa daske, priljubljivanje rasušenih dasaka u čvrstu cjelinu te ponovno lijepljenje platna sa slikarijom na dasku, zatim skidanje potamnjelog laka i lakiranje slike novim lakom (damar).

22) *Sv. Sava*, sa signaturom majstora: Ag. Mansfeld. Slika je dobar rad spomenutog majstora, izveden na platnu jakog tkiva uljenim bojama u veličini 130 : 90 cm. Svetac je prikazan u arhijerejskom ornatu; u lijevoj ruci drži štaku, a desnom blagosilja. Slika je iz XIX vijeka.

Zbog nepoznatog razloga platnu sa slikarijom puklo je podnu duž samog okvira, a inače je slika potamnijela (čađ i prašina).

Potrebno je pukotinu platna podlijepiti novim platnom i površinu slike očistiti francuskim terpentinskim uljem.

23) *Jerusalim II* — Rad dobrog nepoznatog makedonskog slikara, možda grčkog porijekla, oko polovine XIX vijeka, tempera bojama na platnu osrednjeg tkiva, veličine 140 : 104 cm. Na slici je prikazan grad Jerusalem sa hramom, a naokolo, u

49 kompozicija sa 139 figura, događaji iz života Bogorodice i Isusa, te iz života novijih svetaca (Sl. 4).

Osim jedne male pukotine u platnu ispod slike sv. Đorđa Novog, slika je dobro očuvana. Nešto joj je potamnio lak, što bi se dalo otkloniti čišćenjem francuskim terpentinskim uljem.

24) *Sv. Ilija* — Dobar grčki rad, oko polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 69,8 : 50 : 2,3 cm. Daska je sleđa učvršćena sa dvije užljebljene prečke. U sredini slike prikazan je sv. Ilija u pećini na kojoj se vide dva gavrana što mu donose hljeb. Iznad pećine u gornjem dijelu slike prikazan je sv. Ilija na vatrenim kolima kako dobacuje svoj famozni plašt sv. Jelisiji koji je prikazan s desne strane slike uzdignutih ruku (sl. 5).

Pozadina slike pozlaćena je listićima pravog zlata.

Sleđa na dasci prikazan je u crnoj boji krst sa trskom i kopljem.

Slika je dobro očuvana, osim što je pokrivena sitnim krakelurama i uprskana uljem iz kandila, koje je pred njom gorjelo.

Sl. 4. »Jerusalim« II. Rad nepoznatog makedonskog slikara 19 vijeka (detalj).

Sl. 5. Sv. Ilija. Rad nepoznatog grčkog slikara oko polovine 19 vijeka

Konzervacija bi obuhvatila samo Čišćenje površine slike francuskim terpentinskim uljem.

25) *Raspeće Hristovo* — Rad nepoznatog vojvođanskog slikara iz druge polovine XIX vijeka, izveden uljenim bojama na jelovoj dasci, veličine 49,3 : 81,3 : 1,6 cm. Daska je po gornjem i donjem rubu uhvaćena prečkom tvrdog drveta. Pozadina slike je pozlačena listićima pravog zlata.

Površina pikturnog sloja dobila je sitne krakelure, a zlatna pozadina dosta veće, vodoravne. Osim toga, površina slikarije pokrivena je prskotinama voska i ulja.

Konzervacija bi zahvatila samo čišćenje površine slike terpentinskim uljem ili jačim sredstvom, ukoliko bi se prskotine ulja tvrdokorno držale.

Voštane prskotine treba prije skinuti špahtlom od rožine.

26) *Blagovijesti* — Rad nepoznatog vojvođanskog slikara iz druge polovine XIX vijeka (možda ruskog porijekla), izveden uljenom bojom na dasci mekog drveta u veličini 50 : 81,2 : 1,6 cm. Pozadina slike izvedena je listićima pravog zlata. Daska je kao i kod gornje slike uhvaćena po užim rubovima priječkama tvrdog drveta. Izgleda da su obje slike ostaci nekog ciklusa.

Na površini slike vide se, kao i kod prethodne, sitne krakelure i nešto veće na pozlati, a osim toga ima u gornjem dijelu slike s desnog kraja potklobučenih partija.

Konzervacija bi obuhvatila čišćenje površine slike francuskim terpentinskim uljem i injektiranje potklobučenih mjesta tutkalom.

27) *Duhovi* — Rad boljeg grčkog slikara iz vremena oko polovine XIX vijeka, izveden uljenim bojama na dasci, sastavljenoj od četiri dijela, veličine 80 : 134,5 : 3 cm. Pozadina slike je pozlačena listićima pravog zlata. Slika prikazuje Bogorodicu kako sjedi među apostolima.

Slika je uglavnom očuvana. Pozlata puca u vodoravnim linijama. Možda i ova slika pripada gornjem ciklusu i istoj radionici.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje površine slike francuskim terpentinskim uljem.

28) *Arhandeo Mihailo* prikazan je u bijeloj haljini. Nema signature majstora. Rad nepoznatog ruskog slikara oko polovine XIX vijeka. Slika je izrađena na poleđini daske dobre starije slike sv. Petra koja je vrlo oštećena, ali se figura još dobro uočava. Ta slika, vjerovatno djelo nekog dubrovačkog slikara, rađena je tempera bojama na platnu prilijepljenom na dasku, dočim je arh. Mihailo rađen direktno na dasci (koja je dobila tanak gipsaoni temelj) isto tako tempera bojama. Srpska signatura sv. Petra je kasniji dodatak. Veličina slike je 61,7 : 42,3 : 1 cm.

Slika Arhandela je dobro očuvana i treba je samo očistiti po površini francuskim terpentinskim uljem, a slika sv. Petra je posve upropašćena, no mogli bi joj se skinuti kasniji premazi hemiskim

putem (parafin, benzol, alkohol i aceton u jednakim dijelovima).

29) *Bogorodica Umiljenije* (varijanta), bez signature majstora, rad nepoznatog primorskog slikara XVI ili XVII vijeka tempera bojama na jelovoj dasci, veličine 52,8 : 40 : 2 cm. Daska je sleđa učvršćena sa dvije ukovane prečke. Pozadina slike je pozlačena listićima pravog zlata. Na slici je prikazana Bogorodica s malim Isusom na lijevoj ruci. Oba lika su dosta neobičnih fizionomija.

Slikarija se odljuskava na više mjesta, a naročito u svom gornjem dijelu, jer je ranije bila negdje u vlažnom prostoru. Na tom mjestu su manji slojevi boje otpali od daske zajedno sa temeljem. Zlatna pozadina je sva u krakelurama. Daska je pukla po visini skoro popola, no zahvaljujući prečkama drži se još dobro. Inače je lak slike dosta potamnio.

U svrhu konzervacije morao bi se u prvom redu skinuti stari potamnjeni lak a onda učvrstiti pikturni sloj, da se dalje ne odljuskava, injektiranjem tutkala ili drugog ljepljivog sredstva te napajanjem istim sredstvom ispucane površine. Zatim bi sliku trebalo prevući novim lakom (damar).

30) *Bogorodica Umiljenije* (varijanta), bez signature majstora, odličan rad nekog italokritskog slikara XVI vijeka tempera bojama na dasci veličine 56,5 : 43 : 2,5 cm. Tonovi boja su tipični za italokritsku školu. Pozadina je izvedena listićima pravog zlata. Isusova bijela haljinica posuta je zlatnim cvjetićima. Donji porub Bogorodičina maforija je dvostruk i ukrašen ornamentom »kufskog pisma« (sl. 6). Daska ima sleđa dvije ukovane priječke a osim toga je i grundirana bijelom bojom. Slika je sačuvala i svoj stari, vjerovatno prvobitni drvorezbareni okvir.

Stanje slikarije i daske, iako naoko dobro, dosta je ugroženo trošnošću. Naročito se to osjeća na konzistenciji daske. Bojeni sloj pokriven je sitnim krakelurama a pozlata većim. Cijela površina slike je dosta tamna, jer joj je lak potamnio.

Konzervacija bi obuhvatila napajanje daske sleđa smolastom materijom, skidanje potamnjenog laka hemiskim putem (parafin, benzol, aceton i alkohol) i presvlačenje slikarije novim lakom, što bi ispunilo i pukotine u pozlati i u bojenom sloju.

31) *Evangelist Marko* — Rad nepoznatog grčkog slikara s kraja XVIII ili početka XIX vijeka, izveden tempera bojama na dasci mekog drveta, veličine 31 : 45 : 2 cm. Daska ima sleđa dvije ukovane priječke a slikarija po rubu uzan okvir izvučen prostom pozlatom. Slika pripada ciklusu od dvanaest slika apostolata, koji je nekad stajao na ikonostasu stare pravoslavne crkve drvenjare u Livnu. Njoj nema više ni traga a ležala je na današnjem lokalitetu Crkvene njive, po prilici 1,5 km zračne linije daleko od današnje crkve, prema

Sl. 6. Bogorodica »Umiljenije«. Rad nepoznatog italokritskog slikara 16 vijeka.

sjeverozapadu. Marko je prikazan sjedeći u baroknom prijestolu sa velikim volutama u naslonjaču. Vrh prijestola ukrašen je figurama anđela a dno okrunjenim orlovima. (sl. 7).

Slika je uglavnom očuvana, samo joj je potamnio lak a po rubu izvučen okviric prostom pozlatom, možda po nekom ranijem slikanom okviru.

Konzervacija bi obuhvatila samo skidanje starog laka hemiskim putem, čime bi se skinula i prosta pozlata okvira, a potom prevlačenje novim lakom.

Od istog majstora nalaze se u Zadru 4 ikone koje predstavljaju evangeliste Mateja, Marka, Luku i Jovana (Mirković: *Ikone i drugi predmeti u crkvi sv. Ilije u Zadru*, Starinar SAN 1956-7, Beograd 1958, str. 368—9).

32) *Apostol Pavle* — Opis i konzervacija kao gore, s napomenom da je gornja prečka s leđa daske otpala te bi se morala nadomjestiti novom. Veličina slike je 31 : 46 : 2 cm.

33) *Evangelist Jovan* — Opis i konzervacija slike je kao one pod brojem 31.

34) *Apostol Vartolomej* — Opis i konzervacija kao pod brojem 31. Veličina slike je 31 : 45,5 : 2 cm.

35) *Apostol Andrej* — Veličina slike je 31,5 : 46 : 2 cm. Donja prečka s leđa daske dopola je

otpala, te je treba nadomjestiti. Sve ostalo kao pod broj 31.

36) *Apostol Petar* — Površina daske je na mnogo mjesta okrzana i vrlo tamna. Gornja prečka s leđa daske je dopola otpala, te bi je trebalo nadomjestiti. Sve ostalo kao pod brojem 31.

37) *Apostol Simeon* — Površina slike je puna sitnih krakelura a daska je pukla popola. Veličina slike je 31 : 45,5 : 2 cm. Sve ostalo kao pod brojem 31.

38) *Evangelist Matej* — Daska ima pukotinu po lijevoj strani. Površina slikanog sloja puna je sitnih krakelura. Sve ostalo kao pod broj 31.

39) *Evangelist Luka* — Na desnoj strani daska slike je prepukla po visini. Komadić lijevog gornjeg ugla je otpao. Otpala je i gornja prečka s leđa daske, koju bi trebalo nadomjestiti. Pikturalni sloj je po površini pun krakelura. Sve ostalo isto kao pod brojem 31. Veličina slike je 31,5 : 45,5 : 2 cm.

40) *Bogorodica* — Bolji rad nepoznatog ruskog slikara XIX vijeka, izveden tempera bojama na dasci mekog drveta, veličine 42,5 : 33,5 : 2 cm. Slikanja je izvedena na imitiranoj pozlati, sastavljenoj od staniolskih listića, prevučениh t. zv. goldlakom, da dobiju zlatan izgled. Daska je pukla popola. Imala je s leđa dvije užljebljene prečke koje su ispale. S lica daske duž pukotine odljuskala se boja zajedno sa gipsanim temeljem. Površina slike je tu i tamo zamrljana prskotinama zejtina iz kandila.

Sl. 7. Evandjelist Jovan. Rad nepoznatog grčkog slikara s kraja 17 ili početka 18 vijeka

noj od staniolskih listića, prevučениh t. zv. goldlakom, da dobiju zlatan izgled. Daska je pukla popola. Imala je s leđa dvije užljebljene prečke koje su ispale. S lica daske duž pukotine odljuskala se boja zajedno sa gipsanim temeljem. Površina slike je tu i tamo zamrljana prskotinama zejtina iz kandila.

Konzervacija: slijepiti dasku i postaviti nove prečke s leđa. Očistiti hemiskim putem površinu slikarije. Obrubiti smolastovoštanom materijom rubove temelja sa pikturalnim slojem na mjestima gdje je otpao duž pukotine da se dalje ne osipa.

41) *Sv. Mihailo* — Sladunjav ruski import, rad nepoznatog slikara oko polovine XIX vijeka tempera bojama na dasci mekog drveta u veličini 35 : 43,8 : 2 cm. Sv. Mihailo je prikazan s krilima, na krilatom konju, s trubom u lijevoj ruci ko-pljem u desnoj, kako galopira na oblaku iznad nekog primorskog grada (Solun?).

Daska je počela pucati po sredini. Slika je inače uglavnom očuvana, samo je potrebno očistiti nje-nu površinu od prljavštine francuskim terpentinskim uljem.

42) *Sv. Sava i Simeun* — Atonski bakropis, možda iz prve polovine XIX vijeka sa signaturom monaha Arsenija, vjerovatno majstora slike. Bakropis je otisnut na dosta jak papir i prilijepljen na dasku. Veličina mu je 25,5 : 33 cm. Na slici su prikazani sv. Sava i Simeun kako drže u rukama poznatu hilendarsku ikonu Bogorodice Trojeručice. Između njih u donjoj polovini slike prikazana je panorama manastira Hilandara sa crkvom, kulama i okolnim zgradama.

Oreoli figura i desna ruka sv. Save okovani su srebrnim limom. Pri dnu slike je dosta nečitak zapis na grčkom i srpskom jeziku o namjeni i kitorstvu slike. Zapis završava imenom monaha Arsenija.

Zbog sasušivanja daske papir bakropisa se pogužvao i na tim mjestima odlijepio od nje. Pri kraju grčkog teksta iskinut je jedan manji komadić slike.

Konzervacija bi zahvatila skidanje okova sa slike, zatim skidanje slike sa daske i njezino peglanje. Ovaj rijetki bakropis ne bi se smio više lijepiti na dasku, a ni na drugi materijal, ali je kod uokvirivanja potrebno da mu se iza leđa stavi tvrda podloga i da se ustakli.

43) *Alegorija Isusova stradanja* — Rad srpskog slikara Jovana Nikolića iz 1843 godine, izveden tempera bojama na dasci veličine 46,5 : 34,3 : 2 cm. Daska je s leđa također grundirana i obojena u plavo.

Slika prikazuje Bogorodicu sa Isusom na krilu a iznad njih, na oblacima, Savaota i anđele sa instrumentima budućih muka Isusovih (sl. 8). Pri-dnu slike je prigodan grčki tekst koji počinje

Sl. 8. Alegorija. Rad srpskog slikara Jovana Nikolića iz 1843 godine.

riječima *ζύβλα πάδου* itd. i zapis slikara koji veli da je sliku izradio u Galati (Carigrad).

Slika je dobro očuvana, samo je treba očistiti terpentinskim uljem od čađavosti.

44) *Bogorodica*, bez signature majstora, rad boljeg ruskog ikonopisca XIX vijeka, izveden tempera bojama na jelovoj dasci veličine 51,4 : 41 : 2 cm. Daska je s leđa opremljena sa dvije užljebljene prečke, a sprijeda je pozlačena imitiranom pozlatom (srebrni ili staniolski listići prevučeni žutim lakom da dobiju boju zlata kao na našem broju 40) sa ukrasima izvedenim puncom.

Daska je pukla po visini oko sredine. Pukotina se zasad jedva primjećuje zbog dobrog stanja prijevčki. Lak na slici je nešto potamnio. Površina pokazuje više manjih ogrebotina.

U svrhu konzervacije potrebno je slikanu površinu očistiti francuskim terpentinskim uljem, a prostu pozlatu, kojom je oko slike izvučen okvir, skinuti hemiskim putem kako je naprijed navedeno.

45) *Isus Pantokrator* — Rad istog slikara koji je izradio gornju sliku. Površina slikanog sloja je na više mjesta okrzana. Veličina je 52 : 42 : 2 cm. Sve ostalo kao kod gornje slike,

46) *Sv. Katarina i Izidor* — Odličan rad nepoznatog ruskog slikara XIX vijeka, izveden uljenim bojama na jelovoj dasci veličine 54 : 40 : 1,8 cm.

Izidor i Katarina prikazani su u stojećem stavu u cijeloj figuri u uspravnom ovalu u sredini table, a u četiri ugla table prikazani su takođe u uspravnim manjim ovalima događaji iz života Bogorodice, Isusa, sv. Nikole i sv. Jovana Krstitelja (rođenje). Između ovala vidi se po jedna andeoska glava s krilima.

Slika je na više mjesta pomalo zguljena, od čega je naročito stradalo Katarininu lijevo i Izidorovo desno rame.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje potamnjele slikane površine terpentinskim uljem.

47) *Bogorodica Odigitrija* — Slabiji rad nekog vojvođanskog slikara druge polovine XIX vijeka, izveden uljenim bojama na platnu sitnog tkiva veličine 51 : 42 cm. Oreoli figura izvedeni su zlatnom bojom (musivno zlato).

Osim sitnijih krakelura, slika je inače dobro očuvana.

48) *Sv. Đorđe* — Dobar rad nepoznatog grčkog slikara iz 1831 godine, izveden tempera bojama na dasci veličine 59 : 42,5 : 2 cm. Pozadina je pozlačena listićima pravog zlata. Iza sv. Đorđa na konju vidi se i mala figura spašenog Leonovog sina. U pozadini slike je lijep pejzaž sa drvećem. Originalna pojava je na ovoj vrsti slike uspravno stojeći zmaj. Pridnu slike u srednjem okruglom me-

Sl. 9. Sv. Đorđe. Rad nepoznatog grčkog slikara iz 1831 godine.

daljonu je prigodan zapis o ikoni i sv. Đorđu sa oznakom godine, a u dva sporedna su prikazani arhanđeo Mihailo i sv. Mina na konju (sl. 9).

Slika je uglavnom očuvana, samo joj je površina malo potamnijela od čađe i prašine.

Konzervacija bi zahvatila samo čišćenje površine slikanog sloja terpentinskim uljem.

49) *Sv. Đorđe Novi, Kratovac* (sl. 10), bez signature majstora, atonski bakrorez nepoznatog grafičara, vjerojatno nekog monaha oko polovine XIX vijeka, sa scenama iz života toga jugoslavenskog sveca, pored njegove ikone. Bakropis je otišnut na jači papir i prilijepljen na dasku, što je bila greška, jer se daska sasušivanjem skupila, a papir se nije mogao za njom kretati već se pogužvao i odlijepio od nje na tim mjestima. Pridnu slike je oznaka godine 1840 i napomena da je djelo sa Atona. Ima još jedna sitna nečitka signatura prostim okom.

Bakropis je potpuno očuvan.

50) *Bogorodica Odigitrija* — Primitivan rad nekog nepoznatog domaćeg ikonopisca XIX vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 47 : 34 : 1,5 cm.

Sl. 10. Sv. Đorđe Novi. Atonski bakrorez iz 1840 godine. Rad nepoznatog grafičara.

Slika je uglavnom očuvana i treba joj samo površinu očistiti francuskim terpentinskim uljem.

51) *Raspeće Kristovo* (sl. 11), — Rad nepoznatog grčkog slikara oko 1800 godine tempera bojama na dasci tvrdog drveta veličine 34,5 : 43 : 1,8 cm. Boje su tempera a pozlata pozadine izvedena je listićima pravog zlata. Daska je bila sleđa opremljena sa dvije priječke.

Na slici je potamnio lak, te je potrebno skinuti ga hemiskim putem kako je sprijeda rečeno i prevući sliku novim lakom. I priječke pozadi daske koje su davno otpale treba nadomjestiti novima.

52) *Kuzma i Damjan* — Slabiji ruski rad iz druge polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na jelovoj dasci veličine 39,5 : 31 : 2 cm. Pozadina je pozlačena; možda listićima pravog zlata. Između figura vidi se na slici mauzolej sa sarkofagom.

Pikturalni sloj je po površini nešto okrzan. Daska je s donje strane napukla, ali zasada nema opasnosti da će se pukotina širiti.

Potrebno je, u svrhu konzervacije, samo očistiti površinu slikanog sloja francuskim terpentinskim uljem.

53) *Sv. Đorđe ubija zmaja* — Stereotipan rad nepoznatog grčkog slikara iz prve polovine XIX vijeka, tempera bojama na dasci veličine 58,3 :

S. 11. Raspeće Hristovo. Rad nepoznatog grčkog slikara oko 1800 god.

38 : 1 cm. Pozadina je zlatna, izvedena listićima pravoga zlata. Iza sv. Đorđa na konju vidi se mala figura spašenog Leonovog sina.

Slika je po površini odljuskana na više mjesta i lak joj je potamnio.

Konzervacija bi zahvatila samo skidanje starog laka sredstvima koja su ranije u tu svrhu predložena i prevlačenje pikturnog sloja sa pozlatom novim lakom, čime bi se i tendencija daljeg odljuskavanja spriječila, jer bi smolasta masa laka prodrila u sve sitne pukotine boje a rubove odljuskanih površina priljubila uz temelj.

54) *Sv. Spiridon* — Rijedak srpski rad ovoga sižea XVII vijeka, izveden tempera bojama na dasci mekog drveta veličina 29 : 20,5 : 2 cm. Pozadina slike je izvedena listićima pravog zlata. Na slici je prikazan samo mauzolej sa sarkofagom sv. Spiridona bez ikakvih drugih dodataka koji su uobičajeni kod grčkih slikara.

Površina slikanog sloja odljuskana je na sve strane i po tome se nalazi upravo u kritičnom stanju. Na preostalom dijelu slikarije lak je jako potamnio.

Da se djelo očuva od daljeg propadanja, potrebno je skinuti stari lak mješavinom parafina, benzola, acetona i alkohola na način kako je naprijed rečeno i prevući sliku novim lakom (damar) u koji bi se dodalo 2—3% pčelinjeg voska.

55) *Blagovijesti* — Šablonski ruski rad druge polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na jelovoj dasci veličine 30,3 : 24,8 : 2 cm.

Slika je po površini okrzana na više mjesta, čime je uglavnom oštećen lak.

Potrebno je izvesti lagano čišćenje površine slikanog sloja terpentinskim uljem.

56) *Sv. Vasilije* — Rad nepoznatog domaćeg slikara iz Bosanske Krajine (možda iz banjalučkog kraja, gdje mu ima tragova) iz vremena oko polovine XIX vijeka. Slika je rađena tempera bojama na dasci veličine 25,2 : 18,5 : 2,7 cm. (sl. 12).

Slika je uglavnom očuvana, izuzev malih okrzanih mjesta koja se ne šire.

57) *Uspenje Bogorodičino* — Dobar rad nepoznatog slikara poznogrčke škole XVII vijeka, izveden tempera bajama na hrastovoj dasci veličine 30 : 24,8 : 2 cm. Na slici nije prikazan Jevrej in otsječenih ruku, anđeo s mačem, ni Isus sa dušom umrle (dijete u povozu). Padaju u oči odlično slikane glave prisutnih u duhu zapadnih škola.

Na slici je potamnio lak i ispucala pozlata. Ima i nešto prskotina voska.

Konzervacija bi zahvatila u prvom redu skidanje rožnatom špahtlom prskotina voska, zatim skidanje starog laka hemiskim putem kako je gore rečeno i prevlačenje novim.

58) *Ulazak u Jerusalm* — Dobar i živ u koloru rad nepoznatog slikara poznogrčke škole XVIII vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 41 : 23 : 2 cm.

Sl. 12. Sv. Vasilije. Rad nepoznatog domaćeg slikara oko polovine 19 vijeka

Slika je u vrlo teškom stanju, jer se sav slikani sloj sa temeljem potprištio, a mnogi prištevi su zguljeni. Veći zahvat ne bi se isplatio, napr. svaki prišt injektirati ljepilom i izravnati, ali bi se moglo u svrhu dokumentacije izvesti čišćenje površine slikanog sloja od potamnjelog laka i čađi.

59) *Sv. Spiridon* (sl. 13) — Rad nepoznatog ruskog slikara prve polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na dasci veličine 42 : 34 : 2 cm. Daska ima s leđa dvije užljebljene prečke. Pozlata je imitacija izvedena od staniolskih listića, prevučeni žutim lakom da dobiju zlatnu boju.

Daska je prepukla popola, ali se dobro drži zahvaljujući prečkama pozadi. Slikarija je inače na više mjesta okrzana nesmotrenim rukovanjem.

Potrebno je izvesti samo čišćenje površine pikturnog sloja terpentinskim uljem.

60) *Uznesenje Kristovo* pripada istom ciklusu kao i naši brojevi 15 i 16. Možda ruski rad iz vremena oko polovine XIX vijeka. Izveden je tempera bojama na dasci veličine 41 : 29,6 : 2 cm.

Lak na slici je vrlo potamnio, te je za konzervaciju potrebno lak skinuti hemiskim putem i sliku prevući novim lakom.

61) *Bogorodica Odigitrija* — Rad nepoznatog ruskog slikara prve polovine XIX vijeka, izveden

Sl. 13. Sv. Spiridon. Rad nepoznatog ruskog slikara iz prve polovine 19 vijeka.

tempera bojama na pozlaćenju dasci (možda listići pravog zlata) veličine 33,2 : 26,7 : 2,6 cm. Zlatni porubi odijela ornamentisani sa puncom.

Slika je okrzana po cijeloj površini a oštećena je do temelja na tri mjesta, i to u vrhu, oko sredine i pridnu.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje površine slikanog sloja terpentinskim uljem.

62) *Sv. Trojica*, bez signature majstora, rad nepoznatog ruskog slikara iz vremena oko polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na jelovoj dasci, veličine 28 : 19 : 3 cm (sl. 14).

Slika je tu i tamo po površini okrzana, ali je uglavnom očuvana.

63) *Jerusalim III* — Vrlo dobar rad nepoznatog makedonskog slikara iz druge polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na platnu osrednjeg tkiva veličine 181 : 188 cm.

Na ovoj slici prikazan je u sredini samo jerusalimski hram, a nije i grad sa bedemima i kulama, kao što je to bilo uobičajeno. Inače je i ovdje ostali sadržaj komponovan od mnoštva manjih kompozicija sa pretstavom događaja iz života Bogorodice, Isusa, starozavjetnih otaca i kasnijih svetaca hrišćanske crkve. U svemu ima 69 kompozicija sa 216 figura (sl. 15). Pozlata na slici sastoji se od pravog zlata. Majstor slike je dobar

crtač i kolorista. Ktitori slike su, prema zapisu na njoj, Trifun i Jelena iz 1871 godine.

Slika je dobro očuvana. Ima pridnu samo tri male rupe u platnu, koje bi trebalo podlijepiti novim platnom. Ljepilo u ovu svrhu mora biti nehigroskopično (terp. ulje + vosak + smola). Potrebno bi bilo takođe očistiti površinu slikanog sloja francuskim terp. uljem.

64) *Jerusalim IV* — Vrlo dobar rad nepoznatog makedonskog slikara iz druge polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na platnu osrednjeg tkiva veličine 196 : 126 cm.

Na slici je prikazan, kao obično, u sredini jerusalimski grad u bedemima sa hramom i u mnoštvu malih kompozicija život Bogorodice, Isusa, događaj iz Starog zavjeta od Potopa pa dalje, te portreti novijih svetaca hrišćanske crkve. U svemu ima 46 kompozicija sa 375 figura.

Pozlatu na slici sačinjava boja od pravog zlata (možda satrvani listići zlata).

Slikar je dobar crtač i posjeduje bogatu paletu boja.

Ne zna se ko je ktitor ovoga Jerusalima.

Sl. 14. Sv. Trojica. Rad nepoznatog ruskog slikara iz prve polovine 19 vijeka

Sl. 15. Jerusalem III. Rad nepoznatog makedonskog slikara 19 vijeka (detalj).

Slika je uglavnom očuvana i pored jedne veće vodoravne duguljaste pukotine pridnu u platnu, duljine oko 25 cm, te druge dvije manje s desne strane slike, duljine po 12 cm, a postoje tu i tamo rasijane po površini još neke manje rupice. Lak slike je dosta potamnio.

Za konzervaciju slike bilo bi potrebno podlijepiti je jakim platnom, zatim skinuti stari lak hemiskim putem kako je gore predlagano i dati novi (damar). Ljepilo koje bi se u gornju svrhu upotrijebilo ne bi smjelo biti nipošto higroskopično, jer bi se platno naglo steglo, što temelj sa pikturnim slojem ne bi mogao slijediti pa bi sav popucao i odljuskao se.

65) *Sv. Arhidakon Stefan* — Rad nepoznatog ruskog slikara druge polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na dasci veličine 38 : 37,5 : 2 cm.

Slika je posve očuvana.

66) *Drugi dolazak Hristov, I* — Bakrorez, rad nepoznatog grčkog slikara, vjerovatno monaha sa Sv. Gore, otisnut na dosta jakoj hartiji kožnatog opipa, veličine 70 : 48 cm. Prikazuje razne scene hrišćanskog vjerovanja po drugom dolasku Hristovu. Tu i tamo bakropis je nabojen crvenom

bojom. Rad je s kraja XVIII ili početka XIX vijeka.

Papir na kom je bakrorez otisnut dosta je pogužvan usljed djelovanja vlage, ali je slika inače očuvana i ne bi trebalo na njoj vršiti nikakve zahvate.

67) *Drugi dolazak Hristov, II* — Mala varijanta gornjeg bakroreza, veličine 66 : 49 cm. Inače sve ostalo kao gore.

68) *Preobraženje*, bez signature majstora, pripada nekom ciklusu od koga u crkvi imaju još tri komada (naši brojevi 15, 16, 60). Možda ruski rad iz vremena oko polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 41 : 29,5 : 2 cm. Pozlata je imitacija sa lakiranim staniolskim listićima.

Gornji dio slike istrugan je na više mjesta; slika je inače očuvana. Potrebno je samo očistiti potamnjeni lak.

69) *Raspeće Hristovo* (Triptih), na vrhu ikonostasa, rad je nepoznatog domaćeg majstora oko polovine 19 vijeka. Raspeće je izvedeno tempera bojama na drvenim kracima velikog krsta, visokog od postamenta prema gore 114 cm, širokog oko 87 i debelog 4 cm.

Slika je sasvim očuvana, samo joj je lak potamnio.

Potrebno je površinu slikanog sloja očistiti terpentinskim uljem.

70) *Bogorodica* (detalj gornjeg Raspeća) od istog majstora, prikazana je kao posebna figura u stojećem stavu tempera bojama na dasci koja se gore lučno završuje, veličine 94,3 mm : 42,2 : 1 cm.

Slika je sasvim očuvana, samo joj je lak potamnio.

Potrebno je izvršiti čišćenje kao gore.

71) *Sv. Jovan* (detalj gornjeg Raspeća). Ostalo sve kako je rečeno pod brojem 70.

72) *Sv. Savo* — Rad nepoznatog ruskog ikonopisca oko polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na dasci veličine 68 : 48 : 2 cm.

Slika je uglavnom očuvana.

Površina joj se može očistiti terpentinskim uljem.

IV OLTAR

73) *Bogorodica Odigitrija* — Rad nepoznatog grčkog slikara XVIII vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 32 : 23 : 2,3 cm. Oreoli figura pokriveni su srebrnim okovom. U natpisu ove slike Bogorodica se zove Eleusa.

Slika je na mnogo mjesta oguljena sve do gipsanog temelja, a lak joj je vrlo potamnio.

Konzervacija bi obuhvatila skidanje srebrnih okova, učvršćivanje rubova oguljenih dijelova smolastom materijom da dalje ne opadaju, skidanje starog laka i prevlačenje slike novim lakom.

74) *Bogorodica sa svecima* — Primitivan rad domaćeg ikonopisca XIX vijeka. Triptih. U sredini je Bogorodica s malim Isusom tipa Odigitrije; na desnom i lijevom krilu su po dvije figure. Rad je izveden tempera bojom na bukovoj dasci veličine srednjeg dijela 28 : 21 : 1-1,5 cm, lijevog krila 23,8 : 10,2 : 1 a desnog 23,6 : 9,6 : 1 cm.

Slika je vrlo oštećena: površina pikturnalnog sloja većim dijelom je okrzana, desno krilo prošupljeno oko sredine, a srednji glavni dio pukao po visini napola.

Malo čišćenje terpentinskim uljem po površini bilo bi sve što bi se ovdje moglo učiniti.

75) *Sv. Teodor Osvećeni i sv. Zinaida*, pandan našem broju 46, bez signature majstora, ali svakako istog slikara. Rad je uljem na jelovoj dasci veličine 40,8 : 52 : 2,5 cm.

U srednjem ovalu prikazani su u stojećem stavu spomenuti svetitelji, a u četiri uglovna ovala iste scene rođenja Bogorodice, Isusa, sv. Nikole i Jovana Krstitelja kao na našem broju 46. I ovdje su glavice anđela između medaljona kao i tamo.

Daska ove slike pukla je popola u najnovije vrijeme usljed nezgodnog pada na kameniti pod crkve. Tom prilikom se i boja odluskala na više mjesta. Naročito je stradala donja polovina slike, osobito desni donji ugao. Površina slikanog sloja je znatno potamnjela.

U svrhu konzervacije potrebno je izvršiti najprije sljepljivanje puknute daske, zatim čišćenje površine slike franc. terpentinskim uljem, te učvrstiti slikani sloj smolastom materijom da se dalje ne odluskava.

76) *Uskrsnuće* (silazak Hristov u Had) zanimljiv je rad nekog srpskog ili grčkog slikara XVI ili XVII vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 29,5 : 25,5 : 2 cm. Pozadina je pozlaćena listićima pravog zlata. Na slici je prikazan u stjenovitom predjelu Isus kako podiže klečećeg Adama, iza koga stoji u pozadini Eva sklopljenih ruku, a desno, kao izdvojena figura, Bogorodica sa malim Isusom, tipa Hipsilotere (sl. 16).

Daska slike je od crvotočine vrlo trošna, naročito sleđa. Pikturnalni sloj pokriven je gustom mrežom krakelura, a sloj pozlate puca u vodoravnim linijama. Uza sve to, slikarija je relativno dobro očuvana.

U svrhu konzervacije potrebno je izvršiti dezinfekciju daske zalijevanjem ili natapanjem benzolom ili smolastom masom, zatim djelomično učvrstiti iscrvotočeni dio daske kitovanjem (gips + kreda + tutkal, ili slično) i očistiti pikturnalni sloj od potamnjelog laka, čime će se sa oreola Bogorodice i Isusa skinuti namaz proste pozlate, potom sliku prevući novim lakom.

77) *Sv. Filip* — apostol pripada istom ciklusu kao i naši brojevima 31—39. Daska ima sleđa dvije ukovane prečke.

Sl. 16. Uskrsnuće. Rad nepoznatog srpskog ili grčkog slikara 16 ili 17 vijeka.

Daska je pukla po visini, ali se inače dobro drži zahvaljujući prečkama. Ostalo sve kao pod br. 31.

78) *Sv. Đorđe* (triptih) — Primitivan rad nepoznatog domaćeg slikara, izveden tempera bojama na bukovoj dasci veličine 30 : 19 : 1-1,5 cm. Triptihu nedostaju oba krila. XIX vijek.

Površina slike je potamnjela i na više mjesta zguljena do daske, čime je naročito oštećena svetiteljeva glava.

Konzervacija bi zahvatila samo čišćenje površine hemiskim putem kao ranije.

79) *Sv. Jovan Krstitelj* — Noviji početnički rad, iz XIX vijeka, nekog nepoznatog, vjerovatno ruskog slikara, rađen uljem na dasci veličine 24,8 : 19,7 : 0,5 cm.

Osim nešto sitnijih odljuskanih djelića, slika je uglavnom očuvana. Mogla bi se samo preći novim lakom pošto se površina prethodno očisti francuskim terpentinskim uljem.

80) *Uznesenje Kristovo* — Primitivan rad domaćeg slikara, izveden tempera bojama na bukovoj dasci veličine 30,3 : 22,2 : 1,8 cm. XIX vijek.

Slikarija je po površini na mnogo mjesta zguljena do daske.

Može se izvesti samo njezino čišćenje terpen-tinskim uljem.

81) *Plastanica* — Rad nepoznatog slikara u duhu zapadne škole sa pretstavom oplakivanja odnosno polaganja Hrista u grob. Rad je izveden uljanim bojama na platnu veličine 70 : 95 cm. XIX vijek.

Slika je potpuno upropašćena, jer je proderana na mnogo mjesta.

Mogla bi se podlijepiti novim platnom.

82) *Sv. Đorđe* — Rad nepoznatog srpskog ili ruskog slikara iz vremena oko polovine prošlog vijeka. Svetac je prikazan stojeći u dokoljencičkoj slici u oklopu prekrivenom plaštom po lijevoj strani, držeći u desnoj ruci krst a u lijevoj naslonjenoj na štit, koplje. Pozlata na slici izvedena je od listića pravog zlata.

Slika je uglavnom očuvana ali je pokrivena na više mjesta curcima ulja, što bi trebalo očistiti hemijskim putem.

83) *Bogorodica Odigitrija* (sl. 17). Dobar rad nepoznatog italo-kritskog slikara XV ili XVI vijeka, tempera bojama na dasci, veličine 44,5 : 36,5 : 2,8 cm. Pozlata u pozadini izvedena je u listićima pravog zlata.

Slikarija je uglavnom očuvana. Oštećena je na tri mjesta odluskavanjem boje, jer je crvotočina u velikoj mjeri oštetila dasku sleđa i prodrla sve do površine slike.

Zbog vrijednosti ovog dijela trebalo bi na njemu izvesti opširne spasavalačke mjere dezinfekcije, učvršćivanja daske sleđa kitovanjem, učvršćivanja pikturalnog sloja da se dalje ne ljušti napajanjem smolastom materijom, te čišćenja površine slike hemiskim putem.

84) *Bogorodica* — Rad nepoznatog primorskog slikara XVI ili XVII vijeka tempora bojama na dasci veličine 31,5 : 39,5 : 1,5 cm. Slika je poznati tip Bogorodičine slike koji još nema posebnog naziva u stručnoj literaturi. Crtež figura na njoj je briljantno izveden. Pozadina nije pozlačena, a nije to vjerovatno ni ranije bila. Mali Isus drži u ruci sferu.

Slika je poklon crkvi od Sime Kukrike. livanjskog građanina.

Po površini je dobro olinjata a u gornjem dijelu desno i u donjem desnom uglu otpao je slikani sloj sve do daske.

U svrhu konzervacije potrebno je učvrstiti rubove pikturalnog sloja na mjestu gdje je on otpao smolastom materijom da se dalje ne obrušavaju, očistiti površinu slike od potamnjenog laka i prevući je novim.

Potpunosti radi napominjen da u ovu zbirku spadaju i dva predmeta umjetnog obrta, i to jedna petohljebnica, skovana od masivnog srebra i jedan veliki majstorski izrađen krst u filigranu. Prvi

Sl. 17. Bogorodica Odigitrija. Rad nepoznatog italo-kritskog slikara 15 ili 16 vijeka.

predmet sastoji se od većeg tasa, malog tasa, tri posudice u vidu kula i trokrakog čiraka sa tri ptice u vrhu koje na glavama nose po jedan otvoren ljiljanov cvijet u koji se utiče svijeća. Svi ti dijelovi tako su spojeni da čine jednu cjelinu. Ovu petohljebnicu skovao je poznati sarajevski zlatar Todor Mihić 1843 godine, koji je inače poticao iz porodice sarajevskih zlatara. I otac Miho mu je bio zlatar, a i djed Nikola. Njegovu signaturu na spomenutoj petohljebnici otkrili smo čisteći prskotine voska, čađ i drugu prljavštinu.

Drugi predmet izradio je beogradski zlatar Nikola Stojsiljević 1910 godine, služeći se najfinijom filigranskom žicom, pletući od nje divne figure grančica i listova. I njegova signatura otkrivena je na isti način kao i ona na petohljebnici.

Uzevši u cjelini, naprijed opisana zbirka predstavlja u našoj Republici treću zbirku po broju i vrijednosti predmeta, a po očuvanosti izjednačuje se s njima, čak je i bolja. Iz kratkog opisa stanja pojedinih slika vidjeli smo da je čitava zbirka relativno toliko očuvana da se konzervatorski zahvat može izvesti uz malu iznimku i na licu mjesta, što uveliko smanjuje i troškove konzervacije i mogućnost oštećavanja slika, što bi se u tu svrhu moralo upotrijebiti samo motorno vozilo, jer u onom kraju nema drugih saobraćajnih sredstava.

Nakon provedene konzervacije moralo bi se pristupiti uređenju zbirke i prezentaciji, a za tu svrhu je unutrašnjost crkve vrlo podesna pod pretpostavkom da se njezin bakreni krov dovede u ispravno stanje.

Za izlaganje predmeta stoji na raspoloženju vrlo lijepa prostorija hora, prostrani naos, ikonostas i djelomično oltarski prostor. (Veliku prednost ima ova zbirka što se crkva nalazi usred grada, na vrlo lijepom mjestu). Gornji prostor i sad služi za izložbu slika, ali je ona bez reda i sistema, a prostor je slabo iskorišćen. Slike su, naime, uglavnom zgurane na ikonostas i u oltar, dok veliki prostor naosa i hora zjapi pust.

Svakako se zasada, dok je crkva aktivna, pri rasporedu eksponata, mora računati na propise koji za to postoje u pravoslavnoj crkvi. Naročito ukoliko se to odnosi na organizaciju ikonostasa, ali ovdje će to upravo dobro doći, jer se sad na njemu nalazi priličan broj ikona koje po propisima pravoslavne crkve tamo ne spadaju, napr. sve četiri slike »Jerusalima« (naši brojevi 21, 23, 63, 64), pored drugih. Zbog toga se neće zasada

u svemu moći provesti ni princip da slike u težem stanju očuvanosti dođu u oltarsku prostoriju gdje bi bile zaštićenije, niti bi se mogao očuvati princip da vrednija djela budu pristupačnija javnosti, ili, možda, da raspored eksponata odgovara različitim školama, niti bi se moglo izvesti odvajanje radova domaćih od djela stranih majstora. Moraće se zbog toga tražiti neko srednje rješenje, držeći se pri tome pravila da na ikonostas dođu uglavnom u najdonji red takozvane carske ikone, u drugi ikone velikih praznika, u treći apostoli i u četvrti proroci, ukoliko se za takav red nađe odgovarajućih ili sličnih eksponata.

U naos, kao najveću prostoriju, trebalo bi da dođu sve četiri najveće slike (»Jerusalimi«), a na hor slike od manje vrijednosti zbog manje kontrole održavanja, odnosno čuvanja.

Međutim, prvi uslov za ma kakav raspored slika po cijeloj crkvenoj prostoriji je osiguranje tih prostorija od štete koju bi moglo izazvati prokišnjavanje bakrenog krova koji je inače čitav, ali negdje propušta kišnicu, čime se u velikoj mjeri oštećava jugozapadni ugao naosa.

LES TABLEAUX ANCIENS DE L'ENGLISE ORTHODOXE DE LIVNO. PROPOSITION POUR LEUR CONSERVATION ET LEUR PRESENTATION

L'article ci-dessus présente la liste et l'état des tableaux anciens de la collection de l'église orthodoxe de Livno. La collection mentionnée comprend 84 tableaux anciens qui datent de la période allant du X au XIX siècle; sont d'origines très diverses, de valeur inégale et appartiennent à différentes écoles. Ce sont des travaux de peintres autochtones et étran-

gers: serbes, macédoniens, dalmates, grecs, crétois, italo-crétois, russes etc. Parmi ces tableaux on remarque les numéros: 2, 3, 5, 12, 13, 14, 14a, 17, 19, 20, 23, 24.

Quant à l'état actuel il est assez bon (les exceptions sont peu nombreuses) et la conservation peut être menée à bien sur place.

ALTE BILDER AUS DER ORTHODOXEN KIRCHE IN LIVNO. EIN VORSCHLAG ZUR KONSERVIERUNG UND AUSSTELLUNG

In der vorliegenden Abhandlung wird eine Beschreibung und Zustand alter Bilder aus der Sammlung der orthodoxen Kirche in Livno mit dem Vorschlag zu ihrer Konservierung gebracht. Die erwähnte Sammlung besteht aus 84 alten Bildern, die in der Zeit vom XV. bis XIX. Jahrhundert entstanden sind, von verschiedenen Seiten gesammelt wurden und von verschiedenen Wert und Schulen stammen. Es befinden sich darunter heimische und fremde Meister: ser-

bische, makedonische, dalmatinische, griechische, kretische, italo-kretische, russische usw. Unter ihnen treten besonders Bilder mit unseren Nummern 2, 3, 5, 12, 13, 14, 14a, 17, 19, 20, 23 und 24 hervor.

Was es den Erhaltungszustand betrifft, ist das Material, ausser kleineren Ausnahmen, hauptsächlich erhalten. Es kann seine Konservierung auch an Ort und Stelle ausgeführt werden.

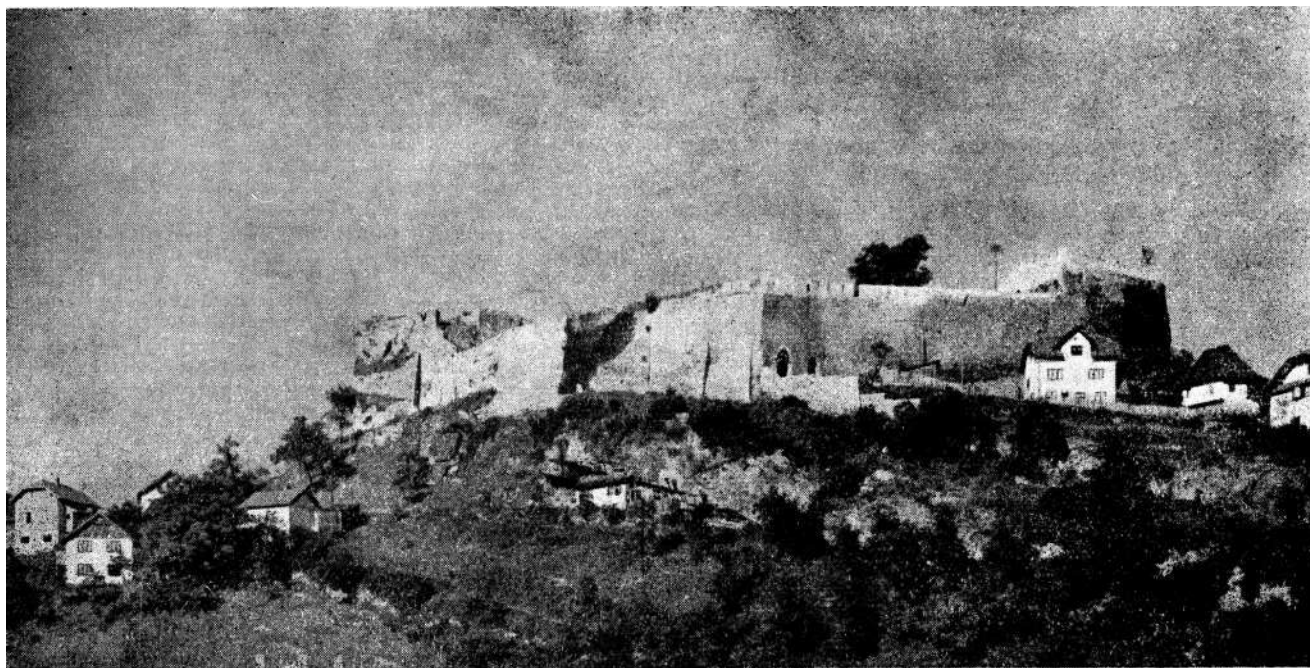
ĐURO BASLER

KONZERVACIJA JUŽNOG ZIDA TVRĐAVE U JAJCU

Nema sumnje da ostaci stare arhitekture u Jajcu predstavljaju vrlo zanimljiv skup spomenika. To se uostalom vidi i po relativno brojnoj literaturi, u kojoj su tretirani problemi koji se tiču ovog grada. Međutim, kolikogod nam se činilo da su svim tim studijama već riješena pitanja prošlosti Jajca i njegovih spomenika, uvidom na licu mjesta vrlo brzo možemo doći do zaključka da su sve izgovorene i napisane misli nepotpune i nedo-

rečene. Svaki gotovo kamen u Jajcu može još uvijek da kaže nešto novo na temu prošlosti grada, i pravo je razmetanje kada mislimo da lake ruke možemo da govorimo o cjelinama kao što su tvrđava, crkva sv. Luke, katakombe, gradski zidovi i slični objekti.

U ovom prikazu obrađeno je južno platno zida tvrđave, tojest dio na kome je 1957 godine izvršen konzervatorski zahvat (sl. 1, 2 i 3).

Slika br. 1: Tvrđava u Jajcu, pogled sa jugozapada

ARHEOLOŠKA PROBLEMATIKA

Župa Pliva postaje leno porodice Hrvatinića darovnicom bana Tvrtka od 2 augusta 1366 god.,¹ a za pomoć koju je pod Sokolom ukazao Vukac, otac Hrvojev, u sukobu bana i Ljudevita Velikog.

¹ Dr. Ćiro Truhelka: Kraljevski grad Jajce, Sarajevo 1904, str. 67,

Jajce se, međutim, prviput spominje u pisanom dokumentu 1396 godine, u kome se Hrvoje Vukčić naziva jajačkim knezom, conte di Jajcze.² Kolikogod bismo Hrvoju mogli i morali pripisati nešto življu građevinsku djelatnost na ovom mjestu,

² Thalloczy: Povijest Jajca, Zagreb 1916, str. 21.

niukom slučaju ne možemo njega smatrati osnivačem ovog bosanskog grada, jer tako što nije nigdje ni izričito, a ni posredno rečeno. K tome su još i stilske osobine nekih jajačkih građevina značajne za period koji je stariji od konca XIV v.

Do pomanjkanja starijih podataka moglo je doći uslijed toga što su eventualni dokumenti nestali, no nije isključeno da je grad ranije mogao da nosi neko drugo ime, a da svoj današnji naziv dobiva tek u vrijeme prisnih Hrvojevih veza sa Ladislavom Napuljskim.

Naselja Mile i Podmilačje u neposrednoj blizini Jajca svakako su privlačni toponimi, danas, kada još nisu sasvim sigurno ubicirani podaci u vezi sa banom Stjepanom II Kotromanićem i Tvrtkom (darovnica od 1322 i stanak 1354 g.). Isto tako su i navodi Orbinija, a vjerovatno po njemu i fra Nikole Lašvanina, o samostanu u Mileševcu (kod Orbinija »Milescevo«), podaci koji još nisu na terenu zasigurno provjereni. Zaravanak Mile između Catića i Kaknja, a položaj Mileševac nedaleko odavde pored rijeke Trstionice,³ nisu naime dosada uzimani u obzir za rješenje ovih pitanja, iako su to po svojoj situaciji u odnosu na druga historijska mjesta u blizini, potpuno zaslužili. Jasnije je da je u svjetlu takvih rješenja znatno umanjena mogućnost da se za Jajce zasada povežu bilo koji događaji, koji su stariji od već spomenutog podatka o Hrvoju Vukčiću, pa zbog toga i zatečene građevine, koje su vjerovatno starijeg datuma, nemaju u sadašnjoj fazi istraživačkih radova potpuno osiguran svoj historijski okvir.

Upravo u doba uvođenja Hrvatinića u posjed župe Plive (1366 god.) u Bosni je zabilježen teži potres,⁴ pa nije isključeno da je tada i Jajce moglo da pretrpi izvjesnu štetu.

Period Hrvojevog vladanja bio je nesumnjivo ispunjen živom građevinskom djelatnošću, o kojoj blijedu sliku daju katakombe. Vladajući stil toga doba je i ovdje gotika, istina dosta rustična i očito kontinentalnog porijekla.

Moramo pretpostaviti da je kralj Stjepan Tomaš, a pogotovo njegov nasljednik, učinio mnogo za napredak Jajca. Stjepan Tomašević rado se zavaravao iluzijama o svojoj moći i vlasti, pa zbog toga nije isključeno da je mogao biti vrlo aktivan i kao graditelj. Na to su ga, uostalom, nagonile i prilike. Kasna gotika iz primorskih gradova snažno prodire u Jajce sredinom XV stoljeća, a moramo pretpostaviti da su i zranci rane renesanse preko primorskih gradova ovamo dopirali. Tek prelom 1463 g. kida niti ovih utjecaja. Protunapad kralja Matije Korvina bio je, međutim, popraćen izvjesnim razaranjem, prvenstveno

zaštitnih zidova gradskog naselja, tzv. varoši. U taj je dio vojska provalila još 4 novembra, dok je utvrda predajom dobivena tek 25 decembra. Turska reakcija na taj gubitak bila je vrlo oštra.

Grad je — kako izgleda — bez borbe i razaranja prvi put (1463 g.) prešao u turske ruke. Grad je držan pod neprekidnom vatrom topova od 12 jula do 22 augusta 1464 g. »Grad je tako strašno bijen, da je gradska kula, za koju se činilo da seže do zvijezda, izravnana sa zemljom« — kaže Dursun-beg.⁵ Iako je ovaj izvještaj malo pretjeran, moramo pretpostaviti da je razaranja tada bilo veliko.

Jača kriza zaprijetila je gradu i 1501 godine. Navalu Skender-bega odbija Ivaniš Korvin u času kada se već počinju da ruše gradske zidine. 1528 godine grad pada bez borbe, a tim ujedno gubi stari značaj kao istureni položaj. Zone okršaja tada su već prenesene daleko na sjever.

Tri velika požara harala su u Jajcu. Godine 1586 grad je gorio »po drugi put« — kako kažu podaci, dok je veliki požar od 15 juna 1658 godine teško poharao tvrđavu i naselje. Upravo oko stogodišnjice posjeda, tj. 1628 godine, građani Jajca tuže se valiji da su im zidovi i svodovi grada od osvojenja, na sve četiri strane tako oštećeni, da je opasno prolaziti kroz vrata i pokraj bedema. Pretpostavljamo da je valija uslišao molbu, i da su na gradu provedeni potrebni popravci.

Kraći opis grada dao je 1660 godine Evlija Čelebija u svom putopisu. Isključujući neke njegove pretjerane podatke (Vrbaš velik kao more, zidovi visoki do neba, i slično), za nas je važan u tom putopisu onaj dio u kome se kaže da u gradu (utvrdi) nema kuća, no jedan mesdžid i ruševine dvorca.⁶ Nema sumnje da su te ruševine pretstavljale ostatke starog kraljevskog i kasnije banskog dvora.

Izvjestan značaj Jajca dobiva pod konac XVII vijeka, kada nakon poraza kod Beča, bosanski posjed postaje problematičan. 1693 godine dizdar se brine da u Medvjed-kuli bude stalna i uvijek dovoljna straža.⁷ O nekim građevinskim zahvatima nema spomena, no ipak možemo u to doba računati s izvjesnim popravcima na postojećoj odbrambenoj arhitekturi. Jedna informacija austrijskog izvora iz vremena između 1780 i 1790 godine,⁸ govori da se na jajačkom gradu od turskog osvajanja nije ništa popravljalo. Doslovce: »... eine sehr alte Vestung, und seit deme die Türken solche erobert haben, ist hieren nichts repariert

⁵ Thalloczy: O. c. str. 89.

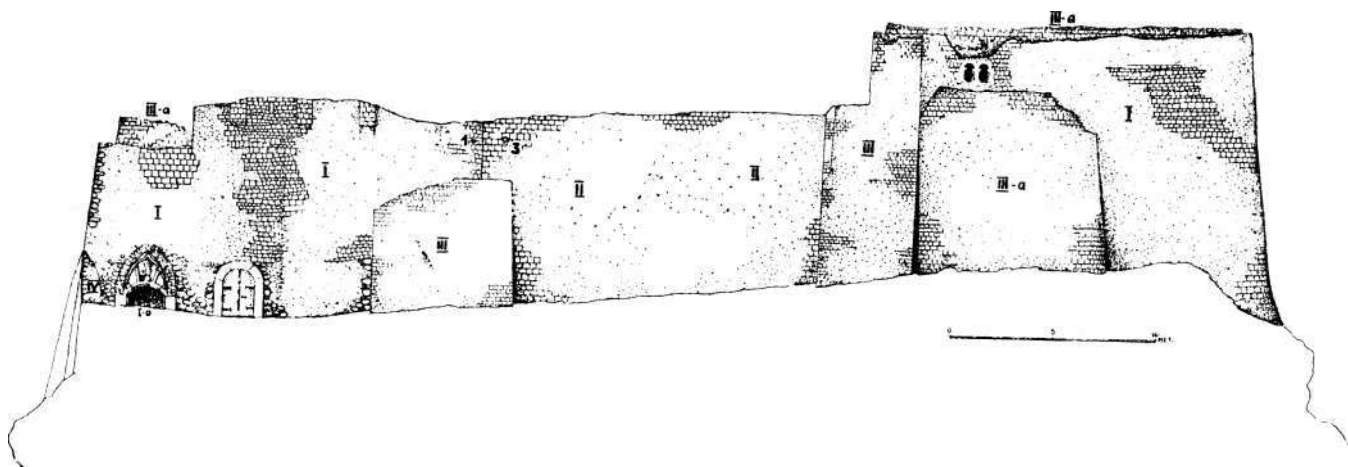
⁶ Evlija Čelebija: Putopis, Sarajevo 1954, str. 230.

⁷ Dr. Čiro Truhelka: Pobirci iz jednog jajačkog sidžila u GZM 1918, str. 158.

⁸ Genaue Localkenntnis des Königreehes Bosnien Wien 1790. Rukopis otštampan u GZM 1908 str. 95—112, naš citat iz GZM 1908, str. 100.

³ Milenko S. Filipović: Višočka nahija. Srpski etnografski zbornik, Beograd 1928.

⁴ »Summa historiae tabula a Cutheis« izdao Lucius: De regno Croatiae et Dalmatiae libri VI, Amsterdam 1666.

Slika br. 2: Stanje južnog zida prije konzervacije 1957 god. Objašnjenje znakova: I-gradnje iz XIII ili prve polovine XIV v.; Ia.-ugrađivanje portala u prvoj polovini XV v.; II-hitne pregradrije nakon rušenja 1464–1528; III-potporni zidovi iz prve polovine XVII v. (poslije 1628); IIIa-puškarnice i potporni zid iz XVIII ili početka XIX v.; IV-dogradnja iz novijeg vremena.

worden«. Nije isključeno da je na ovakvu konstataciju izvjestitelja navelo trošno stanje zidova, a popravci iz prve polovine XVII vijeka u to su doba bili već pokriveni dovoljno debelom patinom.

Nemamo podataka o stanju ili gradnjama u kasnije doba. Posljednje razaranje zabilježeno je 1851 godine. Omer-paša Latas, probijajući se od Banje Luke preko Jezera, udara na Jajce u kome su se skupili krajiški pobunjenici. Omer-pašina artiljerija pričinja gradu izvjesne štete, pogotovo na južnom zidu koji je upravo bio licem okrenut u pravcu odakle se približavala vojska.

Imajući u vidu sve ove podatke mislim da možemo u izvjesnoj mjeri riješiti problem porijekla pojedinih dijelova zidova jajačkog grada, i pored toga što konglomerat gradnji i popravka danas pretstavlja zamršenu masu. Koliko se u Jajcu mnogo gradilo, isto, ili gotovo isto toliko se i rušilo.

Južno lice zida utvrde pretstavljalo je oduvijek najljepše razvedeni dio odbrambenih zidova Jajca. Sa te je strane bio prilaz, iz naselja, a tu imamo portal i romanički prozor na nekadašnjem tornju.

Zid je dugačak 57 metara. Visina mu varira između 8 i 13 metara. Zid u cjelini i danas teče onako kao je kod osnivanja bio postavljen. Jedan njegov dio potječe od najstarije gradnje, a na tri mjesta su u kasnije doba izgrađene potpore kojima je pokriveno njegovo staro lice. Za njegovu gradnju upotrebljene su dvije vrste kamena u zasebnoj konstrukcionoj povezanosti. Donji dio do oko 3 metra visine, i uglovi, izgrađeni su od muljike, a ostali dio većinom u sedri, no i u nju je ponegdje ubačen poneki komad muljike. Ona je vrlo grubo pripremana za gradnju. Kamen je nejednoliko polagan, tako da se nigdje ne primjećuje tendencija ka slojanju. Ponegdje je kamen ubačen i okomito na svoju širinsku stranu. Ovaj

način zidanja zapaža se na Medvjed-kuli, a i na crkvi sv. Luke. U donje horizonte toga zida mjestimično su ubačeni fragmenti iz neke rimske građevine. Tako je na primjer lijevo od portala u zid ubačena jedna rimska opeka. Komadi sedre u gornjim dijelovima toga zida obrađeni su istina dosta grubo, no ipak približno u obliku pravokutnika, dužinski položenih u redove. Zid je vezan mortom od kreča. Na približnoj visini od 8 metara zid prerasta u prsobrane od 220 do 240 cm širine i 125 cm sačuvane visine. Otvori između prsobrana iznose oko 80 cm širine. Svaki drugi prsobran ima uski otvor. Debljina zida kod prsobrana iznosi 82 do 90 cm, a u visini vrata 200 do 202 cm.

U zapadnom dijelu zida sačuvano je 19 metara dužine stare građevine, no od toga je podzidom zagrađen dio u dužini od 5 metara. Pretpostavljam da je toranj, koji čini istočni dio zida, još sav od stare građe, ali mu je lice u dva navrata djelomično prekriveno potpornjima iz kojih viri samo ugao i nešto najgornjeg dijela s prozorom.

U donjim dijelovima zid ima dosta naglašen nagib (škarpu), koji prema sredini visine lagano prelazi u okomicu. Gornja polovina zida vrlo je malo ukošena, gotovo okomita. Nagib običnog zida u donjoj polovini iznosi u prosjeku 7 do 10 procenata. Kod istočnog tornja je nešto više naglašen. Do visine od 8 metara on iznosi u prosjeku 20 procenata a u razini prozora 7,14. Po svoj prilici on ubrzo nakon toga dobiva okomiti pravac. Prema toj računici zid tornja se u svoje doba dizao mnogo više nego što je danas sačuvano. Na danas sačuvanoj visini njegova debljina iznosi 130 cm. Svakako da je zid tornja i pri samom vrhu morao biti deblji nego onaj od zida (tojest 82 do 90 cm), budući da je nosio teret krova. Ako bismo prihvatili kosinu sužavanja od 7,14 cm po metru

i dalje u visinu od sadašnjeg završetka, onda bismo dobili još visinu od 5,5 metara do mjesta gdje bi zid bio debeo 90 cm, no to je manje vjerojatna računica. Bliže smo stvarnosti ako uzmemo da se zid od sadašnjeg prozora naglo uspravio u gotovo okomiti položaj, što uostalom vidimo i na 2,5 metra sačuvanog dijela. Omjer zida s nagibom i okomitog dijela nije kod tornja mogao biti jednak kao na bedemima. Ovdje moramo računati da je okomito zidanje bilo sigurno najmanje dva puta veće od zakošenog, a to znači da bismo visinu od 25 metra mogli uzeti kao realnu mjeru za prvobitnu visinu jugoistočnog tornja. Ne kaže li Dursun-beg za gradsku kulu da se činilo da seže do zvijezda, ili Evlija Čelebija, da se grad uzdiže do nebeskog svoda?! Toranj je vjerojatno bio pokriven krovom od letvica. Razoreni dio tornja imao je još najmanje dva sprata sa jednim ili više prozora u stilu onoga koji se još danas ondje vidi. Još jednom naglašavam da je to pretpostavka koju opravdamo nalazima na licu mjesta i analognim slučajevima na drugim zamcima.

Kosine zidova na uglovima nešto su veće od ostalih dijelova zida. Ugao nije posebno naglašen izrazito većim kamenjem. Zapadni je oštro profiliran za razliku od istočnog koji je blago zaobljen.

U južni zid ugrađen je portal sa grbom i prozor na jugoistočnom tornju. Manja vrata očito su usječena u tursko doba.

Naknadno je izvršena pregradnja donjeg dijela zapadnog ugla, u visini portala s grbom. Na tom se mjestu u nepoznato vrijeme zid bio izvalio, pa je dosta nevješto zakrpljen.

U prvo se doba zid većim dijelom završavao prsobranima, koji su tada bili nešto viši nego što su danas. Njihov uzorak imamo na sjevernom dijelu gradskih zidova, odmah iznad Banjalučke (Papaz) kapije. Nešto poviše uskog otvora, prsobrani su nosili proširen sloj visine 15 cm, a zatim kapu koja je u obliku izdužene piramide pokrivala prostor veličine horizontalnog presjeka prsobrana. Ovi prsobrani kod Papaz kapije su nešto manji od onih na tvrđavi, no vrijeme postanka je isto, pa stoga moramo računati da je i gore u tvrđavi na isti način oblikovan njihov završetak.

Oko 2 metra iznad portala vidi se u zidu velika kružna zakrpa od pravilno obrađene sedre. Promjer zakrpe iznosi oko 3 metra, a izgleda da je oštećenje bilo nastalo od udarca topovske kugle. Krpljenje je vjerojatno izvedeno još u Srednjem vijeku.

Krunište zapadnog ugla iznad portala je otsječeno, i sada se ondje nalaze puškarnice. Na temelju analognih slučajeva moramo pretpostaviti da je na mjestu tih puškarnica stajala manja stažarnica, isturena na sistem mašikula. Portal nije vodio neposredno u dvorište tvrđave, nego u zatvorene prostorije za stražu, čuvara i druge službenike zamka.

Srednji dio zida u dužini od 16,5 metara izveden je od muljike, obrađene u gotovo kvadratične i lijepo obrađene kocke. Graditelji su mu bili vrlo slabi, te nisu uspjeli da tako lijep kamen slože u pravilne redove. Očito je da se prvobitni zid na tom mjestu u jednom času porušio, pa je na brzinu pregrađen od materijala koji je pokupljen s neke druge građevine. Na toj pregradnji prsobrani nisu bili više izvedeni, a izgleda da su tada zazidani i otvori među onim prsobranima koji su se bili sačuvali na starom dijelu zida. Novi zid izveden je zaključno sa visinom starih prsobrana. Rušenje starog prvobitnog zida moglo je nastati prilikom opsjeđanja grada 1464 godine, a najkasnije 1501 godine.

Treću fazu građevinske djelatnosti čine potporni zidovi, izvedeni od fino obrađenog krečnjaka. Njima je zacijeljen prelazni dio od najstarijeg zida i onog neuredno izvedenog srednjeg dijela, kao i dio jugoistočnog tornja. Koji se također naslanja na pregrađeni dio zidine. To je dobra, tipično turska gradnja.

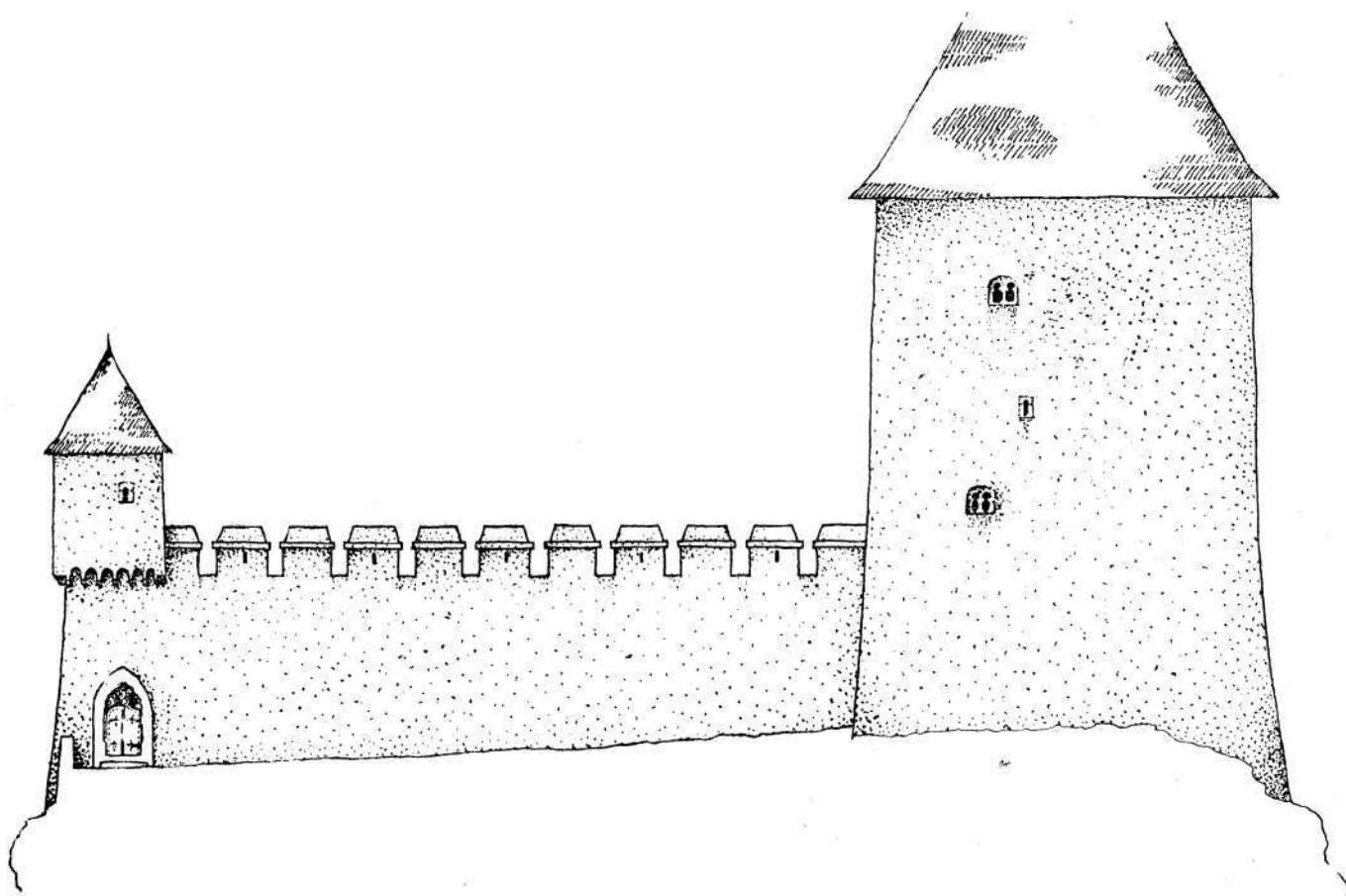
Kontrafor na spoju zidova bio je sigurno potreban zbog pucanja zida na tom dijelu. Možda je to dolazilo usljed nejednolikog slijeganja novog i starog zida, no prije će biti da je stari zid bio narušen i rastresen još od razaranja srednjeg dijela, pa se ta rastresitost vremenom polagano širila i dalje. Vidimo kako je kontrafor postavljen većim dijelom preko starog zida.

Na isti način izgrađen je potporni zid oko zapadnog ugla jugoistočnog tornja. Po svoj prilici je stari zid tornja ostao samo djelomično intaktan. Izgleda da se je ugao raspao, jer potporni zid kosinom prelazi ka odbrambenom zidu, a to znači da je stari ugao prosječen. Zapadni dio tornja pokriven je prigradenim potpornjem, na koji se prema sredini tornja nadovezuje drugi potporni zid koji je sudeći po istočnoj strani tornja, istorodan sa puškarnicama. Potpornim zidovima utvrđene su i ostale tri strane tvrđave.

Izgleda da su starije potpore izvedene u XVII vijeku, možda u vezi sa pritužbama građana 1628 god. Način zidanja odgovara tom vremenu, a i pisani izvori o stanju jajačke tvrđave dozvoljavaju da se njihova izgradnja ovako približno datira.

Zid sa puškarnicama izgrađen je samo na zapadnom uglu i na otsječenom jugoistočnom tornju. On je izgrađen u doba kada je jajačka utvrda pregrađena na sistem tabija. To zaključujemo iz činjenice da puškarnice nalazimo isključivo na mjestima gdje su pored starih zidova u unutrašnjosti ograđa podignuti nasipi.

Sveukupna visina puškarničkih zidova iznosi na jugozapadnom uglu s vanjske strane oko 170 cm, a to je visina koja otprilike odgovara i pristupnoj strani. Zupci su visoki 75 cm, otvor iz-

Slika br. 3: Pokušaj rekonstrukcije stanja oko sredine XV v. O stražarnici poviše vrata ne postoje nikakvi neposredni podaci, jedino što prekinuti niz prsobrana dozvoljava pretpostavku da je na tom mjestu stajala neka nadgradnja sa svrhom da se iz nje nadzire prilaz vratima. Prsobrani su oblikovani prema sačuvanim izvornim primjerima na zidu poviše Banjolučke kapije.

među njih je na vanjskom licu širok oko 13 do 15 cm, a na unutrašnjem 28 do 30 cm. Zupci su sa vanjske strane široki 88 do 90 cm, a s unutrašnje 74 cm. Sve gornje površine ukošene su prema vani. Zid je izveden od muljike, izuzev sloja na kome leže zupci, a koji sačinjava red uredno pritesane sedre, koja je s unutarnje strane visoka 15 cm, a prema vani se stanjuje tako da se na vanjskom licu više ni ne pojavljuje. Debljina puškarničkog zida varira između 50 i 55 cm, na gornjoj površini a oko 60 do 70 cm na osnovi. Kod konzervacije jugoistočnog tornja 1957 godine puškarnice su izvedene u nešto manjim razmjerima, budući da nosivost starog zida nije bila popuno osigurana.

U vrijeme izgradnje puškarnica izveden je uz jugoistočni toranj po jedan potporni zid na južnom i istočnom licu. Za nas je važan onaj na istočnoj strani, budući da se na njemu sačuvalo mjesto na kome se vidi da ta potpora čini sa puškarnicama jednorodnu cjelinu. Ne samo da se te potpore razlikuju od onih iz XVII vijeka nego i njihov spoj lijevo od romaničke bifore jasno govori o dvije različite strukture.

Vrijeme izgradnje nasipa kod puškarnica ne može se sasvim sigurno utvrditi, ali postoje neke indicije koje nas vode ka rješenju i toga pitanja. Zakošene vanjske strane puškarničkih zidova i oštro izvedeni uglovi već na prvi pogled ostavljaju utisak turske gradnje. Što se tiče nadgradnje, one su posljednje što je na zidovima bilo učinjeno. Znamo da se Jajčani 1628 godine tuže da im grad od zauzeća nije popravljen. Anonimni austrijski izvjestitelj od 1780—1790 godine kaže da se na gradu nisu vršile popravke od vremena turskog zauzeća. On time vjerojatno misli na rekonstrukcije u smislu fortifikacionih sistema u stilu Vau-ban-a, no i mimo toga njegov tekst ilustrira ča--vito stanje u Jajcu. Imajući sve ovo u vidu, izgleda da je pregradnja na sistem tabija izvršena dosta kasno, koncem XVIII, ili još vjerojatnije, u XIX vijeku. Sjetimo se samo Evlije Čelebije koji je 1660 god. iznad ulaza u grad gledao »rumi tarihi«, misleći time vjerojatno na kraljevski grb, a u dvorištu su još u njegovo doba stajale ruševine starog dvora. Te su ruševine sigurno stajale još i 1705 godine, kada jedan franjevac nabavlja iz njih komade ukrašene gotičke arhitekture, i

stavlja ih u tada izgrađenu crkvicu sv. Ive u Podmilačju. Naime, fragmenti koji su ondje stajali prije rušenja crkvice, nesumnjivo su istorodni s komadima koje opetovano nalazimo u nasipu tabija jajačkog grada. Mislim da još dva arhitektonska detalja na novijoj arhitekturi Jajca govore o dosta kasnom postojanju ruševina kraljevskog dvora. To je prozor na barutani u tvrđavi i ukrašena vrata nekadašnje dizdareve kuće niže ulaza u grad. Prozor na tzv. barutani ukrašen je poviše svog lažnog gotskog završetka plastičnim ukrasom koji sliči na cvijet krina, a po tome donekle na grb poviše ulaza, ukoliko nije replika nekog drugog ukrasa. Rad je rustičan, i nastao u isto doba kada je izgrađena baruthana, a očito pod dojmom promatranja starog dvora, i divljenja njegovim majstorima.

Portal na nekadašnjoj dizdarevoj kući također je izveden pod impresijama jednog portala splitske kasnogotičke škole (potez tordiranog užeta), koji se bio sačuvao u ruševinama dvora. Kuća se u najboljem slučaju može datirati pod konac XVIII vijeka, no više je vjerojatno da njenu izgradnju stavimo u početak XIX vijeka.

Dr. Ćiro Truhelka⁹ je kod konzervatorskih radova u Jajcu (možda oko 1890 g.) našao dva gotička kapitela i dva profilirana ulomka doprozornika, ugrađene »12 metara visoko u južni zid«. Šteta je što nam je ovaj podatak prenesen tako sumarno, a vjerujem da bi fiksiranje mjesta nalaza sada bilo od izvanredne važnosti; ne samo zbog određivanja termina rušenja zgrade u kojoj su prvobitno stajali ti komadi, koliko i zbog čvršćeg datiranja dijelova našeg zida.

Spoj između potpornih zidova pod jugoistočnim tornjem, pokazuje da je istočni dio tih potpornja noviji od zapadnog, dakle mlađi od druge četvrtine XVII vijeka.

Iz svega izloženog možemo zaključiti da gradnja tabija i puškarnica nije starija od 1780 godine.

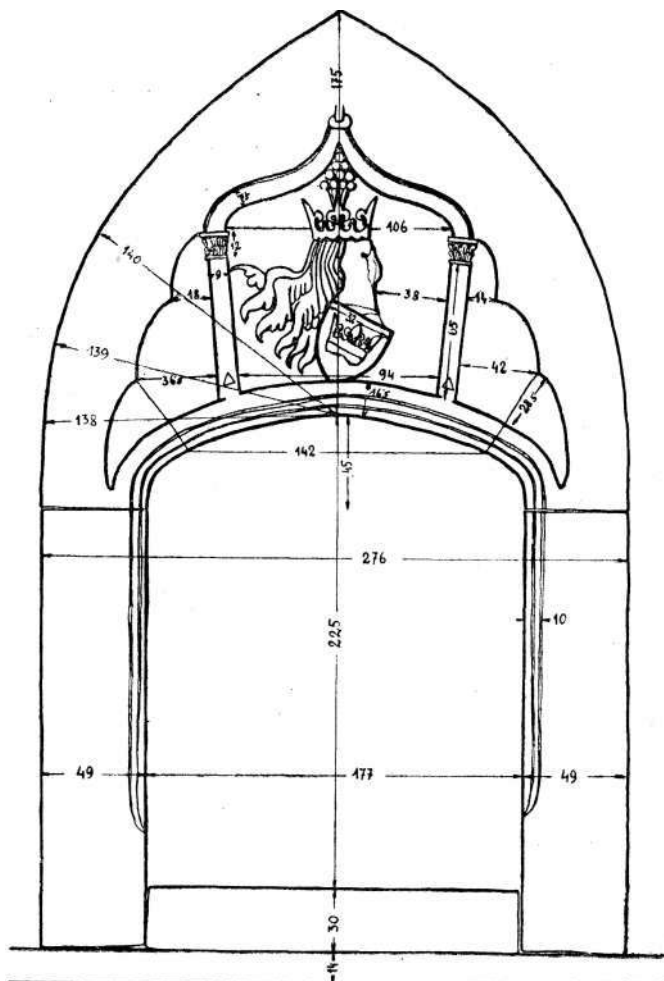
Jedna kugla iz vremena pohoda Omer-paše Latasa probila je svod prozora u jugoistočnom tornju, i zaustavila se u nasipu. Ona je time odredila termin kada je nasip tabija već postojao. Prema tome se period između 1780/90 i 1851 godine može smatrati vremenom u kome je jajačka tvrđava popravljena i pregrađena u sistem tabija, a to je ujedno i vrijeme kada su definitivno razoreni ostaci starog dvora. Nijedan od sačuvanih podataka o Jajcu nije zasad u mogućnosti da nam bliže odredi vrijeme te predgradnje.

Na koncu se pitamo kada je nastao stari zid sa prsobranima, portalom i romaničkom biforom. Ne bih se mogao upuštati u uže datiranje prsobrana kao tipa određenih gradnja, jer mi se čini da je

⁹ Dr. Ćiro Truhelka: Kraljevski grad Jajce, Sarajevo 1904, str. 48.

on vezan za širi vremenski raspon od XIII do XV vijeka.

Gotički portal sa grbom je izrazito domaća tvorevina. Priložene slike (br. 4, 5, 6 i na si. 10 crtež d) štete riječi suvišnog opisa. Otvor je visok 225 cm, a širok 177 cm. Izveden je od 5 blokova muljike. Zbog oslobođenog zapadnog ugla zida, zapadni bočni dovratnik je malo iskliznuo iz svog prvobitnog položaja, pa se kamen timpanona s grbom s te strane spustio za nekoliko centimetara.

Slika br. 4: Kraljevska vrata, nacrt.

Kasnija oštećenja izazvala su kod površnog posmatrača utisak da majstor nije potpuno dovršio svoje djelo, ili barem da ga u detaljima nije dotjerao. Kod pomnijeg pregleda može se ustanoviti da je posao, naprotiv, bio u svoje doba uredno dovršen.

Najvredniji ukras portala svakako je grb s pretstavom ljiljanove krune. Najstariji dokument s prikazom ovog grba je konjanički pečat kralja Stjepana Ostoje. Na novcima Tvrtka II Tvrtkovića ispod krune pojavljuje se jednostavno veliko gotičko slovo »T«. U početku svoje vlasti kralj Stjepan Tomaš na novce postavlja sasvim jednaki grb, a kasnije mu monogram postaje složeniji,

kada u okomitu crtu upliće slovo S, a vodoravna crta slova »T« prerasta u grane čiji vrhovi nose krinove. Na grbu Stjepana II Tomaševića nema monograma, nego je kruna položena na štit. Mogućnost izrade ovog grba na portalu, široko uzevši, pada u vrijeme između 1404 i 1461 godine. Teško bi se naime ovamo moglo uzeti u obzir vrijeme prije 1366 godine, kada je Pliva pripala Hrvatinićima. Vrlo je malo vjerojatno da bi Tvrtko II u prvoj fazi svoga kraljevanja postavio grb na ulazu u jajačku tvrđavu. U to je doba Plivom i Jajcem gospodario mnogo jači čovjek, pa i zaštitnik samog kralja — herceg Hrvoja Vukčić. Mnogo smo dakle bliže istini ako mogućnost postavljanja ovog grba stavimo u vrijeme od drugog kraljevanja Tvrtka II, tj. od 1421 godine pa nadalje. U to doba Hrvoja više nema, a njegovi su nasljednici daleko od stare hercegove moći. Hrvatinić i kao gospodari Plive polako blijede, dok je u Jajcu vjerojatno ostao dvor za koji možemo pretpostaviti da je bio opremljen na način kraljevske rezidencije. Sino-
vac Juraj Vojsalić očitno podražava Hrvoja kada kao neki samostalan vladar dne 12 augusta 1434 godine pod Kreševom dijeli neke zemlje.¹⁰ To mu je bilo moguće činiti još samo u kritičnim časovima kraljevstva, kada su problemi oko Vrhbosne bili zaokupili kralja i centralnu vlast. Iz historije vidimo da se kralj Tvrtko II rado zadržavao u svojim gradovima u srednjoj Bosni, u Visokom, Sutjesci i Bobovcu. Kralj Sigismund šalje ipak u Jajce svoje poslanike 1426 godine.¹¹ Te godine Turci krstare po Bosni. Sljedeće godine kralj se javlja iz Bobovca. Turci dobivaju 1430 godine Vrhbosnu kao zalog za neplaćeni danak, a u jednom času 1435 godine preplavljaju cijelo područje gornjeg sliva rijeke Bosne. Kralj se ipak iste godine javlja sa Bobovca, gdje se i pored blizine turskog posjeda zadržava i poslije te godine. U vrijeme kralja Alberta, dakle oko 1437 godine, spominje se Jajce (s Bočcem i Komotinom) kao mađarski posjed,¹² vjerovatno samo u nekoj teoretskoj konstataciji.

Izgleda da se tek Stjepan Tomaš nešto više zadržava u Jajcu, možda pritešnjen blizinom turskog posjeda u Srednjoj Bosni. Svakako da on nije mogao lake ruke prekinuti s tradicijom i napustiti stare rezidencije kao što su bile Bobovac, Sutjeska i Visoki. Teoretski vjerojatno nije bilo prilično da se napuste domeni stare vlasti, ali je de fakto Jajce kao rezidencija u to doba bilo pogodnije. Svakako da je već Tvrtko II imao razloga da ulaz u jajački grad ukrasi kraljevskim grbom. Bilo je to vrlo delikatno pitanje prestiža. S jedne strane trebalo je da se što prije izbriše uspomenu na ličnost Hrvoja, zbog političkih trzavica u kojima je

Slika br. 5: Kraljevska vrata prije konzervacije

on bio vinovnik, a s druge je kralj nesumnjivo mogao da osjeća potrebu za vidljivim znakom stvarne vlasti u Jajcu, kao odgovor na teoretske postavke o mađarskom posjedu tog grada. Postavljanje grba nije, dakle, moralo biti vezano za boravak kralja. Jajce je postajalo istaknuta politička pozicija, pa je već i kao takvo moglo da dobije portal s jednom namjerom da se na ovakav način demonstrira realno stanje u Bosni.

Slika br. 6: Kraljevska vrata poslije konzervacije

¹⁰ Miklošić, Monumenta Serbica, br. 320.

¹¹ Thalloczy, o. c., str. 37,

¹² Thalloczy, o. c., str. 37.

Nije isključeno da bi i Stjepan Tomaš mogao biti naručilac portala. Mogućnost izgradnje pada međutim samo u prve godine njegovog vladanja, ne samo zbog tipa monograma ispod krune, nego i zbog fakta da se već sredinom stoljeća u Jajcu radi na jednoj monumentalnoj palači neposrednim učešćem neke primorske, vjerovatno splitske kasnogotičke klesarske škole. Dovratnik u lapidariju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, zatim nadvratnik koji je 1957 otkopan u nasipu jugoistočnog tornja (slika 7), luk iz stare kapele sv. Ive iz Podmilačja, (sada u dvorištu franjevačkog samostana u Jajcu), i još nekoliko prvorazrednih fragmenata dalmatinske kasne gotike, govore da je u Jajcu postojala palača ovog stila, čija se gradnja može staviti u sredinu XV vijeka. Jasno je da pored ovih majstora, a ni poslije njih ne bi moglo doći do izgradnje ovako rustičnog djela, kao što je portal. Kako su splitski majstori uhvatili sigurnu karijeru u Jajcu, govori mislim i činjenica da domaći sin Juraj Gradomilović iz Vesele Straže kod Bugojna 3 aprila 1455 godine stupa na naukovanje u majstorsku klesarsku školu Andrije Alešija. Prema ugovoru on je 1461 godine završio taj zadatak, ali teško da je po eventualnom povratku u Bosnu mogao mnogo što da učini. G. Praga ga naziva izbjeglicom »il profugo bosnese«,¹³ za što, možda, nema izričitog podatka, ukoliko ne misli na politički preokret 1463—64 godine.

Osim toga treba spomenuti činjenicu da je klesarska ruka majstora portala vrlo bliska, možda potpuno identična, s rukom koja je radila tzv. katakombi. Majstor katakombi ostvaruje naime svoje zamisli u oštrim lukovima gotike, no ta gotika je vrlo osebujna, provincijalna i — gotovo bismo rekli — bogumilski rustična. Upravo kao što je i portal. Osim toga su i potezi dljeta na oba spomenika isti. U katakombama, koje su još bile daleko od svoga završetka, majstor je osim jedne dame sa krinom prikazao viteza i grb Hrvoja Vukčića, a time odredio i vremenski okvir djelu. Ako je Hrvoje umro 1416 godine, a katacombe ostale nedovršene, onda je majstor katamobi i portala zasigurno djelovao u prvoj polovini XV vijeka, možda između 1410 i 1440 godine. Dakako da je i ranije i kasnije njegova radionica mogla davati Jajcu onu rustičnu gotiku, od koje zasada imamo ova dva spomenika, no prisustvo splitskih majstora sigurno je u konkurenciji za kraljevske narudžbe potisnulo domaće majstore, koji su i pored moguće vještine zanata, daleko za njima zaostajali. Majstor portala i katakombi stvara oblike koji su bliže spomenicima sjeverno od Bosne. Značajno je, također, da se on malo razumije u heraldiku. Ni grb Hrvojev u kata-

kombama, a ni onaj kraljevski više portala na gradu, nisu izvedeni u heraldičkom smislu potpuno korektno, a i to donekle spaja oba djela, odnosno otkriva ih kao opus jednog za svoje doba upola obrazovanog majstora.

Po gradnji portala i prilika u zidu oko njega, vidi se da je on ovdje naknadno ugrađen. Prvobitni otvor bio je također zasveden, no oko 50 cm viši nego blokovi sadašnjeg okvira. Iako se nije mogao točno odrediti cjelokupni tok prvobitnog svoda u najgornjem dijelu (da li je tu bio oštar ili polukružno zasvedeni luk), izgleda kao da je i on bio oštro zaključen. Južni zid je uglavnom stariji od portala.

Taj gornji svod nije bio naglašen posebno složenim kamenom, pa izgleda kao da je portal-pret hodnik ovom našem portalu bio također naknadno uzidan u postojeći zid. Konačno se moramo pitati da li je u prvobitnom zidu bilo uopće portala, ili se u tvrđavu, jednako kao u Medvjed-kulu, ulazilo kroz otvor, koji je bio visoko u zidu, bliže jugoistočnom tornju. To je mjesto naime kasnije razvaljeno, pa su se zbog toga eventualni tragovi mogli lako izbrisati.

Kako ćemo kasnije vidjeti, romanička bifora na južnom zidu jugoistočnog tornja dozvoljava datiranje zida u starije doba nego što je prelaz iz XIV u XV vijek, kako je većinom dosada pokušavano da se datiraju zidovi Jajca na temelju indirektnih i slučajno sačuvanih historijskih podataka (Hrvoje 1396 kao knez Jajca). U prilog starijeg datiranja zidova jajačke tvrđave govori i istovjetnost građe sa zidovima romaničke crkve sv. Luke i arhaične Medvjed-kule.

Kraljevski portal, ako je slobodno da tako nazovemo ova sačuvana vrata sa kraljevskim grbom, služio je sa promet pješaka, a možda i konja. Bio je dvokrilan. Više mu je izlizana desna strana praga (gledajući ka portalu), ali se i na lijevoj polovini vidi trag prometa. Prag je visok 30 cm, a ispred njega bio je pločnik. Portal je otkopan u maju 1957 godine. Do toga doba bio je, valjda od vremena izgradnje tabija, zatrpan do polovice ulaznog otvora, točnije do 120 cm prvobitnog otvora. Otkopom i otkrivanjem donjih dijelova dobiveni su sljedeći podaci: ispred praga stajala je stepenica široka 33 cm, a visoka 14 cm. Od stepenice tekao je manji tarac od neravnih ploča. Na tom je pločniku zatečen kod iskopa sloj garotine i neizgorenog drveta. I pločnik je po svojoj površini bio napečen od te vatre, jednako kao i dovratnici portala, od kojih je naročito lijevi bio vrlo oštećen. Vatra je dakle bila dosta jaka. Iznad ovog, ne odviše debelog sloja uništavanja, slijedio je oko 25 cm debeli sloj pijeska i usitnjene žbuke, očito nepomenteni ostaci zidarske djelatnosti. Bio je to znak koji ukazuje na vršene radove na popravci razorenog grada. Na posto-

¹³ Giuseppe Praga: Documenti intorno ad Andrea Alessi, stampato u Rassegna Marchigiana VIII, nr. 3 1929.

jeci stari prag dozidan je novi visine 35 cm, a na sloj odbačenog morta nabacana je zemlja do visine novog praga, a zatim je na nju postavljen tarac od kamenih pločica zelene boje. Poslije neke velike tragedije u kojoj je tvrđava gorjela, pregradnjom su stvoreni novi uslovi za život. Smanjeni otvor govori da se u tim novim prilikama manje gledalo na sjaj, a više na solidniju zaštitu od napadača. U sloju nabacane zemlje ispod pločnika nađena su između ostalog kamenja i dva fragmenta rebra gotičkog svoda, te kamena topovska kugla promjera 50 cm (si. 10 b i e). Možemo pretpostaviti da je zemlja za ovaj nasip dovučena iz grada.

Godine 1904 Truhelka kaže da portal »do pred nekoliko godina bijaše ... zazidan ...«, pa ga je tek on otvorio. Zatekao je nišu koja mu se činila kao kapela, tj. u njoj je on nazirao banak oltara, a u apsidalnom svodu trag ispalog kamena u obliku križa. Po tome on zaziđivanje vrata stavlja u doba Matije Korvina (str. 50). Vrlo je malo razloga da se Truhelkino mišljenje o postojanju kapele u vrijeme od 1464—1528 prihvati kao sigurna činjenica. U varoši toga doba bilo je crkava, a pretpostavljamo da je i u gradu postojala dvorska kapela. Ukoliko je i nije bilo, mogla se pregradnjom načiniti iz bilo koje prostorije, svakako veće nego što su ta vrata. Uostalom, koji bi razlozi bili da eksponenti kralja Matije u Jajcu sa toliko pijeteta čuvaju uspomenu na Kotromaniće, a izgradnja takve kapele bi to svakako značila. Takva kombinacija C. Truhelke gubi uostalom svoju vrijednost njegovim vlastitim podatkom iz 1894 godine,¹⁴ kad kaže »Das Thor (misli na ovaj portal) wurde kurz nach der Besitznahme durch die osterr.-ungarischen Truppen vermauert«. Kapela je dakle ovdje mogla biti improvizirana 1878 godine za potrebe tadašnje posade, a zazidana u času kada su stvorene pogodnije prilike za vojnu kapelicu na drugom mjestu.

Oko 3 do 3,5 met. ispod portala protezao se zid iz koga su prema portalu iskakale dvije ante (slika 8). Temelji tog zida počivali su na oblim hrastovim gredama, koje su bile položene vodoravno kao osiguranje za čvrst položaj zida koji je nad njima izgrađen. Biće da su to temelji stražarnice, čija je prostorija bila prislonjena uz stari zid upravo iznad portala. Trag sobe te stražarnice još se donedavno očitavao na zidu kao okrečeni pravokutnik. Po Truhelki znamo da je zgrada straže ispred vrata stajala do 1878 godine. U prizemlju je bila od kamena a na spratu od drveta (str. 50). Temelji koje smo 1957 godine otkopali pokazuju da se stražarnica nalazila iznad otkrivenih vrata, tj. kroz stražarnicu se prilazilo kraljevskom portalu, a kroz njega u grad. Ako je stražarnica bila izgrađena u tursko doba, a po gradnji

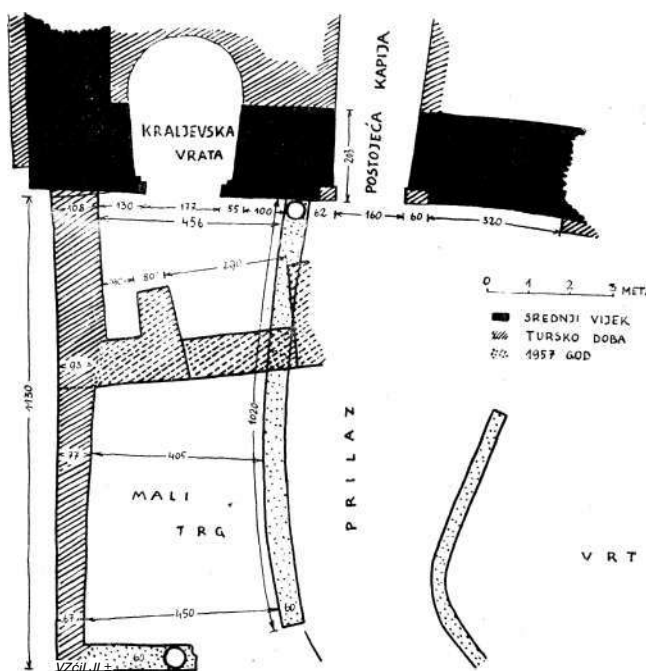

Slika br. 7: Gotički nadvratnik iz sredine XV v., otkriven 1957 g. u nasipu jugoistočnog tornja.

se to može pretpostaviti, onda se teza o ranom zaziđivanju Kraljevskog portala ne može prihvatiti. Dakako da danas više ne možemo mnogo reći o toj zgradi, jer smo bili svjedoci samo njenih temelja. Ni Truhelka nije mogao više mnogo što da kaže, budući da je i on vidio samo temelje koji su virili iz zemlje.¹⁵ Ante koje smo zatekli u prednjem zidu (stražarnice), sigurno su služile za nošenje vrata koja su vodila ka portalu s grbom. Široka vrata (raspod 290 cm) sama po sebi ne bi bila potrebna samo za ulaz u stražarnicu.

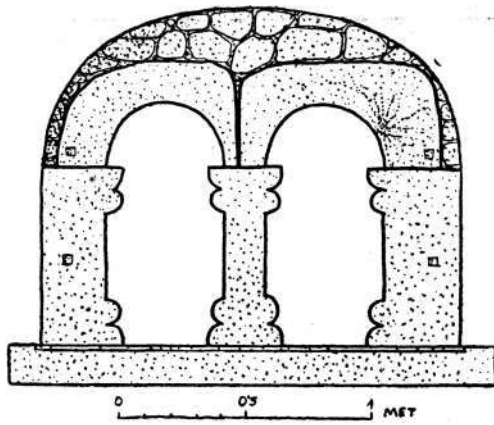
Prostor unutar vrata bio je kasnije zatrpan i zazidan sve do visine od 90 cm iznad prvobitnog praga. Tada je zazidan i prolaz, a nova vrata probijena 3 metra dalje od ovih.

¹⁵ Dr. Ćiro Truhelka: Kraljevski grad Jajce, str. 50.

Slika br. 8: Plan terena ispred ulaza u tvrđavu

¹⁴ WMBH II, str. 88.

Slika br. 9: Romanička bifora u jugoistočnom tornju

Vraćajući se na podatke koje smo dobili arheološkim istraživanjem, možemo pretpostaviti da je požar koji je razorio vrata, bio jedan od ona tri -koja se spominju u jednom jajačkom sidžilu.¹⁶ Odmah poslije požara izvršen je popravak, što zaključujemo pa nerazgrnutom zgarištu. Možda je to onaj popravak što ga izvodi Melik Ahmed-paša poslije požara 1658 godine, a o čemu govori Evlija Čelebija.¹⁷ Sam Evlija ušao je u tvrđavu kroz Kraljevski portal, jer kaže da je poviše vrata vidio »rumi tarihi« čime očito misli na grb Kotromanića. Zatvaranje portala uslijedilo je koncem XVIII ili početkom XIX vijeka, tj. u doba kada su na jajačkoj tvrđavi zasipanjem tornjeva i pojačanjem zidova izgrađene tabije i puškarnice.

Romanička bifora, visoko u zidu jugoistočnog tornja, oživljava priličnu jednoličnost ovog zida. Njena arheološka vrijednost nadmašuje umjetničku, no i kao motiv ona daje južnom zidu posebnu draž. Stupić i dva doprozornika drže lukovima zasvedene otvore (slika 9) koji su, iako relativno maleni, bili osigurani željeznim šipkama. S unutarnje strane prozor se čini kao udubina, u kojoj su s obje strane bile namještene klupe za sjedenje. Raspon niše iznosi 215 cm, a dubina je 117 cm. Profilirani dijelovi izvedeni su od muljike. Zapadni luk razbijen je kuglom iz topova Omerepaše Latasa 1851 god., pa je time — kako je ranije rečeno — određen termin prije koga je izvršeno zasipanje i pregradnja tornja u tabiju, budući da je kugla, probivši luk prozora, zasjela u sloj nasipa.

Zid prozorske niše, a i ostalih zidova te prostorije, bio je u doba upotrebe tornja u svrhu stanovanja u tri navrata premazan krečnom žbukom. Od sva tri premaza srednji je dugo služio kao oličenje prostorije u kojoj se ložilo na otvorenom ognjištu ili u kaminu. Taj namaz, je, naime, od dima potpuno pocrnio. Nevješta ruka je po nje-

¹⁶ Dr. Ćiro Truhelka: Pobirci iz jednog jajačkog sidžila, GZM 1918, str. 157 i dalje.

¹⁷ Evlija Čelebija: Putopis, Sarajevo 1954, str. 230.

mu ucrtavala zgrafite u obliku krugova. Kasnije je on premazan sa oko 2 mm debelom naslagom kreča, koji međutim nije više pocrnio u tolikoj mjeri. Prava je šteta da nam nisu dostajala sredstva za potpuno otkopavanje jugoistočnog tornja, jer mislim da bi njegovo istraživanje bacilo dosta svjetla na život u srednjovjekovnom zamku oko XIII vijeka.

Ne smijemo se zavaravati proromaničkim oblicima prozora, jer oni ne djeluju odviše uvjerljivo kao proizvod vremena u kome je dominirao ovaj stil.

Iako nemamo neposredne osnove za datiranje ovog prozora, mislim da se on može s malim rizikom staviti u XIII ili prvu polovinu XIV vijeka. Budući da on s ostalim zidom čini homogenu masu, to se i najstariji zid jajačke citadele, a to je glavina južnog zida, može približno datirati u ovaj period. Herceg Hrvoje bio je i suviše prisno povezan sa kulturnim centrima u kojima je u njegovo doba gotika bila u punom zamahu. Majstor katakombi, kolikogod primitivan, radi već u punim oblicima oštih lukova. Te činjenice govore da se Hrvoju ne može olako pripisati izgradnja najstarijih sačuvanih dijelova jajačke tvrđave. Oni će svakako biti stariji od vremena u kome se on spominje kao gospodar Jajca.

Rezimirajući, dakle, građevinsku djelatnost na južnom zidu jajačke tvrđave, možemo konstatirati tri faze glavnih zahvata.

Faza I: Gradnja velikog okvirnog zida, možda XIII ili prva polovina XIV stoljeća.

Kao vezivo upotrijebljen mort od čistog kreča.

Faza Ia: Pregradnja s umetanjem Kraljevskih vrata, prva pol. XV v. možda 1430—1440 g.

Faza II: Velika rušenja i hitni popravci 1464—1528 god. U gradu se između 1510 i 1528 gradi velika i bogato ukrašena građevina u kasnogotičkom stilu, u oblicima koji su uobičajeni u krajevima sjeverno od Bosne, u Hrvatskoj, Mađarskoj i Austriji. Fragmenti doprozornika ili dovratnika čuvaju se u zbirci Franjevačkog samostana.

Faza III: Potporni zidovi, kratko poslije 1628 g. Fina obrada kamena, a kao vezivo sredstvo upotrijebljen kreč sa primjesom tucane opeke.

Faza IIIa: Kruništa s puškarnicama, druga faza potpornih zidova i tabije, konac XVIII ili početak XIX stoljeća. Vezivo sredstvo vrlo sive boje, spravljeno od kreča i mnogo pijeska, djelimično krupnog zrna.

Danas dakako već možemo govoriti i o četvrtoj fazi, koju čine krpeljenja i konzervatorski zahvati u novije doba.

Osim toga, postoje na više mjesta u Jajcu ostaci zidova, prema kojima se može zaključiti da je ovdje u doba kasne antike postojao refugij. Na južnom zidu nema tragova te građevine, pa stoga ti ostaci nisu uzeti ovdje u obzir.

Prilikom konzervatorskih zahvata, u zidu i u nasipu pred zidom, nađeni su slijedeći predmeti:

1. Željezni vršak strelice, zaboden u sedru starog zida (sl. 10a). Mjesto nalaza označeno brojem 1 na slici br. 2. Ovaj nalaz slikovito potsjeća na podatak iz akta ekstradicije građana Griča od strane zagrebačkog biskupa 1397 godine.¹⁸ Tekst optužbe biskupa glasi između ostalog: »... sasušće na nju (misli katedralu) svu silu strijela, od kojih neke ostadoše zabodene na samoj crkvi, pa su ondje i sada...«.

Tako nešto slično dogodilo se eto i ovdje u Jajcu. Predmet se, s obzirom na već izloženi historijat jajačkih zidova i činjenica u poznavanju historije naoružanja, mogao naći dakako samo u zidu faze I, a da ipak ne doprinosi rješenju problema užeg datiranja ovog zida.

KONZERVATORSKI ZAHVAT

Otkako se od osamdesetih godina XIX vijeka vodi konzervatorska evidencija o jajačkom gradu, na južnom zidu nisu vršeni popravci narušenih dijelova. Lice zida je na više mjesta bilo vrlo rahlo, kamenje mjestimično poispadalo, a na dijelu iznad podzida kod spoja starog i popravljenog dijela, zid se na obje strane već bio toliko otpučio, da se svakog časa mogao očekivati njegov prolom. To je otpučivanje pospješio (ukoliko nije možda i prouzrokovao) udarac željezne kugle iz topova Omere-paše Latasa 1851 godine. Žbuka je naročito bila izlokana između kamenja starog lica jugoistočnog tornja. Kao što je prije spomenuto, Kraljevski portal bio je zatrpan do razine praga novijih vrata. Gornji dijelovi zida iznad portala bili su vrlo rahli, a spojnice između fasadnog kamenja na velikoj površini gotovo sasvim izaprane.

Portal je nosio nekoliko oštećenja od pogodaka topovskih zrna na zapadnom, lijevom dijelu timpanona, a od novijeg vremena i udarac između grba i desnog stupića. U starije doba je iza potiljka glave okrunjenog viteza izdubljena jama, možda za ležište grede građevine koja je stajala ispred vrata. Lice viteškog oklopa je odbijeno. Troprut okvira bio je većim dijelom polomljen. Prsobrani su bili zazidani, ali su se dva zapadna dobro raspoznavala, i razlučivala od ostale mase zida. Treći prsobran i treći otvor do njega bili su većim dijelom obrušeni, no u osnovi još uvijek jasno ocrtni. Puškarnice na zapadnom uglu bile su dijelom obrušene, a na jugoistočnom tornju primjećivala se samo njihova donja gradnja, dok zubaca nije više bilo. Bifora na tornju bila je zazidana.

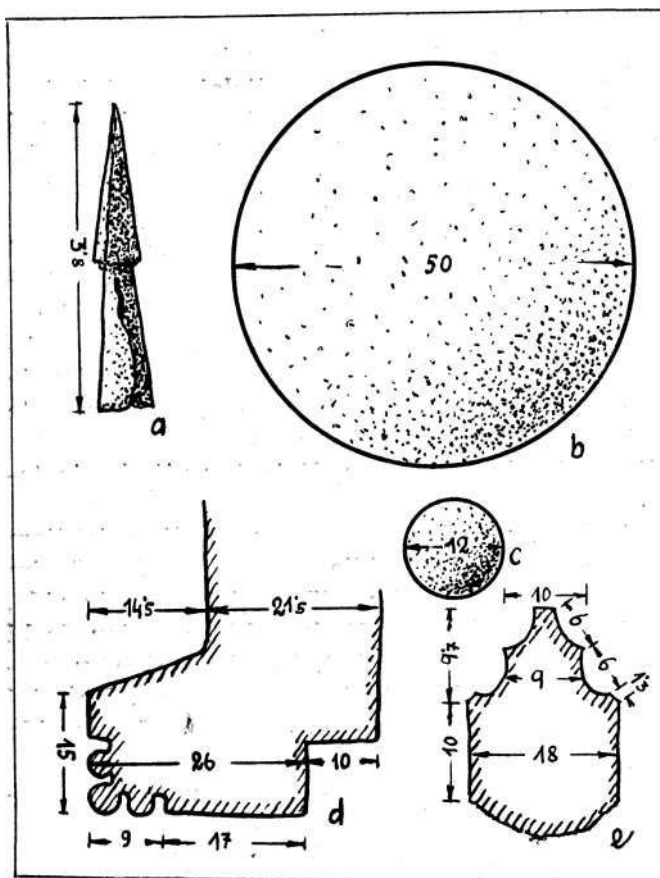
2. Kamena topovska kugla promjera oko 12 cm, ugrađena u pregrađeni zid. Mjesto je na slici 2 označeno sa br. 2.

3. Polovina kamene kugle iste veličine u nasipu ispred Kraljevskog portala (sl. 10c).

4. Kamena topovska kugla promjera 50 cm. nađena u nasipu zemlje ispred Kraljevskog portala (sl. 10b), a sada postavljena na zid između vrata.

5. Pored kugle zatečena su još i dva fragmenta rebara gotičkog svoda (slika 10e).

6. Dvije željezne kugle iz topova Omer-paše Latasa. Jedna je probila romantičku biforu na jugoistočnom zidu, a druga se zabila u srednji pregrađeni zid (mjesto br. 3 na slici br. 2). Polovina kamene kugle pod br. 3, ugrađena je kod konzervacije na mjesto gdje je nađena kugla iz Omer-pašinih topova (sl. 2, mjesto br. 3).

Slika br. 10: Arheološki nalazi u vezi sa konzervatorskim radovima na južnom zidu: a) vršak strelice, zaboden u zidu (slika 2, mjesto 1); b i c) kamene topovske kugle iz nasipa ispred ulaza u tvrđavu; d) presjek nadvratnika Kraljevskog portala; e) presjek rebara gotičkog svoda, otkrivenog u nasipu ispred ulaza.

¹⁸ Dr. J. Sidak: Historijska čitanka, Zagreb 1952, str. 74.

mogla porušiti. Podzid prilaza puta bio je tek mjestimično donekle povezan, dok je većim dijelom stajao još samo kao naslagana suhozidina. Postojala je opasnost da se kod jačeg odmrzavanja ili jake ljetne kiše provali i sruši na kuće ispod grada.

Konzervatorskim zahvatom trebalo je još više izvući na vidjelo dokumentarnu vrijednost zidnih detalja iz najstarijeg vremena (sl. 11). Realne mogućnosti su postojale, budući da su najstarije gradnje bile velikih razmjera, pa nisu u kasnijim akcijama prekrivene monumentalnijom arhitekturom. Poduzeti radovi bili su u suštini strogo konzervatorski. Drugim riječima: na zidu nisu izvršene gradnje i dopune za koje više nije bilo osnove. Time prvenstveno mislim na prsobrane koji kod svojedobne obnove srednjeg dijela zida, vjerojato razorenog 1464 ili 1501 godine, nisu više bili izgrađeni.

Srednji dio zida ima nesumnjivu dokumentarnu vrijednost, onakav kako je na brzinu bio izgrađen. Bolje nego ma koji drugi zid, on ilustrira teško stanje Jajca u krizi od 1463 do 1528 godine. Postavljanje prsobrana na njegovo krunište u okviru konzervatorskog zahvata, predstavljalo bi arheološku neistinu, a potrebe uljepšavanja na taj način nije bilo.

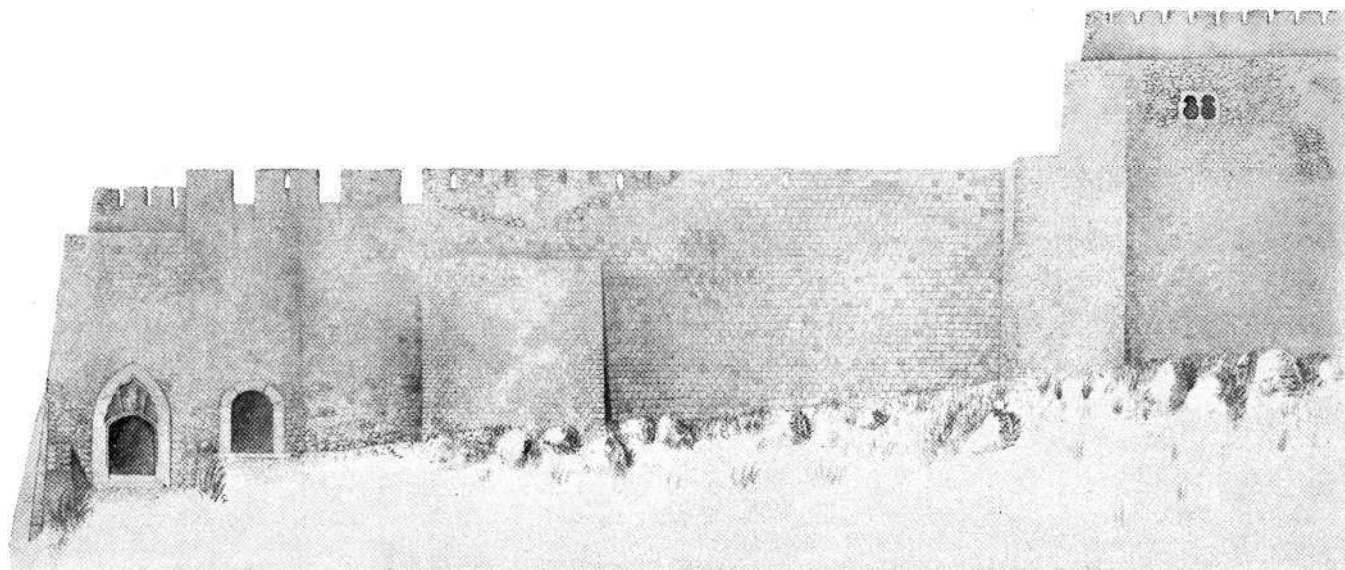
Kod konzervatorskog zahvata je prije svega izvršeno žbukanje spojnica na cijeloj površini zida. Donji, kao i neki drugi statički ugroženi dijelovi zida, žbukani su betonskom smjesom 1:3. Za ostale spojnice upotrebljen je produžni mort 1:2:5. Na nekim dijelovima je lice spojnica posuto prahom od istucane sedre, a jedan dio iznad i oko Kraljevskog portala naknadno je poprskan cementnim mlijekom sa primjesom praha od sedre. U oba postupka išlo se za kolorističkim efektima. Sedreni prah nije sposoban za spravljanje betonske smjese, pa se stoga u slučajevima gdje se tražila čvrstoća konstrukcije beton spravlja od pijeska iz okolice Jezera. Boja tog pijeska je tamnija nego što bi bilo poželjno, pa se naknadnim postupkom površina morala prevući svjetlijom masom. Ona koja je bila ožbukana produženim mortom, bolje se prilagodila općem izgledu zida, pa je posip sedrenim pijeskom bio dovoljan da bi se postigao željeni efekat. Površina zida u području portala bila je i inače nemirna. Na njoj se vidljivo ocrtavao pravokutnik okrečenog zida nekadašnje stražarnice, koja se nalazila iznad portala. Odvaljeni dio zapadnog ugla zida neuredno je zakrpljen, a i oko samog portala izgleda da su vršena sitnija krpljenja. Kada je uz sve ovo izvršeno i žbukanje spojnica, zid je postao vrlo šaren, koloristički neujednačen, i to upravo na mjestu koje je bilo najviše izloženo pogledu. Prskanjem površine smjesom sedrenog praha i cementnog mlijeka dobivena je ujednačena svjetla sivkastosmeđa površina.

U svom unutrašnjem dijelu portal je betonskom smjesom učvršćen i povezan sa zidom od koga se bio otpučio. U svježju površinu betonske mase utisnuta je veća količina usitnjene sedre, pa je dobivena površina vrlo slična muljici iz okolice Jajca, od čega je portal inače napravljen. Uspjeh na unutrašnjem dijelu portala otvorio nam je mogućnost da na isti način obnovimo lice portala.

Budući da je lijevi dovratnik bio teško oštećen u nekom velikom požaru, to su njegove napukline nalivene gustim cementnim mlijekom do te mjere da su se ispunile betonskom masom. Zatim je površina oba dovratnika finim betonom zacijeljena na svim oštećenjima i tako dotjerana u stanje kako je bolje odgovaralo ambijentu. Svježja površina i ovdje je zasuta usitnjenom sedrom, i zaglađena mistrijom. Tako dobivena površina vrlo je slična originalnom kamenu od koga je izveden portal. Oštećenja što su ih na timpanonu portala ostavili puščani metci i vjerojatno kanonada Omer-paše Latasa, također su zacjeljena na način kao i kod dovratnika. Podizanje timpanona i uspravljanje lijevog dovratnika nisu učinjeni, jer taj zahvat ne bi dao rezultate koji bi bili vrijedni utrošenog truda. Portal je dakle ostavljen u svojoj zatečenoj krivini. Ta mana je posebnim zahvatom umanjena do te mjere da se jedva i primijeti. Naime, kod oba dovratnika potpuno je obnovljen ugao sa troprutom, dok to nije učinjeno na troprutu timpanona. Obnovljeni troprut lijevog dovratnika svojim svjetlosnim efektima sada odlično prelazi u svjetlosne efekte krnjeg tropruta na timpanonu, tako da uopće uzevši ne pada u oči faktična visinska razlika između njih.

Timpanonu je manjkao okvir, što se dobro zapaža na snimcima stanja prije konzervacije. Kako je izgledao taj okvir, to se arheološkim putem nije moglo istražiti i ustanoviti, a historija umjetnosti nije tu mogla mnogo da kaže, jer majstor portala nije stvarao striktno po receptima poznatih shema gotičke umjetnosti. Problem je riješen tako da je žbukom premazan dio zida kojim je zazidan otvor između portala i starog zida. O tome je već rečeno. Linija spoja starog otvora i dozide, tekla je upravo vanjskom širinom dovratnika, a nad portalom je činila luk paralelan s timpanonom. I ta je površina nakon premaza zasićena usitnjenom sedrom na način kako je prije rečeno. Tako je portal uokviren i izvučen iz ostale mase zida, a njegovo ležište u zidu je učvršćeno.

Romanička bifora otkopana je s unutrašnje strane tornja, te tako učinjena pristupačnom. Kako je ranije spomenuto/željezna kugla iz topova Omer-paše probila je zapadni dio luka zapadnog otvora. Luk je bio izveden u jednom komadu, pa je probijanjem kugle stvoreno zvjezdasto polje pukotina, no sve je ipak ostalo nepomaknuto iz prvobitnog položaja. I ovdje smo pokušali da se betonska zakrpa uvuče što je moguće dublje u

Slika br. 11: Dio južnog zida jajačke tvrđave nakon konzervacije 1957 g.

pukotine. Sitni dijelovi pukotina nisu zasićeni cementnim mlijekom, jer luk ne nosi veliki teret, pa je betonska zakrpa s premazom sedrenog praha bila dovoljna da se postigne potrebna tvrdoća mase i uredan izgled prozora. Pukotine na spojevima prozora i zida bile su vrlo malene, a zasićene su masom žitkog betona. Zbog toga što okvir ovog prozora većim dijelom leži u vanjskom platnu zida čije su spojnice (fuge) bile već gotovo sasvim izaprane, žbukanje zida (spojnice) u širokom području oko prozora izvedeno je u betonskoj smjesi.

Drugi zahvati na prozoru nisu vršeni, budući da njegovo konačno uređenje ovisi o rezultatima daljeg iskopavanja nasipa u tornju.

Prsobrani su izvučeni i uređeni samo na mjestima gdje su ostali sačuvani, a obrađeni su do visine koja je zatečena u doba konzervatorskog zahvata. Istina je da je na zidu poviše Banjalučke («Papaz») kapije ostao sačuvan dugačak potez prsobrana iz istog doba, pa se prema njima moglo pristupiti i restauraciji manjkavih dijelova onih na južnom zidu. To bi ipak bio rizičan posao, jer se kod pripreme programa konzervatorskog zahvata nije imao u vidu nalaz tih prsobrana, pa stoga nije ta materija ni bila proučena, niti se prema tome u času izvođenja radova imao u rukama plan njihove obnove. Upravo zbog toga pomankanja, izvođači su u odsutnosti konzervatora ostavili uski otvor na dva susjedna prsobrana, iako ga je vjerovatno imao samo svaki drugi. Do toga je došlo budući da je istočni od ta dva prsobrana zatečen u razorenom stanju, upravo u visini donjeg dijela tih otvora, pa radnicima nije bilo potpuno jasno kako će postupiti. Kada se bude pružila prilika, ovaj će se otvor morati ponovno da zazida.

Puškarnice su obnovljene u cjelini. Za to se ukazala praktično potreba, budući da one sada služe kao ograda za osobe koje se kreću po gradu. Usto treba naglasiti da je njihova arheološka vrijednost vrlo malena, dok je figurativni efekat velik. Njihova je obnova izvedena u produžnom mortu. Budući da se na jugoistočnom tornju nisu više sačuvali zupci puškarnica, obnova je izvršena po uzoru na sačuvane puškarnice na zapadnom zidu.

Budući da je Kraljevski portal položen mnogo niže od postojećeg ulaza u tvrđavu, to se prilaz morao sada preurediti u prilikama koje su stvorene njihovim otkopavanjem. Između starog i novog ulaza podignut je zid, jer se tako mogao najekonomičnije iskoristiti i po sebi uzak prostor na prilazu u grad. Zid je izgrađen samo do visine pristupnog puta ka gradu, tako da je do maksimuma otvorena mogućnost promatranja portala i iz veće daljine. U vrh zida stavljena je velika kamena topovska kugla, kao malo vizuelno razigravanje na prelazu od relativno bogato modeliranih vrata sa grbom ka vrlo jednostavnoj kapiji iz novijeg vremena. To je bila jedina mogućnost da se ublaži suviše velika razlika u opremi obaju vrata.

Vanjski potporni zid prilaza Kraljevskim vratima ponovno je učvršćen produženim mortom, a ponegdje i betonskom masom. Njihova je visina zadržana samo u najnužnijoj mjeri, tako da se danas može koristiti i za sjedenje. Njegovim snižavanjem postignuto je da se plastika portala može vidjeti i iz donjih dijelova grada.

Bilo je prijedloga da se ponovo zazida kapija iz turskog doba, a stvori mogućnost prolaza u tvrđavu kroz vrata sa grbom. Takva pregradnja mogla bi se izvesti, ali postoji opasnost da se reak-

tivizacijom portala, njemu ipak vremenom učini šteta. S vremena na vrijeme postoji potreba da se sa konjskim zapregama ulazi u grad, a to kroz portal nije moguće učiniti. Prometom, pa makar on bio i samo pješački, štetili bi se dovratnici koji nisu toliko čvrsti da bi se sačuvali od daljeg raspadanja.

Naglašavanjem portala u umrtvljenom prostoru, mislim da je najbolje rješenje u ovom momentu. Prostor ispred portala treba da ostane pra-

zan, da na taj način ne bi apsorbirao pažnju posjetioca koji treba da gleda plastiku okvira vrata. Mali trg uokviren je sa tri strane grubim, gotovo nepravilno povučenim zidovima, da bi se na taj način, što je moguće više, ublažile sve nepravilnosti i rustičnost zidne mase oko portala, pa i samog portala. Tako je stvoren ambijent u kome portal djeluje dovoljno uredno i relativno reprezentativno, bez obzira na sva oštećenja koja je pretrpio u toku nekoliko vjekova svoga postojanja.

DIE SÜDWAND DER ZITADELLE IN JAJCE

Durch Forschungs- und Konservierungsarbeiten werden heute viele Reste mittelalterlicher Architektur entdeckt und der Öffentlichkeit zugänglich gemacht. Solch Arbeiten wurden in den letzten Jahren an mehreren Stellen der alten Burg von Jajce durchgeführt. Hier werden die Probleme der Südwand besprochen.

Ehe mit den Konservierungsarbeiten begonnen wurde, ist eine ausführliche archaologische und kunstgeschichtliche Analyse des Mauerwerkes und seiner verzierten Teile ausgeführt worden, sowie auch eine Synchronisierung mit den historischen Quellen, die über die Stadt sprechen.

Die Bautätigkeit auf der Burg Jajce kann in drei Phasen eingeteilt werden: I. Die Zeit bis zum Jahre 1463, II. die Periode der grossen Zerstörungen und oberflächlichen Ausbesserungen, jedoch auch Tätigkeit an einem repräsentativen Gebäude im spätgotischen Stil (1463—1528), und III. die Zeit von 1528 bis zum Anfang des XIX Jahrhunderts, in der die Stützmauer und Zinnen mit kleinen Schiesscharten ausgebaut wurden.

Besondere Aufmerksamkeit wurde den Resten aus der ersten Periode gewidmet, da solche Monumente in Bosnien seltener vorkommen. Das Doppelfenster in der Südwand des Südostturmes zeigt romanische Formen, was jedoch nicht einwandfrei zum Datieren der ganzen Mauer verwendet werden darf, da hier eine Formverspatung nicht ausgeschlossen ist. Das jetzige Portal scheint später in die fertige Mauer

eingefügt worden zu sein. Es kann daher angenommen werden dass das ursprüngliche Portal also der Vorgänger des jetzigen, mit dem Doppelfenster im Bergfrid (Südostturm) stilistisch verwandt sein könnte. Das jetzige Portal ist im gotischen Stil, aber von einem einheimischen Meister ausgeführt, und hat den Anschein dass es aus derselben Werkstatt stammt, welche die unterirdische Kirche, die sogenannten Katakomben erbaut hatte. Auf Grund des Wappens Herzogs Hrvoje Vukčić in den Katakomben, und der eigenartigen Form des Königswappens am Portal kann das Wirken dieser Werkstatt in die erste Hälfte des XV Jahrhunderts gesetzt werden.

Durch die Konservierungsarbeiten wurde vor allem das Königsportal am Eingang in die Zitadelle von einer 1,5 Meter hohen Schuttanhaftung befreit. Dann ist das romanische Doppelfenster am Bergfrid freigelegt worden, und am Mauerfirst wurde die ursprüngliche Brustwehr erneuert, die man noch in der Mauer wahrnehmen konnte, nachdem sie in türkischer Zeit durch Verbauung verstärkt worden war. Die Fassadenfugen wurden mit Zementmörtel ausgefüllt, und auf die frische Unterlage Tuffstaub eingedrückt, um auf diese Weise eine passende koloristische Harmonie des erneuerten Mauerwerks zu erreichen.

Schliesslich wurde auch der Zugang zum Portal in Ordnung gebracht, wobei streng darauf geachtet wurde dass er seiner Umgebung angepasst werde, und gleichzeitig den ästhetischen Effekt der Architektur

ŠEFIK BEŠLAGIĆ:

UREĐENJE NEKROPOLE STEĆAKA U BOLJUNIMA

1 - OSNOVNI PODACI O NEKROPOLI, NJENO STANJE I POTREBA KONZERVATORSKE INTERVENCIJE

Boljuni su zaselak Bjelojevića, većeg naselja koje se prostire u jugozapadnom kraju opštine Stolac, u Hercegovini. Pristup Boljunima je odskora omogućen novom cestom od Stoca prema Hutovu Blatu. Na petnaestom kilometru od te ceste se odvaja seoski put kojim se za desetak minuta pješice dođe u Boljune. Ukraj malog polja, odmah ispod seoskih kuća, na samome putu Boljuni—Hutovo i pored njega, situirana je nekropola sa 269 stećaka raznovrsnih oblika (Prilaže se skica nekropole). Iz priložene skice vidi se da su stećci ove nekropole raspoređeni u dvije grupe. Po osnovnim oblicima ovdje je ovakvo brojno stanje: 76 ploča, 176 sanduka, 14 sljemenjaka i 3 krsta sa pločama. Svi spomenici Boljuna orijentirani su po liniji zapad-istok. Osim toga, veoma su uočljivi redovi grobova i nadgrobnih kamenova po liniji sjever-jug. To su, uostalom, karakteristike većine spomenika ove vrste u Bosni i Hercegovini. Na ovoj nekropoli ima relativno veliki broj ukrašenih spomenika. Ukupan broj ukrašenih (računajući krstove zajedno sa njihovim pločama) spomenika iznosi 92, ili 34%. Pored toga, ovdje ima 19 spomenika sa natpisima u starobosanskoj ćirilici. Ovi natpisi, kao rijetke pojave na stećcima, još krajem prošloga vijeka su privukli pažnju arheologa. Tako je došlo do objavljivanja 11 natpisa sa ove nekropole. Ostali natpisi nisu bili uočeni sve do danas. Drugim osobinama ove nekropole nije pridavana pažnja, niti se ko bavio njenim proučavanjem. Tek se po planu Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH nedavno pristupilo stručnoj evidenciji stećaka stolačkog kraja, kojem su obuhvaćeni i Boljuni. Tako sam ja terenske poslove obavio ljeti 1957 i 1958 godine i došao do tačnih podataka, do pravog stanja nekropole i do konstatacije o punoj vrijednosti ovih stećaka.

Zatečeno stanje nekropole bilo je vrlo teško. Kroz istočnu grupu stećaka prolazio je seoski put

prema Hutovu Blatu. Put je ograđen dosta visokim suhozidom, a djelomično i živom ogradom, jer su odmah do nekropole njive koje se obrađuju. U zid je ugrađeno nekoliko stećaka, a preko nekih su navaljene gomile kamenja i trnja. Ispod same nekropole nalazi se »grčki« bunar Neveš. Za punjenje ovoga bunara vodom od najveće važnosti su jesenske kiše. Tada se sa kosog zemljišta kišnica slijeva na put i kanalima između stećaka prolazi sve do bunara. Zbog toga su mnogi stećci podlokani i nagnuti. Kako Boljuni nemaju žive vode, to je ovaj put do Neveša naročito mnogo korišćen. Oko bunara se poji stoka i peru se haljine. Stoka se zadržava oko stećaka, a vatre za otkuhavanje hlajina lože se uz same stećke. Zbog toga je krajnji istočni dio nekropole poremećen. Neki su stećci prevraljeni, neki su skliznuli sa svoga ležišta, neki su opet nagnuti, djelomično utonuli u zemlju, ili su pomaknuti sa svog prvobitnog mjesta. Nekoliko ih je znatno okrnjeno, ima ih napuklih i počađalih ili na drugi način oštećenih. Ostali dio ove grupe je u ogradi i u njivi iza ograde. Taj dio je znatno zarastao u trnovito grmlje i svakovrstan korov. Osim toga, veliki broj stećaka je zasut kamenjem koje je u dugom vremenu sakupljeno sa susjednih ziratnih parcela, zatim nanosima zemlje i ostacima ostarijelih stabala. Znatno broj vidljivih stećaka je oštećen, nagnut je ili utonuo u zemlju. Druga (zapadna) grupa stećaka zarasla je ne samo u grmlje nego u čitavu šumu stabala tako da se mnogi stećci uopšte ne vide, a usljed stabala su nagnuti i zatrpani. Mnogim od njih se ne može uopšte prići. Decenijama i stoljećima se ta šuma gojila i mještani su je povremeno sjeckali i koristili za obradu i ogrev. Stara i kvrgava stabla su ostajala, starila i trunula. Ona pošteđena su se lijepo razvila i razgranala. I izvjestan broj stećaka ove grupe je zatrpan zemljom i kamenjem. Sva tri spomenika u obliku krstova, koja se nalaze u ovoj

grupi, prevaljena su a jedan od njih, i to baš onaj sa natpisom, još je i prelomljen na dva komada.

Ovakvo stanje nekropole je nedolično, a ono, osim toga, i dalje ozbiljno ugrožava spomenike. Dosadašnjim proučavanjem moglo se ustanoviti da nekropola u Boljunima svojim brojem stećaka, njihovim niteresantnim oblicima, naročito ukrasima, kojima ona obiluje, te relativno velikim brojem natpisa, pruža vrijedne istoriske podatke i bogat likovni materijal. Po svojim likovnim oso-

binama Boljuni spadaju među dvije-tri najinteresantnije nekropole, a po natpisima oni zauzimaju najznačajnije mjesto u Bosni i Hercegovini. Sve te činjenice diktiraju hitnu intervenciju konzervatora da se ovako značajni spomenici zaštite i osposobe za korišćenje u naučne i vaspitne svrhe. Radi toga je Zavod za zaštitu spomenika kulture i odlučio da pristupi konzerviranju i prezentiranju ove nekropole.

2 — KAKO JE ZAMIŠLJEN KONZERVATORSKI ZAHVAT

Trebalo je najprije stvoriti neku vrstu programa i projekta uređenja Boljuna. Svrha nam je, čini mi se, sasvim jasna: otkloniti sve opasnosti da stećci dalje ne stradavaju, osposobiti ih za što duži život, zatim stvoriti uslove da stručnjaci mogu pristupiti spomenicima i proučavati ih, te omogućiti pristup i razgledanje širim slojevima građana, naročito školskoj i radničkoj omladini, da ih ona kao spomenike naše narodne kulture upoznaju i shvate. Ali, kako to postići, nije baš jednostavna stvar. Iskustva u konzervatorskim poslovima na ovoj vrsti spomenika su nam vrlo malena, skoro bi se moglo reći da ih uopšte nemamo, finansijska sredstva su nam vrlo skromna, o čemu se mora voditi računa, a ima i poteškoća druge naravi. Ipak se došlo do izvjesnog projekta, koji nam se, s obzirom na okolnosti, čini prihvatljivim. On je, prije svega, odraz stanja i potrebe samih ugroženih spomenika, zatim odraz toga našeg malog iskustva, a onda i želje da se na ovom primjeru osposobimo za dalje slične radove.

Iznijeću u kratkim potezima zamisao našeg projekta.

Prije svega je potrebno riješiti jedno pitanje. Zemljište na kome se nalazi nekropola je državni erar, što se vidi iz starih katastarskih karata. Međutim, ono je od strane stanovnika Boljuna već davno uzurpirano i danas se općenito smatra privatnim vlasništvom. U vezi s tim postavlja se pitanje nesmetanog pristupa na zemljište i obavljanja ma kakvih radova na njemu. U rješavanju toga pitanja predložena je eksproprijacija najnužnijeg dijela zemljišta. Zemljište na kome su stećci, zatim ono između dviju grupa stećaka, te pojas od 3 m širine oko nekropole trebalo bi proglasiti opštenarodnom imovinom.

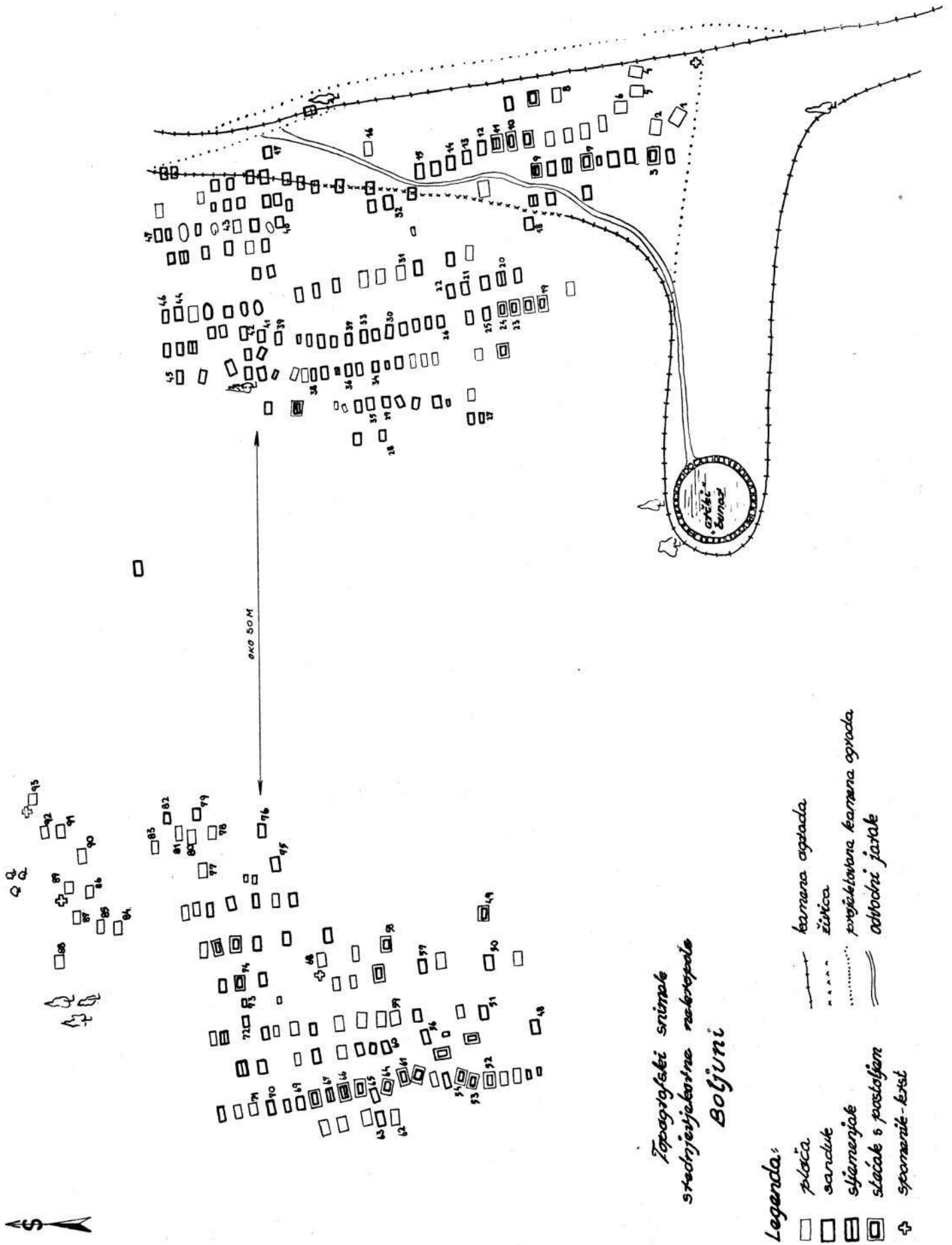
Sami radovi na nekropoli predviđeni su u četiri etape.

Prva etapa se sastoji u tome da se iskrči svo rastinje između stećaka koje smeta, naročito trnovito grmlje. Tu se misli i na vađenje korijenja da grmlje opet ne izbije iz zemlje. Poneki niži grm, naročito lijepo oblikovan i onaj koji cvjeta, kao, napr., divlja ruža, zamislili smo da ostavimo,

kako stećci ne bi sasvim ogoljeli. Od drveća ostaviti samo ona stabla koja su zdrava, lijepo razvijena, sa krošnjama. Hlad tih stabala u ljetnim vrućim danima dobro će doći posjetiocima, čuvaće stećke od prevelikog hercegovačkog sunca i davće nekropoli ugodan štimung. Sva ostala stabla, naročito kvrgava i trula treba isjeći i ukloniti. Brojne panjeve i klade koje danas leže u zapadnom kraju nekropole također moramo ukloniti. Pri odlučivanju šta od rastinja ostaviti, voditi računa o tom da se posjetiocima ostavi vidljivost radi razgledanja i fotografisanja.

Paralelno sa ovim radovima predviđeno je da se obavi uklanjanje kamenja, drvla i zemlje koji se nalaze na samim stećcima, kako bi se barem njihove gornje (vodoravne) strane otkrile i bile vidljive.

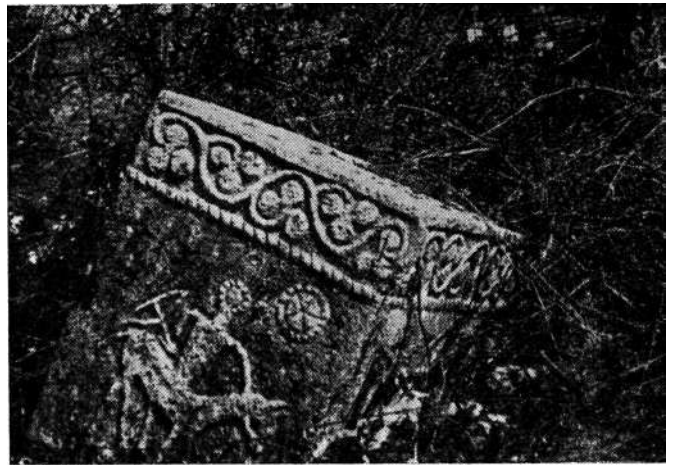
Druga etapa radova bi se sastojala u ispravljanju prevrnutih stećaka, kao i onih nagnutih, i u njihovom postavljanju na prvobitna mjesta (gdje se to sigurno zna), zatim u izdizanju utonulih stećaka na njihovu pravu visinu, te u odgrtanju nasute zemlje ili kamenja na bočne i čeone strane stećaka, kako bi i one bile vidljive. (Kod ovih poslova moraju se koristiti radnici vješti poslovima sa kamenom, koji će se služiti autodizalicama i drugim savremenim alatkama). U tu svrhu predviđeno je da se naročito obave poslovi na sljedećim važnijim spomenicima: spomenik broj 1 — pomaknuti na svoje ležište i učvrstiti ga; spom. br. 2, dio koji je odbijen, odnosno otkinut, pripojiti matičnom dijelu; spom. br. 3, istočni kraj podzidati, a oboreni stećak podići na njegovo ležište; spom. koji leži iza broja 3 podzidati sa istočne strane i slijedeći iza ovoga također; spom. br. 4 podići sa istočne strane; spom. br. 7 pomaknuti na sredinu njegovog postamenta; spom. koji leži istočno od gornjeg, a koji je skliznuo sa svog mjesta, pomaknuti prema zapadu i zakrenuti prema dva susjedna sa sjeverne strane, a ova dva malo podzidati da se izravnaју; spom. br. 9, dječiji sljemenjak, ispraviti u prirodni položaj; spom. koji leži istočno od br. 9, sanduk, otkopati istočnu stranu i malo podići; spom. br. 11, koji je skliznuo podići

Sl. 1. Skica nekropole u Boljunima.

na njegovo postolje; spom. br. 12, podići u prirodni položaj, a postolje mu čvrsto uglaviti (podzidati); spom. br. 13, isto kao gornji, samo ga još povući prema istoku da stane u red sa drugima; spom. br. 14 malo izravnati, a spomenik iza njega, sanduk, isto tako; spom. br. 15 malo izravnati kao i gornji; spom. iza broja 15, sanduk, u ogradi, izravnati; spom. iza broja 16, sanduke, njih 5 na broju, u ogradi, izravnati, što znači malo podići i podzidati kamenjem; sanduk u istočnom zidu između broja 16 i 17 povući prema zapadu u red sa spomenicima br. 16 i 17, jer će preko sadašnjeg njegovog mjesta ići novi put; spom. br. 18 očistiti; spom. 19, sanduk do prethodnog te brojeve 23 i 24 očistiti zemlju do njihovih podnožja; spom. br. 20 podići nešto u vis i podzidati; spom. br. 21 ispraviti; spom. koji se nalazi poviše broja 26 i tri iza ovoga ispraviti, naročito br. 30; spom. br. 29, 28, 35, 38, 40, 41, ispraviti; spom. koji se nalazi lijevo do br. 41, kraj stabla, ispraviti; spom. br. 45 osloboditi zemlje sa svih strana; niz spomenika po sjevernom rubu nekropole očistiti od zemlje, a teren oko onih na sjeveristočnom uglu nivelirati; spom. 49 ispraviti (možda potkopati sa zap. strane ili uzvući gore među ostale); spom. do njega s gornje strane, što je slomljen, sastaviti; spom. br. 52 ispraviti (skliznuo); spom. br. 54 navući na njegovo ležište; spom. koji leži iza njega podići; spom. br. 57 izdići u vis za 30 cm i podzidati; spom. koji leži ispred ovoga podići (izravnati); spom. br. 62 osloboditi zemlje; spom. br. 67 ispraviti; spom. 68, krst, ispraviti i učvrstiti u njegovom ležištu; spom. 89, krst V. Vukovića, sastaviti (dva komada) ispraviti i učvrstiti u njegovom ležištu; spom. 93, krst, ispraviti i učvrstiti u njegovom ležištu.

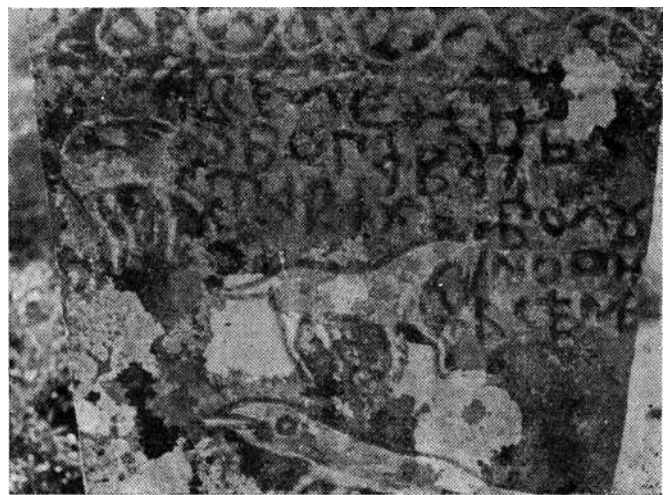
U trećoj etapi predviđeno je da se put koji vodi kroz istočnu grupu stećaka pomakne za 3 m istočno i tako izvrši devijacija na račun obradivog zemljišta. Sadašnji zid na istočnoj strani puta bi ostao na svome mjestu s tim što bi na dva mjesta, na sjevernom i južnom kraju nekropole, bio otvoren za prolaz novoga puta. Novi komad suhozida dužine od oko 65 m bio bi istovremeno i ograda obradive parcele na istočnoj strani nekropole. Prema grubom proračunu, u tu svrhu bi se moralo uzeti oko 140 m² obradive površine. Istovremeno je potrebno da se ukloni sadašnja kamena ograda sa zapadne strane puta kako bi stećci čitave prve grupe bili povezani. Krajnji istočni dio nekropole, onaj koji je danas na samome putu, mora se sa sjeverne i sa južne strane zatvoriti kamenom ogradom. To će ustvari biti pomicanje i ispravljanje ograde njive koja se nalazi zapadno od puta, tj. spajanje te ograde sa postojećim zidom istočno od današnjeg puta. Materijal ograde koja se uklanja može se upotrijebiti u ovu, sjevernu i južnu ogradu. Tim zahvatom se najracionalnije postupa: štedi kamen, što manje oduzima obradivog zemljišta i, što je od vitalnog interesa

Sl. br. 2. Jedan vrlo zanimljiv visoki sanduk zapadne grupe je nagnut, djelomično je utonuo u zemlju i djelomično se samo vidi iz još neolistale šume.

Sl. br. 3. Jedan od najznačajnijih stećaka, spomenik Taraha Boljunovića, u istočnoj grupi, pun je lišajeva i Pjega.

Sl. br. 4. Detalj zapadne čeone strane stećka Taraha Boljunovića.

za selo, ponovno povezuje put sa vodom a oko vode se ostavlja dovoljno prostora za stoku i pranje haljina.

U okviru ove etape radova predviđa se regulisanje slijevanja kišnice u bunar. Neveš voda je od presudnog značaja za naselje i mora se ostaviti za korištenje. Za punjenje toga bunara najviše dolazi u obzir jesenska kišnica koja se potočićima kroz nekropolu probija i salijeva u bunar. Dosađajna praksa se sastojala u tome da se svake jeseni kroz nekropolu provode kanali sve do bunara koji su ostajali i preko čitave zime. S proljeća se ti kanali usljed jačeg korištenja puta sami poremete a i seljani tada poravnavaju put. Sada se predviđa izgradnja jednog kanala koji bi se djelomično betonirao da bi duže trajao. On će biti proveden tako da uhvati što više vode, ali i tako da mnogo ne upada u oči, tj. da ne kvari izgled toga dijela nekropole. Da ne bi novi zid puta, kako na sjevernoj tako i na južnoj strani nekropole, sprečavao tok vode, na tim mjestima će se izgraditi otvori za ulaz i izlaz vode. (Na priloženoj skici ucrtana je linija kanala koji će se izgraditi).

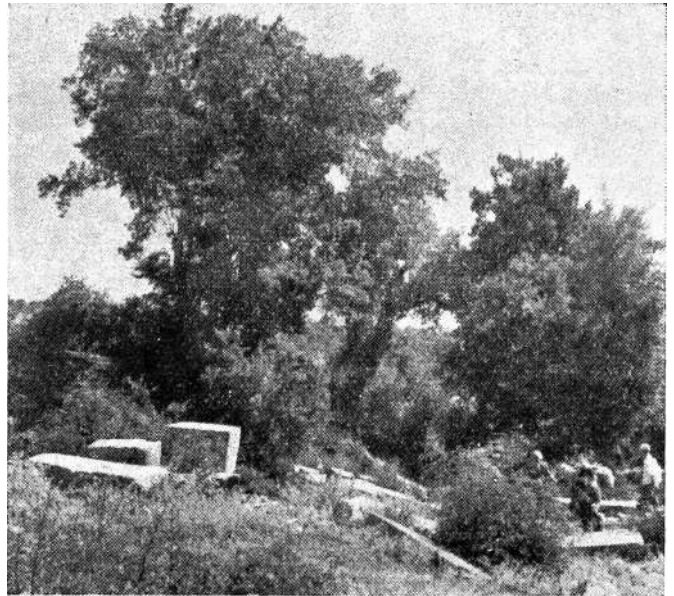
Zemljište između dviju grupa stećaka i ono oko samih stećaka moći će se i dalje obrađivati, ali samo sa najnižim kulturama (djetelina, napr.); preko njega će se dozvoliti pristup publici, ali ono dalje ostaje zagrađeno, čime se posredno omogućuje prilazanje stoke.

Na taj način naša nekropola bi bila sa svih strana ograđena. Istina, ta ograda bi osiguravala dosta veliki dio obradivih parcela, zbog čega bi je i održavali mještani, ali bi, posredno, osiguravala i spomenike. Razumije se da bi bilo bolje da se projektu je posebna ograda za nekropolu koja bi mogla biti pravilnija, ljepša i koja bi zatvarala mnogo manji dio zemljišta nego ovakva kakava se sada predviđa. Ali, to bi iziskivalo sredstva na koja u sadašnjim uslovima ne možemo računati.

Ulaz u nekropolu se predviđa na sjeveroistočnom kraju, od sela, zato što seoski put kojim bi se najzgodnije prilazilo sa ceste dolazi s te strane. Jednostavnija drvena vrata u ogradnom zidu bi se zaključavala.

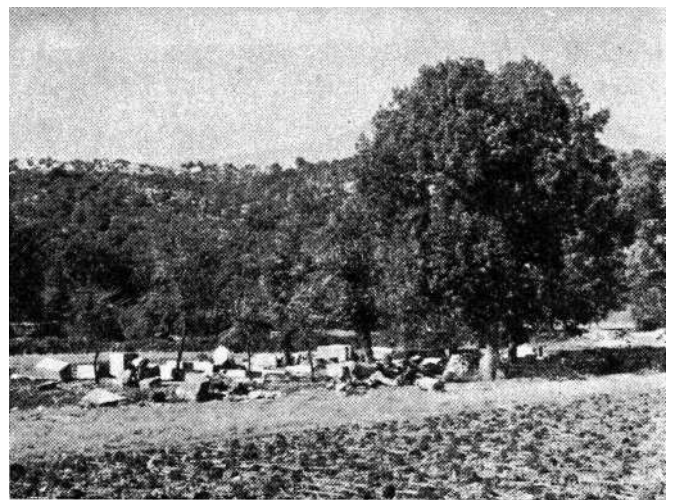
Kao veza prve i druge grupe stećaka predviđa se staza od 1 m širine, negdje oko sredine zemljišta, sa travom ili djetelinom.

Četvrta etapa se odnosi na rad na samim spomenicima, na njihovu konzervaciju i uređenje. Ima mnogo spomenika čije su površine nagrdene lišajevima, škramama ili nekim drugim mrljama. Te pojave naročito kvare estetski izgled reljefa i natpisa. Zato se mora pristupiti njihovom odstranivanju. Najjednostavnije, a izgleda i najefikasnije, je da se to uradi struganjem četkom od rižinih žila. Tim mehaničkim putem se neće moći odstraniti baš svi lišajevi, jer su neki već duboko pro-

Sl. br. 5. U toku poslova na krčenju rastinja u istočnoj grupi stećaka.

drli u fine kamene pore stećka i stvorili relativno tamnu mrlju koja bi se možda mogla nekim dužim kemiskim procesom liječiti. Nije nam poznato sredstvo za takvu intervenciju. Istovremeno bismo morali preduzeti odgovarajuće mjere da se natpisi, naročito oni koji se nalaze na vodoravnim stranama stećaka, zaštite od štetnog djelovanja atmosfere. U Bosni i Hercegovini se već duže vremena opaža kako atmosferske promjene i pojave (kiša, snijeg, led, vjetar, prejak sunce, itd.) postepeno oštećuju i uništavaju površine sa natpisima. Moramo priznati da se protiv te pojave skoro uopšte nismo borili. Problem je, takoreći, još neproučen. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu se stećci, koji su u svoje vrijeme sa terena prevučeni u muzejsku bašću, preko zime zaštićuju malim

Sl. br. 6. Izvršeno je krčenje šume zapadne grupe stećaka.

daščanim krovovima. Neke druge mjere se ne preduzimaju. Na ostalim mjestima se ne postavljaju ni krovovi. Po mome mišljenju drveni krov samo djelomično pomaže, a vizuelno ne djeluje estetski. Osim toga, krov smeta razgledanju i proučavanju spomenika. Ni prekrivači od nekih drugih materijala ne otklanjaju negativne strane takvog sredstva. Neki konzervatori predlažu krečenje natpisa kao sredstvo njihove zaštite. Međutim, kreč ponekad izjeda kamen, odnosno stvara krakelure, a vremenom se sasvim spaja s kamenom i tako postepeno popunjava šupljine slova. Osim toga, kreč čini stećak bijelim, a materijal stećaka nije sasvim bijel, pa bi tako okrečeni stećci odudarali od ostalih spomenika ukoliko se kreč ne bi bojio. Doznao sam da se u nekim evropskim zemljama natpisi na kamenim spomenicima zaštićuju na taj način da se površina sa natpisom premaže tankim slojem bijelog voska. Vosak je kompaktna i prozirna materija koja, navodno, čuva kamen i ne utiče na njegovu boju. Isto tako sam doznao da je Konzervatorski zavod za Dalmaciju, zajedno sa Saveznim institutom za zaštitu spomenika kulture iz Beograda na trošnim lukovima solinskog amfiteatra pokušao upotrebu preparata Silikona, koji, navodno, odbija kapljice kiše i svaku vlagu sa površine kamena, ne zatvara hermetički kamen i ne stvara koru, nego omogućuje disanje kamena. Silikon tako sprečava rastvaranje kamena ispod namaza. Iako još nemamo dovoljno vremenskog rastojanja da bismo sigurno zaključili kako Silikon djeluje, ipak se čini da bi to sredstvo bilo od koristi u rješavanju našeg problema. Mislim da ni vosak ne bi djelovao štetno, pa bi se i on mogao isprobati. U vezi s tim, odlučeno je da se zasada isprobaju obadva sredstva.

Pored poslova navedenih u predviđene četiri etape, morale bi se preduzeti i neke druge mjere oko definitivnog uređenja Boljuna. I te mjere su obuhvaćene ovim projektom. Navešću neke kojima se reguliše označavanje pristupnih puteva, pružanje osnovnih podataka posjetiocima i pitanja neposrednog čuvanja objekta. Do Boljuna se dolazi dosta dobrom cestom od Stoca (15 km). Oko 100 m ispred zgrade Osnovne škole desno skreće dosta slab pješački seoski put kojim se za 10 minuta može stići do nekropole. U 1959 god. seljani su vlastitim snagama (mjesnim samodopri nosom) počeli graditi ovaj put tako da će se njime uskoro sasvim ugodno dolaziti do nekropole. Na cesti gdje se odvaja ovaj put trebalo bi staviti tablu sa kraćim odgovarajućim tekstom: napr.: »Srednjevjekovna nekropola Boljuni — 10 minuta.« I na 2 do 3 mjesta duž toga puta potrebno je da se stave neke pomoćne oznake za pravac prema nekropoli. U selu se mora angažovati podesan čovjek koji će obavljati funkciju čuvara spomenika. Kod njega bi stajao ključ od ulaznih

Sl. br. 7. Jedan dio očišćene zapadne grupe stećaka.

Sl. br. 8. Nakon otkrivanja vodoravne strane jednog stećka zapadne grupe pojavio se ovaj interesantan i jedinstven motiv.

vrata nekropole. Kod Čuvara bi trebalo da stoji i tekstuelno i grafičko uputstvo, neka vrsta vodiča, sa osnovnim podacima o spomenicima, koje bi posjetioci mogli da koriste pri razgledanju. Osim toga, čuvar će imati i knjigu u koju će posjetioci upisivati svoje utiske i primjedbe.

Na cesti kod školske zgrade biće i oznaka da je Hutovo Blato odatle udaljeno 4 km, jer je i to objekat koji vrijedi vidjeti kada se već dođe u Boljune. Hutovo Blato je prirodna rijetkost i lje-

pota. Na samoj obali je lokalitet Londža na kojemu je bio ljetnikovac istaknutih turskih feudalaca Rizvanbegovića iz Stoca, Alipaše Rizvanbegovića i njegovih nasljednika, a koji je ranije bio poznat pod imenom Crkvina zato što je na tome mjestu mogla biti srednjovjekovna crkva. Tu sasvim blizu je i zanimljiv srednjovjekovni nadgrobni spomenik u obliku velikog krsta sa pločom na kojemu je natpis u starobosanskoj ćirilici koji se odnosi na vlašskog primićura (?) Heraka.

3 — IZVJEŠTAJ O DOSADA OBAVLJENIM RADOVIMA

U smislu ostvarenja prednjeg projekta već se pristupilo nekim radovima.

U septembru 1958 godine u organizaciji i o trošku Zavoda izvedeni su poslovi prve etape. Akcija sječenja drveća koordinirana je sa nadležnim šumarskim organima. Sve nepodesno rastinje je iskrčeno i uklonjeno. Tako su posječena sva kvrgava, natrula i neestetska stabla. Ostavljeno je nekoliko mladih i starijih stabala koja su zdrava i lijepo razvijena. I svo nepotrebno kamenje sa stećaka ili između ovih sakupljeno je i složeno, te će se koristiti kao materijal kada se bude radilo na regulisanju ograda. Uklonjeni su i svi natpisi zemlje sa vodoravnih strana stećaka, tako da su ove sada potpuno vidljive. Time su se otkrili još neki ukrasi a i dva natpisa koja se ranije nisu mogla vidjeti. Time je istovremeno omogućeno tačnije tehničko snimanje nekropole. Kod tih zemljanih radova pokazali su se i novi grobovi koji nemaju stećaka nego su samo na površini zemlje obilježeni manjim kamenjem. Ustanovljena je još jedna važna stvar, koja se ranije nije pretpostavljala. Naime, pokazalo se da između glavnine stećaka zapadne grupe i krajnjeg sjeverozapadnog dijela te grupe ima više stećaka koji su potpuno zasuti zemljom. Oni nisu mogli ovoga puta biti svi otkriveni, pa će se to učiniti drugom prilikom.

Dalji radovi na uređenju naše nekropole izvođeni su u 1959 godini. U toku te godine ispravljani su svi utonuli i nagnuti stećci, te postavljeni na svoja mjesta oni koji su bili maknuti ili su skliznuli sa svojih prvobitnih mjesta. Izvršena su podupiranja i podziđivanja nekih spomenika. Osim toga su sve strane spomenika oslobođene od zemlje, kamenja i drugih nanosa. Najteži i najdelikatniji posao se odnosio na visoki sanduk br. 3 koji je bio prevaljen, nagorjeo i veoma ispucao. Spomenik je prethodno obložen tvrdim daskama i okovan željeznim zategama, a onda ispravljen i postavljen na svoje mjesto, a zatim su mu pukotine betonom zaljevene. I posao na spomeniku br. 89 (krst Vlatka Vukovića) tražio je dosta vještine. Tu su obadva dijela izbušena, a onda spojena željeznim klinovima zaljevenim cementnim mlijekom.

Iste godine se prešlo i na radove treće etape koji su, međutim, morali biti nešto drugačiji od onih koje smo bili planirali. Prije svega napominjem da se imovinsko-pravna pitanja sve do sada nisu mogla riješiti. Narodni odbor opštine Stolac nije uspio da realizuje naš prijedlog o eksproprijaciji najnužnijeg pojasa oko nekropole i onoga dijela zemljišta od 140 m² istočno od nekropole radi pomicanja puta, odnosno nije uspio da realizuje prijedlog i već postignut sporazum da se privatnim vlasnicima dade naknada u drugim parcelama iz fonda opštenarodne imovine. Ta okolnost je omela izvođenje našeg plana. Zbog toga je put i dalje ostao na ranijem mjestu samo je nešto sužen i pomaknut u krajnji istočni dio nekropole. Da se ne bi prelazilo preko spomenika neki stećci, njih 8 na broju, morali su biti pomaknuti za 1 do 2 m na zapad i uklopljeni u već postojeći red. To su brojevi: 4, 5, 6 i 8, zatim dva stećka sjeverno od br. 8, a onda i stećci br. 16 i 17. Dosadašnja ograda koja se pružala od sjevera prema jugu u istočnom dijelu nekropole, a koja je bila djelomično od kamena a djelomično od živice i trnja, uklonjena je, ali taj dio nekropole sa sjevera i sa juga nije zatvoren kamenom nego žicom, jer put nije mogao biti pomaknut istočno dalje, kako je naprijed već navedeno.

Ostaje još da se izgradi kanal za bunar i da se teren između stećaka sasvim očisti, uskopa i posije djetelinom. Zatim ostaju radovi četvrte etape, koji se odnose na čišćenje (odstranjenje) lišajeva sa stećaka i na premazivanje silikonom, ili drugim materijalima, površina sa natpisima i reljefima na kojima atmosferilije razaraju kamen. Ali, to su poslovi koji će trajati nekoliko godina. I dalje se mora insistirati na devijaciji puta, a u vezi s tim, trebaće vratiti pomaknute stećke na svoja prvobitna mjesta. A kada se zasadi i odgoji živa ograda oko čitave nekropole (spajajući obadva dijela), a put do ceste dovrši, te na cesti i putu postavite upućujuće oznake, naša nekropola će biti potpuno uređena za razgledanje i kao takva pretstavljat će dragulj među spomenicima ove vrste.

NEUGESTALTUNG DER GRABDENKMALER-NEKROPOLE IN BOLJUNI

Im Gebiet der Ansiedlung Boljuni, unweit des Städtchens Stolac, evidentierte und erforschte der Autor eine bisher sehr wenig bekannte mittelalterliche Nekropole von (269) steinerner Grabdenkmäler (stecak). Unter diesen Denkmälern befanden sich (92) mit Reliefverzierungen und 19 mit eingegrabenen Inschriften in der alten bosnischen cyrillischen Schrift. Nach ihren gestaltenreichen Eigentümlichkeiten gehört diese Nekropole zu einen der drei bis vier wichtigsten in Bosnien und in der Herzegowina.

Das sich die Nekropole in denklich schlechten Zustand befand, entschloss sich das Landesdenkmalschutzamt B.u.H. in Sarajevo, sie zu konservieren und der Öffentlichkeit zugänglich zu machen. Darum arbeitete der Autor ein Projekt zur Herrichtung der Nekropole aus, die in vier Etappen stattfinden soll. Nach diesem Projekt wurde schon im Jahre 1958 die erste Etappe dieser Arbeiten ausgeführt, die andern zwei wurden im Jahre 1959 fortgesetzt.

In diesem Beitrag berichtet der Autor von seinem Projekt und dessen teilweisen Ausführung.

Die erste Etappe bestand im Aushacken des Waldes, der die ganze Nekropole überwachsen hatte, dann im Roden und Reinigen des verschiedensten Wurzelwerkes und Beseitigen von Erd- und Steinanhäufungen von den einzelnen Grabdenkmälern.

Im weiterem Laufe der Arbeiten ist das Ausbessern und Aufrichten geneigter und eingesunkener Denkmäler vorgesehen, dann die Verlegung des Darweges, der gerade über die Denkmäler geht, wie das Absperren der Nekropole mit einer Steinumfriedung. Ausserdem werden Arbeiten am Konservieren der Denkmäler selbst, besonders ihrer Inschriften, durchgeführt werden. Für Arbeiten dieser Art hat das Denkmalschutzamt noch keine Erfahrungen und hier tritt man zu Versuchen. In diesem Artikel wird der Vorschlag gemacht, die Inschriften und Reliefe mit *Silikon* und einer dünnen Schicht weissen Wachses zu überstreichen, also mit Preparaten, die negativen Folgen atmosphärischer Niederschläge verhüten sollen.

TRAVAUX EFFECTUÉS DANS LA NECROPOLE DE STELES FUNERAIRES DE BOLJUNI

Tout près du hameau de Boljuni, dans le voisinage de la petite ville de Stolac, en Herzégovine, l'auteur a récemment procédé au relevé technique et à l'étude d'une petite nécropole médiévale, très peu connue jusqu'à présent, comptant (269) stèles funéraires de pierre (stecak-s). Parmi ces monuments (92) présentent des ornements (reliefs) et 19 autres des inscriptions gravées en vieux caractères cyrilliques bosniaques. Par ses qualités plastiques cette nécropole compte parmi les trois ou quatre nécropoles les plus importantes en Bosnie-Herzégovine.

Cette nécropole étant en très mauvais état, l'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo a décidé d'en assurer la conservation et l'aménagement afin de la présenter au public. L'auteur a dans ce but élaboré un projet d'aménagement de la nécropole qui doit être mené à bien en quatre étapes. La première étape de travaux a déjà été, selon ce projet, accomplie au cours de l'année 1958, et les deux autres ont été exécutées en 1959.

Dans cet article l'auteur présente un compte-rendu de son projet et de l'exécution partielle de celui-ci.

Il a fallu, et c'était là première étape, abattre la véritable forêt qui avait envahi la nécropole, nettoyer ensuite celle-ci de toutes les mauvaises herbes, et dégager enfin chaque stèle des amas de terre et de pierres.

Au cours des étapes suivantes on doit redresser ou remettre en place les stèles inclinées ou ensevelies, détourner ensuite le chemin de campagne qui passe précisément au milieu des stèles, entourer enfin la nécropole d'une clôture de pierre. Des travaux sont également prévus, qui doivent conserver les monuments proprement dits, et en particulier les inscriptions qui s'y trouvent.

N'ayant pas encore l'expérience de travaux de ce genre, l'Institut procédera ici à des essais. L'auteur propose, dans son article, d'induire les inscriptions et les reliefs de *silicone* et d'une couche mince de cire blanche, produits qui doivent empêcher l'action néfaste des intempéries.

MANASTIR DOBRIĆEVO

PROBLEMATIKA ZAŠTITE

Industrijalizacija zemlje kao društveni imperativ našega doba povukla je sobom i žrtve spomenika materijalne kulture, a također i gubitke jednog dijela prirodnih rijetkosti i ljepota. Elektrifikacija, kao jedan od najznačajnijih njenih vidova, stoji na prvom mjestu, stoga što ona već po svojoj prirodi zahtijeva neutralizaciju daleko većih površina zemljišta na kome se — prirodno — nađe i pokoji spomenički objekat. A kako je taj vid industrijske izgradnje uzeo osobitog maha u našoj Republici, to je kod nas — srazmjerno tome — gubitak spomeničkog fonda najvidljiviji. Konkretno, naprimjer, izgradnjom hidrosistema »Jajce« I, II i III došla je u pitanje egzistencija vodopada Plive kod Jajca, dok je podizanjem hidrocentrale »Jablanica« oštećen ili uništen veći broj nekropola srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u dolini Neretve, kod Ostrošca i Lisičića. Na redu su novi gubici. Prihvatanjem projekta izgradnje hidrosistema »Trebišnjica« došla je u pitanje egzistencija spomeničkog inventara loci-

ranog u slivu gornjeg toka rijeke Trebišnjice. Na tom području, uz postojanje većeg broja predmeta manje spomeničke vrijednosti i značaja (srednjovjekovni stećci, crkvine, ostaci zidina), čije uništenje ili spašavanje ne povlači sobom veći kulturno-umjetnički gubitak ili pak ne iziskuje složeniji konzervatorski zahvat,¹ nalaze se dva objekta koji se po svom kulturno-istoriskom značaju i ljepoti izdižu iz toga sklopa i problem njihovog očuvanja iskače oštro u svojoj aktuelnosti. To su: *Arslanagića most*, kod Lastve, i manastir *Dobrićevo*, dvadesetak kilometara uzvodno od Trebinja. I dok spašavanje prvog predstavlja samo arhitektonsko-tehnički zahvat, spašavanje drugoga je složenije, jer ne uključuje samo arhitektonsko-konzervatorski zahvat, već također i čitav niz likovno-konzervatorskih problema.

U ovome članku ćemo izložiti tu problematiku — vezujući je za sam objekat, njegovu istorisku i kulturno-umjetničku vrijednost i značenje.

MANASTIRSKI KOMPLEKS

Manastir Dobrićevo lociran je na desnoj obali Trebišnjice (nadmorska visina 328 m) — dvadesetak kilometara uzvodno od Trebinja. Neposredan mu je susjed manastir Kosijerevo, ali na suprotnoj strani rijeke, na administrativno-upravnom teritoriju NR Crne Gore. Manastirski kompleks obuhvata 1190 m². Unutar toga prostora očuvani su: crkva, »trpezarija«, stara kuhinja, manastirska škola, konak i cisterne. »Trpezarija« graniči sa starom sušarom, koja, po cjelokupnoj svojoj arhitektonici, upućuje na zaključak da je istovremena sa samom crkvom. Sačuvani su, također, jednim dijelom i okolni zidovi, ali samo oni potporni koji se terasasto dižu od samog podnožja brijega da bi tako osigurali zemljišni plato na kojemu će kasnije iznići glomazno arhitektonsko zdanje — čitav kompleks zgrada. Odbrambeni zi-

dovi, koji su nekada — na pojedinim mjestima — opasivali manastir, vremenom su iščezli. Takvo je sadašnje stanje manastira. Ima, međutim, dokaza da je situacija do prije kraćeg vremena izgledala u mnogo čemu drugačije. Po Leontiju Ninkoviću, autoru male monografske studije o manastiru (Le-

¹ Pored ova dva objekta u bazenu gornjeg toka Trebišnjice, koji će biti potopljen, nalazi se još niz objekata i lokaliteta od izvjesnog kultumo-istoriskog značaja, kao što su srednjovjekovne nekropole sa stećcima u Mirušama (tri lokaliteta sa tri zapisa), Orahu, Čepelici i Paniku (poveća nekropola sa mnoštvom dekorisanih stećaka). U Paniku postoji nešto starija crkva, obnovljena 1869 god. sa uzidanom kamenom pločom sa zapisom u kome se govori o kitorima crkve. Crkve ili crkvine nalaze se još u Mirušama (tri) i u Orahu. Kao važniji i još neispitan arheološki lokalitet spomenućemo Prle kod Panika sa nalazima iz rimskog doba.

ontije Ninković, jeromonah »Monografija manastira Dobrićeva sa područnim crkvama«, Mostar, 1908 g.), Dobrićevo je nekada davalo dojam odbrambeno-fortifikacionog objekta. Sa tri strane (sjever, istok i jug) bile su dvospratne kuće, međusobno povezane na način odbrambenog zida. Zgrada na sjeveru, zvana »Trpezarija«, je dvokatno zdanje. Duga je 19, a široka 8 metara. Na nju se nadovezivala druga, također, dvospratna kuća (stara kuhinja sa cisternom) duga 9, a široka 5,5 metara. Odatle do zgrade na istoku nalazio se niz kaluđerskih ćelija.² Na istoku se protezala velika zgrada duga 20 i široka 5,5 m, a na jugu dvospratno zdanje, zvano »Čardak«, dugo 10, široko 6 metara. Od »Čardaka« do glavne manastirske kapije na zapadu bile su kaluđerske ćelije, nejednake veličine. Jedna se zvala »Sarajevska ćelija«, jer su je — navodno — gradile Sarajlije — najvjerojatnije Selakovići — prilikom njihovog bježanja iz Sarajeva kada je harala pošast kuge (1731—32, ili 1762—78). Za Herecegovačkog ustanka (1875—78) porušene su okolne manastirske ćelije, ali su neposredno po završetku rata, a i kasnije, popravljene. S druge strane u to vrijeme su — navodno — porušene neke male ćelije koje su svojim zidovima bile vezane za crkvu. Time je

bio omogućen lakši pristup crkvi, koja više nije služila isključivo kao mjesto isposničkog kaluđerskog života.

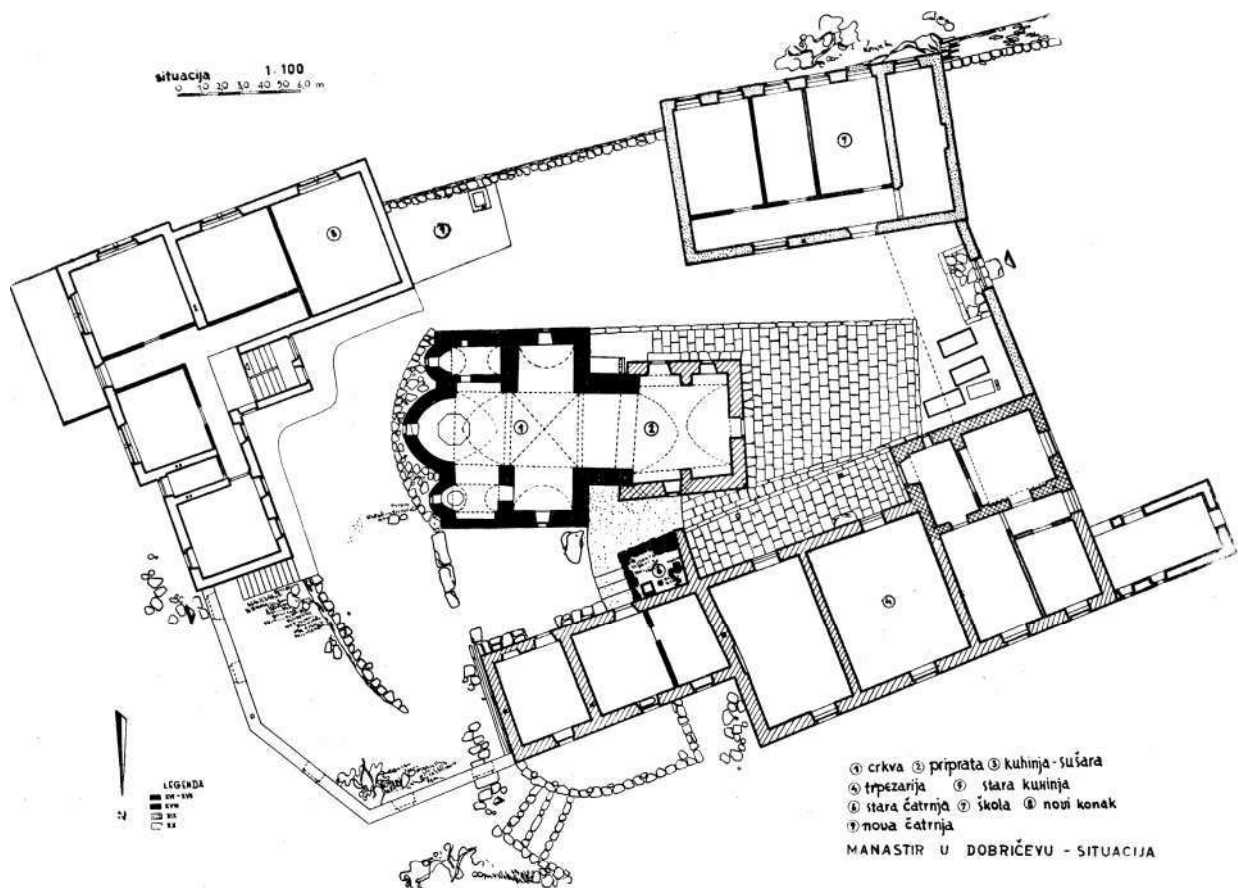
Kako smo već rekli, situacija manastirskog kompleksa je danas u mnogo čemu drugačija. Od starijih objekata — koje je spomenuo Leontije Ninković ostala je samo crkva, »trpezarija«, stara kuhinja i cisterna. Nova dvokatna stambena zgrada na istoku (novi konak)³ zamijenila je raniju, dok je namjesto ćelija, lociranih na jugozapadu, izgrađena manastirska škola (1891 godine), koja je produžila da živi do dana današnjega iako u veoma derutnom stanju.

Tako otprilike izgleda gruba šema rasporeda arhitektonskih zdanja manastira u Dobrićevu. Kako vidimo, i ovaj je objekat, kao i svaki drugi stariji građevni monumenat u našoj zemlji, prošao kroz različita iskušenja, koja su manje ili više ostavila svoje tragove na objektu, oštećujući njegovu izvornu vrijednost.

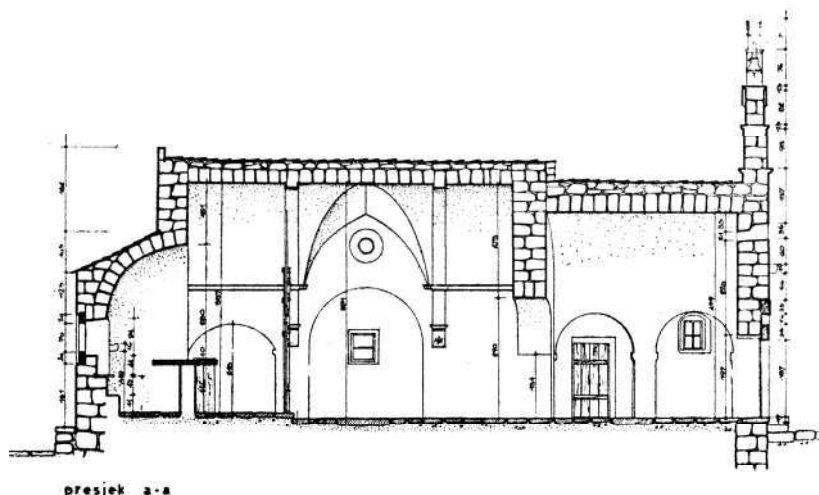
Pa ipak, za dva objekta — unutar manastirskog kompleksa — možemo reći da su dosta dobro sačuvana. To su crkva i »trpezarija« sa pušnicom. Iako je i na njima zub vremena učinio svoje, osnovi arhitektonike i strukturalne organizacije ostali su gotovo nedirnuti.

¹ Tragovi temelja ovih ćelija vide se još danas (Sl. 1).

³ Izgradnjom ovoga konaka između dva rata narušena je silueta kompleksa u cjelini.

Sl. 1. Opšti plan spomeničkog kompleksa u Dobrićevu

Sl. 2. Dobričevo. Uzdužni presjek crkve.

MANASTIRSKA CRKVA

U osnovi trobrodne bazilike sv. Vavedenija u Dobričevu leži upisani krst. Poprečna lađa formira se iskakanjem pjevnica, na sjeveru i jugu, u prostoru pobočnih brodova. Južna lađa, u prostoru djakonikona, zazidana je i služi kao ostava sa ulazom iz oltara, dok sjeverna, u prostoru proskomidija, završava apsidom u kojoj je smješten pomoćni oltar. Na sjecištu uzdužne i poprečne lađe formiraju se na uglovima četiri snažna zidna nosača sa konzolama iz kojih izrastaju lezene koje se preko svoda, u vidu blago prelomljenog luka, spajaju. Ritam tog vertikalnog kretanja prekida kordonski vijenac na visini od tri metra, na kome se mjestu pojavljuje trodjelna plastična konzola koja služi kao osnova i nosač oštro profiliranim rebrima, što se u luku protežu iznad centralnog kvadrata i spajaju u središnjoj tački tjemena. Plastično izbočene lezene na svodu stvaraju kriškaste traveje, čija širina odgovara širini polovice

kvadratnog polja glavne lađe. Tako izgleda unutrašnji crkveni prostor starijeg dijela građevine.

Izvana, na istoku, crkva se završava s tri polukružne apside sa po jednim četvrtastim prozorom. Središnja je daleko najveća i snažno iskače naprijed, u prostor. Na uzdužnim stranama obje pobočne lađe nalazi se po jedan četvrtasti, relativno mali, prozor,⁴ dok se na prostoru glavne lađe koji iskače iznad pobočnih lađa — u sredini — nalazi po jedan mali okrugli prozor. Crkva je pokrivena kamenim pločama. Spoljne fasade nisu malterisane, samo su grubo fugovane. Naos je rustičnije zidan, a priprata pravilnije.

Poslije je prizidana priprata.⁵ Taj je dio crkve presvođen poluoblíčastim, na vrhu blago prelomljenim, svodom. Izuzev dva pilastra i četiri slijepe niše povezane lučnim arkadama, koje naznačuju podjelu njenog unutrašnjeg prostora, priprata ne sadrži drugi arhitektonski dekor. Na zapadnoj i južnoj strani su vrata za ulaz u crkvu, dok četvrtasti mali prozori, na sjeveru i jugu, propuštaju dnevnu svjetlost.

Za gradnju crkve upotrijebljen je kamen-krečnjak, bolje tesan na ivicama, U ostalim dijelovima obrađivan je dosta grubo, ili uopšte nije bio obrađivan. Jednu od karakteristika gradnje predstavlja i korišćenje živca kamena u osnovi, koji je vješto prilagođen kasnijoj nadgradnji. 1863 godine na zapadnoj strani crkve dozidan je kameni zvonik na preslicu, sa tri zvona.

Sl. 3. Dobričevo. Istočna fasada crkve.

⁴ Ovi su prozori nekada bili daleko manji pa su prošireni, što se da utvrditi oštećenjem na živopisu.

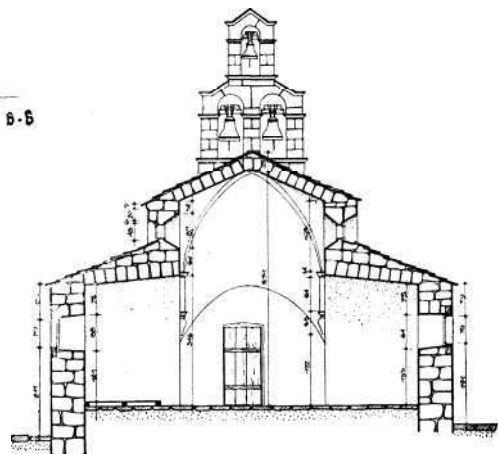
⁵ Da je priprata mlađa od crkve pa i trpezarije, da se zaključiti ako se pogledaju fasada crkve (redovi tesanika se lome pri prelazu sa crkve na pripratu) ili njen plan (priprata je iskrivljena na južnu stranu jer je pritiješnjena trpezarijom). Po tradiciji pripratu su sagradili braća Maleševci - Aleksići, čuveni hercegovački majstori - zidari. U Bratuncu i Šekovićima postoje Maleševići, dobri graditelji.

zapadna fasada

Sl. 4. Zapadna fasada crkve.

presjek B-B

Sl. 5. Dobrićevo. Poprečni presjek crkve

Orijentacija crkve je u pravcu zapad-istok. Dužina je njena 16,75 m, širina 9,60, visina 5,71 metara. Potkrovlje središnjeg broda — na sve četiri strane — ukrašano je frizom plastično izbočenog nazupčanog kamena. Krov prelazi ravni zida, u širini od 20—30 cm, dok opšti dojam rasporeda krovova pokazuje laganu ritmiku površinskih masa, koja započinje od podnožja brijega i završava na samom krovu crkve.

Gledana u cjelini, crkva sv. Vavedenija u Dobrićevu po svom planu podsjeća na crkvu u Arilju (NR Srbija).⁶

S obzirom na izneseno, ona se ne može datirati poslije XVI st., kao što se, također, i s dosta sigurnosti može pretpostaviti da su je radili primorski majstori.⁷

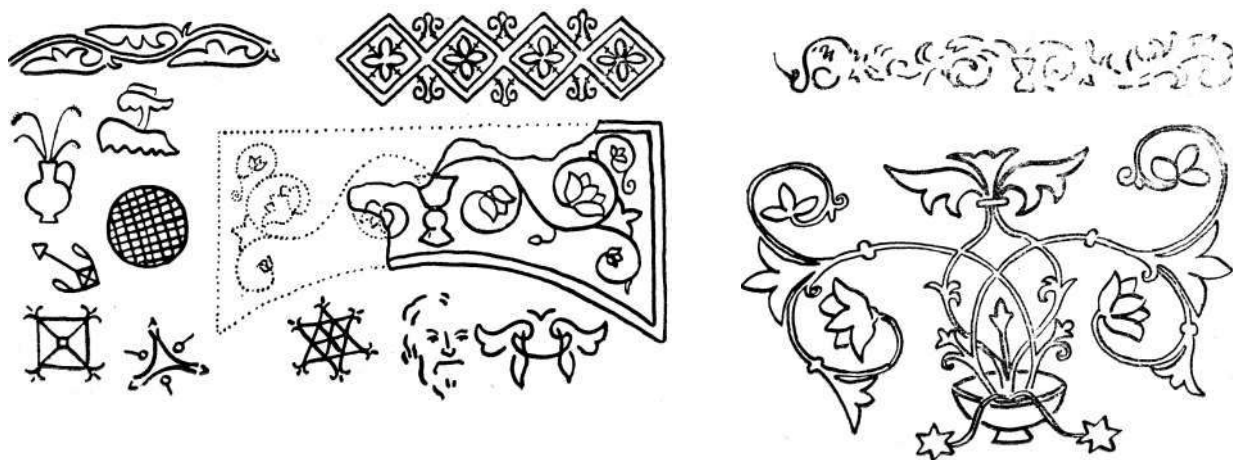
⁶ Na ovu nam je činjenicu ljubazno skrenuo pažnju prof. Svetozar Radojčić, na čemu mu se toplo zahvaljujemo.

⁷ Ispod sloja maltera sa živopisom nađeni su tragovi požara. Pošto živopis datiramo u rani XVII vijek, ovaj fakat bi govorio da je crkva prije toga perioda imala već burnu istoriju. Gotska nadgradnja opominje na doba cvatuće zakašnjele gotike u Primorju, a raški tlocrt, priznajemo, sasvim zbnjuje.

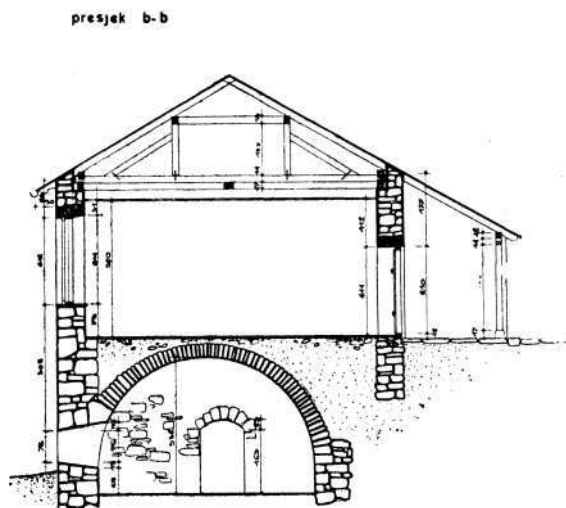
ŽIVOPIS

Crkva je živopisana: naos, u cjelini, i istočni zid priprate. Raspored živopisa ide po zonama, raščlanjenim horizontalama. Širina zona nije svugdje ista, zbog čega je i njihov broj varijabilan.

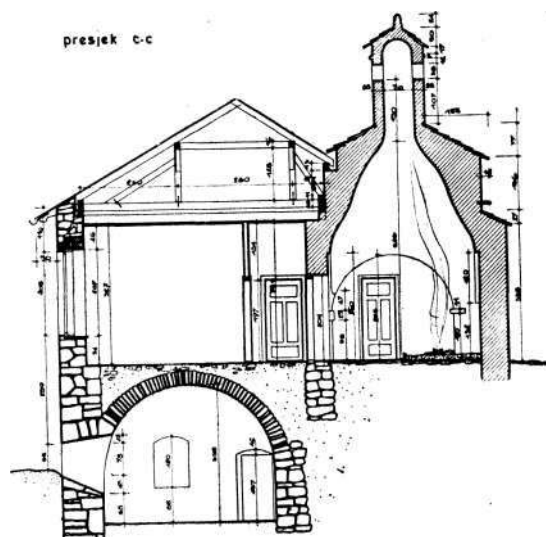
Ali, u cjelini uzev, postoji pet zona. Šema živopisa je konvencionalna — tipična za raspored u crkva-ma istočne ikonografije turskoga doba.

Sl. 6. Neke ornamentalne jedinice dobrićevskog živopisa.

Sl. 7. Dobričevo. Poprečni presjek stare trpezarije.

Sl. 8. Dobričevo. Poprečni presjek stare trpezarije i sušare.

Najniža zona, u pijevnicama, dekorisana je biljnom i cvjetnom ornamentikom, tipičnom za ukrašavanje sokla skoro u svim živopisanim crkvama Bosne i Hercegovine (sv. Đorđe u Lomnici, crkva sv. Vavedenija u Zavali i sv. Klimenta u Mostaćima, porušena crkva sv. Đorđa — »Đurđevica« — u Gomiljanima, i sl.). U oltarskom prostoru ta je zona nešto niža i dekorisana je nabranom draperijom, ukrašenom ciglasto-crvenim i nježno sivim linijama i slobodno improviziranim sivim crtežima (ljudske glave, vaze sa cvijećem, sroljki oblici, sidro i sl.). Ovi posljednji plod su slobodne kreativne mašte umjetnika. Prikazi su nanoseni skicozno, duhovito i s notom suzdržanog humora. Na prostoru između transepta i priprate i na oltarskom prolazu ista je zona ukrašena imitacijama raznobojnog mramora (crvene, plave i oker prskotine).

U slijedećoj zoni (II), s desne strane, odmah od priprate su stojeće figure cara Konstantina, carice Jelene i sv. Antonija, zatim mala fresko-prestava ikone koja visi na slikanim lančićima (ikona pretstavlja poprsje starca sa sirijskom kapom na glavi). U južnoj pijevnici, od desna dalje, jesu poprsja Hrista i deset ratnika. Friz ratnika u pijevnici završava četvrtastim poljem ispunjenim cvjetnom ornamentikom, zasađenom u tanjurastu zdjelu. Na stubu su minijturna poprsja sv. Kirijaka i Julite. U oltaru, živopis se nastavlja preko polja stilizirane biljne ornamentike i figura dvojice crkvenih velikodostojanstvenika (Grigorije Niski i Atanasije Veliki), do friza šestorice crkvenih otaca u konhi središnje apside. Čitljiva su sljedeća imena: Jovan Milostivi, Jovan Zlatousti, Vasilije ?, Jovan Bogoslov... U luku đakonikona su tri stojeće figure prvosveštenika. U niši proskomidije, na sjevernom zidu, je Vizija Petra Aleksandrijskog. Iznad nje su — u luku — sto-

jeće figure dvojice arhidjakona. Treća figura arhidakona i mali cvjetni ukras sa putirom i kompozicijom, koja je potpuno uništena, postavljeni su iznad prolaza u naos na zapadnom zidu proskomidija. Na drugom luku su pretstavljeni prvi srpski arhiepiskopi: Arsenije i Sava, a kod ikonostasa sv. Petka. U prolazu iz oltara u naos — na stubu — su pretstave triju dopojasnih figura (u formi ikona ruskog tipa). U sjevernoj pijevnici slijedi ponovno friz od deset portreta ratnika i mučenika i pretstava sunca u četvrtastom polju. U lađi su na sjevernom zidu tri figure, jako oštećenih fizionomija, sa Simeonom Nemanjom u sredini.⁸

U III zoni, idući istim redom, nalazimo u lađi figure četvorice mučenika, pa pretstavu sv. Kuzme i Damjana, zatim Simeona Stolpnika. U svodu pijevnice su pretstavljene kompozicije »Pranje nogu« i »Tajna večera«. Iznad prozora je »sv. Trojstvo«. U oltaru su poprsja četvorice sveštenika velikomučenika, a u konhi apside Bogorodica Oranta (»Šira od nebesa«).⁹ U konhi proskomidija je kompozicija »Oplakivanje Hrista«, a iznad nje anđeo. U sjevernom dijelu svoda, u proskomidiju, postavljene su dvije kompozicije kojima se ne može utvrditi tačno značenje, jer su gotovo pot-

⁸ Signature su toliko oštećene da se ne mogu čitati. Pored Nemanje, koga poznajemo po izgledu, pretstavljen je i Stevan Dečanski.

⁹ Na desnom uglu »Orante« otpao je malter. Na drugom sloju ispisana su 4 imena grčkim pismom: Erotej, Eleverterfje, Kiril i Partenije. Ispod imena improviziran je putir iz koga se razvijaju volute. Imena i ornamenat pretstavlja slikarevu vježbu, pribilježku za freske koje se nalaze nešto udesno od ovoga mjesta. Na osnovu nekoliko sačuvanih slova moguće je na tim freskama rekonstruisati imena gornjih svetaca-sveštenika velikomučenika. Ornamenat sa putirom naslikan je također samo sada iznad svetaca.

Sl. 9. Dobrićevo. »Tri mladića u peći« i dvojica petočisljenika, freske u sjevernoj pijevnici

puno uništene. Ispod posljednje je natpis u kome se spominje zograf Teodor. Na južnoj strani svoda su fragmenti dviju drugih kompozicija (kraljevi, ratnici...¹⁰). U oltarskom prostoru glavne lađe je friz od četiri poprsja sveštenika-velikomučenika i figura stolpnika. U naosu sv. Nikolaj i Pantelejmon. U sjevernoj pijevnici, na svodu su kompozicije »Vaskrsenje Lazarevo« i »Ulazak u Jerusaleim«. Iznad prozora je kompozicija »Tri mladića u peći ognjenoj«. Dalje, u naosu, slijedi friz od četiri velikomučenika.

U četvrtoj zoni su, idući istim redom, tri dopojasne figure proroka i dvojice evanđelista (Marko i Matej). U oltaru se zona svodi na jednu traku ispunjenu baroknom lisatom ornamentikom, koja se grana iz jednog putira postavljenog u centru kompozicije. Ta kompozicija nalazi odgovarajući pandan na sjevernom zidu glavne lađe. Na prostoru trijumfalnog luka, u konhi glavne apsida, je scena »Blagovijesti«. Živopis se nastavlja u lađi pretstavom dvojice evanđelista (Jovana i Luke) i završava sa tri dopojasne figure proroka.

U posljednjoj, petoj zoni, u koju uključujemo i zapadni zid naosa, prikazana je najveća kompozicija crkve »Uspenje Bogorodičino«.¹¹ Odmah do nje je na južnom zidu »Preobraženje Hristovo«. Na svodu, u centralnom dijelu crkve, iznad križišta, na sve četiri strane su četiri pretstave Hrista, okružene likovima osmorice starozavjetnih pro-

¹⁰ Na osnovu izvjesnih detalja može se pretpostaviti da se radi o kompozicijama »Vaskrsenje« i »sahranjivanje Hristovo«.

¹¹ Od ove freske, koja je najveća u BiH, nažalost, ostali su samo retuširani detalji. Freska je stradala najviše prilikom proširivanja prolaza iz priprate u crkvu. Tada je obijen i natpis više vrata, u kome se spominjalo ime majstora kao i datum nastanka živopisa.

roka koji lebde u oblacima. U oltarskom prostoru, na južnoj polovini svoda, je »Rođenje Hristovo«, na sjevernoj »Vaznesenje Hristovo«. Iznad središnje apsida je kompozicija »Silazak sv. Duha« i »Ubrus Hristov«. Zona završava raspećem na sjevernom zidu naosa — do priprate.

Lezene su, s unutrašnje strane, ukrašene medaljonima u kojim su poprsja svetitelja. Ukupno je naslikano 40 medaljona.

U priprati, na istočnom zidu, je velika kompozicija »Deizis« sa »Strašnim sudom«, raščlanjena u tri zone.

Dakle, čitav živopis crkve obuhvata: 152 portreta i figuralne kompozicije. (sl. 10, 11).

* * *

Na prvobitni sloj maltera koji je postojao prije živopisa slikari su nabacili drugi grublji sloj (debljine cca 15 mm) maltera. Na njemu je umjetnik izvukao pomoćne linije i orijentacione tačke rasporeda živopisa, da bi tako dobio pregled cjelokupne zidne površine i napravio scenarij. Nakon toga je prekrpio pojedine parcele tankim finim fresko-malterom¹² (debljine 4—6 mm), ali samo onoliko površinu koliku je mogao oslikati dok je žbuka još bila vlažna.¹³ Ove linije su vidne na skoro svim površinama otpalog živopisa. Linije su povučene ciglastocrvenom bojom. Katkada, međutim, slikar je skicozno improvizirao gotovo čitavu pretstavu, da bi u drugim prilikama tekstom ispisao ono što želi da naslika. U ovom slučaju crtež je brz i ekspresivan. (»Uspenje Bogorodice« drugi sloj).

Osnovni crtež fresko-slikarije urezan je oštrim predmetom i šestarom, da bi kasnije bio pojačan četkom i razvijen uz konstantnu upotrebu žutog okera. Majstor zatim boji pozadinu crnom bojom u koju je dodao malo kreča — postupak koji se primjenjuje kod pripreme gotovo svih tonova boja. Na mjestima na kojima će doći inkarnat nanosio je on najprije ružičastu boju, da bi poslije preko nje prevukao tamnosmeđi ton. Iza toga dolazi finije islikavanje sa svijetlim tonovima. Bijela boja je posljednji koloristički akord. Prilikom slikanja draperije postupak je u osnovi bio isti, s izuzetkom što se ovdje, neposredno, preko oker-crteža slika lokalnom bojom. Boje su mineralne i prevladavaju crveni tonovi. Česta je upotreba zelene, žute i smeđe. U tretmanu arhitekture zgrada i pejzaža najčešći su ljubičasti i cinober tonovi.

¹² Na nekim mjestima mogu se uočiti 3 sloja maltera. Vjerovatno je majstor stavljao treći sloj tamo gdje se drugi bio osušio ili je nivelisao površinu koja je vrlo rapava.

¹³ Dobar primjer dnevnog učinka majstora našli smo na sjevernoj polovini svoda u proskomidiji. Boleni sloj, koji se nalazi ispod slikanog sloja na desnoj kompoziciji, na mjestu gdje se ona spaja sa lijevom, govori da je lijeva kompozicija slikana najmanje dan ranije od desne.

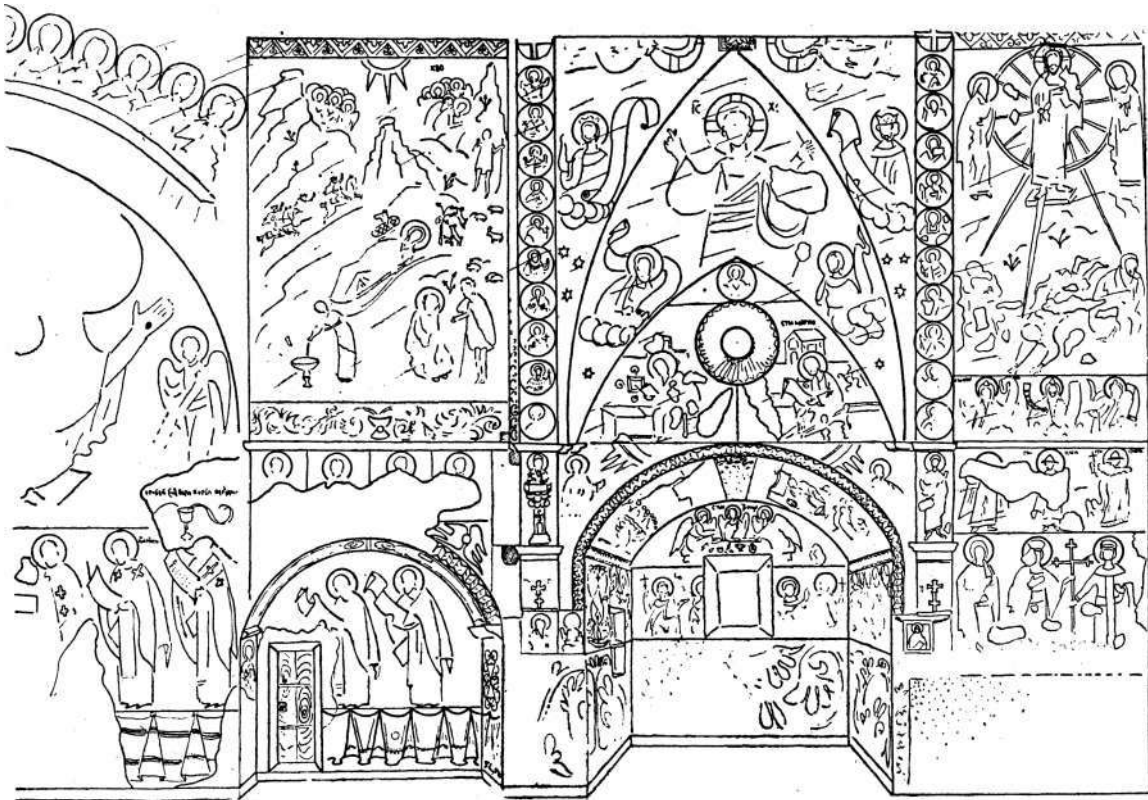
Pažljivijim posmatranjem i proučavanjem živopisa mogu se uočiti izvjesne razlike u slikarskom metodu i postupku, što navodi na zaključak da su na ovome poslu učestvovala dva pa i tri majstora — slikara. Usljed razlike u načinu rada, živopis u naosu ne djeluje cjelovito. Ipak se stiče dojam da je postojala jedna ličnost, koja, ako i nije obavila sve poslove svojom rukom, a ona je bar rukovodila radom pazeći pritom na jedinstvo cjeline.

Likovno najzreliji dijelovi živopisa nalaze se u obje pijevnice (portreti), a zatim na figurama evanđelista i u kompozicijama u proskomidiju. Plastična punoća likova, snaga njihove izražajnosti, kolorističko bogatstvo i kompoziciona jasnoća izdižu ovo cjeline do vrhunskog kvaliteta bosansko-hercegovačkog zidnog slikarstva. Po mnogim svojim osobinama ovaj dio živopisa sličan je freskama u Zavali, iz čega se može s dosta sigurnosti zaključiti da je oba ova živopisa radio jedan te isti majstor ili, kao posljednja mogućnost, dva majstora iste slikarske škole. Zbog toga su oba ova živopisa mogla nastati istovremeno ili u neznatnoj vremenskoj razlici. (A živopis u Zavali signiran je sa godinom 1619).

Sa živopisom u pijevnicama i s figurama evanđelista pokazuju dosta sličnosti i sve figure II i III zone. Kolorističke i formalne razlike su najvjerovatnije rezultirale kao posljedica različitosti motiva i već unaprijed određenom šemom odjeće (sveti oci, naprimjer).

Drugi slikar, koji se jasno odlučio, slikao je šest proroka u četvrtoj zoni i »sv. Trojstvo« u južnoj pijevnici. Njegovo slikarstvo karakteriše crveno-žuti inkarnat tijela, grub crtež i nesiguran rukopis. Postoji mogućnost da je živopis — sve četiri kompozicije na svodu proskomidija — radilo posebno lice. Slike ovog dijela pokazuju drugačiji tretman (bjeličast inkarnat lica, lazurnije namaze, skicoznije forme). Možda je ovaj dio islikane zidne površine retuširan kasnije, najvjerovatnije u doba kada je pop Bajović obnovio crkvu, a kada je radio zograf Teodor, kako se to čita u fragmentu očuvanog natpisa u luku ispod žrtvetnika, neposredno ispod ovih kompozicija.

Posebno mjesto u živopisu crkve sv. Vavedenja u Dobričevu zauzima scena »Strašnog suda«, velika kompozicija koja je prekrila čitavu površinu istočnog zida priprate. Crvenim horizontalama, kompozicija je raščlanjena u tri zone. U prvoj, odozgo, je Hrist sa Marijom i Jovanom (»Deizis«), i svecima — izabranicima, u drugoj, dosta oštećenoj, vide se anđeli-trubači i fragmenti pojedinih dijelova njihovog tijela (najčešće glave i krila). U trećoj zoni, lijevo, sačuvana je grupa anđela, a desno šest vukova. Ostali dio kompozicije uništen je prilikom probijanja zida i njegove prepravke u lučni prolaz. Ovo se dogodilo neposredno po završetku Prvog svjetskog rata, u kojoj je prilici uništen živopis u donjim dijelovima priprate, gdje su, po pričanju seljaka, bile stojeće figure, vjerovatno arhanđela, a također i veliki natpis — na drugoj

Sl. 10. Šematski prikaz živopisa na južnom zidu crkve u Dobričevu.

strani zida, u naosu — u kome je bio ispisan istorijat živopisanja crkve.

Pretstava »Strašnog suda« pokazuje drugačija svojstva u odnosu na živopis u naosu. Figure su plastične i zdepaste forme, s okruglim a širokim glavama, isturenim jagodicama, zelenom bojom osjenčenim očnim dupljama, malim, tankim i koščatim nosom. Anđeli imaju tamnozeleno krila. Skala boja je ograničena. Boje su elementarne, djeluju sirovo, no ipak ekspresivno (Ciglastocrveni oblaci na tamnoplavoj pozadini!). Opšti dojam figura ovog dijela živopisa pobuđuje asocijacije na

ikone bokokotorske škole, 18 vijeka. Ta podudarnost se može dovesti u vezu s boravkom Rafaila Dimitrijevića (1745 godine) u Dobrićevu, kojom je prilikom sačinio neke ikone, između ostalih i jednog Deizisa na kome se i potpisao. Prema tome, postoji mogućnost da je pretstava »Strašnog suda« u priprati nastala u to vrijeme i da ju je mogao naslikati neki bokokotorski majstor-slikar.

Iz svega izloženog proizilazi da je živopis manastira raden u dva navrata. Prvi, stariji, u naosu, najvjerovatnije je nastao početkom 17 st., drugi, mlađi, u priprati, polovinom 18 vijeka.

TEHNIČKO STANJE OBJEKTA

Crkva je kao građevinski objekat, dosta dobro sačuvana. Poslije manjih opravki oko prozora i na krovu, i fugovanja zidova, koje je radove izvršio Zavod tokom 1952 godine, objekat je doveden u stanje takve tehničke ispravnosti da za duže vrijeme ne postoji potreba nekog značajnijeg arhitektonskog zahvata. Međutim, stanje ostalih dijelova arhitektonskog kompleksa manastira Dobrićeva, a posebno živopisa, nije tako povoljno. Štaviše, njegov položaj je dosta delikatan. Čak se može reći da je živopis, u najvećem svom dijelu, uništen ili veoma oštećen. Razloga ima više i oni vuku korijen još iz dalje prošlosti.

Manastir je u svojoj istoriji nekoliko puta bio izložen požaru i drugim nedaćama. Tradicija, na primjer, pominje da je 1649 ili 1680 godine manastir bio opljačkan, dok tragovi nagorjelog zida, otkriveni ispod slikanih površina u naosu, kao i oni koje nalazimo preko slikanih površina i na kamenim pločama patosa, neposredno pred ikonostasom, ukazuju da je unutrašnjost manastira barem dva puta stradala od požara. Prvi put se to dogodilo prije 1672 god., pošto su, na osnovu jednog zapisa, freske tada postojale.

Drugi požar dogodio se 1914 godine, kada su austrijske trupe zapalile ikonostas, čije je jezgro,

Sl. 11. Šematski prikaz živopisa na sjevernom zidu crkve u Dobrićevu.

Sl. 12. Prorok Aron. Freska u dobričevskoj crkvi. Rad drugog majstora (retuši?)

znamo, formirano 1745 godine.¹⁴ U požaru je potpuno izgorio ikonostas, a s njim i brojne stvari nekad bogatog crkvenog inventara.¹⁵ Visoki plamen uništio je pritom i dobar dio živopisa u naosu. Najviše su stradale kompozicije »Vaznesenje Hristovo«, četiri pretstave Hrista i proroci, dijelovi oko oltarskih stupova i prostor između evanđelista.

Živopis je stradao i od vlage. Velike kompozicije »Preobraženje Hristovo« i »Raspeće« oštećene su i uništene u najvećem svom dijelu. Na pojedinim mjestima čitave su plohe sasvim nestale, na primjer: pojedine figure prvosveštenika u oltaru, scene u proskomidiju i kompozicija »Uspenje Bogorodičino«. Mehanički su oštećene (udarom, dodiranjem i trenjem) gotovo sve živopisane površine prve i druge zone glavne lađe.

U cjelini uzev, tehničko stanje živopisa u Dobričevu je veoma delikatno. Brojna, često drastično istaknuta potklobučenja u još većoj mjeri pogoršavaju opštu situaciju. Tome su pridonijeli i drugi činioci objektivne i subjektivne naravi

¹⁴ Ikonostas je obnovio tih godina pop Bajović sa svojim sestrićima. Jezgro ikonostasa sačinjavali su radovi R. Dimitrijevića, ali je bilo radova i drugih majstora kao i priložnika. Ikonostas je imao velike umjetničke kvalitete.

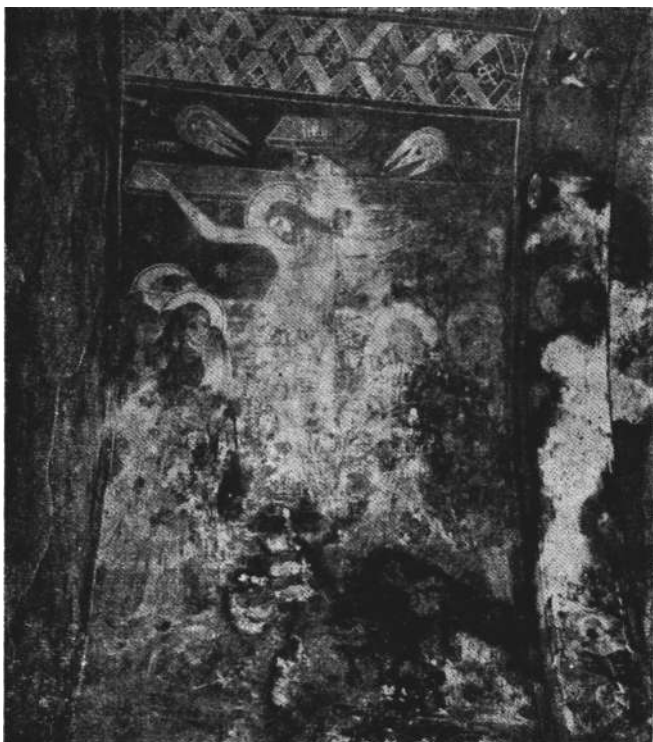
¹⁵ Jedan dio ovog inventara sačuvan je blagodareći slučaju da se u vrijeme požara nalazio u đakonikonu koji je zazidan. To su orari, pojasevi (čemer), pavte, čivot, krstovi, tepsije, knjige i drugo sa brojnim zapisima,

(uvođenje električnih instalacija u periodu između dva rata, proširenje prozora u pijevnicama, čišćenje i krečenje živopisa; nehat i nebriga manastirskog osoblja koje je dopustilo da krov prokišnjava, udaranje eksera u zid i sl.).

Naročito štetnim pokazala su se krečenja i bojenja koja su izvođena u nekoliko navrata a posljednji put neposredno poslije Oslobođenja. Tada su kaluđeri prebojili svijetloplavom, za freske štetnom, bojom sve površine u I i II zoni kao i dijelove Strašnog suda. U istim zonama freske su ranije krečene 1955, 1956, 1957, i 1958 godine. Zavod je izveo čišćenje ovih premaza kako bi se evidentirao cjelokupan sadržaj živopisa. Pošto su se druga sredstva pokazala neefikasnim, čišćenje je obavljeno mehaničkim putem — čeličnim nožićima. U ovom periodu otkrivene su sve freske u prve dvije zone crkve i oltara a u proskomidiju skoro u svim zonama, sa ukupnom površinom od oko 25 m². Pošto su prekrečavane uglavnom freske koje su smatrane uništenim, to se nije ni očekivalo da će se čišćenjem doći do očuvanijih cjelina, što se naposljetku i obistinilo, jer su pojedine freske otkrivene u najskromnijim

Sl. 13. Dobričevo. Detalj kompoziciji »Pranje nogu«. Haljina Hrista retuširana.

Sl. 14. Dobričevo. Raspeće. Retuširano oko 1745 god.

tragovima osnovnog crteža i pigmenta. Ipak su ponegdje otkriveni bolje očuvani detalji koji su upotpunili pretstavu o živopisu (napr. južna pjevnica i oltar).

Prilikom rada na čišćenju otkrivene su ove kompozicije i portreti: Car Konstantan i carica Jelena, sv. Antonije, 3 fresko-ikone, Isus Svedr-

žitelj sa 11 ratnika u južnoj pjevnicu, 3 figure sv. otaca, »Vizija Petra Aleksandrijskog«, 2 arhida-kona, »Oplakivanje«, arhanđel u konhi proskomidija, ornamentat na prolazu iz naosa u oltar, 10 ratnika u sjevernoj pjevnicu i »Strašni sud« u priprati. Pojedine partije, kao što su na primjer prestave trojice Nemanjića na sjevernom zidu, nisu se mogli očistiti. Razlog ovome bila je čvrsta konzistencija krečnih premaza a i slaba očuvanost pigmenta. Usljed toga ove se freske mogu smatrati izgubljenim kao i još nekoliko portreta u sjevernoj pjevnicu. Prilikom čišćenja ustanovljeno je da su pojedine površine, kao što je polje sa ornamentima u južnoj pjevnicu, i sve freske na pilastrima uz ikonostas, rađene u al-seco tehnici. S tim u vezi bio je otežan rad na čišćenju, pošto je pigment bio vrlo slabo vezan za podlogu.

Pojedina oštećenja fresaka nastala su uslijed nestručnog skidanja premaza koja su obavljali kaluđeri pred II svjetski rat kada su uvidjeli štetnost ranijih bojenja. Tom su prilikom nastale grube grebotine na živopisu koje danas daju vrlo lošu sliku.

Dobričevski živopis još nije u cjelosti dočišćen. Radovi su izvedeni samo u onoj mjeri koja je objezbeđivala potpunu evidenciju sadržaja, a na dočišćavanje se nije išlo pošto je sudbina objekta još neizvjesna.

Paralelno sa čišćenjem Zavod je organizovao i kopiranje bolje očuvanih cjelina ovog živopisa. Do sada je prekopirano oko 15 m² fresaka, a taj rad će se nastaviti i u buduću.

Živopis u najvišim zonama skoro u cjelini je retuširan. (Sl. 14).

ISTORIJAT MANASTIRA I STILSKA RAZMATRANJA ŽIVOPISA

Pouzdanih istorijskih dokumenata, iz kojih bi se moglo utvrditi tačno vrijeme nastanka manastira, nema. Ali je zato dosta živa tradicija. Najstarije predanje pripisuje osnivanje manastira caru Konstantinu, i to u vrijeme njegova putovanja s caricom Jelenom iz Rima u Carigrad. Pro-lazeći kroz ove krajeve, na putu od Trebinja do Bileće, car se odmorio na brežuljku na kome je danas lociran manastir. Mjesto im se svidilo i nazvali su ga »dobrim«, a crkvu, koja se »po njihovom naređenju« podigla, prozovu Dobričevo. Drugo jedno predanje, mnogo više rašireno, pripisuje osnutak manastira Nemanjićima. Uglavnom, dakle, predaja je istovrsna sa predajama koje se odnose na nastanak i ostalih starijih crkvenih objekata u Hercegovini. Najvjerovatnije je da se ovdje radi o romantičnom raspoloženju masa i njihovom sjećanju na »dobra stara vremena« iz doba uspona slave i moći države Nemanjića. Ova posljednja, međutim, nije ostala samo kod verbalne

tradicije, ona je — ko zna u koje doba — dobila i svoj pismeni tok i obilježje. U posjedu manastira, naime, dugo vremena su se nalazila dva manastirska pečata. Prvi je sadržavao sljedeći tekst: **зхрамъ входа зовомъ Добричево при рѣце Тревнишниц на на расгв (1232).**

Drugi:

Коведеннеасне печат манастира храм входа зовомъ Добричева при рие: Тревнишницх аспг (1283).

Očevidno da je svrha ovih pečata bila da dokažu osnutak manastira u 13 vijeku. Ali su navedeni podaci nesigurni i u prilog takve pretpostavke ne govori ni jedan istoriski fakat. Otud i sumnja da se ovdje radi o golim falsifikatima novijeg vremena, što je, uostalom, i naše mišljenje.¹⁶

¹⁶ Na pečatima se godine računaju od pojave Hrista a ne od stvaranje svijeta, što je rezultat novijeg doba. Na njima se, dalje, za Dobričevo kaže da je

Manastir se u izvorima spominje prvi put tek 1661 godine. (P. Momirović, knjiško arhivski spomenici iz Banata, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine knj. II. 1958 god., str. 211.) Vrlo je vjerovatno da je taj podatak isuviše kasnog datuma. Brojni su svjedoci koji govore u prilog bujnog monaškog života u ovome manastiru koji je polovinom 18 st. bio u svom zenitu.¹⁷ A da do tog dođe, morao je proći duži vremenski period potreban za razvoj i formiranje tako značajnog manastirskog kompleksa, koji je zacijelo imao samo skromne početke. U prilog toj pretpostavci govori i arhitektura crkve, stil njene gradnje i živopis kojim su ukrašeni njeni unutar-nji zidovi.

Pored zapisa na knjigama i predmetima umjetničkog obrta, u crkvi su postojala (jedan još postoji) i dva natpisa koji su neobično važni za dataciju živopisa, a možda i crkve. Jedan od njih se nalazio iznad vrata između priprate i naosa, sa unutrašnje strane, i sačuvan nam je u prilično nesigurnoj transkripciji L. Ninkovića i I. Gačinovića. Natpis je bio dug 1 m a širok 35 cm i u 6 redova sadržavao je sljedeći tekst: † **ИЗВОЛІЕНІЕМ ѡЦА И СПОСПЕШЕНІЕМ СЫНА И С . . . ДѢХА ПОІ.Т . . . СП . . . ЦЕНЕО А . ЕПРОДПЕ . . . ТРЪДИЖЕ ѡ . . . СМО . . . 8 МІЕ. РЪСКА ГРЕШНАГЕ . . . ХТАФѢ . . . Ѣ НЕГОРА . . . МЧ ІЮЛІА**

Kako vidimo, natpis je govorio o vremenu nastanka, ktitoru i majstoru živopisa u naosu, te možemo samo da požalimo što nije tačnije prepisan prije nego što je uništen.

Drugi natpis fragmentarno postoji još danas na desnom luku više žrtvenika u proskomidiju. Iz njega doznajemo da je pop Bajović obnovio crkvu i da je tom prilikom ovdje radio Teodor zograf. Kako je malter, na kome je ispisan tekst natpisa, identičan sa ostalim malterom na kome je izveden živopis u proskomidiju i naosu, to su L. Ninković, prvi, a zatim i neki drugi naši istoričari, bili skloni da smatraju popa Bajovića i Teodora zografa za ktitora i majstora živopisa u oltaru i naosu. Pošto je pop Božo-Milinko Bajović spomenut kao naručilac velike ikone »Dejzis sa velikim

hram Vavedenja, a majstor slikar ovu kompoziciju nije pretstavio. Pečati su nastali istovremeno kada je crkva obnovljena (oko 1745).

¹⁷ Pored spominjanja u sopočanskom pomeniku, postoji niz zapisa na predmetima umjetničkog obrta u manastiru koji u cjelini govore da je između 1743 i 1746 godine u Dobrićevu naročito živo. Stižu brojni prilozii iz Vojvodine (milostinju kupi »otac Sofronije Dobrićevac«), Sarajeva i drugih mjesta. Manastir posjećuju pečki patrijarh Joanikije i zahumsko-hercegovački mitropolit Filotej. Manastir ima igumana, Dionizija Boškovića, proigumana, »oca Petronija«, i brojno bratstvo. Tada se javljaju, za nas važne, dvije ličnosti: pop Bajović i slikar Rafailo Dimitrijević. Iz tog vremena je i manastirska priprata i, kako ćemo vidjeti, njen živopis. Tu je u ovo vrijeme bio i zograf Teodor — živopisac. Poslije ovog perioda manastir uglavnom normalno razvija svoju ekonomiju.

praznicima«, koju je za njega i njegove sestrice izradio risanski slikar Rafailo Dimitrijević 1745 godine, to se postavljalo pitanje da li ovu godinu treba smatrati datumom kada je nastao dobrićevski živopis u cjelini. V. Ćorović je sa punim pravom smatrao da je živopis stariji od XVIII vijeka.

Prilikom konzervatorskih radova u toku 1957 i 1958 godine potkrijepljene su izvjesne činjenice koje datum nastanka živopisa u naosu pomjeraju za sto i više godina unazad. Ustanovljeno je da su orijentacione linije natpisa više žrtvenika ugrebene u potpuno suv malter, što nije uobičajeno za fresko tehniku. Dalje, zapaženo je da su slova natpisa nabačena na uveliko patiniran sloj maltera, te se ona na najmanji dodir ljušte ne ostavljajući trag. Oba detalja govore da je natpis mnogo mlađi od sloja maltera na koji je nabačen. Zograf Teodor nije, znači, autor živopisa u naosu i oltaru. On se potpisao ispod djela starijeg majstora iskoristivši za tu priliku prazan prostor više žrtvenika, ili je, možda, time udovoljio želji popa Bajovića da se spomene u oltaru, Postavlja se pitanje ko je i šta je radio u Dobrićevu slikar Teodor. On je, po svemu sudeći, izvođač velike kompozicije »Dejzis sa Strašnim sudom«, koja se nalazi na istočnom zidu priprate, a za koju smo već kazali da je rađena u stilu bokokotorske slikarske škole, posebno u stilu Rafailovića - Dimitrijevića, slikarske porodice iz Risna. Ako se ovdje podsjetimo da je 1745 godine radio u Dobrićevu jedan slikar Bokelj (Rafailo Dimitrijević, i to za popa Bajovića), onda smo blizu pretpostavke, sa solidnim osnovama, da je prilikom narudžbe ekipe umjetnika iz Boke bio naručen i zograf Teodor kako bi živopisao pripratu koja je, izgleda, u doba ove velike obnove manastira i sazidana. Sve ovo, dakle, može da ide u prilog sačuvane tradicije po kojoj je manastir dugo vremena bio opustio, pa je 1730 godine obnovljen. Prije će biti da je on te godine samo naseljen dok su glavni radovi izvedeni u periodu između 1740 i 1746 godine, tek onda kada je manastir stvorio izvjesnu materijalnu osnovu stvarne obnove. Iz ovoga perioda imamo najviše glasova o Dobrićevu.

Da je živopis u naosu i oltaru stariji od polovine XVIII vijeka, ubjedljivo govori i ovaj fakat. Prilikom čišćenja fresaka ujesen 1958 godine ponovo je očišćen na doprozorniku u apsidi zapis u kome se saopštava da je mjeseca marta 1672 godine sagrađena čatrnja.¹⁸ Zapis je ugreben u malter sasvim originalnog sastava,¹⁹ i, što je naročito

¹⁸ Zapis su videli i Ninković i Ćorović, ali su ga nepotpuno čitali, pa ga donosimo u tačnom prepisu. (Sl. 15. Izgradnja čatrnje ne može se uzeti kao podatak važan za datiranje i manastira, jer problem vode nikada nije postojao u manastiru koji se nalazi na rijeci bogatoj izvorima.

¹⁹ Ovaj malter mještani isključivo upotrebljavaju za oblijepljivanje čatrnje i prave ga od crvene gline i kreča. Neobično je čvrst i ne propušta vodu.

Sl. 15. Dobričevo, južna pjevnica »Tajna večera«. Po kopiji M. Barbića.

važno, ovaj je malter nabačen na sloj sa freskama, i to baš na onom mjestu gde su freske bile oštećene (jedan veći komad je otpao). Slučaj potvrđuje da su freske starije od 1672 godine i da su one te godine bile već toliko oštećene da se preduzimala njihova konzervacija — krpljenje. Koliko je vremena trebalo da protekne da bi se živopis ošteti u ovoj mjeri, zasada ostaje samo da se pretpostavlja. Ipak nismo tako daleko od početka XVII vijeka kada su nastali skoro svi živopisi u BiH: 1608 živopisani su Ozren i Lomnica, 1609 Žitomislić, 1606 Dobrun (priprata), 1619 Zavala, 1624 Mostači i 1605 crkva u Petrovićima u neposrednoj blizini Dobričeva — vremena patrijarha Pajsija i obnovljene Pečke patrijaršije — kada je ova vrsta umjetnosti doživljavala renesansu u našim krajevima. Živopis u dobričevskoj crkvi ima posebno velike stilske i ikonografske sličnosti sa živopisom u Zavali. U pojedinim detaljima ove sličnosti su sasvim blizu potpune identičnosti te se može pretpostaviti da je obje crkve živopisala ruka jednog majstora. Pojava četiri fresko — pretstave ikona ruskog tipa (sa oreolom koji prelazi preko okvira) na zidovima dobričevske, crkve mogla bi donekle da nam potvrdi dataciju živopisa u doba patrijarha Pajsija kada se zaista osjećalo pospješnje naših veza sa Rusijom poslije prethodno neuspjelih pregovora oko unije Srpske crkve sa Rimom. Živopis, stilski blizak Dobričevu, sa identičnim slikarevim vježbama na drugom sloju maltera, prilikom evidencije koju su obavili službenici Likovno-konzervatorskog odjeljenja Zavoda, otkriven je u selu Srđevićima, 4 km daleko od Gacka, u jednoj maloj i skromnoj seoskoj crkvi sa blago prelomljenim svodom. Na-

žalost, o crkvi i njenom živopisu još nemamo istorijskih izvora.²⁰

Kao poseban ikonografski kuriozitet u Dobričevu treba spomenuti da nije naslikana kompozicija »Bogorodičino vavedenje« — praznik kome je posvećena crkva.²¹ Kult Bogorodice u cjelini je vrlo slabo zastupljen.²² Ovaj slučaj opominje na mnogo šta, ali svakako će i on ići u prilog tradiciji da je manastir duže vremena bio opustio tako da se u tom periodu zaboravio njegov patron. Sudeći po ikonografskom sadržaju, prije će biti da je umjesto »Vavedenja« crkva u doba živopisanja bila posvećena jednom od praznika iz života Hristova. Pomenuti zapis iz 1661 god. govori da je crkva te godine ipak bila posvećena Bogorodici u sklopu, možda, ženskog manastira.

Prije nego što kažemo ime slikara za koga pretpostavljamo da je autor dobričevskih fresaka, iznijećemo nekoliko njegovih karakteristika. Posmatrajući kompozicije, naročito portrete u II zoni (Isusa i ratnike), dolazimo do ubjedenja da se majstor pored živopisa bavio i slikanjem ikona. Ikonopisačka pedanterija osjeća se na svakom detalju

²⁰ Crkva je bila živopisana u cjelini, ali je živopis sačuvan samo u detaljima. Kada se u narednim godinama izvrši njegovo čišćenje, biće vidljive sledeće freske: »Bogorodica Oranta« sa desnim anđelom, dvije do tri figure sv. otaca, »Bogorodica iz Blagovijesti«, nekoliko ornamenata i par drugih detalja. Tada će se o živopisu moći više kazati.

²¹ Ne postoji mogućnost da je kompozicija postojala na uništenim površinama.

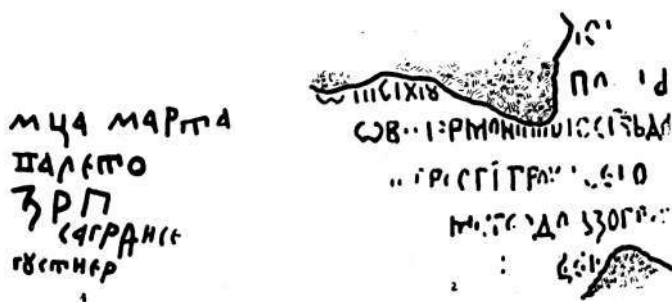
²² U Zavali, čija je crkva takođe posvećena istom prazniku, pored Uspenja i Rođenja predstavljene su čak dvije poznate varijante »Vavedenja«. Posebno je naslikana sa lijeve strane ikonostasa »Bogorodica Zaštitnica«.

— u načinu kako majstor modelira glave, a posebno bradu i brkove. On svaku dlačicu izvlači tankom četkicom, očigledno pozajmljenom iz ikonopisačkog slikarskog pribora. Dobrićevski slikar je, dalje, vrlo kulturan i obrazovan čovjek svoga vremena a naročito dobro poznaje starije srpsko slikarstvo, posebno slikarstvo majstora Longina, čiji je, sudeći po bezbrojnim detaljima, bio učenik. On je bio veliki putnik i govorio je grčki jezik jer se često njima služi kada pravi sinopsis sadržaja na drugom sloju maltera.²³ Dobrićevski zograf je ipak naš čovjek, i to donekle nacionalno romantičarski raspoložen.²⁴

Od svih, do sada poznatih, majstora našeg srednjovjekovnog slikarstva dobrićevski živopis možemo najlakše da pripišemo Georgiju Mitrofanoviću ili nekom njegovom sljedbeniku. Dalje, živopis u Zavali i Dobrićevu po svoj prilici radio je jedan majstor, s tom razlikom, što je živopis u Zavali ovaj izveo sam i u jednom zamahu, a dobrićevski je samo započeo, — izveo živopis u donjim zonama a ostalo djelomično prepustio svom manje talentovanom pomoćniku. Baš zato što je lakše dokazivati da su Zavala i Dobrićevo živopisani istom rukom, a uslijed oštećenosti dobrićevskih fresaka, lakše komparirati Zavalu i ostali Mitrofanovićeve živopise (Morača, Hilendar) to ćemo se ponekad u komparacijama služiti indirektnim metodom — preko Zavale.

Povrat ćemo se još jednom na naprijed spomenuti natpis, koji je uništen poslije I svjetskog rata, a koji je tri puta različito čitan i objavljivan. Detalj u kome se spominje autor 1901²⁵ godine čitan je „ГРЕШНАГЕ...ХТАФА...“ a isti detalj se 1908²⁶ godine čita: „ГРЕШНА ГЕ... ХТАФА...“,

Dok u prvom slučaju „ГРЕШНАГЕ“ piše sastavljeno, u drugom piše rastavljeno i umjesto „ГЕ“ vidi „ГЕ“. Djelimično je tačno i jedno i drugo čit-

Sl. 15. Zapis iz 1672 g. i zapis Teodora zografa u proskomidiji.

²³ Slučaj sa imenima prvosveštenika u oltaru, kao i na drugom sloju maltera ispod kompozicije »Uspe-nje Bogorodice«.

²⁴ U oltaru on slika Savu i Arsenija, prve srpske arhiepiskope, a u naosu Nemanjića. Sava Nemanjić u Zavali uvršten je u red povorke sv. otaca.

²⁵ Dabro-bosanski istočnik, 1901, str. 349.

²⁶ Već spomenuta monografija L. Ninkovića.

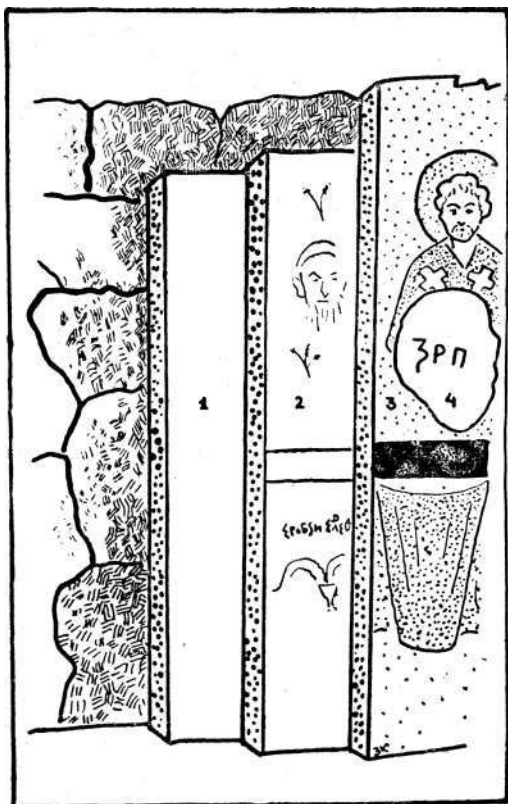
Sl. 16. Fresko pretstava ikone (sv. Jefrem?) u naosu crkve u Dobrićevu.

tanje i smatramo da je, vjerovatno, stajalo „ГРЕШНА (ГО) ГЕ...“ „Г“ je možda vremenom izgubilo gornju crtu, pa se pretvorilo u »и« a sastavljanje riječi može a i ne mora da bude greška „ГЕ“ je dakle, prvi slog autorovog imena. Mogućnost da je slog »GE« nesiguran prepis završetka starijeg oblika genitiva pridjeva grešni (grešnago) ne može se prihvatiti pošto je Ninković u posljednjem čitanju svjesno rastavio ovaj slog od prethodnog teksta i naglasio da je bolje prostudirao natpis te ga ovog puta daje sa ispravkama.

Drugi dio detalja natpisa. »HTAFA« sa istim pravom možemo da čitamo kao »IZUGRAFA« ili kao dio umjetnikova prezimena. MITROFAN (OVIĆA)²⁸ dok detalj „СНЕГОРА“ najlakše objašnjavamo loše transkribovanim atributom: svetogorac.

²⁷ V. Ćirović: Starinar, 1922, Beograd, Manastir Zavala.

²⁸ Prilikom naknadnih čitanja pojedinih zapisa koje je Ninković objavljivao ustanovili smo velike ponekad i suštinske, greške. Naprimjer: on je u natpisu više žrtvenika riječ ЗОГРВАЈ jedanput čitao kao ЗОГГКЪ, a drugi put kao ЗОНКЪ

Sl. 17. Šematski prikaz slojeva maltera u Dobričevu. 1. Grubi sloj maltera sa tragovima požara. 2. sloj: sa slikarevim vježbama. 3. Slikani sloj: 4. »Zakrpa« iz 1672 god.

Siromaštvo očuvanog teksta u natpisu ne dozvoljava nam ipak da dođemo do potvrde imena autora. Na toj liniji zatajili su i zavalski natpisi. Slučaj je htio da ostanu svi izuzev onog u kome se govorilo o autoru, i sve što je Ćorović 1922 god. od njega vidio svodi se na: „... ПИСА И СЪВРЪШИ...“

4. ЗАНЪС²⁷

Ali zato stilaska i komparativna analiza Mitrofanovičevog živopisa u Morači i Hilandaru, sa jedne strane, i Dobričeva i Zavale, sa druge strane, daje više podataka.

Na primjer, nabrana draperija u vidu zavjesica na soklu u Dobričevu dekorisana je skicoznim improvizacijama istog karaktera kao i ista draperija na sloju živopisa iz XIII vijeka u Morači — dokaz

Sl. 18. Trpeze iz kompozicije »Tajna večera u Dobričevu (gore) i Zavali (dole)

Sl. 19. Prvosveštenici na zidu đakonikona u Dobričevu

da je dobričevski majstor poznao živopis u Morači ne kao običan prolaznik. Cinober i ljubičasti pejzaži iz hilendarske trpezarije identični su kako po tonu i osnovnoj koncepciji tako i po ostalim detaljima sa pejzažima u Dobričevu i Zavali. Zajednički je i način ukrašavanja odjeće sa tri tačkice, a pojedini ornamenti na arhitekturi, iako su karakteristični za skoro sva vremena i autore našeg fresko-slikarstva, potpuno su identični u detaljima. Dobričevski i zavalski majstor isto kao i Mitrofanović tvrdo i plastično obrađuje glavu sa tamnim podočnjacima i dugim i tankim nosom (Uporediti Mitrofanovičevog Hri-

Sl. 20. Sv. oci u oltaru crkve u Dobričevu.

Sl. 21. Isus svdržitelj u južnoj pjevnici crkve u Dobričevu. Najvrijedniji detalj dobričevskog živopisa. Kod G. Mitrofanovića.

Sl. 22. »Aleksej čovjek božji« — freska u priprati crkve u Zavali.

sta sa ikone u Hilandaru, Hrista iz Dobričeva, sl. 21. i Alekseja božjeg čovjeka iz Zavale, sl. 22). Mitrofanovićevi konji sa fasade Morače, dorat i zekan sa Dimitrijem i Đorđem, potpuno su isti kao i konji na kojima jašu isti sveci u Zavali. Nešto malo prilagođeni drukčijem prostoru slični

konji nalaze se u kompoziciji »Rođenje Hrista« u Dobričevu. U Zavali, isto kao i u Dobričevu, slikar na drugom sloju maltera pravi identične vježbe (scenario živopisa).

Naveli smo jedan mali dio zajedničkih crta dobričevskog i zavalskog živopisa, s jedne strane, i slikarstva Georgija Mitrofanovića s druge strane. Dužni smo da spomenemo i izvjesne razlike između ovih živopisa posmatrajući ih svakog za sebe. Prije svega upada u oči bogatija skala boja zavalskog majstora od onog u Dobričevu (ukoliko se ne radi o degeneraciji pigmenta uslijed oštećenja u Dobričevu). Zavalski majstor upotrijebio je na nekoliko mjesta intenzivno zelenu boju koju nismo našli u Dobričevu. Zatim, potrebno je objasniti pojavu grčkog jezika i pisma na drugom sloju živopisa u Dobričevu i grčku signaturu »INBI« na »Oplakivanju«, u Zavali.

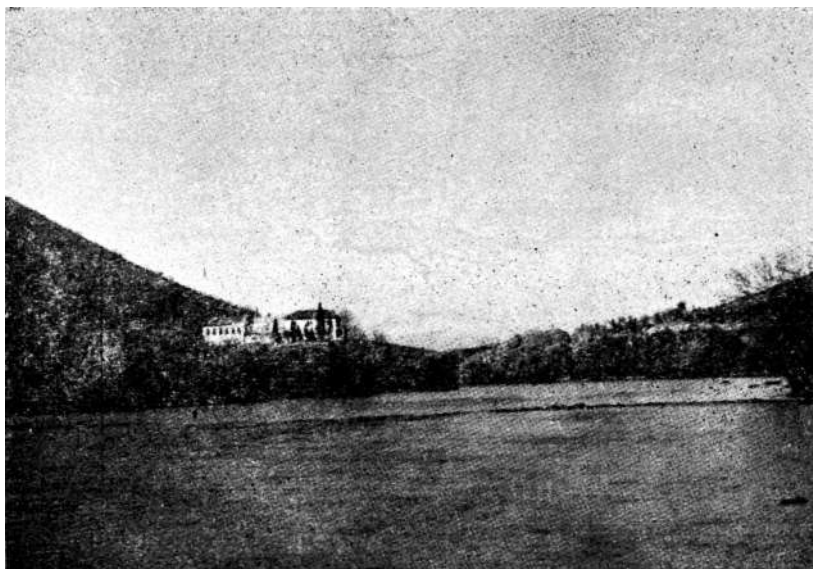
PREDLOG O ZAŠTITI

Manastir Dobričevo nalazi se na izohipsi 328, a nivo budućeg akumulacionog jezera hidrocentrale »Grančarevo« nalaziće se na izohipsi 400. Znači, debljina vodenog pokrivača od temelja crkve do površine iznosiće 70 m. Postavlja se pitanje šta treba spasiti od spomeničkog kompleksa u Dobričevu.

Donje zone dobričevskog živopisa, one koje je radio njegov protomajstor, zajedno sa živopisom crkve u Zavali, predstavljaju najkvalitetnije fresko slikarstvo na teritoriji NR Bosne i Hercegovine. Ovo slikarstvo stoji vrlo visoko na rang lestvici slikarstva istoga doba u FNRJ. Do sada sig-

nirane freske Georgija Mitrofanovića, koji je ocjenjen kao najbolji slikar svog vremena, očuvane su u našoj zemlji jedino na fasadi crkve u Morači, i svode se na sedam, usljed atmosferilija vrlo oštećenih, kompozicija. Živopis u Zavali je relativno dobro očuvan. Kako smo vidjeli kod Dobričeva to nije slučaj — njegov je živopis teško oštećen. Teško stanje jednog živopisa ne može ipak biti razlog zbog koga ne bi imali opravdanja da ga štitimo. Smatramo da određenu vrijednost imaju i najmanji tragovi osnovnog crteža i boje živopisa koji je uspio da nadživi 350 godina. Mnoge freske, koje sada na prvi pogled izgledaju sasvim uništene, moći će se restauracijom, čišćenjem i regeneracijom pigmenta dovesti u mnogo bolje stanje a pojedine partije zasijaće prvobitnim sjajem. Pored toga dobričev-

²⁹ Prilikom skidanja živopisa biće nužno obratiti strogu pažnju na drugi sloj maltera. Kako smo vidjeli, slikar je volio da na tom sloju ispisuju duge tekstove i da pravi skice.

Sl. 23. Panorama manastirskog kompleksa u Dobrićevu.

Sl. 24. Crkva i sušara (u pozadini) manastira Dobrićeva

ska crkva je galerija radova trojice, a možda i četvorice, majstora čije radove, izuzev prvog, ne nalazimo izvan Dobrićeva. Jedan od njih, a možda i trojica, je potpuno anonimn. U vezi s tim vrijednost dobrićevskih fresaka se utrostručava.

Postoje predlozi da se dobrićevski živopis skine sa zidova crkve u onoj mjeri koja bi obezbijedila dokumentaciju stila dobrićevskih majstora. Skinute bi se samo najočuvanije freske, a sve ostalo bi se žrtvovalo. Predlog smatramo neprihvatljivim. Kada bi, i pod pretpostavkom da umjetnički i istoriski kvaliteti živopisa ne opravdaju njegovu zaštitu u cjelini, usvojili ovaj predlog i izašli da na licu mjesta izvršimo selekciju, uvidjeli bi da je nužno, pa i prema najstrožijem kriteriju, spa-

siti $\frac{4}{5}$ živopisne površine. Zatim bi se postavilo pitanje smještaja, čuvanje i prezentacije skinutog živopisa koji nebi mogao da bude izložen kao cjelina, a količina fresaka teško da bi im našla mjesto i u najvećim muzejima. Za skinute freske, znači, morale bi da budu izgrađene posebne prostorije koje bi u potpunosti odgovarale interijeru crkve. Ovakve prostorije imale bi opravdanje tek onda ako bi se u njima izložio cjelokupan živopis u prvobitnom rasporedu. U drugom slučaju, ako bi skinute freske ostale bez adekvatnog interijera, one bi bile rasparčane po muzejskim depoima što je sasvim blizu uništenju.

Ali sudbinu dobrićevskih fresaka treba skopčati sa sudbinom manastirskog kompleksa i pro-

blem njihove zaštite rješavati zajednički. Iz najstarijeg arhitektonskog jezgra treba izdvojiti crkvu i staru kuhinju kao objekte koje je nužno sačuvati. Crkvu u Dobrićevu ne treba sačuvati samo zbog toga što su njeni zidovi živopisani, već i kao objekat sa izuzetnim arhitektonskim kvalitetima. Pogrešno je mišljenje pojedinih autora da je crkva u Dobrićevu arhitektonski sasvim prosta i da stoji u redu zaista jednostavnih crkvice u Zavali i Mostaćima. (V. Čorović, Dobrićevo, Starinar, 1925). Dobrićevska crkva, zajedno sa crkvom manastira Žitomislića, u stvari je najinteresantniji i najmonumentalniji objekat istočno vizantijskog stila u arhitekturi Hercegovine. Od ove su crkve arhitektonski mnogo siromašnije crkve u Zavali, Mostaćima, Arandelovu, Trijebnju i Ošanićima, kao i sve druge za koje se smatra da su iole starije. Posebno je interesantan njen relativno bogato razudjen interijer a naročito gotska nadgradnja koja ima izuzetan značaj za proučavanje arhitektonskih stilova, njihovih prenošenja i ukrštavanja. (Pored gotskih, raških i primorski, ovdje se javljaju i orijentalno turski uticaji). Arhitektura dobrićevske crkve ostala je još nedatirana i neproučena, a ima razloga zbog kojih se može pretpostaviti da je starija i od XVI vijeka u kome je nesumljivo postojala.

Istoriska razmatranja o Dobrićevu bila su nužna da bi se donijela najpravičnija odluka o njegovoj zaštiti. Za konzervatora nije svejedno da li je jedan objekat na kome radi iz XVIII ili XVII vijeka i da li je ime autora poznato. Nama je danas jasno da manastirski kompleks u Dobrićevu, u sklopu spomeničkog inventara naše Republike, zauzima jedno od najvažnijih mjesta i da ga kao takvog treba sačuvati. U tom smislu, ne ulazeći

u detalje, mi ćemo dati jedan predlog sa osnovnom idejom spasavanja najstarijeg manastirskog jezgra u cjelini — crkve sa živopisom i kuhinje — sušare.³⁰ Freske bi se u što većoj količini³¹ skinule sa zidova, arhitektura, po već poznatom sistemu, kamen po kamen bi se prenijela i prezidala na području izvan akumulacionog jezera, a onda bi se živopis ponovo vratio na svoje mjesto. Gdje će se objekat locirati, za konzervatora ima sekundarni značaj, ali, mislimo, da bi u ovom slučaju bio podesan trebinjski Stari grad, naročito ako se ostvari ideja da se u njegovu blizinu prenese i Arslanagića most. Primivši u svoje okvire dobrićevsku crkvu, kuhinju — sušaru i važnije stečke iz bazena gornjeg toka Trebišnjice, kao i druge eksponate, Stari grad u Trebinju imao bi sve uslove da se razvije u pravi muzej pod vedrim nebom.

Ukoliko se pokaže Kao tehnički neizvodljivo prenošenje crkve u cjelini, ili iskrsnu neki drugi nepredviđeni momenti, kao krajnja alternativa može se predvidjeti prenošenje samo interijera (rekonstrukcijom i originalnim detaljima) i živopisa. Ali i u ovom slučaju kuhinju — sušaru treba prenijeti u cjelini jer ona pretstavlja vrlo pitoreskan i dobro očuvan objekat ekonomske kulture našeg srednjovjekovnog čovjeka.

Finasiska sredstva, koja treba da obezbijedi investitor hidrosistema na Trebišnjici, ne treba da budu problem, s obzirom na veličinu planiranih izdataka za izgradnju ovog veličanstvenog objekta čiji društveni prioritet svi razumijevamo. Utrošena sredstva na spasavanju ovog spomenika kulture neuporedivo su manja od njegove realne, umjetničke i kulturno-istorijske vrijednosti.

Sl. 25. Slikareve improvizacije na drugom sloju maltera (lijevo) i na draperiji crkve u oltaru (u sredini — autoportret — i desno) na živopisu crkve u Dobrićevu.

³⁰ Trpezarija sa vrlo interesantnim prizemljen, i pored izvjesnih kvaliteta, ne može opravdati potpunu zaštitu.

³¹ Pojedine partije, usled totalnih oštećenja, neće biti potrebno spasavati.

LE MONASTERE DE DOBRICEVO ET LE PROBLEME DE SA RESTAURATION

Le problème que pose la conservation du complexe de monuments du monastère de Dobricevo devient de jour en jour plus actuel: il est en effet suscité par la submersion prévue de ce monument culturel, protégé par la loi, sous les eaux du lac devant servir de réservoir à la centrale hydraulique de la Trebisnjica. Le pont Arslanagic soulève le même problème.

Il est évident que la valeur historique et artistique d'un monument détermine la nature et l'ampleur des moyens de sauvetage qu'elle impose. Malheureusement, l'histoire de Dobriëvevo est très succincte. Le monastère est mentionné, d'une façon vivante, dans des documents écrits: les moines ramassent des aumônes en Voïvodine, le peintre Rafailo Dimitrijevic (des Bouches de Kotor) exécute des icônes pour l'icônostase, le pape Bozo Bajovic »rénove« le monastère en lui ajoutant une dépendance et le peintre »Teodor zograf« (peintre d'icônes) y travaille également.

En nettoyant, cette année, les fresques, ce qui a été fait par les soins de l'Institut provincial pour la protection des monuments culturels et de la nature, on a constaté que les lignes d'orientation dans la pièce suivant l'entrée, entre lesquelles le texte est écrit, sont incisées dans du mortier complètement sec, ce qui ne se faisait jamais dans la peinture à fresque. Ensuite, les lettres de l'inscription sont gravées sur une couche de mortier patiné et au moindre contact elles s'écaillent sans laisser aucune trace.

Par conséquent tout cela démontre que le texte est beaucoup plus récent que le mortier sur lequel il est inscrit. Le peintre Teodor n'a donc pas exécuté lui-même ces fresques mais il a signé là au-dessous de l'oeuvre d'un peintre plus ancien, uniquement pour satisfaire le désir du pape Bajovic, qui voulait qu'il signât sur l'autel à un endroit libre de l'ancienne fresque. Un autre fait confirme que cette fresque est antérieure à 1745: dans le creux de l'abside on a découvert une inscription gravée dans le mortier, où l'on mentionne la construction d'une citerne en mars 1672. Ce qui est le plus important, c'est que le mortier portant l'inscription est appliqué sur une couche couverte de fresques, et juste à l'endroit où cette couche

était abîmée. Donc, la fresque est antérieure à 1672 et à cette date elle était si endommagée qu'elle a dû alors être restaurée. On ne sait pas combien de temps il a fallu pour que cette peinture s'abîmât, mais nous ne pouvons pas ne pas lier les dates d'exécution de cette peinture à fresque et de celles de Zavala, qui sont très proches de celles de Dobriëvevo, surtout quant au style. Les fresques de Zavala datent de 1619, et c'est à cette époque qu'on a exécuté celles de la plupart des églises sur le territoire de Bosnie-Herzégovine.

L'auteur des fresques de Dobricevo est probablement Georgije Mitrofanovic. Les fresques de l'église de Zavala et de Dobricevo sont l'oeuvre d'un même peintre. La date de la construction de l'église de Dobriëvevo n'est pas certaine. Son plan, typiquement de Rasa, rappelant surtout celui d'Arlje, et sa superstructure gothique, avec des voûtes aux lignes douces et des ogives aiguës, dans la partie centrale, ne peuvent être postérieurs au XVIe siècle, époque où le gothique tardif était florissant sur notre littoral.

L'église de Dobricevo représente une rare unité de deux styles architectoniques, et comme telle elle a une valeur exceptionnelle. Il faut mentionner surtout un vieux four à fumer les viandes qui, par certains détails, architectoniques, peut se rattacher à la construction de l'église. Comme nous l'avons vu, les fresques de Dobriëvevo et l'architecture de son église occupent une place importante parmi les monuments de Bosnie-Herzégovine, et par conséquent sa conservation est indispensable.

Sans entrer dans les détails, nous énoncerons une proposition, qui est d'ailleurs tout à fait logique.

Il faut enlever les fresques de l'église de Dobriëvevo et celles de la dépendance du monastère. Transporter la partie architectonique avec le vieux four, pierre par pierre, reconstituer le tout dans un endroit hors d'atteinte des eaux du lac d'accumulation, peut-être dans la vieille ville de Trebinje, et sur les murs rebâties appliquer les fresques. Aménager cette construction en musée. Cela serait financé à l'aide des fonds investis dans le système des centrales hydrauliques de la Trebisnjica.

THE MONASTERY DOBRICEVO — THE PROBLEM OF ITS PROTECTION

The problem of the protection of the monastery complex is everyday more acute because it will be overflowed by the future system of power plants on the Trebisnjica. It is the same case with the Arslanagic old bridge.

The fresco-painting and architecture of Dobricevo is of a great importance for People's Republic of Bosnia and Herzegovina and therefore its protection is urgent and imperative.

Thus we have a logical suggestion in order to preserve these monuments:

To take off the fresco-painting in the church and narthex of Monastery and to remove and rebuild its architectural part on the place out of the artificial lake. We consider the old town Trebinje as the best place for its new situation. Such monument with old frescoes would be a museum and tourist attraction.

KONZERVACIJA HADŽI-SINANOVE TEKIJE U SARAJEVU

U 1956 i 1957 godini vršeni su izvjesni konzervatorski, zapravo spasavalački radovi na Hadži-Sinanovoj tekiji, o kojima želimo da govorimo. Prethodno ćemo se ukratko osvrnuti na prošlost ovog objekta i o njemu iznijeti najnužnije istoriske podatke, naročito one koji bi mogli biti od interesa i za arhitekta-konzervatore. Posebno ćemo se zadržati na ranijim opravkama tekije.

U prošloj svesci »Naših starina« (V, 1958, str. 95, bilješka 1), prilikom obrade konzervacije kaligrafskih zapisa u Hadži-Sinanovoj tekiji, konstatovano je da je ova tekija sagrađena između 1638 i 1640 godine, dakle sredinom XVII vijeka, pa je ona po mišljenju stručnjaka vremenski posljednji vrijedniji spomenik osmanlijske arhitekture u Sarajevu. Ističemo da je ovo u Bosni i Hercegovini jedina vrijednija zgrada tekije, koja je u tu svrhu građena.¹

Hadži-Sinanova tekija nalazi se na jednom slikovitom brežuljku u sjevernom dijelu Sarajeva pri vrhu Sagrdžije ulice. Sazidana je od lomljenog i klesanog kamena. Dio nad ulazom i simahana su građeni u dvije etaže dok su ostali dijelovi jednoetažni — prizemni. Plohe od pritesanog kamena su ožbukane. Vanjske zidne plohe od klesanog kamena sa pravilnim, horizontalnim i jednoličnim redovima, specijalno ispupčenim fugama i pokrov od ceramide daju objektu dostojanstven, monumentalan izgled.

Ulaz u tekiju je s istočne strane, iz spomenete Sagrdžije ulice. Prolazi se kroz kaldrmisani pasaž i stiže u prostrano dvorište. Desno od pasaža kao i nad samim pasažom su prostorije, koje su, ko-

lika je poznato, uvijek služile za stan pročelnika (šejha) tekije. U sjevernom traktu nalaze se u jednom etažu sljedeće prostorije: mejdan — odaja, tj. prostorija u kojoj se derviši i drugi gosti sastaju radi razgovora i čašćenja. Ova prostorija rastavljena je jednim uskim hodnikom od kahve-odžaka ili prostorije za spravljanje kafe za goste.² Uz kahve-odžak je prislonjena simahana kao najvažniji dio svake tekije; to je prostorija u kojoj se obavljaju derviški obredi. Simahana ove tekije je dosta prostrana i ima drvenu musandaru,³ koja se prostire oko zidova osim onog od strane mihraba.⁴ U simahanu se ulazi iz dvorišta.

Južno od ulaza pa sve do jugoistočnog ugla sada su smještene nusprostorije. Ovaj dio tekij-skih prostorija je oštećen i izmijenio je svoj prvobitni izgled.

S južne strane dvorište tekije ograđeno je kamenim zidom. Međutim, po ostacima temelja koji mjestimično proviruju zaključujemo da su i u ovom traktu bile prostorije, vjerovatno sobe za putnike-namjernike. Možda je u ovom dijelu bila smještena i ludnica, koju sarajevski kroničar XVIII vijeka Mula-Mustafa Bašeskija spominje u svojoj Kronici, navodeći da je ona bila smještena u Sinanovoj tekiji.⁵ Nije isključena mogućnost da je ludnica bila smještena u onoj manjoj zgradi koja se, prislonjena uza samo dvorište tekije, sa njegove zapadne strane, i danas tamo nalazi. Ta zgrada je zidana od istog materijala i istom tehnikom, kao i tekija, pa je svakako, i nastala u isto vrijeme kada i sama tekija.

¹ Zgrada Mevlevijske tekije na Bendbaši u Sarajevu, koja je nedavno usljed izgradnje kupališta na tom mjestu morala biti porušena, nije zapravo prvobitno ni građena kao tekija nego kao musafirhana (ugostiteljski objekt) za putnike namjernike (Vidi opširnije »Naše starine« III, 1955, str. 245). Isti je slučaj i sa tekijom u Blagaju kod Mostara, jer je i ona građena kao musafirhana. Ostale tekije u Bosni i Hercegovini kao građevine nemaju nekih arhitektonskih vrijednosti.

² Iz popisa ostavine umrlog pročelnika ove tekije, šejha Muhameda, sačinjenog 22 dž. I 1191, spomenuto je, pored ostalog, i 60 kafenih ibrika i 63 findžana (V. sidžil broj XVIII., str. 167. u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu).

³ Musandara je jedna vrsta balkona u bogomoljama.

⁴ Mihrab, arapska riječ, znači ovdje udubljenje u zidu bogomolje gdje imam pred skupom predvodi molitvu.

⁵ Vidi Glasnik Zemaljskog muzeja god. 1916.

Hadži Sinanova Tekija. Pogled sa jugoistoka.

Usred dvorišta tekije sahranjena su trojica pročelnika (šejhova) ove tekije,⁶ a osim ovih tu je i grob Mir-Hakije, sina Ali-Galib-paše Rizvanbegovića-Stočevića.⁷ Nad nišanima dvojice spomenutih šejhova postojalo je sve do pred II svjetski rat obično malo turbe, zidano od drveta i ćerpiča.

Osnivač tekije Hadži-Sinan-aga sahranjen je u posebnoj turbetu, zajedno sa svojom ženom Sakinom. Turbe je situirano odmah do tekije sa njezine sjeverne strane do simahane.⁸

⁶ Ovdje su sahranjeni šejh Muhamed, umro 28 VI 1777. (Natpis sa nišana šejha Muhameda objavljen je u »Našim starinama« IV, str. 160); zatim šejh Mehmed, umro 1272 (1855), i konačno šejh Salih, umro 1201 (1874). Na nišanima ovih šejhova postoje kronogrami u stihovima na turskom jeziku. U groblju uz tekiju sahranjen je još i šejh Uveys, sin spomenutog šejha Hadži-Muhameda, umro 1197 (1782/83) kako čitamo iz natpisa na njegovom nadgrobnom kamenu.

⁷ Mir-Hakija je umro 1268 (1851), što čitamo u natpisu na njegovom nišanu. Autori koji su dosada pisali o Rizvanbegoviću Ali-paši, u rodoslovlju Rizvanbegovića uopće ne spominju Mir-Hakiju, sina Ali-pašina, jer za njega vjerovatno nisu ni znali.

⁸ Hadži-Sinan-aga je, kako to saznajemo iz natpisa na njegovom uzglavnom nišanu, umro mjeseca ramazana h. 1049 (tj. između 26 XII 1639 i 24 I 1640) godine. Prepis natpisa sa nadgrobnog spomenika Hadži Sinan-age objavljen je u Prilozima za orijentalnu filologiju, u štampi).

Groblje u kome se nalazi turbe Hadži-Sinan-age, koje seže od tekije do Sarač-Alijine džamije, načičkano je sa preko dvije stotine pari nadgrobnih spomenika raznih oblika i veličina, a po vremenu njihova nastanka tu ima spomenika počam od XV pa do početka XX vijeka. Među njima je datirano preko stotinu njih, iz čijih kronograma vidimo da je tu sahranjeno više učenih ljudi, zatim šejhova tekije i derviša, zanatlija-esnafa. Tu je sahranjeno po više članova porodica nastanjenih u mahalama oko tekije.

Ovo groblje, osim njegove istoriske važnosti, značajno je i po tome, što zajedno sa tekijom i Sarač-

Iako nam nije u detalje poznat prvobitni izgled rasporeda svih prostorija tekije, ipak smatramo da ona taj izgled nije mnogo izmijenila, osobito ukoliko se to tiče postojećih prostorija.

HadžinSinanova tekija je svakako više puta opravljana, ali na osnovu pisanih izvora znamo samo za dvije njezine obnove, koje su, kao što ćemo to odmah vidjeti, bile širih razmjera. Prvi od spomenutih opravaka izvršen je 1708/1709 godine. O njemu je nepoznati pjesnik sastavio kronogram u deset stihova na turskom jeziku. Ovaj kronogram isklesan na kamenoj ploči, veličine 65 X40 cm, i danas stoji uzidan nad ulazom u simahanu.

Tekst natpisa glasi:

Alijinom džamijom, pretstavlja jedan rijedak ambijent starog Sarajeva i kao takav u djelini stoji pod zaštitom države.

što u prevodu znači:

»Oslonac carstva i dragulj pravедnosti,
Služio je u dvoru taj beskrajni darežljivac.
Bog ga je učinio dostojnim vladavine,
I njegovo nelicemjerno srce okitio pravédošću.
On, Ali-paša,⁹ koji je u Bosni učinio ovo dobro
djelo

I time dao povoda za lijepe molitve (dua) i
spominjanje božjih imena.

Neka vječni tvorac sačuva dobrotvora

Od svih spletke neprijatelja

Za ovo dobro djelo izrekoh kronogram slovima:

To jest hiljadu stotinu i dvadesete godine¹⁰ bi
dovršena (ova građevina), koja povećava raspo-
loženje.«

Na osnovu toga što je o ovoj opravi izrađena
spomen-ploča, a i po samom tekstu kronograma,
zaključujemo da je to bila veća opravka. Vjero-
vatno je tekija stradala u velikom požaru Sara-
jeva 1697 godine, pa ju je tek 1708/1709 obnovio
bosanski namjesnik Karajilan Ali-paša. Kao prilog
ovoj tvrdnji može poslužiti i to što je prilikom
konzervacije kaligrafskih zapisa iz XVIII vijeka
pod malterom na dvorišnim zidovima i zidovima
simahane tekije pronađen drugi porozni izgorjeli
malter kao i nagorjele grede u zidovima.

Drugi dosada poznati opravak tekije izvršen je
1774 godine. O toj obnovi je sarajevski kadija
Fejzulah-efendija spjevao sljedeći kronogram u
četiri stiha na turskom jeziku:¹¹

⁹ Dobrotvor Ali-paša, spomenut u kronogramu, svakako je Karajilan Ali-paša. Dolazak Ali-pašin za vezira u Bosnu Bašagić stavlja u hidžr. 1121 (1709/710) godinu, ali prema natpisu izgleda da je Ali-paša bio u Bosni i 1120 (1708/1709) godine (V. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Herecegovine*, str. 90 i 181).

¹⁰ Hidžretska 1120 godina počinje 23 III 1708—12 III 1709.

¹¹ Kronogram je ispisan na papiru prilijepljenom na dasci u Sinanovoj tekiji.

Prevod:

»Da bi se na ovom svijetu mogao osjetiti (u
tekstu primirišati) kaderiski virđ,¹²

Oživi i obnovi (ovu tekiju) koja liči na pupoljak
A nagradu za njezin opravak pokloni učlerima¹³

Dobrotvor, pročelnik dobrih i plemenitih ljudi,
Muhamed-paša.¹⁴

Ovo je sastavio i napisao sarajevski kadija
Lutfulah-efendi zade Fejzulah-efendija 1 redžeba
1188 godine.«¹⁵

Prema podacima što nam ih je zabilježio Ba-
šeskija, znamo i kolika su sredstva utrošena u
ovu opravku iz 1774 g. Naime, Bašeskija kaže da
je tadašnji bosanski vezir Muhsinović Muhamed-
paša u mjesecu rebiu I 1188 (12 V—10 VI 1774)
poslao šejhu Hadži-Sinanove tekije Hadži-Muha-
medu pismo i 500 groša za opravku tekije.

Uporedimo li datum gornjeg kronograma od 1
redžeba 1188 i datum koji spominje Bašeskija
(rebia I 1188), ustanovimo da je tekija ovog
puta opravljena u vremenu između 12 maja i 7
septembra 1774.

U toku Drugog svjetskog rata tekija je jače
oštećena 1942 godine. Tom prilikom je uništen
jedan dio južnog ogradnog zida dvorišta tekije,
a oštećen je i jugoistočni ugao simahane. Zbog
toga se ukazala potreba da se na objektu izvrše
spasavalački radovi.

Prvi konzervatorski zahvat izvršen je 1952 go-
dine. Ozidan je ogradni dvorišni zid od postoje-
ćeg klesanog kamena, koji je, umjesto krova na
dvije vode, dobio završetak (krunu) od betona sa
prepustima po 10 cm na obje strane; tad je kon-
solidovan i zid na jugoistočnom dijelu simahane.

Tekija se i dalje nalazila u ugroženom stanju
od posljedica rata i trošnosti materijala, sve do
1956 godine, kada se ukazala potreba da se obje-
kat sačuva i preuredi za smještaj zbirke. Naime,
vakufske vlasti u Sarajevu predložile su da se u
prostorije tekije smjesti zbirka vakufskog muzeja.

U cilju konzervacije objekta Zemaljski zavod
za zaštitu spomenika kulture NR BiH izradio je
investicioni program najnužnijih spasavalačko-
konzervatorskih radova u iznosu od 1,885.216 di-
nara. U ovim sredstvima participirao je Vakufski
saborski odbor sa iznosom od 400.000 dinara. Ova
sredstva, međutim, nisu bila dovoljna za potpunu
i definitivnu konzervaciju ovako prostranog
objekta, pa se prišlo najnužnijim spasavalačkim
radovima.

¹² Virđ znači derviški dnevni obred.

¹³ Učleri = tri odabrana bogougodnika.

¹⁴ Muhsinović Muhamed-paša bio je vezir u Bosni,

¹⁵ Tj. 7 IX 1774 godine.

Stara krovna konstrukcija je zamijenjena zdravom tesanom jelovom građom u starim dimenzijama i starom obliku, a preko te konstrukcije postavljena je daščana oplata od daske debljine 25 mm na prosti sudar. Preko oplata postavljen je pokrov od ćeramide. Usljed starosti i atmosferilija ćeramida je pokliznula po daščanoj oplati i zato se ona tada morala na čitavom objektu ponovno preložiti.

U vrijeme gradnje tekije nije izvedena izolacija niti je bilo riješeno pitanje odvoda meteorske vode, a sam objekat je sagrađen na ilovastom terenu. Zbog toga je nastalo vlaženje zidova i prostorija, naročito na sjevernom dijelu tekije, iza kojeg se nalazi zemljani nasip u visini preko jednog metra. Da bi se objekat bar donekle sanirao, iskopan je jarak iza navedenog zida i napravljen je betonski kanal ispod razine poda.

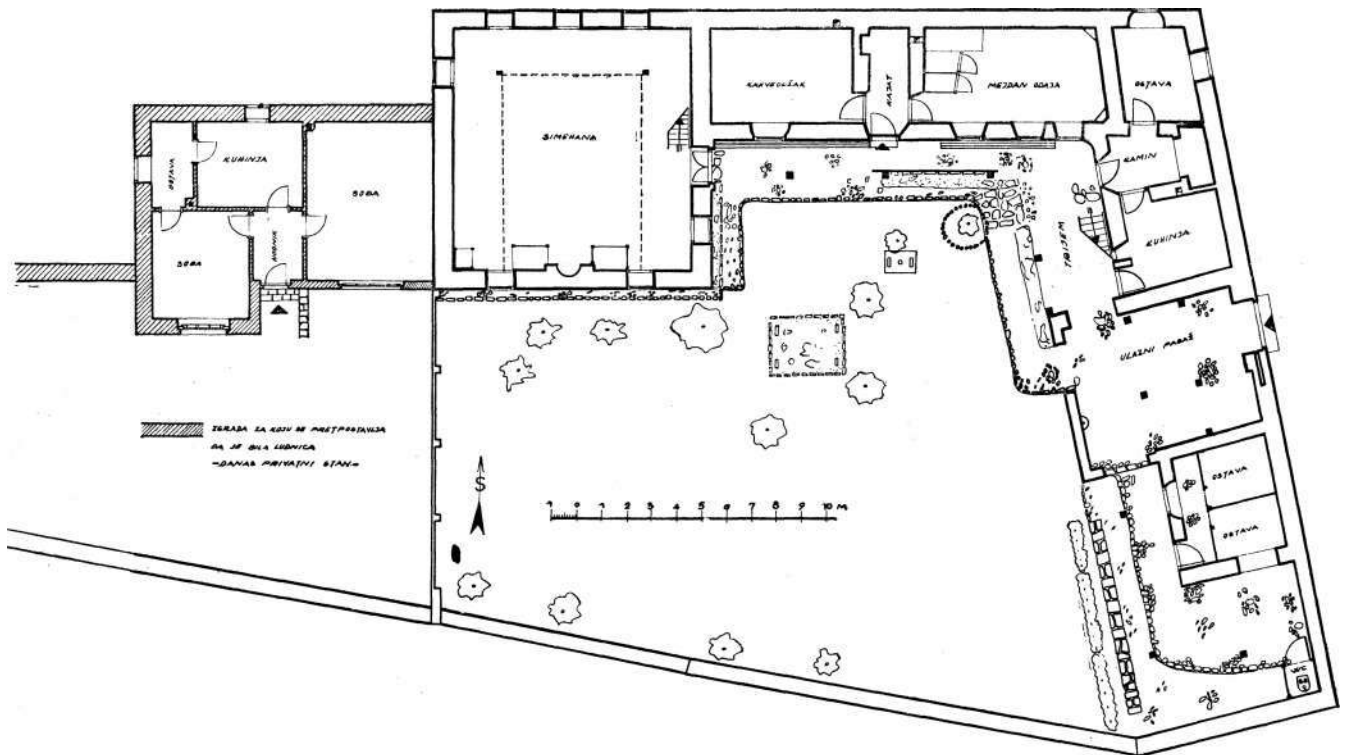
Saniranje cijelog objekta je vrlo složen zadatak i iziskuje više sredstava, vremena, studija i vještih majstora. Žbuka se morala otući do zdrave kamene podloge. Preko te podloge nabačena je gruba i fina žbuka. Vanjske zidne plohe su ožbukane produžnim malterom, dok je kod sokla primijenjena cementna žbuka da bi se spriječilo da u zidove prodre voda, koja pada direktno sa krova. Iako cementna žbuka ne odgovara principima konzervacije, ipak se u ovom slučaju moralo tome pribjeći. Naime, na spomenutim dijelovima je prethodno bio stavljen krečni malter, ali je on u toku jedne zime stradao i djelomično opao, pa se kao jedina mogućnost za održanje žbuke morao upotrijebiti cement.

Da bi se prostorije uredile za novu namjenu, unutrašnji zidovi su ožbukani krečnim malterom na savremen način. Izmijenjena je i dotrajala električna instalacija. Izmijenjena su i ugrađena dvojna vrata po uzoru na ranija, a izrađena su i dva prozora koja su nedostajala. Osim toga, zastakljeni su svi prozori običnim staklom debljine 2 mm.

Kaldrma u pasažu i trijemu do simahane skinuta je i postavljena nova, jer je ranija bila oštećena. Kamen za kaldrmu obrađivan je i potom postavljan na podlogu nabijenu pijeskom. Spojnice su zasute i nabijene čistim pijeskom. Radovi u vrijednosti od 1,241.020 dinara završeni su do decembra 1956 godine, kada su zbog izmakle građevinske sezone morali prestati, da bi se nastavili i u 1957 godini.

U prvoj polovini 1957 godine izvršeno je karboliziranje zamijenjene krovne konstrukcije i daščane oplata s ciljem da se zaštiti od truljenja i da se postigne patina starine. Na ulazu u tekiju postojala su dotrajala dvokrilna vrata novije izrade, koja su uveliko kvarila opšti izgled pročelja tekije. Zbog toga su izrađena i ugrađena nova dvokrilna okovana hrastova vrata sa primjenom starih elemenata. Željezni predmeti (petlje, zakivci, zvekiri i dr.) prevučeni su lakom. Da bi se postigla prirodna boja vrata su lakirana bezbojnim lakom.

Iznad kahve-odžaka nalazi se interesantan dimnjak u obliku osmerougla piramide, koji pored svoje funkcije, predstavlja i dekorativni element.

Plan Hadži Sinanove Tekije

Ozidan je od tesanih sedrastih klesanaca, pa svojim oblikom, dimenzijama i materijalom, iz kojeg je ozidan, skladno djeluje s objektom i okolinom.

Dimnjak ovakve vrste vrlo rijetko susrećemo u našim krajevima jer su uništavani od strane korisnika objekata ili prirodnim putem u dodiru dimnih gasova i atmosferilija. Obzirom da ovaj dimnjak odavno ne služi svojoj svrsi, uslijed čega je zapušten i dotrajavao, a to je dovodilo u pitanje njegov daljnji opstanak. U ovom momentu namećala su se dva pitanja: rušenje i ponovno zidanje u starom obliku i materijalu ili čista konzervacija uz prethodnu solidnu sanaciju. Radi čuvanja autentičnosti i originalnosti prišlo se ovom drugom, pa su oštećena mjesta ispunjena komadima sedre i cementnom žbukom u približnoj boji postojećeg stanja. Ovdje se nije moglo ići na preciznost obrade i dotjeranost vertikalnih bridova. Time bi se postiglo u estetskom pogledu, ali bi se izgubila njegova originalnost.

Nažalost, i kod ovog, naoko sitnog detalja, odstupilo se od principa konzervacije, jer je dimnjak dobio pokrov od pocinčanog lima u obliku konusa. Ovo se moralo učiniti iz nekoliko razloga: Kapa dimnjaka toliko je bila uništena, da se morala zidati nova od sedre ili betona, što ne bi odgovaralo prvobitnom stanju. Ostaci su pažljivo konzervirani i na to je ugrađena kapa od pocinčanog lima radi zaštite od oborina, a to nije pravo i trajno rješenje.

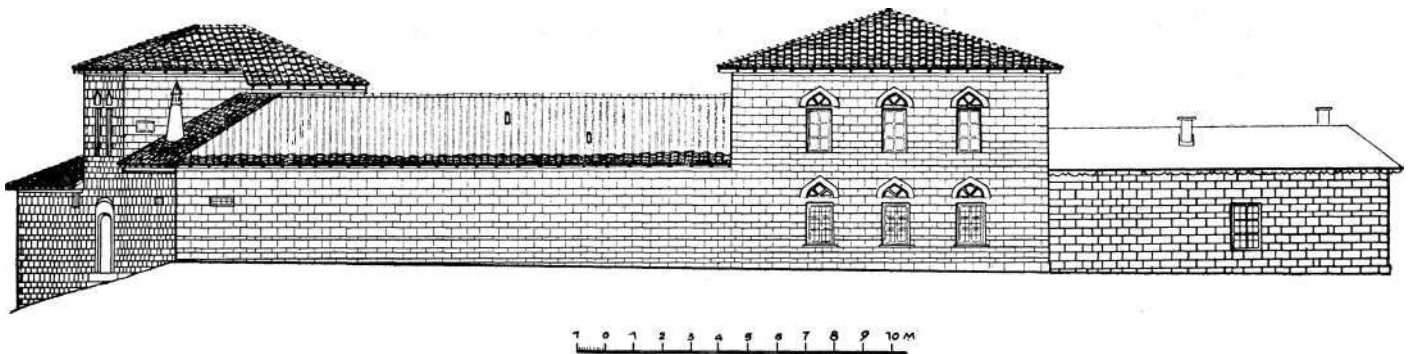
Te godine prezidan je i zid starog groblja koje se nalazi neposredno uz tekiju. Zid je rađen od starog kamena i sa produžnom žbukom, a izvršeno je i fugiranje cementom sa dodatkom bijele kamene prašine. Kada je malter bio djelomično očvrstnuo u spojnicama fugirana mjesta su četkana

da bi se otklonili otisci mistrije i da bi se postigla struktura starog fugiranja. U 1957 godini izvedeni su radovi u vrijednosti od 337.935 dinara.

Prilikom izvođenja svih radova nastojalo se da oni budu izvedeni po principima konzervacije, ali u tome nije postignut potpun uspjeh zbog primjene novih materijala, kako je gore rečeno.

Objekat je danas u dosta dobrom stanju, barem u odnosu na konstruktivne radove. Izvedeni radovi su osnova za buduću definitivnu konzervaciju. Za budućnost objekta važno je da se sačuva povezanost vanjskog izgleda sa konstrukcijom. Pri izvođenju konzervatorskih radova na spomenicima uopšte susrećemo se s nizom poteškoća. Neke poteškoće se lakše rješavaju, a neke teže. U radu na tekiji bilo je dosta poteškoća oko nabavke ceramide, koju ciglane više ne proizvode, pa se ona morala nabavljati od privatnih lica. U ulaznom trijemu postoji pet naknadno postavljenih drvenih stubova na kamenim postoljima, preko kojih su ugrađene drvene podvlake okomito na smjer stropnih greda, koje drže i nose stropnu konstrukciju. Očito je da ovi stubovi kvare izgled i umanjuju vrijednost spomenika, a prvi pogled posjetilaca tekiji pada upravo na ove stubove. Stubove je potrebno ukloniti, ali bi se prilikom njihova uklanjanja morala izmijeniti i stropna konstrukcija pasaža.

S obzirom na ugroženost objekta od vlage, potrebno je izvesti horizontalnu a djelomično i vertikalnu izolaciju. Saniranju objekta treba posvetiti naročitu pažnju, jer od toga uveliko ovisi vijek njegova trajanja. Zapravo, buduća konzervacija tekije ne bi se smjela ni vršiti bez prethodnog saniranja, a isto tako je potrebno dobro proučirati prvobitni izgled objekta.

Sjeverna fasada. Hadži Sinanove Tekije

CONSERVATION DE LA TEKİJA (COUVENT MUSULMAN) DE HADZI SINAN A SARAJEVO

Il est question dans cet article des travaux de conservation et de restauration effectués dans la tekija de Hadzi-Sinan à Sarajevo. Dans le dernier tome de »Nase starine« (Nos antiquités), n° 4, 1957, l'histoire de cette tekija a été brièvement présentée à propos de l'étude des notes calligraphiées qui s'y trouvent, et il y est dit que la tekija a été édifіée vers le milieu du XVIIe siècle. Il est ici question, plus en détail, des réparations antérieures de cette construction. L'auteur décrit ensuite la disposition des pièces et constate que la tekija de Hadzi-Sinan représente le dernier monument de valeur de l'architecture ottomane à Sarajevo, et que c'est d'ailleurs la seule construction de ce genre ayany de la valeur en Bosnie-Herцégovine.

La Tekija de Hadzi-Sinan a beaucoup souffert au cours de la seconde guerre mondiale; une partie du mur de clôture sud a été détruite, et la partie sud-est de la simahana pièce ou les derviches tourneurs avaient leurs réunions rituelles endommagée par les bombardements. Tout le bâtiment, alors, a d'ailleurs été ébranlé fortement.

Les premières réparations ont été effectuées en 1952; mais les principaux travaux ont été faits au cours des années 1956 et 1957, et représentent une valeur de 1.885.216 dinars. On a changé alors la charpente du toit qui était en très mauvais état. Aucune isolation n'avait été aménagées lors de la construction du bâtiment et l'on a aussi fait un canal pour l'écoulement des eaux du côté nord de la tekija. Certaines portes et fenêtres ont également été remplacées, dans le style ancien, de même que la porte d'entrée, qui était sans originalité et menaçait ruine. Le pavage a été remplacé dans le passage et la galerie menant à la simahana. On a rebâti le mur de pierre clôturant le cimetière qui se trouve tout contre la tekija.

En 1957 on a effectué certains travaux de conservation des inscriptions calligraphiées conservées dans la tekija, travaux dont il est question dans le numéro précédent de »Nase starine« (Tome V, 1957, p. 95—103).

L'édifice est actuellement en assez bon état. On s'est efforcé au cours des travaux, d'effectuer ceux-ci selon les principes de la conservation.

THE CONSERVATION OF HADZI SINA'NS TEKIA IN SARAJEVO

In the last volume of »Nase starine« the author wrote about the history of this well-known tekia which was erected in the first half of XVII century. In this article the author writes about its early conservation. He considers it as the last significant monument of Turkish architecture in Sarajevo. It is the only building of its kind in Bosnia and Herzegovina worth to be restored.

Hadzi Sinan's tekia was hardly damaged the Second World War. The southern part of stony wall was ruined by bombs and the whole building was demolished.

The first reparation of tekia was in 1952 and

after that in 1956 and 1957. Its worth is about 1,885.216 din. The construction of the roof was changed. The concrete channel for the isolation was made in the northern side of tekia. Several doors and windows in old style were changed too. The main gate was rather unoriginal and therefore it was replaced. The same case was with the old stony pavement in the passage and the porch. There is a grave-yard by tekia. Its stony wall is rebuilt too.

The author wrote about the caligraph inscriptions in the last volume of »Nase starine« (vol. V. page 95—103). The experts wanted to restore tekia according to all principles of conservation.

RUŠEVINE ZGRADA IZ RIMSKOG DOBA NA ILIDŽI KAO KONZERVATORSKI PROBLEM

Kolonija AQVAE S (.....), onakva kakvu je danas naziremo u ruševinama njenih zgrada na Ilidži, bila je po svoj prilici luksuzno ljetovalište rimskih građana koji su se, kao eksponenti vlasti i privrede, za duže ili kraće vrijeme zadržavali u zaleđu tadašnje provincije Dalmacije. Daleko od kuće, oni su teško podnosili teret zadataka zbog kojih su došli u hladnu i brdovitu Bosnu, da bi upravljali državnom administracijom i izvorima materijalnih dobara. Novca su imali na pretek, dok je mogućnost trošenja toga novca u ovom pririlično otsječenom dijelu provincije bila vrlo ograničena. Zbog toga se po svoj prilici i došlo na ideju da se pokraj toplih sumpornih izvora sagradi banja i odmaralište po svim pravilima i propisima visoke rimske civilizacije. O ostvarenju te zamisli svjedoče ruševine zgrada o kojima je ovdje riječ.

Banja je korištena u izvjesno doba godine, tj. doba koje mi danas nazivamo banjskom sezonom. U vrijeme manje frekvencije gostiju vršene su, nema sumnje, generalne reparature na zgradama i banjskim instalacijama. Popravljeni su vodovi za zagrijavanje prostorija u kupalištu, a načeti mozaici krpļjeni.

Tako se to ponavljalo čitavo stoljeće, i više, dok jednoga dana tu i takvu koloniju nije izbri-
sao sa lica zemlje vjor Seobe naroda.

To je ona bitna i osnovna tema koja dominira dosta skromnim ostacima jednog širokog života, čiji su svjedoci ove ruševine. Sada je još prerano da o prošlosti Ilidže govorimo u čistom perfektu. Započeta arheološka istraživanja dozvoljavaju samo pretpostavke i uslovna tumačenja. Teme koje izviru na iskopinama mnogobrojne su. Tu se može govoriti i o sistemu rimske uprave, jer izgleda da na jednom mjestu otkrivamo zgradu stare gradske bazilike. Umjetnost i umjetnička stremljenja ogledaju se na mozaicima. Socijalnu strukturu i etnički sastav tog šarenog društva reproducira žrtvenik roba Harmida, posvećen Apolu, s nadimkom Taden. Kolonija je živjela ukorak

s carstvom. O tome govori, počasni spomenik caru Dioklecijanu, podignut nesumnjivo zbog nekih njegovih usluga. Možda je ovaj naš zemljak na rimskom prijestolju učinio nešto za unapređenje kupališta čija se egzistencija u njegovo doba bližila svom kraju, pa tada možda još posljednji put zasjala u nadi da će se krenuti nabolje.

Sve bi to trebalo da nađe neko svoje mjesto u arheološkim eksponatima. Prilike su takve, a treba da tim budemo zadovoljni, da oko ovog nalazišta nema gusto naseljenog i izgrađenog prostora. Štaviše, konzervatorsko rješenje starih spomenika stoji pred nama kao dio jednog parkovnog rješenja na širokom planu. Osim toga, ovi ostaci stoje ovdje kao prioritetni elemenat hortikulturnih rješenja, a time se konzervatoru pruža prilika da apsolutno diktira svoje odluke okolini, i da odriješeneh ruku prilazi svakom svojem ostvarenju.

Arheološka iskopavanja još nisu privedena svom kraju, a to znači da još nismo u stanju da sagledamo sve one objekte koji treba da posluže za našu akciju. Dosadašnja iskustva dozvoljavaju nam predočbu i izvjesne slike o budućem izgledu tih ostataka, pa nam u izvjesnoj mjeri daju i smjernice za barem približno sagledavanje i onih problema sa kojima se još nismo susreli.

Iskopavanja J. Kellnera 1893 godine pružaju nam približne podatke o dijelu ruševina koje su u konzervatorskom smislu uglavnom već izgubljene. Svrha tadašnjeg kopanja bila je druga. Na rimske ostatke naišlo se, naime, u akciji podizanja novog, tada modernog kupališta. Građevinski inspektor Kellner, kao kulturni čovjek, sačuvao je za nauku mnogo vrijednih nalaza, pa i snimke otkrivene arhitekture koja je ušla u temelje hotela »Bosne«.

Od 1950 godine bilježimo ponovni interes za antičke ostatke na Ilidži. Ovog puta su sami arheolozi na djelu, a to znači veliku prednost. Svakako je preuranjeno sada već nakon nekoliko godina ne odviše intenzivnog rada donositi konačne zaključke o namjeni građevina koje izlaze

na svjetlo dana. Skup zidova u zapadnom dijelu radilišta čini nam se kao da pokazuje neku javnu administrativnu građevinu, baziliku ili tome slično. Naselja na stepenu kolonija morala su da imaju ovakve institucije. Na toj zgradi naziremo portik, koji je svojim otvorima možda usmjeren prema trgu, forumu. Otkrivene su tu ubližu i prostorije oko jednog atrijalnog dvorišta, zatim neke prostorije namijenjene za stanovanje. U istočnoj skupini radilišta naziremo zgradu s toplom kupkom i sobama za obitavanje. Zgrada kao i da nije sasvim otkopana, a prostorije što ih vidimo izgleda da čine niz jedne stranice velikog četverokuta koji vjerojatno zatvara ova zgrada. Po svoj prilici stajao je tu hospicij, kombiniran od spavaonica i tpe kupke.

Izgleda da je ova rimska kolonija bila u nekoliko navrata temeljito pregrađivana. Pregradnje su vršene do te mjere da su objektima mijenjane namjene. Po svoj prilici su se takvi zahvati poduzimali u dva navrata, koji se zasad ne mogu vremenski odrediti, ali će se pažljivim promatranjem i u tom pogledu postići pozitivni rezultati.

S obzirom da objekti nisu do kraja iskopani, otežano je pristupanje njihovom konzerviranju. Cjelina se ne može sagledati, a zbog toga se može lako zapasti u pogrešku. Problem je još teži i zbog toga što na temelju dosadašnjeg iskustva nismo u stanju da fiksiramo etape gradnje. S druge strane, ne smijemo dozvoliti da otkopani zidovi čekaju svoja konzervatorska rješenja do završetka arheoloških radova, koji će potrajati još duži niz godina. Arheolog i konzervator treba, prema tome, da u najužoj saradnji dešifriraju detalje onako kako se oni pojavljuju iz zemlje, i da parcijalno rješavaju problem zaštite, imajući dakako u vidu sve eventualnosti koje mogu sa sobom da donesu buduća iskopavanja.

Ager kolonije AQVAE S (...) nalazi se u zapadnom dijelu Sarajevskog polja, 2,5 km istočno od podnožja Igmana (1248 m). Nadmorska visina kreće se do 500 m. Tlo sačinjava verfenska crvenica ilovastog karaktera do blizu 1,5 m debljine, a ispod nje se stere šljunak. Temelji rimskih zidova sežu uglavnom kroz cijeli sloj zemlje do šljunka. Rimski humus je i danas još na površini zemlje, a to znači da je kulturni sloj vrlo tanak.

Glavninu nalazišta čine temeljni zidovi prizemnih zgrada. Građeni su većim dijelom od lomljenog kamena, pribavljenog vjerojatno negdje na padinama Igmana. Upotrebene su dvije vrste, tj. krečnjak i pješčar. U jednoj od naknadnih pregradnja kamen je pritesan u prilično pravilne pravokutnike. Za spravljanje morta upotrebljavan je dosta krupan pijesak vapnenaste građe, uzet vjerojatno iz korita rijeke Željeznice. Boja mu je dosta siva.

Većinom su ostali sačuvani temelji, pa zbog toga otkopani zidovi ne čine utisak solidne i re-

prezentativne gradnje. Sretna je okolnost što se rušenje zgrada u XVI vijeku zaustavilo kod podnica, tako da su za arheološka istraživanja ostali neoštećeni podaci o korišćenim horizontima. Njihova je niveleta različita. Tako, naprimjer, zgrada hospicija ima prostorije s apsidama zbog hipokausta mnogo niže položene od niza prostorija koje se protežu prema istoku. Nekako na sredini visinske razlike ova dva skupa prostorija, teku kako izgleda, podnice zapadnog dijela zgrade, vjerojatno njen ugao i ulaz. Iako još ne znamo šta će nam donijeti i pokazati ostala tri dijela ove zgrade, ukoliko one postoje, mi, kako rekoh, moramo već danas pristupiti uređenju dosad otkrivenog dijela, jer klimatske prilike ne dozvoljavaju odugovlačenje konzervatorskih radova, a zidovi su osim toga, i dosta trošni. Radilište ne raspolaže znatnim novčanim sredstvima, a nije osiguran ni stalan priliv tih sredstava.

Mislim da prilikom studija i određivanja konkretnih zahvata na ovim ruševinama treba razmotriti i pitanje mogućnosti ublažavanja klimatskih skokova.

Što se tiče samog konzervatorskog zahvata, on ovdje ne treba da prelazi granice standardnog i konvencionalnog metoda. Učvršćenje se može izvoditi betonskom smjesom, jer je to materijal koji relativno brzo postaje tvrd i otporan na sve klimatske promjene. Betonsku smjesu čini cement, neretvanski pijesak i manja količina dolomitnog praha. Razmjer mase je 1 : 3, a količina praha ovisi o potrebi kolorističkog efekta. Tako dobivena masa koloristički je vrlo aktivna, tojest neznatno se razlikuje od starog krečnog maltera, dok joj je kvalitet neosporno na potrebnoj visini.

Rekosmo da je jedan od obaveznih zahvata i žbukanje spojnica. Isto tako potrebna je pregradnja trošnih dijelova zidova, ukoliko se infiltriranjem betonskog mlijeka ne bi mogla postići potrebna čvrstina mase zatečene in situ. Stavljanje zaštitnog betonskog pokrova treba da čini vizuelnu cjelovitost. Pri tome treba voditi računa o slojanju kamenih redova, dakle i forsiranju horizontale zaključnog sloja i stepenastog prelaza na više ili niže sačuvani dio zida.

Postoje i takva mjesta gdje će neminovno trebati da se izvede rekonstrukcija razvaljenog zida. Ne smijemo, naime, u svojoj istinoljubivoj ko- rektnosti zaboraviti da nekom zidu treba pomoći potpunom regeneracijom njegove strukture, jer popravak vršimo sa namjerom da se izvršeni posao održi nekoliko decenija bez ikakvih naknadnih zahvata. Dozvoljena je i rekonstrukcija dijelova, ako su nam poznati njihovi elementi, i ako se tom rekonstrukcijom dobiva na čvrstini građe, ili na estetsko-pedagoškom planu.

Kao primjer navodim jedan već izvršeni posao, Potrebno je bilo da se obnovi luk nad prefurnijem

istočne apsidalne strane hospicija. Rimski graditelj prefurnija u ovom slučaju nije bio majstor svoga zanata, pa je stranice ložišta obložio vapnencem. Kao posljedica toga, zid prefurnija se polagano pretvarao u živi kreč, mijenjao je, dakle, strukturu, a zbog toga se odijelio od ostale mase zida u koji je bio uklopljen. Bilo je, dakle, potrebno da se zid regenerira, tojest da se kamen po kamen rastavi i presloži uz upotrebu cementnog morta. Raspadanje je u gornjem dijelu otvora bilo veće no u donjem dijelu, pa tako regenerirani zid nije zapravo imao dovoljno jaku osnovu na kojoj je počivao. Svod od opeka propao je u času kada je izgubio solidnu podlogu. Novi postrani zid nije se mogao osigurati spojem na stari zid, a osnova im je bila suviše malena i položena neposredno na zemlju. Konzervator je pribjegao restauraciji detalja time što je obnovio luk svoda, i tako spojio zidove sa obje strane, a svojim oslonom i stopom potisnuo ih prema starim zidovima. Otvor hipokausta je time potpuno osiguran od daljeg razvaljivanja, a posjetiocima je pružen jedan jasniji podatak o izgledu stare građevine.

Regulaciju klimatskih uslova određuje položaj konzerviranog objekta i klimatski uslovi kraja u kome se nalazi. Nas u tom poslu zanimaju minimumi godišnjih temperatura, vlažnost i strujanje zračnih masa, te sve ostale prilike koje mogu da utiču na održavanje objekata. O tome govori priloženi pregled hidrometeorološke službe u Sarajevu.

Tabela meteoroloških podataka za Sarajevsko polje (Butmir)

PADAVINE:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
67.5	64.6	76.6	83.3	77.9	100.1	73.1	71.0	82.3	117.1	96.9	92.2
											God.
											vrijed.
											1.002.6

RELAT. VLAŽNOST ZRAKA: u %

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
85	80	72	70	73	72	69	65	72	80	83	85
											75

SREDNJE MJESEČNE TEMPERATURE u °C:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2.1	1.4	4.6	9.3	13.9	16.9	18.9	17.9	14.3	9.6	5.4	0.2
											9.0

Aps. maksimum 29. VII. 1936: 40.4° C

Aps. minimum 14. II. 1932: —32.4° C

VJETAR:

%	9.8	5.2	7.5	8.5	13.6	13.5	16.5	25.4	57.6
	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	C

Iz iskustva znamo da je za rimske zidove na Ilidži vrlo opasno dugotrajno otapanje snijega za vedrih zimskih dana, jer smrzavanje tokom noći proširuje volumen vlage koja se uvukla u pore zidova. To je poznati zakon fizike, zbog toga pucaju opeke, a hidrofilni mort se runi.

Ilidža leži u pojasu blage kontinentalne klime. Suhi zimski istočni vjetar u Sarajevskom polju nije u stanju da zadrži otapanje snijega djelovanjem sunčanih zraka i da ispari nakupljenu vlagu. Situacija je ovdje pogoršana i time što su zidovi suviše zaklonjeni od vjetra, a izloženi suncu. Istočni je vjetar ovdje i inače dosta rijedak, a po snazi daleko zaostaje za panonskom košavom ili primorskom burom. Sjeverni i južni vjetar su manje opasni, a zapadni donosi vlagu i mlazeve kišnih kapljica.

Poseban problem čine magle, kojima Ilidža zbog blizine rijeka i toplog izvora prekomjerno obiluje. Priloženi podaci hidrometeorološke službe odnose se na Butmir, pa su za prilike na Ilidži u odnosu na vlažnost nešto blaži nego što je faktično stanje rimskog naselja.

Očit je, dakle, problem rješenja odvoda kiša i snježne otopine podalje od zidova, pogotovo u zimskim mjesecima. To je ustvari jedan od centralnih problema. Rješenje vidimo u dvije varijante, tojest putem kanalizacije, ili pak drenažom zemljišta. Iako je odvod kanalima efektivniji, i stoga više prikladan za ove prilike, drenaža bi bila jeftinija, a i zahtijevala bi manje brige oko održavanja. Uslovi za postavljanje i funkcioniranje drenaže su povijni zbog građe tla na kome je situirano staro naselje. Ukoliko bi bilo potrebno da se drenaža izvodi cijevima, došle bi u obzir samo glinene cijevi, koje su sposobne da prihvataju vlagu na svojoj cjelokupnoj površini, za razliku od cementnih cijevi koje tu vlagu hvataju samo na otvorima.

Negdje na manje uočljivom mjestu trebalo bi iskopati bunar, koji bi prihvatio sav višak vode, i prenosio ga u šljunak ispod sloja verfenske crvenice.

Nadalje je važno da se zidovi »izvuku« što više iz razine zemljišta, i izlože strujanjima zraka. Od toga ima višestruke koristi. U takvim se zidovima zadržava nešto manje vlage u odnosu na okolinu. U zimsko doba na takve zidove pada manje snijega, a taj snijeg se s njih i brže uklanja. Pogodno bi bilo da se na ponekim mjestima izgradi pokrov zida i do debljine od 40 cm, jer se takav zid može aktivirati kao usisač vlage iz donjih originalnih dijelova zidova, na koje zbog niske razine vjetrovi ne mogu da djeluju u pravcu smanjenja vlažnosti.

Neke prostorije hospicija nisu imale instalacije hipokausta, nego su bile zemljom zatrpane do razine podova. Takve su prostorije u izvjesnoj prednosti prema onima koje su imale instalacije za

zagrijavanje, pa su danas iskopane oko 1 m dublje od onih prvih. Prostor popunjen zemljom zadržava duže vremena stečenu temperaturu i vlažnost, a kod njih je i problem cirkulacije vjetrova mnogo jednostavniji. Mana mu je da se na njegovoj sjevernoj strani brže hvata mahovina, i stoga bi bilo poželjno da se u unutrašnje strane uz taj zid učini uska drenaža kroz cijeli sloj crvenice.

U prostorijama sa hipokaustima otvori prefurnija u neku ruku kontriraju strujanjima zraka po gornjoj površini zidova i omogućavaju formiranje mrtvih uglova, tj. neaktivnih mjesta u smislu strujanja. U slučaju hospicija slučajno smo u sretnom položaju, jer su ti otvori ekvivalenti zemlji među zidovima spomenutih soba u kojima nema centralnog loženja.

Proljetni i jesenski tihi i poluvlažni sunčani dani pogoduju stvaranju mahovine i alga na sjevernoj strani. Za umanjeње te opasnosti mogu se iskoristiti strujanja oko zidne mase. Razlika između osunčanog i sjevernog sjenatog dijela je prilična. Najidealnije rješenje daju razni otvori u dnu zidova (prefurnija hipokausta, kanalizacija i sl.), kroz koje struji hladni zrak u osunčani dio, a vakuum koji je nastao u sjeni, popunjava se prilikom toplog zraka. Stalna cirkulacija zraka na njegovoj površini umanjuje opasnost od kondenzacije takve vlage.

Vrlo je delikatno pitanje mozaika. Oni su izvedeni na podebeloj ploči od krečne žbuke. Zbog pritiska ruševina podloga je ulgavnom popucala, i na mjestima sa slabijim otporom zdravice ulegla u zemlji. Zbog toga je većina mozaičnih podova valovitog izgleda. Mišljenja sam da se za prezentaciju mozaici moraju skinuti, manje oštećeni restaurirati, a zatim ponovo položiti na betonsku podlogu. Dakako da se malim neprimjetnim nagibom tako obnovljene podnice moramo pobrinuti za odljev kišnice i snježnice, a vrlo je važno da se prije naljevanja betonske ploče drenira teren. Praktično: prije polaganja ploče treba iskopati sveukupnu zemlju do sloja šljunka, zatim je zasuti šljunkom do visine nove podnice. Podzemna vlaga forsira smrzavanje maltera između kamenčića mozaika, i time ga labavi. I pored toga što su mozaici položeni na betonsku podlogu, potrebno je da se oni zimi izoliraju od velikog smrzavanja.

Ponavljam da je zbog estetskih razloga poželjno da se oštećeni mozaici obnove, ukoliko je to moguće u okvirima arheološke istine.

Ruševine treba oživjeti i učiniti ih dopadljivim i atraktivnim. U slučaju Ilidže to je osigurano aktivizacijom ruševina kao dijelom parkovne površine. Cvijeće daje poseban ugođaj arheološkom ambijentu, pa zato moramo ovdje u velikoj mjeri računati i s tim elementom. Postavljanje cvijeća je stvar vrtnog arhitekta. Dopuštamo sebi u tome samo jednu sugestiju, tojest da tu izbor padne na vrste sa zagasitim tonovima, jer jarke boje stoje

u suviše velikom kontrastu sa ionako sivim i polumrtvim ambijentom ruševnih zidova. Nisko višebojno cvijeće može da nadomješta nestali mozaik, a žbunovi grmlja nestale fragmente ukrasne arhitekture (stupove i slično).

I drveće oživljava prostor, pored toga što može da služi i kao regulator klimatskih uslova. Izbor takvog drveća pretstavlja vrlo delikatan problem, a obzirom na različite dendrološke svojstvenosti pojedinih vrsta. Žile i krošnja su elementi koji se moraju dobro odvagnuti prije nego se odlučimo za vrstu nasada, jer lošim izborom možemo spomeniku da nanesimo mnogo štete. Na ovim ruševinama sunce zalazi već kod 18° nagiba prema zapadu, a to je relativno dosta rano.

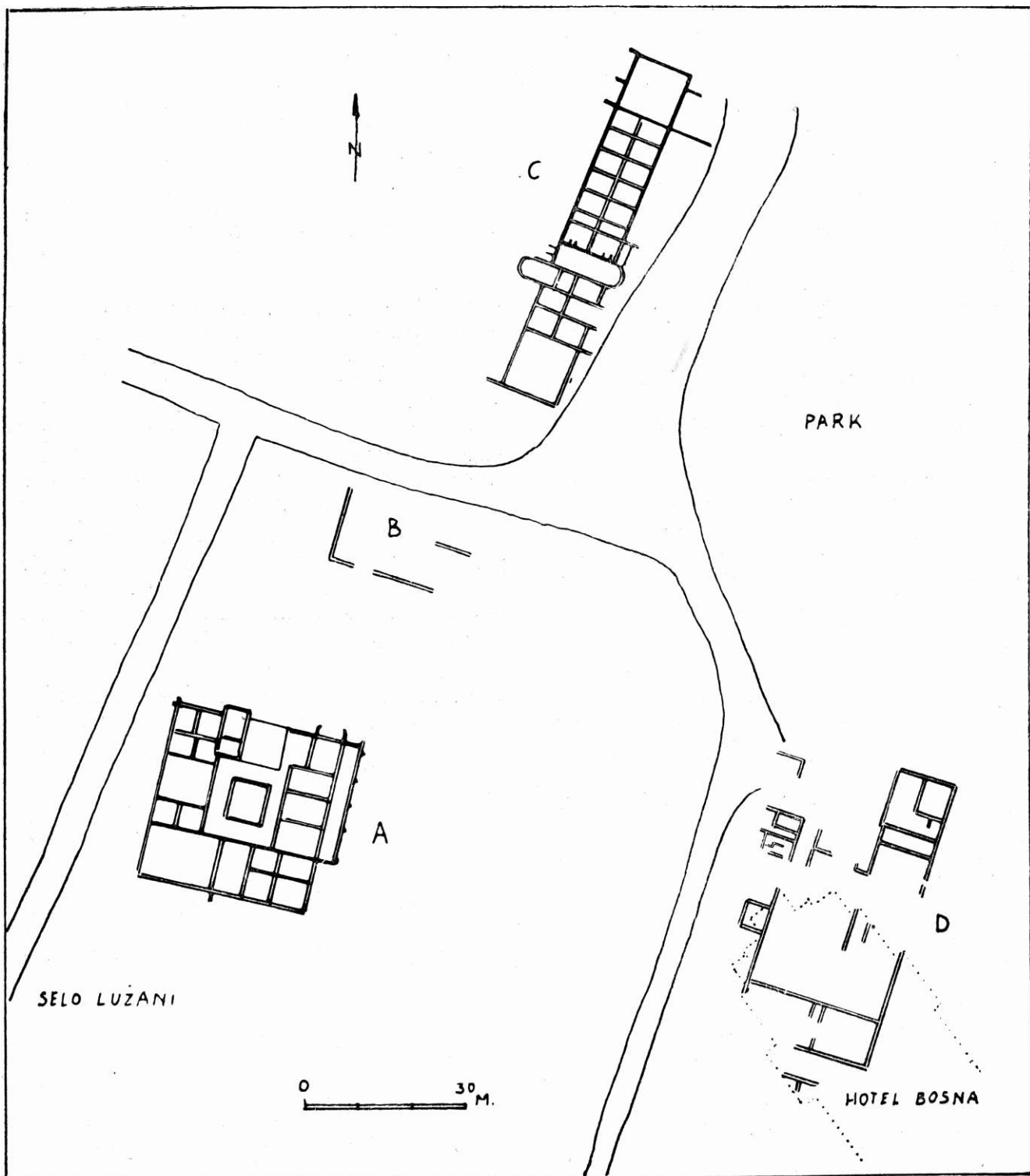
Posjetioci mislimo da treba voditi pločnikom koji će ujedno pokazivati i pravac kretanja. Iako je potrebno da zidove razdvojimo od posjetioca manjim travnjacima, moramo ipak računati i sa znatijeljom publikom koja će predmete željeti da gleda iz veće blizine. Zbog toga se fragmenti obrađene arhitekture moraju učiniti pristupačnim do najveće blizine jer je iskustvo pokazalo da se takvi predmeti rado dotiču prstima.

U pojedine zgrade postavimo samo one objekte koji se direktno na njih odnose. Za smještaj ostalih arheoloških objekata treba osigurati (arheološki) prazan prostor.

Posjetioca uvodimo u temu kopijama pisanih dokumenata o staroj koloniji. Neku vrstu zavrtnice čini srednji dio tijela jednog stupa, čiji modul iznosi oko 30 cm, a sačuvani komad je dugačak oko 150 cm. Za njegovo postavljanje treba da se izradi odgovarajuća kopija baze i dio korpusa niže entazisa. Nedaleko od ulaza treba da se susretnemo sa spomenikom na kome bismo pročitali ime kolonije AQVae S(...), zatim malo podalje Harmidovu posvetu Apolonu. U dnu aleje predložio bih da se postavi kopija statue iz Lončara, kao primjer domaćih stremljenja u umjetnosti. Ilidžanske ruševine nemaju mnogo okomitih objekata koji strše, a nije dovoljno da se u tome oslonimo samo na efekte drveća. U ovakvim ambijentima traže se djela ljudskog intelekta, a tih je objekata zasigurno bilo. Ako su ukradeni ili razbijeni, treba da se zadovoljimo kopijama, pa makar to bili i manje vrijedni zanatski komadi.

Nadgrobni spomenici naići će mjesto podalje od kuća, usamljeni, u nišama od drveća. Tematski im nije mjesto među tragovima života, mada je već i sam taj život presahnuo. S rješenjem možemo i pričekati. Možda će dalja iskopavanja naići na neku vrstu »svete ulice« (via sacra), gdje bi im najprije bilo mjesto.

Nalazimo se na početku akcije koja će trajati mnogo godina, dok se konačno ne sroči kompleks rimske banje u jednu zaokruženu cjelinu. Energiju i vrijeme treba koristiti racionalno isto kao

Rimske građevine na Ilidži. A) Iskopine iz 1951 godine, završene 1956. — B) Pokusne sonduže 1951 g. — C) Iskopavanja 1956—59 g. D) Iskopine iz 1893 god.

i novac. Zato je potrebno da već u početku rada budemo načisto s onim što želimo na koncu da postignemo. Drugim riječima: potrebno je da smi-

šljenim planom fiksiramo sistem u rješavanju problema, a to je u krajnjoj liniji svrha ovog napisa, i glas jednog diskutanta o ovoj temi.

RÖMISCHE GEBÄUDERESTE IN ILIDŽA ALS PROBLEM DER DENKMALPFLEGE

Die Reste der alten römischen Kolonie Aquae S... waren schon einigemale ein Gegenstand des Interesses von Archäologen. In den letzten Jahren wurden an der alten römischen Kolonie systematische Forschungen und Ausgrabungen durchgeführt. Damit im Zusammenhang muss das Problem behandelt werden, auf welche Art die Objekte, die nicht in Museen untergebracht werden können, die also in situ bleiben, geschützt werden sollen. Ilidža ist heute ein modernes Bad mit ausgedehnten Parkanlagen, in welchen sich jedoch auch ein Komplex römischer Baureste befindet, deren Erhaltung und harmonisches Einfügen in das Landschaftsbild Gartenarchitekten und Denkmalpflegern vorbehalten bleibt. Jedenfalls kann erwartet werden dass hier in nächster Zukunft eine Art archäologischen Parkes entstehen wird.

Das Grundproblem der Erhaltung der Architektonischen Reste besteht nicht nur in der Freilegung der Mauern selbst, sondern auch in der Lösung des Problems, wie die atmosph. Niederschläge abzuleiten und damit die Feuchtigkeit der Luft in den Wintermonaten zu verringern sind.

Da ein Teil der Gebäudereste bereits freigelegt wurde, und es derzeit noch ungewiss ist, wann die Ausgrabungen fortgesetzt werden, so muss an einen vorläufigen Schutz der freigelegten Teile gearbeitet werden. Diese Arbeit wird durch die Tatsache erschwert dass sich hier zwei (und wahrscheinlich auch drei) Hauptüberbauungen der ursprünglichen Ansiedlung befinden, in der allem Anschein nach (auch die Objekte ihre Verwendung änderten.

Der Park um den Ruinenkomplex darf die architektonischen Denkmäler nicht verdecken, und gleichzeitig muss er dem Auge ein angenehmes Bild bieten. Daher wird die Auswahl der entsprechenden Gartenvegetation von Ausschlaggebender Bedeutung sein.

Auch darf bei der Gestaltung dieses archäologischen Parkes der pädagogische Moment nicht ausser Acht gelassen werden, d. h. auf welche Art die Objekte zur Erläuterung der Geschichte ihrer Zeit am besten dienen werden.

RESTAURACIJA I KONZERVACIJA TITOVOG VAGONA SA OŠTRELJA

Među najinteresantnije spomenike Narodno-oslobodilačke borbe na teritoriji Bosanske Krajine treba svakako ubrojati i jedan teretni željeznički vagon, koji je sve do 1951. godine bio u upotrebi Jugoslovenskih željeznica. Za ovaj, malo i neobični, spomenik naše najnovije historije vezani su događaji koji su se odigrali polovinom 1942. godine, naime, za momenat kada je 22. juna 1942. godine Vrhovni komandant NOP i DVJ drug Tito naredio da se preduzme marš-manevar iz rejona Zelengore u pravcu Bosanske Krajine, u kome su učestvovala Prva i Druga proleterska, Treća sandžačka i Četvrta crnogorska proleterska brigada. To je bila historiska odluka od izvanrednog vojno-političkog značaja za dalji razvoj oslobodilačke borbe ne samo na teritoriji Bosanske Krajine već i Hrvatske i Slovenije. Ovim je otpočela nova etapa u razvitku revolucije u Jugoslaviji. Neposredna pomoć Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba u pitanjima organizacije vojske, stvaranja organa nove vlasti, organizacije pozadine i uopšte života na slobodnoj teritoriji imala je odlučujući uticaj na dalji razvoj ustanka u Bosanskoj Krajini.

Početkom mjeseca oktobra 1942. godine Vrhovni štab se nalazio u planinskom mjestu Oštrelju, koje leži između planina Osječenice i Klekovače.¹ Ofanzivom snagom NOP i DVJ bila je tada već stvorena prostrana slobodna teritorija u zapadnoj Bosni, koja se preko Livna vezivala sa slobodnom teritorijom u Dalmaciji. Istovremeno, ofanzivom snagom NOP i DVJ u Lici, Baniji, Kordunu i Gorskom Kotaru, bila je stvorena i u Hrvatskoj slobodna teritorija, na koju se preko Kupe nadovezivala slobodna teritorija u Sloveniji.

Za vrijeme svog boravka u Oštrelju Vrhovni štab s drugom Titom na čelu bio se smjestio u kompoziciju voza, koja se sastojala od jedne loko-

motive, jedne cisterne i tri vagona. Nalog za korišćenje ove kompozicije izdao je inženjer Volodja Smirnov, tada šef tehničke službe pri Vrhovnom štabu, sada general JNA. O dolasku Vrhovnog štaba u Oštrelj 8. oktobra 1942. godine Vladimir Dedijer je u svom »Dnevniku« zabilježio: »... Stigli smo u mrak na Oštrelj. Ovde će se Vrhovni štab smestiti u vagone. Tuda prolazi železnička pruga koja vodi do Sanskog Mosta pa sve do Vakufa — Travnika, a na zapad do Knina. Vagoni još nisu stigli, pa ležerno ispod borova...«². Kompoziciju voza u koju se smjestio Vrhovni štab oktobarskih dana 1942. godine spominje i Čedomir Minderović u svom dnevniku »Za Titom«. On kaže: »Mala železnička kompozicija pokrivena granama četinara — nevidljiva — vri od života. To je mozak, to je centralni nerv naše borbe...«³. Kao što se vidi, i Dedijer i Minderović daju u svojim dnevnicima vrlo oskudne podatke o navedenoj kompoziciji. Osim u navedenim dnevnicima, ona se nigdje više ne spominje u partizanskoj literaturi iz rata. Kasnijim ispitivanjem u Beogradu i na terenu ustanovljeno je da se ova kompozicija oktobra 1942. godine nalazila na šumskom kolosijeku koji vodi prema Javorovoj Kosi — Osječenici. To mjesto udaljeno je oko 800 metara od stanice Oštrelj. Ustanovljeno je i to da je vagon u kompoziciji Gd kr broj 1366 upotrebljavao drug Tito. To su bila poštanska kola dužine 10,40 metara. Sastojala su se od dva odjeljenja. U prvom odjeljenju nalazila se jedna limena peć, zatim jedna nepomična klupa i polica. U drugom odjeljenju nalazila se jedna šira nepomična (ugrađena) klupa koja je služila umjesto kreveta, zatim polica i jedan pomični stolić sa četiri stolice. Inventar je bio izrađen od jelove građe. Kola su izvana bila obojena zelenom, a iznutra sivom bojom. Drveni dijelovi vagona su za vrijeme rata izgorili. Poslije Oslobođenja ovaj vagon je opravljen i kao takav služio u saobraćaju sve do 1951. godine.

¹ Mjesto Oštrelj, željeznička stanica na pruzi Drvar-Srnetica, nekada je bilo uređeno ljetovalište i izletišta stanovnika Drvara, ali je stradalo za vrijeme prošlog rata.

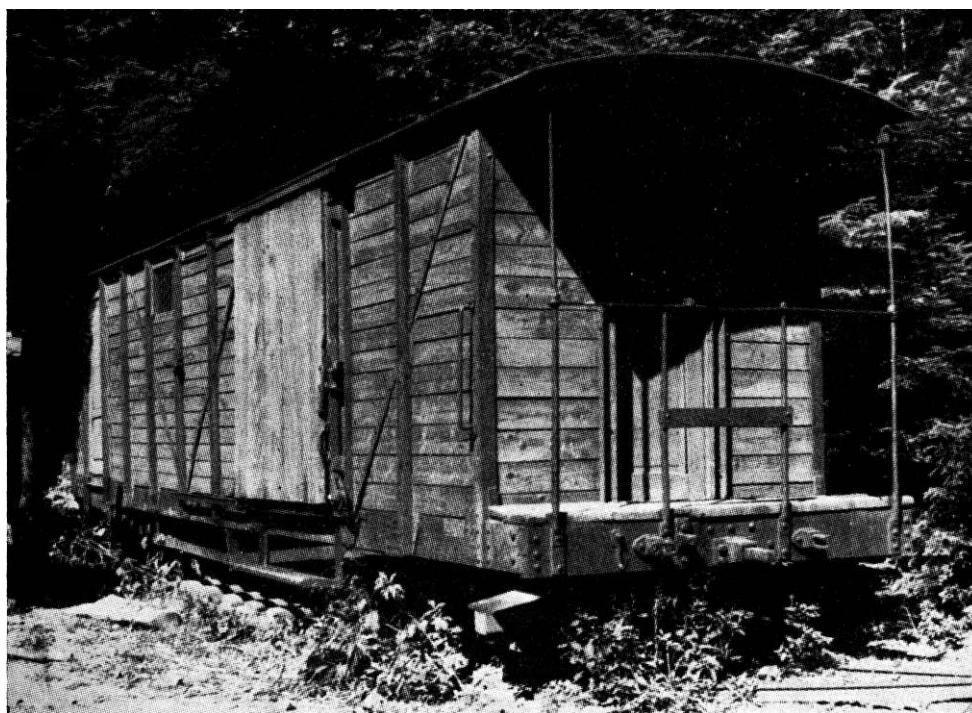
² Vladimir Dedijer: »Dnevnik« I dio, strana 280.
³ Čedomir Minderović: »Za Titom«, strana 138.

Na inicijativu generala Smirnova, 1951 godine, Centralni odbor Saveza boraca NOR-a Jugoslavije preuzeo je mjere i kola Gd kr broj 1366 izdvojio iz svakodnevnog saobraćaja, dok su ostali dijelovi kompozicije i dalje ostali u upotrebi. Lokomotiva broj 12, koja se još uvijek nalazi u redovnom saobraćaju, bila je prva lokomotiva koja je funkcionisala na oslobođenoj partizanskoj teritoriji. Prema Dedijeru, bila je sastavljena od dijelova osam starih lokomotiva.⁴ Vagon Gd kr broj 1352 sada se nalazi kod ložionice JZ u Drvaru i služi kao pomoćna kola. Vagon Gd kr broj 1353 nalazi se u Srnetici i služi kao kupatilo za osoblje JŽ. Cisterna Rer broj 8509 je u svakodnevnom saobraćaju JŽ na liniji Drvar — Oštrelj — Srnetica i obratno.

Centralni odbor Saveza boraca NOR-a Jugoslavije zainteresirao se za uređenje Titovog vagona i juna 1956 godine zatražio od Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture da uputi svoje stručnjake u Oštrelj kako bi na osnovu pregleda na terenu mogli da stave prijedlog kako da se izvrši zaštita vagona. Institut je stavio prijedlog Centralnom odboru Saveza boraca NOR-a Jugoslavije da metalne dijelove vagona treba zaštititi primjenom flatalnih emajla za teretne va-

gone i bitumenskih premaza koje proizvodi fabrika boja i lakova »Duga«. Prije nanošenja zaštitnih premaza sve metalne dijelove treba očistiti od rđe peskiranjem i metalnim četkama, a posljednje ostatke rđe ukloniti pomoću preparata na bazi fosforne kiseline »Aktivin« ili »Antoxyn«. Na ovako očišćene površine nanijeti onda zaštitne boje, i to za krov, spoljnu i unutarnju oplatu flatalni emajli, a na donji stroj bitumenski premaz. Metalne površine prvo treba da se grundiraju, zatim da se nanosi osnovni sloj boje a na kraju završni premaz. Preporučeno je da se drveni dijelovi vagona zaštite premazivanjem »Xylamon«, proizvodom njemačke firme Desowag, jer »Xylamon« ima dobro fungicidno i eusekticidno dejstvo, neznatno mijenja boju drveta, ne napada metalne dijelove, prodire lako u drvo i ne ispere ga kiša. Zbog teškoća oko nabavke »Xylamona« za ove svrhe preporučuje se i »Kuprinol Po« što ga proizvodi domaća fabrika »Pinus«. Nedostatak ovog domaćeg sredstva je što premazanim predmetima daje svijetlozelenu boju. Prilikom restauracije Titovog vagona u Drvaru djelomično su korišćena navedena uputstva iz prijedloga Instituta.

⁴ Vladimir Dedijer: »Dnevnik« I dio, strana 280.

Sl. 1. Titov vagon prije konzervacije

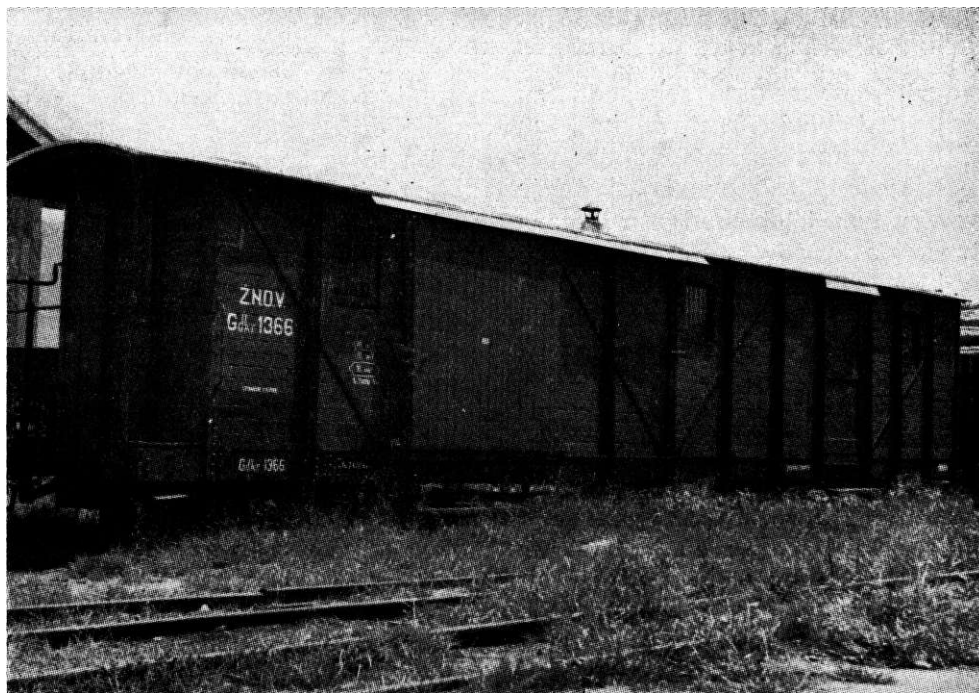
Uporedo s interesovanjem Centralnog odbora Saveza boraca NOR-a Jugoslavije za uređenje vagona, koji pretstavlja prvorazredan spomenik iz naše najnovije istorije, interesirao se za nj i Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH i nastojao da obezbijedi potrebna sredstva za restauraciju i konzervaciju vagona. 1958 godine odobrilo je Izvršno vijeće investicioni program Zavoda za dovođenje Titovog vagona u prvobitno stanje.

Odmah po odobrenju investicionog programa Zavod je formirao jednu komisiju sa zadatkom da konstatuje činjenično stanje i da utvrdi kakvi se sve radovi treba da izvrše na vagonu u cilju njegove restauracije. U komisiji, pored predstavnika Zavoda, bili su zastupljeni i predstavnici Glavne željezničke radionice »Vaso Miskin — Crni« iz Sarajeva i Preduzeća za opravku kola i lokomotiva iz Drvara. Komisija se 19 augusta 1958 godine sastala u Oštrelju i konstatovala da su to četve-roosovna teretna kola koja su privremeno stavljena na improvizirani kolosijek, nedaleko od šumskog kolosijeka na kome su bila locirana za vrijeme oktobarskih dana 1942 godine. Mjesto na kome se nalazi vagon udaljeno je par minuta hoda od samog centra naselja. Prilaz vagonu je sa drumu koji vodi za Bosanski Petrovac odnosno Drvar (udaljenost od vagona do ceste iznosi oko 25—30 metara). Komisija je zatim konstatovala da

je vagon bez ikakve zaštitne konstrukcije, izložen nepogodama. Gvozdeni dijelovi vagona su na pojedinim mjestima prevučeni debelim slojem rđe, koja se ljušti, te se mehaničkim putem može skinuti. Drveni dijelovi također su oštećeni (krovna konstrukcija, pod, vrata, itd.). Da bi se kola dovela u prvobitno stanje, komisija je zaključila da će biti potrebno izvršiti i djelomičnu restauraciju kola (izmjena sanduka kola, poda, itd.) a ne samo konzervaciju, kako se dotada mislilo. Komisija je bila mišljenja da se svi potrebni radovi na vagonu (čišćenje, premazivanje i druge opravke) izvrše u nekoj od većih željezničkih radionica u Sarajevu ili Drvaru. U vezi s tim zaključeno je da se vagon prebaci u Drvar, u tamošnje Preduzeće za opravku kola i lokomotiva. Prebacivanje vagona iz Oštrelja u Drvar izvršeno je na račun navedenog preduzeća.

Da bi se restauracija i konzervacija vagona što stručnije obavila, Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH angažovao je konzervatora ing. Dušana Đokića iz Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, i on je, kao stručnjak koji je već ranije radio na elaboratu, dao uputstva za izvođenje radova na vagonu.

Radovi na vagonu otpočeli su 15 oktobra, a završeni 15 decembra 1958 godine. Preduzeće za opravku kola i lokomotiva u Drvaru izvršilo je tehničke opravke na vagonu: opravku obrtnih po-

Sl. 2. Titov vagon nakon konzervacije

stolja, opravku donjeg i gornjeg skeleta i rekonstrukcij unutrašnjeg namještaja.

Izvršena je opravka obrtnih postolja: zamjena osovina, prelijevanje ležaja, izmijenjeni su kočioni čutci, izvršena je nadoknada kočionog polužja, i to dvije kočione vage, dva kočiona regularna viljka, jedna kočiona motka i kompletno kočiono vreteno sa spojka glavne vage, zatim je izvršeno ravnanje postoljnih ramova i detaljno čišćenje i bojadisanje ovih dijelova.

Pri opravci donjeg skeleta rađeno je na ravnanju glavnih nosača, zatim na skidanju glavnih poprečnih nosača — križeva koji su ravnati uslijed istrošenosti, obavljeno je varenje odbojnih motki, čišćenje skeleta od korozije i njegovo premazivanje dva puta minijum bojom i treći put crnom bojom .

Opravka gornjeg skeleta sastojala se u ravnanju bočnih i čeonih stupaca i krovnih rogova, zatim u izmjeni patosa u cjelini (od jelove građe) koji je, radi trajnosti, premazan dva puta karbolineumom; u izmjeni krova i sanduka i njegovom premazivanju izvana dva puta zelenom a iznutra dva puta sivom bojom (za sanduk uzeta jelova građa), u ispisivanju oznaka na kolima i u pokrivanju krova pocinčanim limom debljine 0,60 mm.

Rekonstrukcija unutrašnjeg namještaja izvršena je na ovaj način: u prvom odjeljenju ugrađena je jedna limena peć sa cijevima, zatim jedna polica i jedna nepokretna klupa. U drugom odjeljenju izrađena je jedna šira nepokretna klupa sa ladicom, jedna polica i jedan pokretni stolić sa četiri stolice.

Tehničkim radovima na vagonu rukovodili su majstori Mile Bojanić i Vlado Trninić, koji su oktobra 1942 radili na unutrašnjem uređenju naprijed pomenute kompozicije. Treba istaći da je Preduzeće za opravku kola i lokomotiva u Drvaru uložilo mnogo truda da bi dovelo Titov vagon u prvobitno stanje, i da pritom nije žalilo ni svojih sredstava jer je vrijednost opravke premašila odobrenu sumu od 500.000 dinara.

Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH obrazovao je komisiju za pregled izvršenih radova. Komisiju su sačinjavali: Nikola Rodić, pretsjednik NOO Drvar, Mile Bojanić, poslovođa Kolske radionice, i Esad Prolić službenik Zavoda za zaštitu. 18. decembra 1958 godine komisija je pregledala vagon i zapisnički konstatovala da obim radova, kvalitet i cijena odgovaraju ugovorenim uslovima.

Iako su radovi na vagonu bili završeni krajem 1958 godine, tada još nije bilo riješeno pitanje njegovog lociranja. O tome je postojalo nekoliko mišljenja. Jedni su smatrali da vagon poslije restauraciji i konzervacije treba da ostane i dalje na Oštrelju, gdje se nalazio za vrijeme boravka druga Tita, 1942 godine. Po mišljenju drugih — uglavnom stručnjaka iz Muzeja Narodne revolucije NR BiH, Titov vagon treba prenijeti u Sarajevo. Treće mišljenje je bilo da vagon treba locirati u Drvaru, ispred »Muzeja 25 maj« gdje bi kao eksponat Muzeju ušao u sklop s ostalim objektima koji se već tu nalaze. Mjeseca marta 1959 godine Centralni odbor Saveza boraca NOR-a Jugoslavije obavijestio je republički Zavod za zaštitu spomenika kulture da vagon treba locirati na Oštrelju, na mjestu gdje se i nalazio tokom NOB-e. U vezi s tim biće potrebno preduzeti mjere u cilju određivanja konačne lokacije objekta. S obzirom na postojeće stanje mogućna su dva rješenja: prvo, da se vagon postavi na šumski kolosijek, na kome je nekada bio, i drugo, da se kolosijek sa vagonom postavi na oko 8 metara od šumskog kolosijeka prema drumu, čime bi se unekoliko izmijenila situacija koja je bila 1942 godine. Lociranjem vagona u Oštrelju potrebno je riješiti i pitanje čuvara i mogućnosti razgledanja objekta od strane posjetilaca.

Da bi se kompletirala čitava kompozicija voza u kojoj je 1942 godine boravio Vrhovni štab, Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH preduzeo je mjere da se i ostali dijelovi kompozicije izdvoje iz saobraćaja. Time bi bili sačuvani od propadanja objekti koji su neosporno od značaja kao dokumenti iz naše novije historije.

RESTAURATION ET CONSERVATION DU WAGON DE TITO

A l'occasion de son séjour à Oštrej, petite localité située entre les montagnes Osječnica et Klekovaca, l'Etat major, le maréchal Tito en tête, s'était, dans la première quinzaine d'octobre 1942, installé un certain temps dans un train composé d'une locomotive, d'une citerne et de trois voitures. Le maréchal Tito était dans la voiture Gd kr, numéro 1366. Cette voiture a été il a quelque années retirée du service en tant que monument historique, tandis que les autres parties du train sont encore utilisées.

Plusieurs fois, au cours des années passées, l'Institut pour la conservation des monuments culturels de la RP de la B-H s'est efforcé de se procurer les fonds nécessaires à la restauration et à la conservation du wagon de Tito. En 1958 le Conseil exécutif de la République a ratifié le programme d'investissement de 500.000 din devant remettre le wagon dans son état d'alors. Dès la ratification du programme d'investissement, l'Institut a formé une commission qui avait pour but de constater l'état actuel du wagon et d'établir quels étaient les travaux que nécessitaient la restauration et la conservation de cet important monument

culturel. La commission s'est réunie à Oštrej et a constaté qu'il s'agissait là d'un wagon de marchandises à quatre essieux, placé pour le moment sur une voie de chemin de fer improvisée, non loin des rails forestiers où il se trouvait pendant les jours d'octobre 1942 mentionnés plus haut. On entre le wagon de la route qui mène à Bosanski Petrovac et Drvar. Après avoir constaté l'état actuel du wagon, la commission a décidé que toutes les réparations nécessaires seraient faites à Drvar par l'entreprise locale pour la réparation des wagons et des locomotives.

Les réparations ont commencé le 15 octobre et étaient terminées le 15 décembre 1958. L'Entreprise pour la réparation des wagons et des locomotives a procédé aux réparations techniques suivantes: réparation des châssis, réparation des armatures supérieure et inférieure et la reconstitution de l'aménagement intérieur. La dite entreprise a engagé de grands efforts et beaucoup d'argent pour la réparation du wagon, la valeur des travaux ayant dépassé la somme ratifiée de 500.000 dinars.

THE RESTORATION AND THE CONSERVATION OF TITO'S FREIGHT CAR

Ostrelj is a small mountainous village between the mountains Osjecenica and Klekovaca. For some time the headquarters with Tito at its head was installed there in the first half of October in 1942. The members of the headquarters lived and worked in a railway composition which consisted of a locomotive, a cistern and three freight cars. Comrade Tito lived in the freight car GD num. 1366. As a historical monument it is now out of use, while other parts of the composition are still in use.

During the last years the Institute made efforts to ensure the necessary money for its restoration and conservation. In 1958 the Executive Council of Bosnia and Herzegovina gave the sum of 500.000 din. for restoration of the freight car in its original form. After that the Institute formed a commission with the task

to find the present state of it and to prepare all that is necessary for its restoration. The commission visited Ostrelj and found that it was a freight car located near the place where it had been during October in 1942. It can be reached from the road leading to Drvar. The task of its reparation is given to the company for restoring of freight cars and locomotives at Drvar.

Workers from this company began to work on February 15-th and ended on December 15-th. They performed all technical reparations and the reparation of the lower and upper skeleton. They made the reconstruction of the inside furniture. Workers from the same company worked hard and so they finished the work which is worth more than 500.000 din.

SPOMENICI KULTURE, NJIHOVA NAMJENA I KORIŠTENJE

Kada je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije — 20. februara 1945 g. — donio »Odluku o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina« bilo je jasno da se tim aktom otvaraju vrata organizovanoj zaštiti spomeničkog blaga naroda Jugoslavije. Trebalo je, dakle, da nastupe korjenite društveno-političke promjene u zemlji pa da se i odnos prema nacionalnoj kulturnoj baštini izmijeni, što drugim riječima znači da je kod nas samo u uslovima socijalističkog društva moglo doći do državne, Zakonom pomognute zaštite spomeničkog — kulturno-umjetničkog fonda. Šta je značila ta promjena nije potrebno posebno isticati, budući je o tome već bilo dosta govora. Dovoljno je samo naglasiti da već 23. jula 1945 g. dakle, nepuna dva i po mjeseca po završetku rata, imamo Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, u skladu s kojim su — kasnije — donijeti i republički zakoni, u izvjesnoj mjeri modificirani prema specifičnim prilikama svake oblasti. Nesumnjivo — dakle — značajna tekovina koja je podigla ugled zemlje u civilizovanom svijetu. Do donošenja ovog Zakona »odlazili su u nepovrat objekti dragoceni za nauku i umjetnost. Narod je lišavan najljepših zaveštanja svoje prošlosti, najneoborivijih dokaza svoga kulturnog i političkog prava na tlo na kome je živio. Narodne mase i omladina gubile su najneposrednije elemente svoga obrazovanja, upoznavanja svoje istorije, svojih običaja, svoje umjetnosti i svoje zemlje uopšte. Narod je, najzad, lišavan svoga prava da bude u svijetu cijenjen po onome što je stvorio i pružio čovječanstvu« (Dio teksta prpratnog akta Zakonodavnom Savjetu DFJ, br. 2192 od 3. jula 1945 godine).

Kroz minulu desetgodišnju praksu došlo se usto do iskustava koja obećavaju sve efikasniju službu zaštite, utoliko prije što sada imamo dovoljno stručnog kadra, stalnu materijalnu skrb države koja postaje sve to veća, moderno opremljene konzervatorske radionice za održavanje i opravku spomeničkih predmeta i objekata, i konačno nešto doličniji i humaniji odnos građana prema spomenicima. U najbližoj budućnosti pretstoji donošenje novog zakona o zaštiti spomenika, obogaćenog is-

kustvima, prilagođenog sadašnjim našim shvatanjima i potrebama društva i zajednice. Korist njegova za očuvanje spomeničkog fonda naroda FNRJ biće nesumnjivo još veća, a egzistencija spomenika sigurnija. No, uza sve to ima pojava koje zabrinjavaju i koje — unatoč svekolike pažnje društva i države — nanose štete nacionalnoj kulturnoj baštini, krnje njen značaj i umanjuju brojčanu snagu, spomenika. Razlozi su — uz objektivne nedaće, protiv kojih se organi zaštite uspješno bore — uglavnom subjektivne naravi. Nehat i nebriga vlasnika spomenika, rđav odnos prema spomenicima i njihovo namjerno uništavanje od strane »futuristički« raspoloženih pojedinaca, nekontrolisani promet i trgovina pokretnim predmetima spomeničkog inventara i intenzivna izgradnja zemlje, su — uopšteno naznačeni — uzroci naglog siromašenja spomeničkog fonda, koja pojava ima gdjgdje i zabrinjavajuće razmjere. Nizu tih štetnih uzročnika pridružuje se i šteta koja nastaje usljed pogrešne namjene i korištenja objekata spomeničke vrijednosti. U širem smislu ta je pojava simptomatična za sve spomenike kulture, u užem ona se isključivo odnosi na nepokretne umjetničke predmete, ili konkretnije na arhitektonske objekte.

Šta je spomenik kulture i kakva mu je namjena?

Pod spomenikom kulture podrazumijeva se svaki predmet materijalne egzistencije koji sadrži ili vezuje sobom neka historijska data ili umjetnička svojstva i značajke. Iz navedenog proizilazi da spomeničko svojstvo objekta određuje njegova starost, vezivanje za značajniji događaj političke i kulturne istorije ili zbir estetsko-umjetničkih kategorija sadržanih u njemu. I što je duža starost objekta ili pak što je značajniji političko-istorijski događaj vezan za nj, odnosno zbir estetsko-umjetničkih kategorija sadržanih u njemu veći, predmet je tim prije spomenički određeniji, a njegova valorizacija — iz aspekta zaštite — sigurnija. Najvredniji između njih uživaju pozitivnu zaštitu države. Stim u vezi i specijalan statut u odnosu na druge slične objekte. O njima vodi brigu država. Ona daje pomoć za opravak i održanje spomenika.

A opravci su njihovi specijalne prirode i zovemo ih *konzervatorski*. To znači da se ne opravljaju kao obične zgrade i na način kako to čine zidari, tesari i moleri u svakodnevnoj praksi. Posao taj vrše konzervatori — ljudi specijalno osposobljeni za ovakve zahvate. Jer, pored toga što su dobri zanatlije, oni, također, moraju biti i dobri poznavaoци konzervatorskih principa, poštivaoci spomeničkih vrijednosti objekta, koje — uostalom — uslovljavaju i karakter zanatskog postupka na njemu. A po prirodi stvari karakter građevine određuje njena namjena. Otud i njihove formalne i strukturalne razlike. Jer nikad — u historiji građenja — jedan strogo utilitaristički objekt nije sačinjen kao onaj koji je bio namijenjen u dekorativne svrhe. Razlike postoje u osnovi i u nadgradnji. One su znatne i često fundamentalno divergentne — i ne samo u formi, ili u primjeni i izboru statičkih obrazaca i konstruktivnih elemenata i metoda, već i kod raspodjele prostora i izbora materijala. Otud — vjekovi nas uče — iskonska težnja ljudi da poštuju prvotnu namjenu svakog objekta. Zato ako je neki objekat, u bilo koje historijsko doba, sagrađen u stambene svrhe on je tu namjenu zadržao i do danas. Ako je pak trebao da služi za vršenje kulturnih obreda on tu funkciju nije mijenjao. Ako je pak — u nekim slučajevima — prvotna njegova funkcionalnost izgubila od svog značaja i aktuelnosti ili je — eventualno — potpuno iščezla a objekat ostao sačuvan pa se može korisno upotrijebiti i u naše doba, onda u tim slučajevima korištenje takvih zdanja postaje stvar savjesti društva. Ovo zbog tog što nije svejedno da li će jedan spomenički objekat dobiti svoju raniju ili njoj blisku funkciju, ili će pak biti korišten pod svaku cijenu, čak surovo i bezobzirno. I zato — istorija nas uči — niti jedan špiljski hram Indije ili Egipta, niti jedna pagoda daleke Azije ili romanički samostan nisu korišteni kao žitnice ili skladišta gorivog i drugog materijala, ma kako veliki kapaciteti njihovog skladišnog prostora bili i ma kako se oni u tu svrhu mogli »praktično« i »korisno« upotrijebiti. Ovo zato što, u najvećem dijelu kugle zemaljske, postoji neko tradicionalno poštovanje spomeničkih objekata, a kroz to i epohe u kojoj su oni nastali. Ali kada je — rekosmo — neki objekat vremenom izgubio na svojoj prvotnoj funkcionalnosti brižni su ljudi uvijek nalazili vremena i mogućnosti da ovim vjernim svjedocima određenog historijskog doba i kulture pronađu odgovarajuću najbližu namjensku službu i korištenje. Ako je takve nedostajalo onda su ovi objekti jednostavno proglašavani spomenicima kulture i kao takvi uživali specijalan statut ili su pak postali čuvari muzejskih zbirki. Drugim riječima — pretvarani su u muzeje i umjetničke galerije. I zato je čak i rekonstruisana Atalova stoa u Ateni (koja je prvotno služila u trgovačke svrhe) postala sada lapidarij. Jer takva njena sadašnja funkcija fizički

se najlakše podnosi, praktično ona joj najbolje i odgovara. Objekat nije izgubio na svom značaju, a ipak služi jednoj korisnoj svrhi. I šta je naprimjer izgubio bečki Belvedere, rimska vila Borghe-se ili carigradska Aja Sofija što se danas koriste kao muzejske ili galerijske zgrade? Ništa osim što su postale još atraktivnije i privlačnije. I čini se da se upravo tu nalazi svrsishodna namjena spomenika kulture. Onaj tko bi zamjerio ovakvom shvatanju, pa ukoliko bi želio da istakne drugačije svoje mišljenje, najvjerovatnije će se upitati na sljedeći način: U uslovima našega vremena spomenici kulture moraju da objedine dvije stvari: a) da budu tumači svog vremena (u historijskom i kulturno umjetničkom smislu) i b) da se praktično mogu koristiti u naše doba. Najsretnije bi, dakle, rješenje bilo kada bi spomenik ispunio oba ova zahtjeva. Odista se takvoj želji ne bi imalo šta prigovoriti, budući da bi takva slučajnost bila poželjna u kontemplaciji svakog građanina kojemu leži na srcu dobro i prosperitet njegove komune. Spojiti, dakle, korisno i lijepo, praktično i estetsko. Pa ipak — poznavajući pravo stanje stvari — mi ćemo se složiti da su takve želje nerealne i da u praksi situacija ne izgleda tako ružičasto. Prije svega zato što mnogi objekti nisu kadri da fizički izdrže toliki napor. Jer oni su već ranije dali svoj obol zajednici, u doba — dakle — svoje mladosti. A sada su stari i nejak i traže njegu. Treba zato paziti da ih ne zamorimo previše da ne bi još više narušili njihovo, ionako krhko zdravlje. Nije, dakle, preporučljivo stavljati ih pod breme tereta kojeg ne mogu nositi. Bolje da im odamo priznanje i podamo status isluženih veterana (u smislu praktičnog korištenja) koje treba njegovati i respektirati.

U praksi, međutim, stvari izgledaju drugačije, budući da ima slučajeva koji začuđuju i kroz to zabrinjavaju, utoliko prije što imamo Zakon o zaštiti spomenika kulture, brigu države i državnih organa nad njenim spomeničkim blagom. Ali uprkos tomu, događa se — i nerijetko — da čak i zaštićeni spomenici trpe, neki od njih i bestragom propadaju.

Kako se to događa?

U prirodi je naše svagdašnje prakse da se mnogi — često i oni najznačajniji — spomenici tretiraju kao i svi drugi građevinski objekti. Oni potpadaju pod jurisdikciju komunalnih organa opštinskih i sreskih odbora nadležnih za distribuciju raspoloživog prostora, kojeg — po potrebi — iznajmljuju na korištenje raznim preduzećima i ustanovama. Jasno je da u ovakvim slučajevima dolazi do iznenađujuće nesretnih rješenja, koja — u prvoj ili krajnjoj liniji — znače direktan ili indirektan atak na sam objekat. Teško je zato staviti se sada u ulogu čovjeka koji optužuje, mada ostaje činjenica da smo već dosada izgubili mnoge dragocjene spomenike, koji se nikada više neće povratiti u svijet

činjenica. Jer, po kakvom se kriteriju mogu brojni spomenici — najčešće oni religiozni — i danas koristiti kao obične žitnice ili skladišta gorivog materijala? Ako apstrahiramo period prvih poslijeratnih godina kao nužno razdoblje poznato po oskudici zatvorenog korisnog prostora, zašto da i danas produžujemo takvu praksu, koja je u najmanju ruku neukusna, ustoj nepotrebna, pa ako hoćete i politički štetna. Bio bi zaista nezahvalan posao kada bi uzeli u dužnost da taksativno nabrajamo sve one drastičnije slučajeve koji su se dogodili u minulih desetak godina. Otišli bi i odveć daleko. Zbog toga ćemo — u svrhu ilustracije — navesti samo dva tri najkarakterističnija slučaja. Seljani su, naprimjer, iz Tasovčića kod Čapljine, jednostavno skinuli gornje dijelove Fazlagića kule, divnog arhitektonskog zdanja kružne osnove, da bi njen materijal uzidali u temelje svog zadrugnog doma. A da slučaj bude teži, treba napomenuti da u neposrednoj blizini postoje nepregledne količine kamena koje su mogle da se koriste iz prirodnih majdana. Mještani iz Bašića, kod Gacka, namjeravali su da sačine svoj zadrugni dom. Da osiguraju kameni materijal oni su dinamičkom razbili najljepše primjerke srednjovjekovnih stećaka s obližnje nekropole, koji sada — u komadima — stoje razbacani po susjednim poljanama, jer zidanje doma nije nikada započelo. Da ne govorimo o onim zaista teškim slučajevima razaranja divnih nekropola, kompletno uništenih, u Klotijevcu kod Srebrenice, kod Teslića i dr. Ima toga i previše. Pa da ne idemo dalje u unutrašnjost zemlje zadržimo se na primjerima iz Sarajeva. Uzmimo slučaj Morića-hana, koji je i odveć drastičan da bi ga uzeli kao primjer, iako može da posluži kao opomena do kakvih sve neželjenih posljedica može doći kada se objekat ne koristi na način kako su mu to osnivači namijenili. Jer ustvari, do decembarske tragedije došlo je jedino zbog krajnje utilitarističkog odnosa prema spomeniku. Princip korištenja spomenika pod svaku cijenu pokazao se, dakle, nepraktičnim i nekorisnim. Treba razmišljati o cjelishodnoj namjeni objekta ali uvijek sa stavom iskrenog odnosa prema njemu, sa stavom nenaru-

šenim momentanom komercijalnom isplativošću. A šta manje trpi Brusa-bezistan, sadašnja tržnica mlječnih proizvoda, kad se u njegove zidove — svakodnevno — slivaju potoci vode namijenjeni čišćenju patosa? Savremena tržnica zahtijeva primjenu čistoću i stalno pranje prostorija, a da se to održi, potrebno je dnevno — i u više mahova — intervenisati vodom. I koliko te tekućine prodre u zidove ovog vrijednog objekta, namijenjenog prvotno u sasvim druge svrhe. Pa šta onda treba očekivati u budućnosti? Svakako njegovu polaganu smrt!

I kakva je naprimjer korist društvu od Gazi-Husrefbegova hamama, koji služi kao magacin knjiškog materijala? Praktično — u komercijalnom smislu — korist od ovakvog korištenja objekta je neznatna. S druge strane on je kao turističko-atraktivni monumenat izgubio uveliko na svom značaju, jer mu je unutrašnjost nepristupačna javnosti. A to je svakako daleko veći gubitak!

Sličnih primjera ima na pretek. I gdje da tražimo spas? Najlogičnije u Zakonu. Jer, zaista paradoksalno zvuči kad kažemo da postoji Zakon o zaštiti spomenika kulture, da postoje organi zaštite koji provode u praksi odredbe tog Zakona, da država daje pomoć za održavanje spomenika, da njeni organi bdiju nad njihovom egzistencijom, a da — s druge strane — ti isti organi nemaju nikakvih prava kod određivanja namjene objekta i distribucije njegovih prostorija za praktično korištenje. Kako, međutim, upravo zbog pogrešne namjene objekta može doći i do njegova oštećenja, odnosno uništenja, onda je logično da država, konkretno Zavod, ima udjela, ili bolje rečeno, da on bude jedini faktor kod određivanja funkcionalne i namjenske službe spomenika kulture i odlučan činilac kod raspodjele njegovog prostora na korištenje — kako privatnicima, tako i ustanovama i preduzećima. Ukoliko ovakvo shvatanje prevlada i jedna takva odredba uđe i u novi Zakon o zaštiti spomenika kulture FNRJ, može se očekivati daljnji uspjeh službe zaštite i otklanjanje bar onih šteta koje proističu iz pogrešne namjene spomenika kulture i njihovog korištenja.

MONUMENTS CULTURELS, LEUR DESTINATION ET LEUR UTILISATION

Dans cette brève dissertation sur les monuments culturels et leur protection, l'auteur de l'article insiste sur la question de la place que l'on doit actuellement attribuer aux monuments ayant comme tels de la valeur et de l'importance. Il souligne les cas de mauvaise utilisation des monuments et indique les nombreux dégâts, auxquels il est très délicat de remédier, subis, par ceux-ci.

En citant quelques exemples et en expliquant som-

mairement les cas les plus caractéristiques de Sarajevo, l'auteur souligne la nécessité de faire entrer dans le nouveau Code sur la protection des monuments culturels de la RPF de Yougoslavie une loi qui pourrait assurer le droit des services de conservation lorsqu'il s'agit de décider de la destination d'un monument et de la distribution de ses locaux pour des buts pratiques. C'est le moyen de supprimer les dégâts subis par les monuments culturels dans des buts pratiques.

UREĐENJE KULE STAROG MOSTA U MOSTARU

U proljeće 1957 godine vršeni su obimni istraživački radovi u kuli na desnoj obali Neretve. Prilikom ovih radova došlo se do značajnih rezultata koji su u priličnoj mjeri upotpunili naše dosadašnje poznavanje ovoga objekta i rasvijetlili mnoga pitanja koja dosad nisu bila ni jasna ni dovoljno poznata.

Tom prilikom obijen je malter sa čitave unutrašnje strane kule, te su na taj način ustanovljene prvobitne visine spratova i pronađeno mjesto starog stepeništa. Pored toga, konstatovane su i dvije prilično velike pukotine na bočnim stranama lučnog zida (sjever-jug), a zatim i ostaci svoda između prvog i drugog (najvišeg) sprata. Na kraju, na najvišem spratu uočena je linija odbrambenih zubaca, koja govori da je sadašnji krov kule, te, prema tome, i njen današnji izgled formiran u jednom kasnijem vremenu.

Naročito interesantne rezultate dalo je iskopavanje koje je vršeno u dubini kule. Sa iskopavanjem se išlo do stijene, ukupno oko 12 metara od dosadašnjeg prizemlja. Tada je otkriveno postojanje još tri sprata ispod dosadašnjeg prizemlja; oni su vjerovatno nekada služili kao zatvor, o čemu već ponešto ima i u nekim ranije objavljenim dokumentima koji se odnose na ovaj dio grada.

Kao što se već iz ovoga vidi, rezultati do kojih se došlo prilikom iskopavanja značajni su i obimni, te bi njihovo detaljno iznošenje prešlo okvire ovoga rada. Njih će svakako u posebnom radu obraditi stručnjaci koji su i vršili iskopavanje na ovom objektu. Naš zadatak bi bio da, vodeći računa o rezultatima iskopavanja kao i o opštoj vrijednosti objekta, damo projekat njegovog uređenja, ali takav, da funkcija koju bi na taj način dobio, može da zadovolji različite zahtjeve koji gotovo uvijek iskrsavaju kada se radi o objektima ovakve vrste.

Zadatak je bio donekle i programskog karaktera. Prvobitna namjera, da se od objekta stvori muzej, nije nam se učinila dovoljno opravdana. Prostor u kuli za muzejsku izložbu bilo kakvog karaktera, ne bi bio ni dovoljan ni pogodan. Pored toga, ne možemo mi sve naše stare kule, tvrđave i

slične objekte pretvarati redom u muzeje. Naravno, takve ideje prvo padaju na pamet, ali to ne znači da su to u isto vrijeme i najbolja rješenja.

Ovaj objekat, nekada stražarska kula za odbranu pristupa mostu, bio je u prvom redu objekat odbranbenog karaktera. U njemu je stanovala posada, a kao što smo vidjeli, u podzemlju kule bio je smješten i zatvor. — Danas, razumljivo, nema više potrebe stvarati opet od kule objekat takvog karaktera. Doba nemira i buna, hajdučkih i uskočkih upada je prošlo. Pa čak i sam most, koga su kule branile, izgubio je u našem vremenu svoj nekadašnji značaj. Danas bi trebalo, imajući pred očima njenu nekadašnju funkciju i njene današnje izvanredne atraktivne mogućnosti, da joj damo takvu namjenu, koja bi u dovoljnoj mjeri istakla njenu prošlost i sve faze njenog dugogodišnjeg života. Najviše bi radi toga i bili protiv smještanja muzeja u kulu, jer muzejski eksponati, ma kakve vrste bili, i suviše su atraktivni, dok je ovaj objekat već i sam u tolikoj mjeri interesantan, da tako reći pretstavlja muzej sam za sebe.

To nas je i navelo, da u svome prijedlogu predvidimo da prizemlje kule, kao i čitavo njeno podzemlje budu pristupačni publici, dok bi prvi i drugi sprat ostali zatvoreni za širu publiku i dobili nešto drugačiju namjenu.

Kada se govori o publici, misli se na one brojne, naše i strane, turiste, čiji je interes za značenosti momentalan i nema neki dublji karakter. Takva publika traži prije svega atraktivnost, a i samo raspoloživo vrijeme ne dozvoljava joj da razvije neki dublji interes. Radi toga je i predviđeno ono što je kod kule za prosječnog posjetioca najinteresantnije, da bude pristupačno. To je prilaz kuli preko spoljne, kružne, stražarske staze, odakle se, takoreći u jednom mahu, može pregledati čitav kompleks oko Starog mosta, u prizemlju razgledanje eksponata iskopanih u kuli, i na kraju silazak u njeno podzemlje.

Prizemlje kule bilo bi sačuvano kao jedinstvena prostorija, a u njemu bi, kao što je već naprijed rečeno, bile za jedan manji broj predmeta iskopanih u kuli uređene tri vitrine: dvije horizontalne

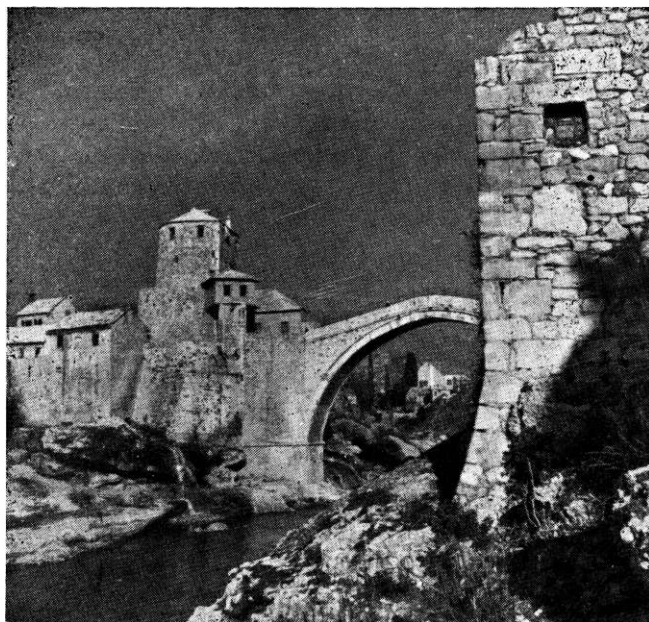
Sl. 1

u prozorima i treća vertikalna, za koju bi iskoristili udubljenje u zidu na mjestu ranije odžaklije.

Predlaže se da se u podzemnom dijelu kule postave dvije galerije. Na prvu galeriju silazilo bi se spiralnim stepenicama i ona bi bila nešto šira nego druga koja je ispod nje, jer se predviđa da najveći dio publike ne bi dalje ni silazio. Iz toga razloga je i stepenište, koje vodi sa prve galerije na drugu, i dalje do dna kule, projektovano kao lako i jednostavno pomoćno stepenište.

Iz prizemlja se spiralnim stepenicama dolazi do prvog sprata, gdje bi bila smještena soba za goste, a u malom preprostoru, iz koga se penje na najviši sprat, kahve-odžak i WC sa umivaonikom.

Spiralno stepenište ide i dalje, ali samo do polovine sprata, jer se dalje koristi već postojeće ka-

sl. 2

meno stepenište uzidano u zid kule. Čitav najviši sprat ostao bi kao jedna prostorija i bio bi uređen kao studio-atelje.

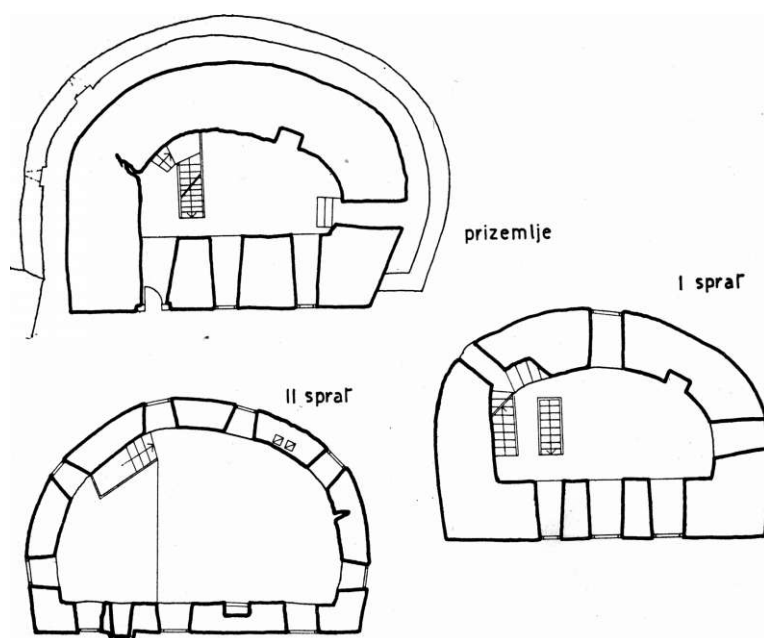
Namještaj na sva tri sprata kule bio bi sveden na najmanju moguću mjeru, a posebno bi se nastojalo da bude što više usklađen sa prostorom u kome je postavljen. U prizemlju, izuzev dvije-tri stolice za eventualni otpočinak i već pomenute vitrine, nije predviđeno ništa drugo. Na prvom spratu, u preprostoru uz kahve-odžak bila bi jedna manja garnitura za sjedjenje, a u sobi bi bio smješten radni sto, zatim ugrađeni minderluk, koji prati lučni zid kule. Jednim svojim dijelom minderluk bi bio pokretan i služio bi kao krevet. Na najvišem spratu bio bi radni sto, jedna ili dvije fotelje, mali niski stočić, pokretni pult za model i slikarski nogari. Na južnom dijelu prostorije, koji je zadržan za oko 30 cm viši, projektom se isto tako predviđa postavljanje minderluka.

Treba još napomenuti i to, da bi se, u slučaju da se u kuli organizuje neka izložba privremenog karaktera, jedan dio namještaja mogao uvijek lako smjestiti u za to predviđenu ostavu u sobi na prvom spratu, koja će inače služiti kao garderoba.

A sada nešto o principu kojim smo se rukovodili prilikom izrade našeg prijedloga.

Imajući u vidu brojne i raznovrsne konzervacije i arhitektonske intervencije rađene na sličnim objektima kod nas i u svijetu, stali smo na stanovište da bi svako vraćanje u prošlost i pokušaj »restauracije« starog stanja i stvaranje »ambijenta« bez dovoljno materijalnih ostataka i podataka druge vrste, pretstavljalo najgore moguće rješenje. Naprotiv, smatrali smo da bi ispravnije bilo da savremeni arhitekt, savremenim sredstvima i na savremen način provuče nit nekadašnjeg života i time postigne taj toliko željeni efekat »atmosfera« i duha ovog prohujalog vremena. Da se razumijemo. Ne radi se tu o unošenju novih koncepcija i o stvaranju nečeg sasvim novog. Radi se samo o tome da se na onim mjestima, na kojima nam nije ostalo ništa od starog, poslužimo novim, štaviše da to novo uradimo tako da bude jasno uočljivo. Pod ovim uočljivo ne misli se i vidljivo u lošem smislu riječi. Baš obrnuto. Nove intervencije u starom prostoru ne smiju biti same sebi cilj, ne smiju biti suviše atraktivne da bacaju u zasjenak sve oko sebe. One bi prije svojom nepretencioznošću trebalo da pomognu da sve osobine, oblici i kvaliteti starog budu istaknuti u dovoljnoj mjeri.

Iz tih razloga smo i pojedine partije u projektu riješili na potpuno savremen način i sa savremenim konstrukcijama. Mislimo da ne treba posebno isticati da se tamo gdje je bilo dovoljno elemenata za rekonstrukciju starog i pristupalo rekonstrukciji, a s druge strane, da se strogo vodilo računa da elementi koji su ostali sačuvani ostanu potpuno netaknuti.

Sl. 3

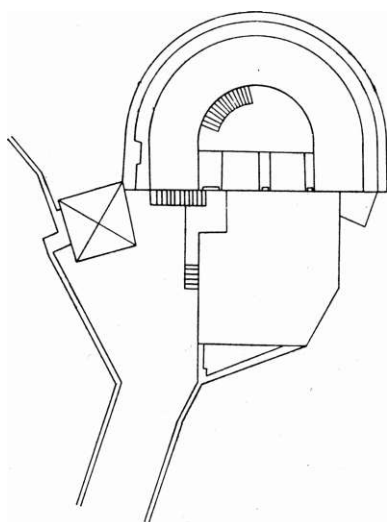
Ovaj princip dosljedno je sproveden kroz čitav projekat. Jedino mjesto gdje smo namjerno i svjesno od njega odstupali jeste ulaz u kulu. Iako nam je poznato da je sadašnji ulaz u kulu probijen tek unazad nekoliko godina, ipak smo riješili da ga i dalje zadržimo. Razloga za to bilo je više. Prije svega, rekonstrukcija starog ulaza, preko galerije sa strane mosta, kako se to vidi na nekim sačuvanim fotografijama, ne čini nam se najcjelishodnijim, a ni estetski najboljim rješenjem. Ali da priznamo, ovdje je odlučujući bio atraktivni moment: obilazak oko kule, kada se u jednom mahu doživljava gotovo čitav ambijent oko Starog mosta: počev od mosta, preko Radobolje, Priječke čaršije, preko kubeta hamama pa do zelene vode

Neretve, mlinica i magaza Kujundžiluka. Sve to predstavlja i za nekog koji je u češćem kontaktu sa mostom svaki put svjež i snažan doživljaj.

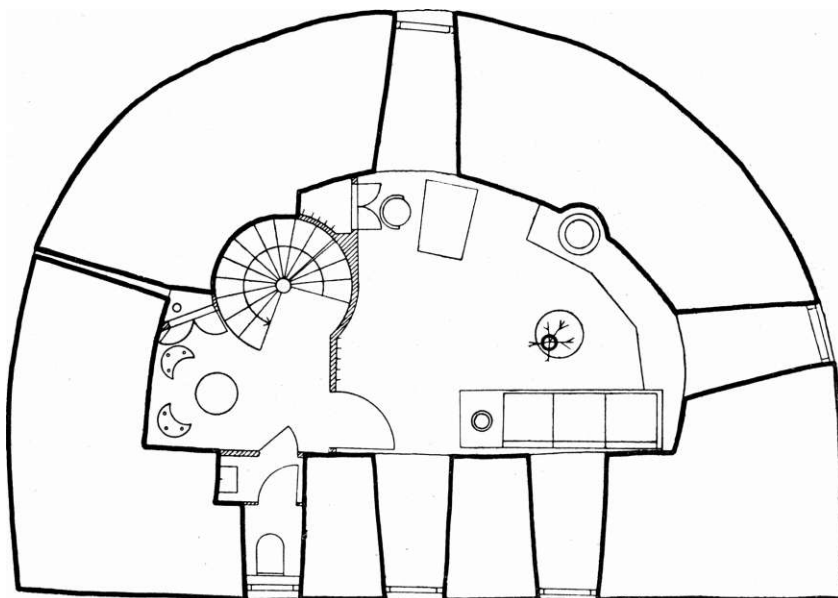
Naravno, treba odmah istaći da se predviđenim projektom ostavlja mogućnost da se ulaz u kulu u budućnosti izvede i preko galerije, ukoliko bi se to pokazalo kao bolje i ispravnije.

Možda je najkrupniji problem koji je trebalo riješiti predstavljalo stepenište, njegova konstrukcija, mjesto i prostor koje bi ono zauzelo. Za potpunu i tačnu rekonstrukciju stepeništa nismo imali ni izdaleka dovoljno podataka. Postojeće stanje koje smo zatekli, kako se to vidi i iz prikazanih skica, nije bilo ni funkcionalno ni estetski zadovoljavajuće, a još manje istorijski tačno. Već prilikom rada na ispitivanju kule, na južnom i zapadnom dijelu lučnog zida pronađene su rupe za grede. Prepostavili smo da su to ostaci konzola koje su nosile stepenište, pa se na osnovu toga došlo do zaključka da je prvobitno stepenište bilo postavljeno tako da je pratilo lučni zid kule sa njegove južne i zapadne strane. To je potvrdio i plan Starog mosta iz vremena Austrije, rađen godine 1882, koji smo docnije pronašli u Arhivu grada Mostara, a na kome je data i osnova prizemlja kule. Međutim, ni jedno, ni drugo, misli se na plan i na ostatke stepeništa u samoj kuli, nije moglo da da dovoljno podataka za tačnu rekonstrukciju.

Na planu je stepenište dato sasvim šematski, kao polukružno, dok ostaci u zidovima kule, a i naše poznavanje starih konstrukcija, govore da ono nije moglo biti tako izvedeno. Prije će biti da je imalo nekoliko lomova sa podestima, ali koliko i kako, ne bi se moglo tačno reći.

Sl. 4

Sl. 5

Pored toga, bio je i jedan drugi, ne manje važan, razlog, koji je diktirao drugačije rješenje; to je ekonomijaprostora. Postavljeni program (naročito za prvi sprat) prilično je obiman, pa ukoliko bismo usvojili onakav oblik stepeništa, kako je to na austrijskom planu pretstavljeno, potpuno bismo izgubili ovaj i onako mali i skućeni prostor.

Imajući u vidu sve ove razloge, odlučili smo se za laku i jednostavnu konstrukciju spiralnog stepeništa, koje bi nam zauzelo najmanje prostora, a ipak bi zadovoljilo, kako sa estetske tako i sa funkcionalne strane. Konstrukcija stepeništa posebno je razrađena, a modeli, koji su po nacrtima projekta urađeni, pokazali su dobra svojstva i relativnu jednostavnost u pogledu izrade i montiranja. Svi dijelovi stepeništa, počev od centralnog stuba, pa do gazišta i klinova kojima su vezani, urađeni su od hrastovog drveta.

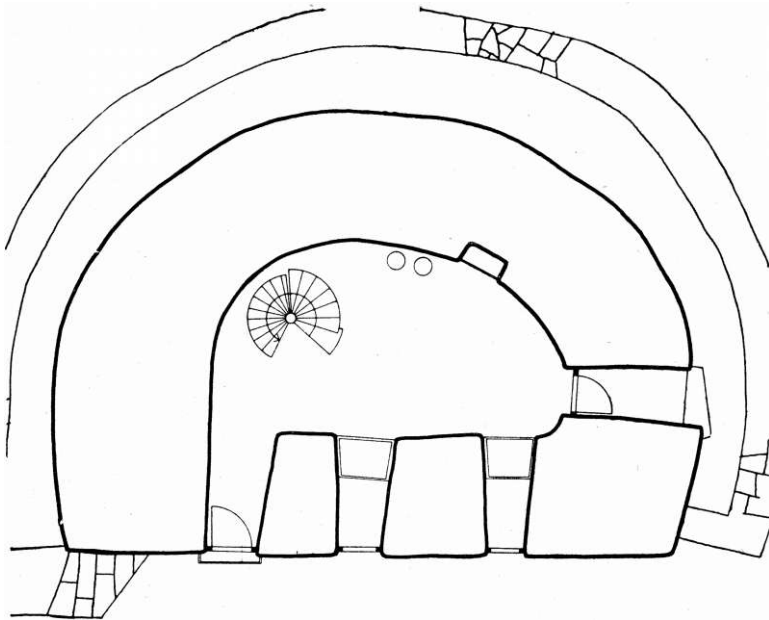
Drugi problem koji je trebalo rješavati bile su visine spratova, ili bolje rečeno, položaj i mjesto međuspratnih konstrukcija. Prilikom ispitivanja zidova kule ustanovljeno je da zatečena međuspratna konstrukcija ne odgovara prvobitnom stanju, već je kula u toku svoga života imala nekoliko pomeranja visina spratova. Istina, ta pomjeranja nisu bila nekog većeg obima; razlike su svega oko nekih tridesetak santimetara, ali ipak ni to nije bez značaja. Odlučili smo da zadržimo stare visine spratova, ali samo u gornjem dijelu kule. U podzemnom dijelu to nije bilo ni potrebno zbog toga što je tamo usvojen galerijski sistem, tako da je dobar dio zida ostao potpuno slobodan, pa se lako mogu uočiti mjesta i visine ranijih spratova, a galerije smo mogli postaviti na visine koje bi nam najbolje odgovarale.

Međuspratne konstrukcije date su na savremen način, jer radi izmijenjene funkcije stari način,

iako jednostavniji, u isto vrijeme je i pun nedostataka, pa ne bi mogao zadovoljiti. Pored toga, konstrukcije smo morali dati različito od sprata do sprata, onako kako su to potrebe iziskivale. Tamo gdje je bilo potrebno dati zvučnu izolaciju, pravljena je klasična međuspratna (između gornjih spratova), na galerijama su to jednostavno hrastove grede 12/14, po kojima su pribijene jelove daske od 5 cm, a između galerija (podzemnog dijela kule) i prizemlja, radi nužne toplote izolacije, postavljen je između dva sloja dasaka i nasip od šljake 8 cm debljine.

Posebnu teškoću pretstavljalo je postavljanje sanitarnih uređaja. Poslije dosta kolebanja odlučili smo se za smještanje tih uređaja u zidu na mjestu jednog prozora na prvom spratu. Za ovakvo rješenje bilo je više razloga, a odlučujuće je bilo to, što je na tome mjestu najlakše sprovesti instalacije. Tako smo izbjegli zamašne i skupe radove, koji bi, da smo ma koje drugo mjesto izabrali, bili neizbježni, jer se sve instalacije moraju provesti kroz zidove kule, koji su pri dnu deblji od četiri metra. Ovako, proširenjem ovog prozorskog otvora dobijamo prostor u koji se sasvim dobro može smjestiti WC i umivaonik, a kanalizacione i vodovodne cijevi, pa i kablove za osvjetljenje vrlo je lako izvesti zamaskirane preko spoljnog zida do krova susjedne zgrade (ribarnice), koja se naslanja na kulu.

Ostale intervencije bile bi manjeg obima. Pregrađivanja bi bila izvedena od lakog materijala, prozorski otvori ostaju starog oblika, sa starim načinom zatvaranja, a jedino ostatke nekadašnjih odžaklija u prizemlju i na prvom spratu koristili bismo u druge svrhe. U prizemlju, kao što je već naprijed opisano, u odžakliju bi se ugradila vitrina za izlaganje, a na spratu u njeno udublje-

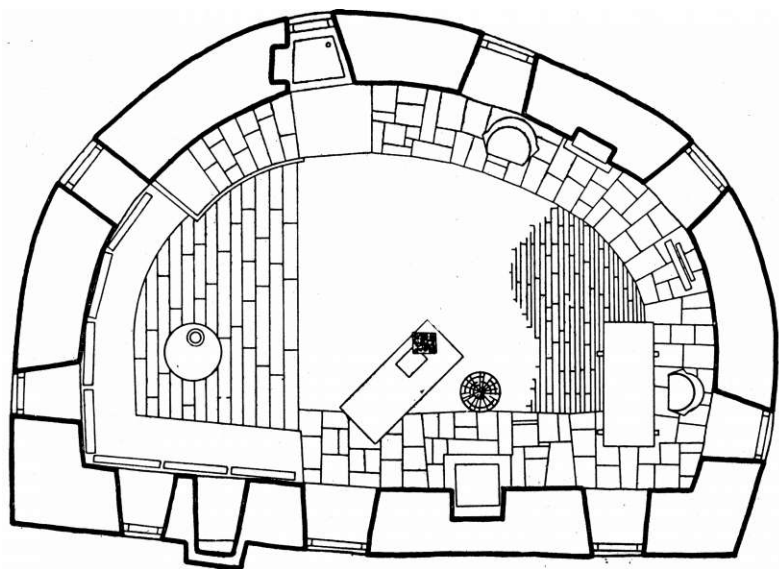
Sl. 6

nje postavila bi se modernizovana peć sa petnjacima. Rekonstrukciju odžaklije jedino smo mogli izvršiti na najvišem spratu, jer smo gotovo sve njene dijelove pronašli uzidane u zidu kule. Međutim, ni ta odžaklija ne bi bila korišćena, osim u izuzetnim prilikama, za zagrijevanje; već je u tu svrhu na drugom kraju prostorije predviđena peć, koja koristi dimnjak odžaklije iz prizemlja.

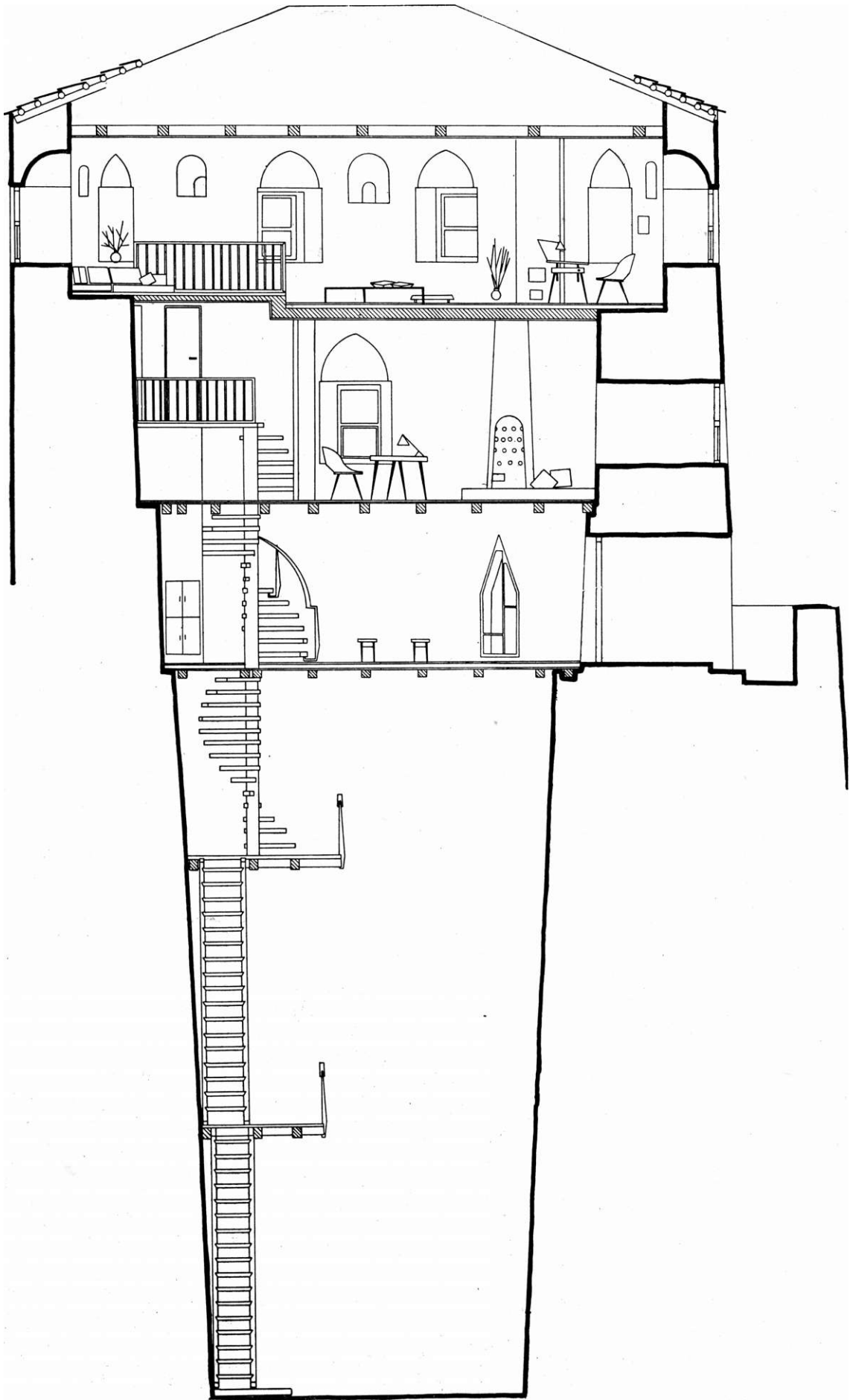
I inače, uređenje prostora na drugom spratu bilo je najdelikatnije i zahtijevalo je dosta pažnje.

Obijanjem maltera otkriveno je da su mnogobrojne »niše« po zidovima ustvari nekadašnje pu-

škarnice, samo docnije zatvorene sa spoljnje strane. Zatim se došlo i do, već pomenutog, otkrivanja odbranbenih zubaca. Naš prijedlog predviđa da se puškarnice ostave otvorene, zapravo da se zastakle i da se koriste za stvaranje svjetlosnih efekata u prostoriji i okolini kule. I liniju zubaca na zidovima bilo je potrebno ostaviti vidljivu, da bi se na taj način pokazale obje faze u životu objekta. Način koji bismo usvojili ne bi smio da djeluje ni previše grubo ni rustično. Bilo je prijedloga da se zubi omalterišu, a ostali, docnije nadograđeni, dio da se ostavi u kamenu sa izvučenim spojnicama.

Sl. 7

Sl. 8

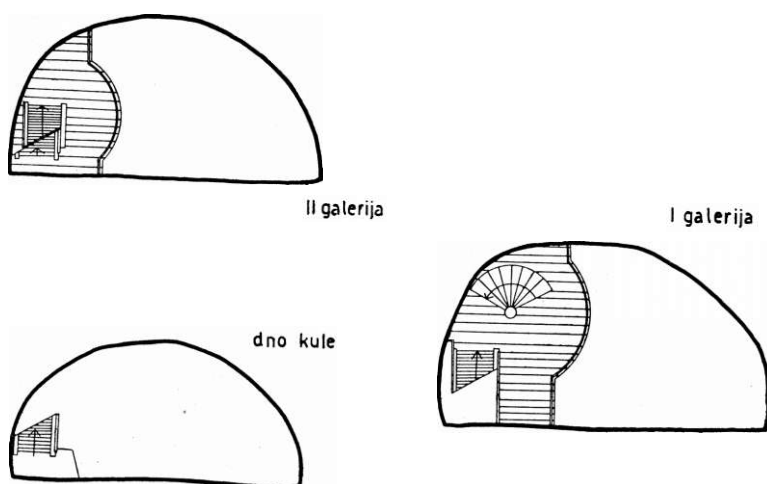
Ili obrnuto, da ostavimo zube u kamenu, a ostali dio da se omalteriše. Na kraju je ipak usvojeno rješenje, da se samo linija zubaca usiječe u malteru, tojest da se napravi neka vrsta sgrafita. Gornji sloj maltera bio bi nešto drugačije boje od podloge, tako da usječena linija bude svjetlija ili tamnija od ostalog zida. Odnos boja bi se docnije probama utvrdio, ali nam se čini da tu ne bi trebalo da bude neke oštre razlike, nego tek ponešto, u nijansi.

Takvo rješenje nam se činilo najprihvatljivije, jer je prihvatljivo i kao konzervatorski postupak, a ipak ne kvari estetski izgled prostorije, koja je inače namijenjena za rad i stanovanje. Sličan primjer izdvajanja dvije faze građevine imamo i na crkvi Bogorodice Ljeviške u Prizrenu, čija je konzervacija rađena prije nekoliko godina.

projektu ostavimo dovoljno mogućnosti za eventualne kasnije, trajne ili povremene transformacije.

Drugo pitanje je princip arhitektonskih intervencija koji predlažemo da se primijeni.

Vjerovatno ćemo i ovdje naići na prilično neslaganje kod onih koji zastupaju principe »čiste« konzervacije. Smatramo da primjedbe takve vrste ne bi bile opravdane. Prije svega, nije dovoljno objekat samo osigurati od daljeg propadanja, jer takvo rješenje nije i trajno rješenje. To bi bilo rješenje samo za jedan duži ili kraći broj godina, a iziskivalo bi stalnu pažnju, stalne intervencije, drugim riječima, bio bi to vječiti problem za organe zaštite. S druge strane, a o tome je već i ranije bilo riječi, po našem mišljenju nikakva »restauracija« starog stanja bez dovoljno podataka, koji bi joj obezbijedili i naučnu opravdanost, ne bi

Sl. 9

Na kraju, još jedanput ukratko, nešto o principima kojima smo se rukovodili prilikom izrade našeg prijedloga.

Prvo, pitanje programa. — Nije nam bila namjera, niti bismo htjeli da tvrdimo da je ovako postavljen program najbolje moguće rješenje koje se dalo postići. Svakako da bi, isto tako kao što smo i mi imali primjedbe za smještaj muzeja u ovaj objekat, bilo moguće dati kritiku i na ovako sa naše strane zamišljen program. Svjesni smo da i ovaj, kao i svaki drugi program, ima slabih mjesta, a to što nam se on činio najprikkladniji i najprihvatljiviji, odlučilo je da pristupimo njegovoj razradi. A, isto tako, i činjenica da smo svjesni njegovih eventualnih slabih mjesta, nametnula nam je izvjesnu rezervu, primorala nas je da u

bila dozvoljena, jer bi to, blago rečeno, predstavljalo samo ustupak nečijem lošem ukusu, i ništa više.

Pa šta onda ostaje? Nama zasada izgleda da je moguće jedino rješenje na ovaj način koji smo predložili, dodavanjem novih elemenata od savremenih materijala i u savremenim oblicima.

Uostalom, zar se i dosad nismo mogli uvjeriti u ispravnost ovakvog postupka. Zar čitavi kompleksi, arhitektonski vrijedni, nisu nastajali u širokom vremenskom rasponu. Zar vrlo često, baš i kod nas, ne srećemo pored antike i renesansu, pored renesanse i barok? A po čemu onda da arhitekt našeg vremena ne smije da ostavi zapis o sebi i o svome djelovanju.

Pitanje je samo koliko smo u ovom slučaju uspješni, a to ostavljamo drugima da prosude.

LA PROPOSITION D'ARRANGEMENT DE LA TOUR D'ANCIEN PONT A MOSTAR

Après un bref aperçu des recherches menées en 1957 dans la tour d'ancien pont sur la côte droite de la rivière de Neretva l'auteur passe sur la question d'arrangement de la tour en tâchant de contenter les divers avis. L'arrangement de la tour à point de vue d'un exposition muséale ne convient pas. L'auteur

propose une autre solution. Le parterre devrait être accessible à la publique. Sur le premier étage serra meubler la chambre pour les hôtes et le »café-coin« où on peut prendre la vraie café turque. Le second et en même temps le dernier étage devrait être arranger comme un studio-atelier.

ING. EMIN MILJKOVIĆ

UREĐENJE VODOPADA I KORITA RIJEKE PLIVE U JAJCU

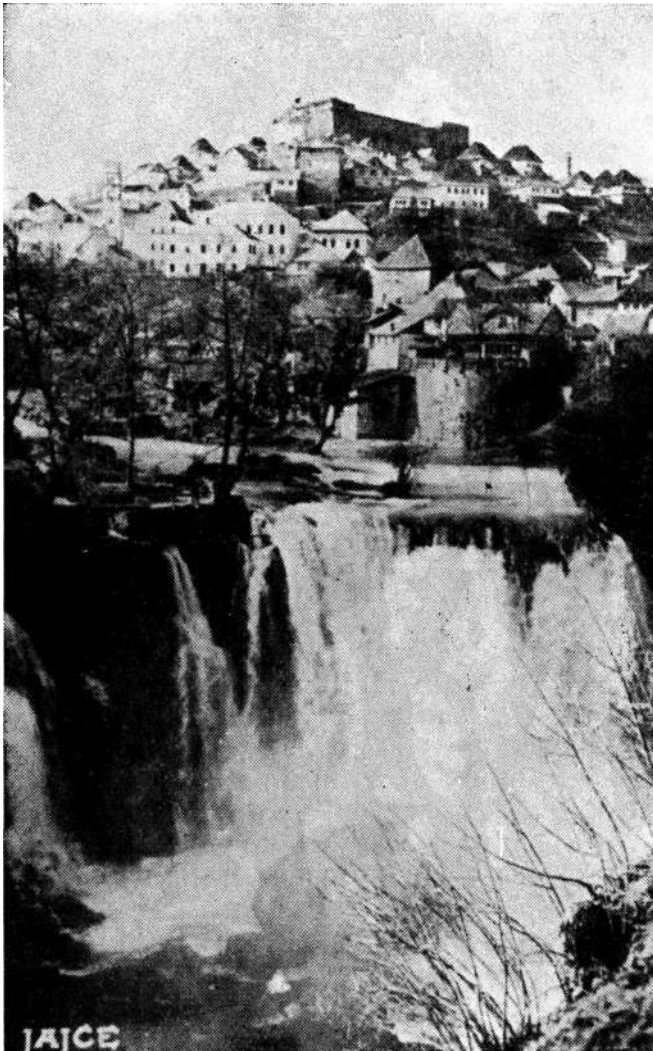
1. UVOD

Poznato je da vodopad na rijeci Plivi i njena živopisna jezera spadaju u red prirodnih ljepota kakvih nemamo mnogo. Zadnjih decenija vodopad i korito Plive u gradu Jajcu zahvatila je intenzivnija erozija i u par navrata došlo je i do većih urušavanja. Da bi se spriječila erozija, vršeni su tehnički zahvati na samom vodopadu prije Prvog svjetskog rata, kao i između Prvog i Drugog svjetskog rata. Voda je i to porušila i nastavila sa produbljenjem korita i same krune vodopada. Svrha ovog članka je da iznese uzroke erozije, njihovo sagledavanje i probleme sa kojima smo se susreli pri projektovanju i izvođenju sadašnjeg uređenja vodopada i korita rijeke Plive u Jajcu, izvedenog u ljeto 1958 godine.

Korito rijeke Plive od njenog ušća u rijeku Vrbas pa do ispod sela Jezera sačinjava sedra. Na tom dijelu Pliva pravi svoje Veliko, Malo i Okruglo jezero te još niz kaskada i barijera od sedre da bi se najzad preko poznatog vodopada obrušila u Vrbas. Sedru stvaraju mahovine i alge određenog tipa u slatkoj vodi koja mora za to imati određene uvjete. Te biljke stvaraju sedru, ustvari kalcium karbonat, iz vode koja ima dosta kalcium bikarbonata. Rasprostranjenost sedre je velika i dobar dio grada Jajca leži na sedri. Prema podacima geologa Dr. Haberlehnera (1), debljina sedrenog sloja kreće se od 60 do 70 m u ovom dijelu korita. Ranije je proces stvaranja sedre bio intenzivniji i jači od procesa erozije, što se da zaključiti po gornjim horizontima sedre koja seže i do kote 405 u gradu. Na tom višem horizontu na lijevoj obali Plive iskopane su iz sedre ruševine hrama boga Mitrasa koji datira iz IV. stoljeća (po Dimitriju Sergijevskom). Na osnovu tog hrama je Dr. Haberlehner grubo proračunao napredovanje erozije. Korito Plive se 45 m usjeko u sedru za vrijeme od oko 1000 godina. Zadnjih decenija erozija je intenzivnija, što je dokazano mjerenjima

1952 i 1957 god. Poznato je da je korito Plive bilo mnogo šire i da se prostiralo ispod cijele dužine kolskog mosta. Bilo je obraslo drvećem a na obalama je postojao niz vodenica, sve do vodopada. Nivo vode ispod mosta bio je tada svega 4 m, 1952 g. ta razlika je izmjerena 7,5, a 1957 g. 9,0 m. Kruna vodopada je doživljavala isti proces. Opšte je poznato da je vodopad bio bliži rijeci Vrbasu za oko 30 m još u skoroj prošlosti, pa je 1947 g. došlo do rušenja toga dijela. Neposredno uz krunu bilo je veće drveće i žbunje. Kruna je bila približno na istoj koti i voda se prelijevala po čitavoj širini (Vidi sl. 1).

Kao što se vidi, erozija je zadnjih decenija bila neobično brza. Da bismo odredili uzroke tome, trebalo se upoznati sa uvjetima koji su potrebni pri radu sedrotvoraca i taloženja sedre. Detaljnija istraživanja u ovom pitanju izvršio je Dr. Zlatko Pavletić na rijeci Krki i Plitvičkim jezerima (2), (3) i (4). Ekološki uvjeti za rad sedrotvoraca, koje Dr. Pavletić naziva briofitima, jesu ovi: potrebna određena svjetlost, najbolje 100% izloženost svjetlu; temperatura vode 10,3–23,4° C kao šira granica, dok je ona različita unutar navedenih granica za različite briofite; brzina vode od 0,5–3,5 m/sek i, najzad hidrokemijski sastav vode: alkalitet od 3,6–2,7, tj. bogatstvo karbonatima; tvrdoća vode 10,2–7,6 njem. stupnjeva, količina slobodne CO₂ i veličina pH od 7,1–7,5. Ovo su analize sa rijeke Krke a prema (5) i na rijeci Plivi u njenom gornjem toku na barijeri Velikog i Malog jezera uvjeti se kreću u navedenim granicama, dok su u koritu uzvodno od vodopada brzine mogle biti veće. Porofitna vegetacija, prema Dr. Pavletiću (5), dosta je razvijena, te su između ostalih mahovina najviše zastupljene *Platyhypnidium* ruscifforme kao biljka svjetla i pri jakom rasprskavanju vode, *Cinclidotus aquaticus* i *riparius*, *Fissidens crassipes* var. *mildeanus*, *Eucladium verticil-*

Sl. 1. Izgled vodopada 1947 godine

latum, *Didymodon tophaceus* i *bosniacus*, *Cratoneurom commutatum* i druge, a od algi: *Lemanea*, *Vaucheria*, *Cladophora* i *zignemaceje*. Sve su one nađene u dosta velikim količinama u gornjem, dijelu korita oko jezera i u manjim količinama u koritu u gradu i na vodopadu.

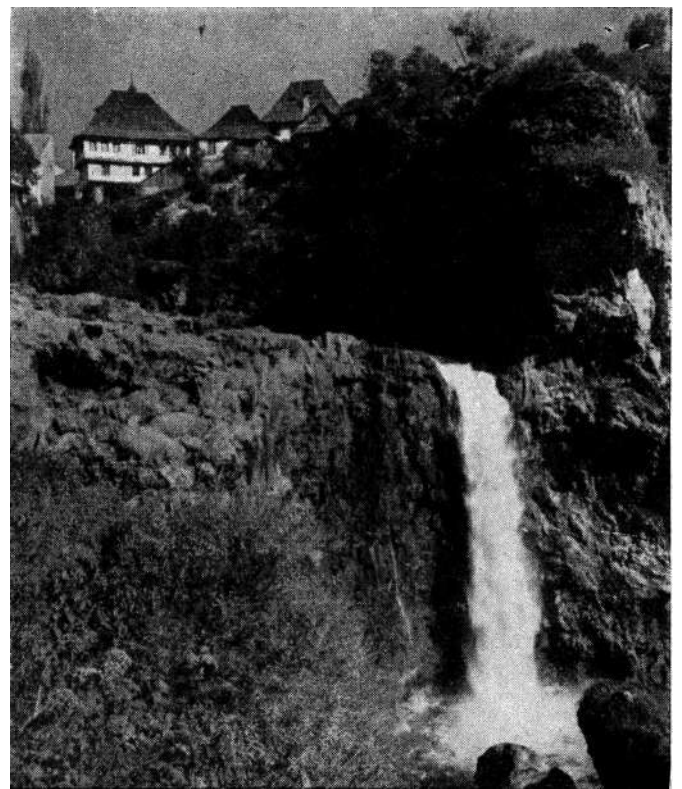
Kao što je navedeno, erozija je počela davno, a uzrok joj je bio duži geomorfološki proces, uvjetovan promjenom hidroloških osobina rijeke. U početku taj proces traje sporije jer su sedrotvorci donekle nadoknađivali odnošenu sedru. Može se pretpostaviti da su se kroz duži period, mijenjali uvjeti kao što je temperatura, kemijski sastav a i količine vode. Vidimo da je erozija posljednjih decenija mnogo veća, što se može objasniti jedino ovim:

a) Promjena režima rijeke Plive nizvodno od Velikog jezera nakon izgradnje hidroelektrane sa gravitacionim zahvatom na Velikom jezeru 1895 g. Instalirani protkaj je bio maksimum 16 m³/sek. Srednja voda rijeke Plive iznosi 42 m³/sek, minimalna 12 m³/sek i maksimalna 100 godišnja

voda 178 m³/sek. Ugovorom je bilo predviđeno da će se kroz grad puštati ljeti min. 3 m³/sek. Kako to niko nije kontrolirao, skoro uvijek je za vrijeme malih voda puštana manja količina vode. Naročito se to dešavalo nakon postavljanja nadvišenja od dasaka na pragu na sedrenoj barijeri Velikog jezera 1946 g. Tada je kroz grad teklo samo oko 1 m³/sek vode, pa je korito ostajalo suho, kao i kruna vodopada i sedrotvorci su ginuli. (Vidi sl. 2 i 3).

Zaštićena mahovinom sedra odolijeva abanju vode; nestankom mahovine nestaje zaštitne prevlake. Kad voda ponovo nadode, nastaje rušenje i odnošenje sedre. Voda se usjeca u korito i samo kroz te usjeka i brzace teku male vode, a mnogo veći dio korita ostaje suh. Na taj način se i na kruni vodopada voda prebacila potpuno na lijevu stranu (Vidi sl. 2). Navedenim zahvatom oduzete su koritu male vode pri kojima bi bila moguća regeneracija sedre, a srednje i velike vode su vršile stalnu eroziju.

b) Nestručno prilaženje popravkama na vodopadu i učvršćenju obala je drugi uzrok erozije. Prvi put je kruna izravnata i asanirana prije Prvog svjetskog rata. Pobijeni su drveni šipovi koji su nosili prag od kamena i betona. Ostaci šipova se vide i danas. Na sličan način je asanacija izvršena i između dva rata, samo sa većim i masivnijim betonskim pragom. Sve to sada leži srušeno u koritu Vrbasa. Do rušenja je došlo zbog nepoznavanja tehničkih karakteristika sedre. Pobijanje ši-

Sl. 2. Izgled vodopada 21. X. 1956 god.

pova je izazvalo pucanje sedre, što je imalo za posljedicu postepeno prodiranje vode i razaranje. Masivni beton je bio preveliko opterećenje za sedru.

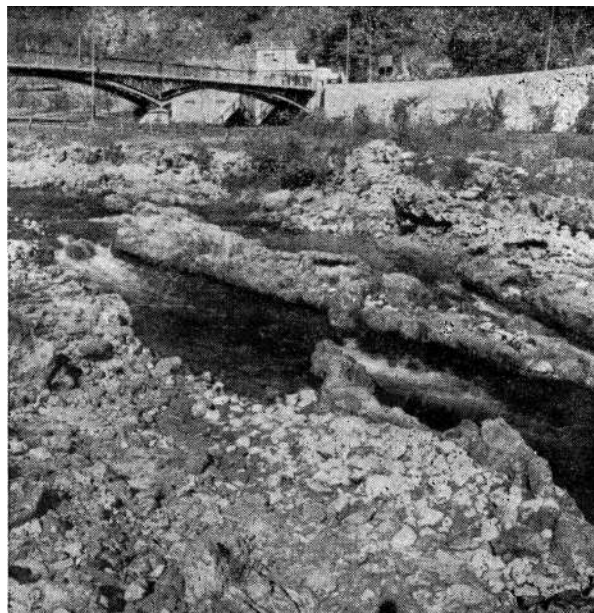
Učvršćenje obala je izvedeno ispred sadašnje zgrade AVNOJ-a pobijanjem žmurja (priboja). Dakle, ista greška.

Urušavanjem krune vodopada i stalnim njenim sniženjem došlo je do promjene pada ravnoteže; pad dna korita je znatno povećan, a, prema tome, i brzine toka vode pri čemu je onemogućen rad sedrotvoraca a time pospješena erozija.

c) Pri nadolasku katastrofalne velike vode 1932 g. erozija je bila ogromnih razmjera. Korito je usječeno za jednu noć oko 2,0 m. Tada je zaprijetila opasnost temeljima željezničkog mosta jer je ispod njega u koritu iskopana velika rupa. Da bi se to spriječilo, bacane su ogromne količine kamena sa mosta u korito. Zatrpavanjem rupe spriječilo se ustvari, uništenje vodene energije i nastavljeno je dalje dubljenje korita sve do ponovnog stvaranja rupe kao vodenog jastuka.

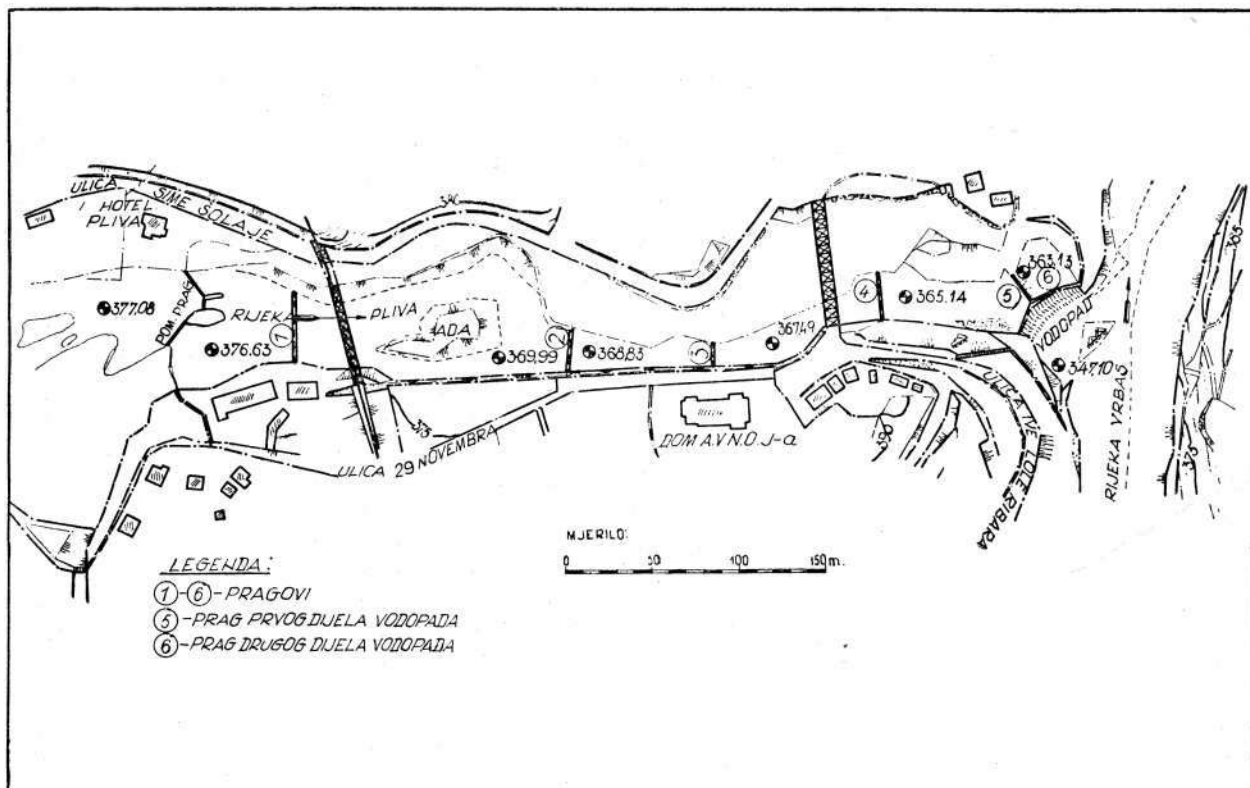
d) Ostali zahvati u koritu kao: navraćanje vode na vodenice, parcijalne regulacije, vađenje sedre kao građevinskog materijala i drugo, doprinijeli su također stvaranju erozije.

Pri ovim otežanim uslovima rada sedrotvoraca dolazi do pogoršanja još i zbog upuštanja otpadnih voda u korito Plive. Dakle, glavni uzrok erozije su

Sl. 3. — Izgled suhog korita između vodopada i kolskog mosta 21. X. 1956 god.

velike oscilacije količine vode i ostavljanje veće površine korita rijeke bez vode kroz duže vrijeme. Takvo stanje je utvrdio i prof. Dr. I. Pevalsek (6) koji je iznio mišljenje da bi ma kakvi poduhvati za sprečavanje dalje erozije bili bez uspjeha.

Sl. 4. Situacija rijeke Plive u gradu Jajcu

2. 1. Raspored pragova

Pragovi su raspoređeni iz uvjeta da bude poplunjeno cijelo korito kod proticanja vode min. 3 m³/sek i da se dobiju dovoljne dubine da bi se osigurali vodeni jastuci za umirenje kinetičke energije pri padanju vode preko praga. Takav raspored se podudario sa prirodnim rasporedom kaskada uz dodavanje novih na profilu 2 i 4, koje nisu bile jače izražene. Tako je postavljeno ukupno 6 pragova (vidi sl. 5). Rješenje krune vodopada je odabrano tako da se voda ruši sa dva različita nivoa, sa kote 363,00, s lijeve strane, sa praga na profilu br. 6, nazvanog drugim dijelom vodopada, i sa kote 365,00, s desne strane, sa praga na profilu br. 5, nazvanog prvim dijelom vodopada. Pokušana je varijanta izravnjanja čitave krune na višoj koti 365,00, ali zbog visine praga od 5,10 m odustalo se od toga, jer takav prag statički ne bi bio stabilan. Najniža kota krune vodopada je bila 360,30 i visina praga se morala uzeti 2,70 m da bi se izravnala kruna na koti 363,00 sa ostalim desnim dijelom krune u prirodnom stanju. (Vidi sl. 9). Na ovaj način je zadržan dosadašnji izgled vodopada,

pošto je veća voda i dosada padala sa dva nivoa. (Vidi sl. 7) i iskop po kruni je sveden na minimum. Prag na profilu br. 1 nije mogao svojom visinom osigurati potapanje čitavog dna korita ispred hotela »Pliva« pošto mu je visina bila ograničena usljed proticaja velike vode od 178 m³/sek, a da se ne potope ulice u naselju Pijavice. Zbog toga je ubačen pomoćni prag maksimalne visine 1,30 m (vidi sl. 4 i 5).

Visine ostalih pragova su dobivene hidrauličkim proračunom iz uvjeta poplunjenog hidrauličkog skoka. Prag na profilu br. 2 uzet je maksimalne moguće visine radi omogućavanja proticaja velike vode s tim da ona ujedno potopi što više prirodnu kaskadu ispod željezničkog mosta. Sa dubinom temelja se išlo do ispod dubine koja će se formirati radi stvaranja vodenog jastuka. Preljevne visine preko pragova su proračunate za malu vodu 3 m³/sek od 10–24 cm i za veliku vodu 178 m³/sek od 1,09–2,47 m, što ovisi o dužini praga. Visina mlaza na prvom dijelu vodopada iznosi 12 cm odnosno 1,57 m, a na drugom dijelu 10 cm odnosno 1,37 m za malu odnosno veliku vodu.

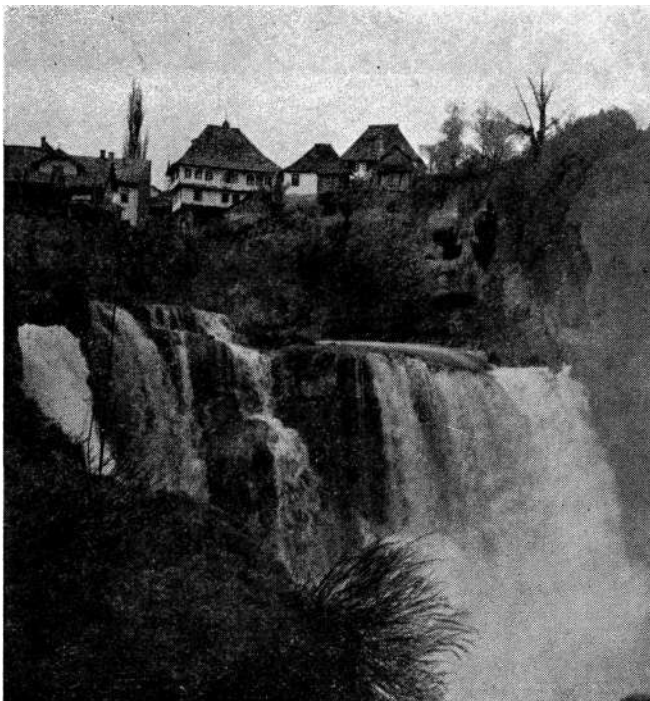
Sl. 6. Pogled na vodopad i korito uzvodno sa 30 m³/sek vode — 10. IV. 1957 g.

U uzdužnom profilu su date apsolutne kote pojedinog nivoa (vidi sl. 5).

Ovakvim rasporedom pragova postignuto je smanjenje pada lica vode i pretvaranje toka iz silovitog u mirni, te, prema tome, oduzimanje vodenoj masi njene erozivne moći. Također je postignuto potapanje čitavog korita i za vrijeme najmanje vode. Ovim je uklonjen glavni uzrok uništavanja sedrotvoraca i omogućena njihova regeneracija, uz postojanje, kao što je navedeno, ostalih ekoloških uvjeta. Fiksiranjem kaskada spriječeno je njihovo dalje odnošenje i rušenje. Na pragovima su dobivene brzine vode u granicama od 0,6—2,20 m/sek za malu, 3 m³/sek odnosno veliku vodu, u području koji omogućava rad sedrotvoraca.

2. 2. Izbor konstrukcije pragova i konstruktivna obrada

Da bi pragovi bili stabilni na ovakvom materijalu kao što je sedra, trebalo je ispitati više tipova i izabrati najpovoljniji. Sedra, kao temeljno tlo, ima sljedeće karakteristike, dobivene ispitivanjem u odgovarajućim zavodima i na terenu: dozvoljeno opterećenje 1,2 kg/cm² dobiveno probnim opterećenjem, porozitet $n = 0,72-0,59$, modul elastičnosti $E = 6\ 000\ \text{kg/cm}^2$, modul deformacije 3 500 kg/cm² i koeficijent vodopropusnosti na uzorku $K = 7,5 \times 10^{-5}$. Vidi se da je sedra neobično porozna, sa većim kavernama. Propusna postaje u znatnoj mjeri ako joj se poremeti zaštitna pre-

Sl. 7. Izgled vodopada sa 30 m³/sek. — 10. IV. 1957 g.

vlaka od sedrotvoraca. Kod ma kakvog pobijanja ili miniranja narušava joj se prirodna struktura i tada je podložna raspadanju pod djelovanjem vode i opterećenja. Objekti na sedri se, dakle, moraju računati uz djelovanje punog uzgona i sa dozvoljenim opterećenjem 1,2 kg/cm².

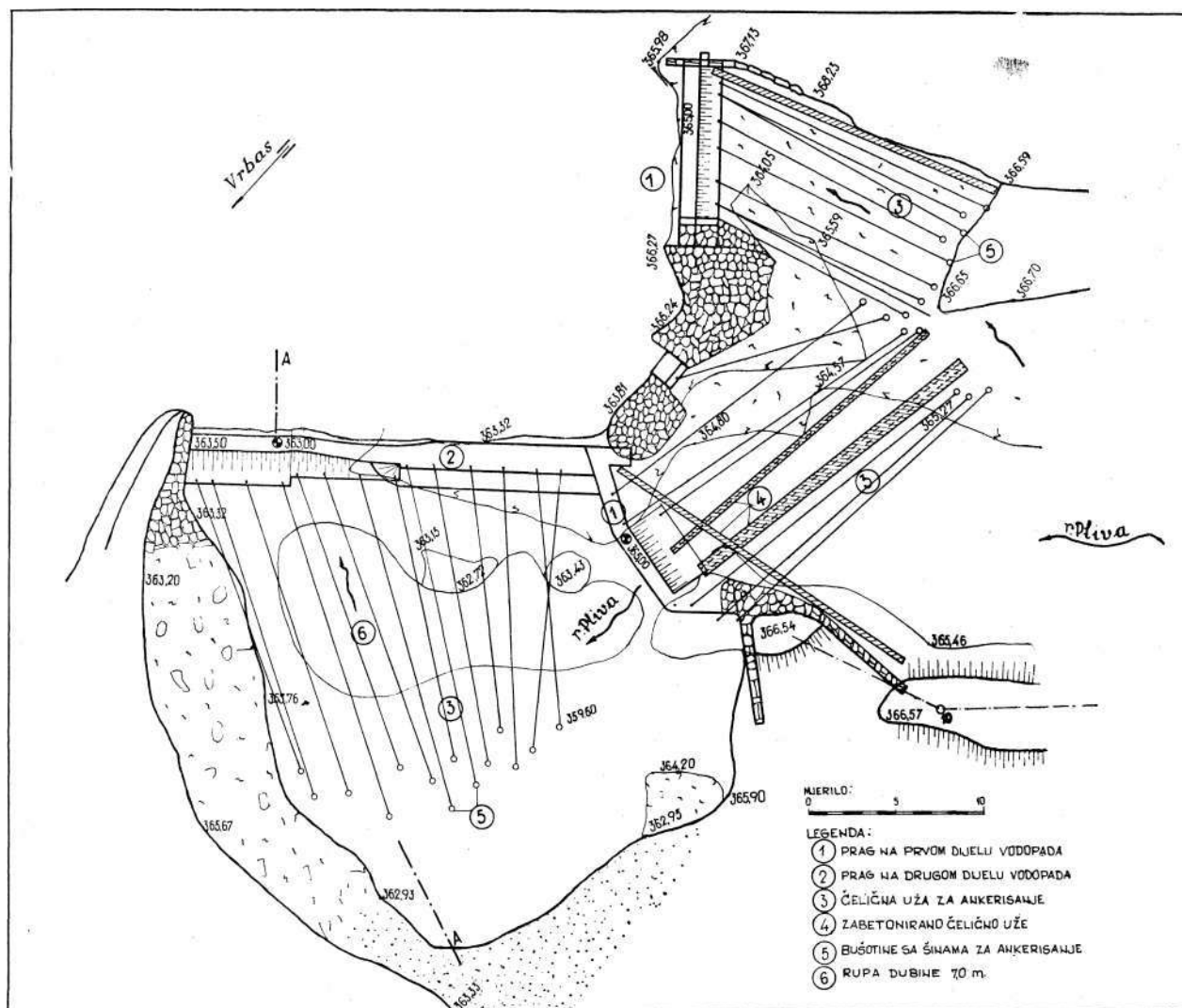
Statički i ekonomski su ispitani sljedeći tipovi pragova:

- 1) prag od masivnog betona,
- 2) prag od armiranog betona običnog tipa,
- 3) prag od čelika i
- 4) prag od armiranog betona tipa »Ambursen« sa prekinutom temeljnom pločom.

Kod statičkog razmatranja uvijek su u oprečnosti djelovanje uzgona i stabilnost na prevrtanje u odnosu na mala dozvoljena opterećenja. Dimenzije pragova koje bi zadovoljile statičkim uvjetima kod prva tri tipa su dosta velike i ne bi odgovarale ekonomski razumnim granicama. Pored toga, prag od masivnog betona je na granici dozvoljenih opterećenja. Usvojen je četvrti tip, prag od armiranog betona tipa »Ambursen«. Ekonomski je bio daleko jeftiniji a statički je najbolje zadovoljio. Laka je konstrukcija, opterećenje na temeljnu podlogu ne prelazi 1 kg/cm², a djelovanje uzgona je eliminisano prekidom temeljne ploče tako da svako rebro ima svoju posebnu temeljnu stopu. Posebno su ubačene rupe 0 200 mm u prednjem kraju temeljne stope radi odstranjenja uzgona. Prednji zub služi protiv procjedne vode i klizanja (vidi sl. 9). Uzvodna ploča se oslanja na potporna rebra kao kontinuirani nosač preko maks. 5 polja. Prema tome su pragovi podijeljeni u kampade pomoću dilatacionih fuga. Fuge su ispunjene heraklitom i s prednje strane »BZF« pastom proizvodnje »Izolirka« iz Ljubljane.

Posebno je razmotren način učvršćenja pragova na visokim kaskadama, tj. na profilu br. 3 i profilu br. 5 i 6, tj. u prvom i drugom dijelu vodopada. I tu bi prag tipa »Ambursen« bio siguran ukoliko bi se moglo uzeti da je kaskada, kao sama, stabilna. Pošto na profilu br. 3 a i na kruni vodopada sama sedra čini prirodni prag koji nema dovoljnu debljinu, odlučeno je da se pragovi na tim profilima ankerišu. Na profilu br. 3 prag je ankerisan izravno u sedru ispod uzvodnog zuba, a na vodopadu je ankerisanje izvršeno pomoću čeličnih užeta uzvodno u teren za dužinu oko 25,0 m (vidi sl. 8 i 9).

Predviđeno je da se rupe 0 150 mm, dubine 6,0 m, buše strojem uz vađenje jezgre. U rupe se postavljaju željezničke šine tipa 35a i potom zalijevaju cementnim malterom uz dobro nabijanje. Na taj način je izbjegnuto pobijanje i rastresanje sedre. Ankeri i čelična užeta su proračunati na horizontalnu komponentu ukupnog opterećenja vode na prag. Pomoću toga je znatno smanjeno

Sl. 8. Situacija pragova na vodopadu sa rasporedom čelične užadi za ankerisanje i bušotina

opterećenje na kruni vodopada. Čelična užad na vodopadu su ubetonirana radi sprečavanja vibriranja i rđanja. Projektom je bilo predviđeno ubetoniranje užeta u betonska rebra koja bi išla od terena. Kao što ćemo vidjeti, od toga se odustalo na drugom dijelu vodopada, jer se podvodnim sondiranjem nije dobila stvarna dubina i veličina rupe neposredno uzvodno od toga dijela vodopada. Sa ankerisanjem je također uključen veći masiv sedre, tj. u dubini oko 25 m, uz sudjelovanje prenošenja opterećenja sa pragova na sedru.

Konstruktivno su pragovi dobili takvu formu da pomoću prelivne ploče, kao konzole, odbacuju mlaz vode što dalje od temelja. Pragovi su dobro povezani sa obalama pomoću masivnih dijelova i betonskog jezgra. Posebno su obale uzvodno i nizvodno obložene kamenom do iznad velike vode. Naročito je predviđeno potpuno ozračenje preliv-

nog mlaza pomoću izvoda cijevi na obali iznad nivoa velike vode. Bila je razmotrena varijanta postavljanja po kruni pragova, razbacanih u nepravilnom poretku, komada kamena radi razbijanja površine preljeva. Od toga se moralo odustati jer bi kamen pravio smetnje postavljanju i djelovanju armature na prelivnoj ploči. Također se pretpostavilo da će regenerisani sedrotvorci to sami napraviti stvaranjem busenova sedre na kruni pragova. Na prelivnoj ivici pragova na vodopadu postavljeni su razbijači mlaza u obliku trokuta visine 8 cm i na udaljenosti 50 cm (vidi sl. 12). Svrha im je da vrše bolje ozračenje i razbijanje kontinuiteta prelivnog mlaza.

Posebno su u projektu data uputstva o načinu izvođenja iskopa, deponovanja iskopa i organizacije gradilišta. Naročito je skrenuta pažnja čuvanju sedre i vegetacije u koritu i na obalama.

3. IZVOĐENJE RADOVA

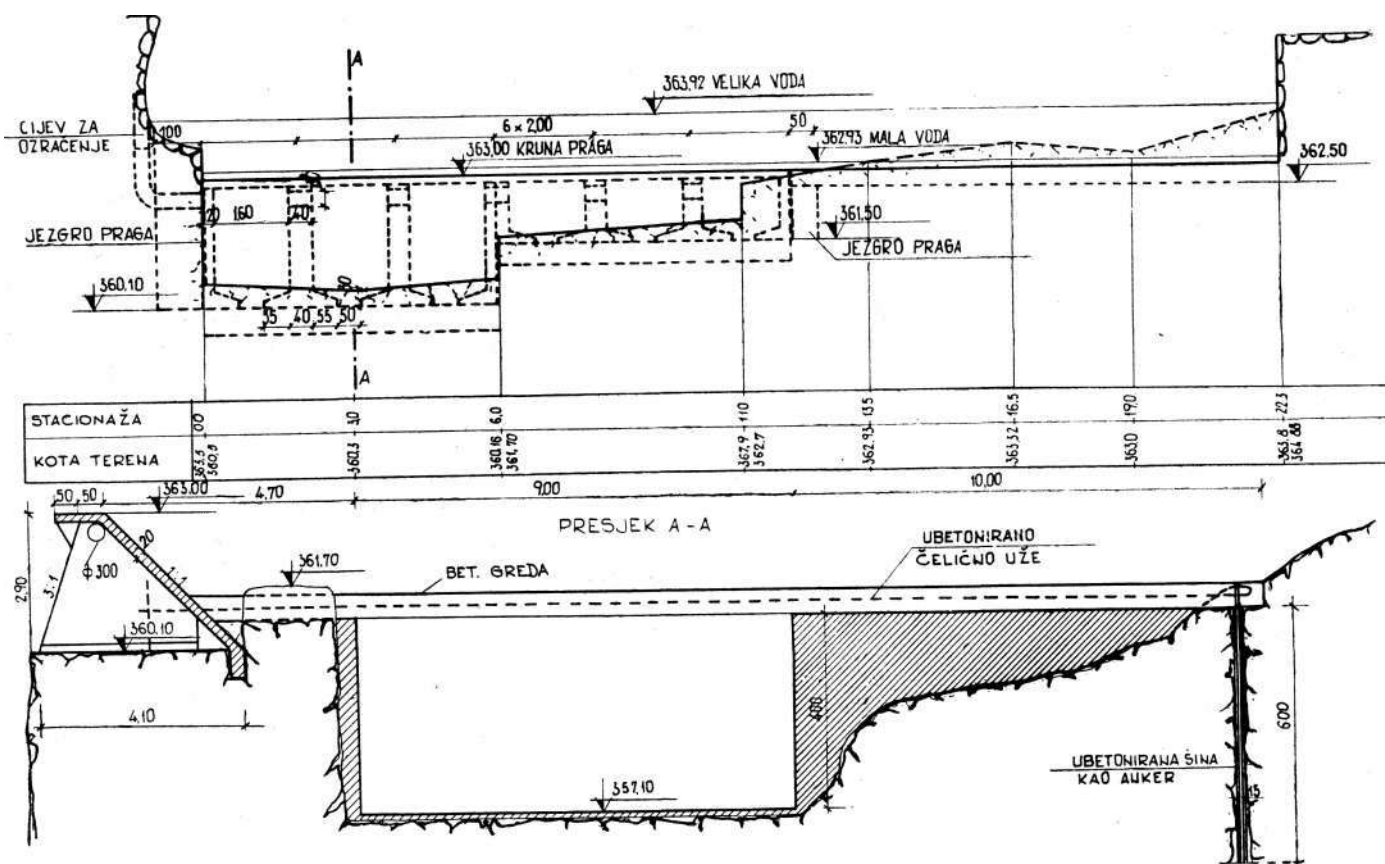
Radove je dobilo na izvođenje građevinsko preduzeće »Hidrogradnja« Sarajevo, koje ih je izvelo vrlo kvalitetno i solidno i za kratko vrijeme. Pripremni radovi su počeli krajem 1957 g. na pragu br. 1 ali su zbog nadolaska veće vode prekinuti. Definitivni radovi su počeli 31. V. 1958 i završeni 19. VII. 1958 kad je puštena voda. Proticaj vode koritom obustavljen je jer je svu vodu trošila HE Jajce I. Proticala je samo voda, oko 50 lit./sek, koja se cijedila uglavnom iz kanala stare hidrocentrane »Elektrobosne«. Voda je hvatana pomoću malih zagata u ventilacione limene cijevi i prebacivana nizvodno od praga br. 3 i ponovo od br. 4 direktno u rijeku Vrbas. Udubljenja (rupe) u koritu iza praga br 3, 4 i 5 su isušena pomoću pumpi. Tek tada se moglo vidjeti stvarno stanje u koritu; ono je bilo izvan svakog očekivanja. Korito je bilo potpuno razrovano; u rupama su bili veliki gromadi odvaljene sedre i kamena koji je bacan u korito. Naročito je rupa na drugom dijelu vodopada bila mnogo veća i dublja nego što je dobivena sondiranjem. Ispred nje je bila prirodna barijera od sedre, debljine u dnu oko 7,0 i visine 5,0 m. (Vidi sl. 9 i 10). Zbog toga je morala biti izvršena izmjena u načinu zabetoniranja čeličnih užeta tako da su izvedene armirano-betonske grede koje su premostile rupu dužine i do 10,0 m. Ustvari izve-

den je roštilj od betonskih kreda koje su skupa sa čeličnim uzetima konsolidirale prirodnu barijeru od sedre na koju je postavljen prag (vidi sl. 11). Bilo je prijedloga da se rupa potpuno zatrpa i zabetonira, što se nije moglo usvojiti jer je ona iskopana baš radi toga da se može uništiti vodena energija prilikom padanja vode sa prvog dijela vodopada na lijevoj strani. Da bi se spriječilo dalje produbljenje i proširenje rupe, zaštićeno je dno lakom armirano-betonskom pločom a bočne strane betonskim zidovima koji su ujedno uzeti kao oslonac armirano-betonskim gredama (vidi sl. 9). Ovdje grede također djeluju kao umirivač vodene energije i proračunate su na udar vodnog mlaza sa uzvodne strane.

Nizvodno od praga br. 3 potporni zid ulice ispred zgrade AVNOJ-a bio je potkopan na dužini oko 10 m i prema ulici oko 3,0 m. Da bi se zatvorila ta rupa ubetonirano je 107,85 m³ betona.

Kod izvođenja je, pored navedene, došlo do manjih izmjena u projektu, koje su se odnosile na bolje prilagođavanje pragova i obložnih zidova terenu i posebno na zatvaranje svih kaverni koje su bile otkrivene.

Kod izvođenja ankerisanja prvo su izbušene sve rupe strojem i u njih su stavljene šine i odmah zalivene betonom. Iza toga im je otkopan

Sl. 9. Presjek po kruni praga na drugom dijelu vodopada sa poprečnim presjekom praga ankerisanog čeličnim užetom i presjekom kroz rupu prije praga.

gornji dio oko 0,50 m i izvršeno zatezanje i veživanje čeličnih užeta. Na koncu su užad zabetonirana u betonska rebra na prvom dijelu a u grede na drugom dijelu vodopada.

Sav beton pragova je vodonepropustan marke 220. Kod ispitivanja kocki dobivena je čvrstoća 359 kg/cm² nakon 81 dan starosti.

Obim izvršenih radova je sljedeći:

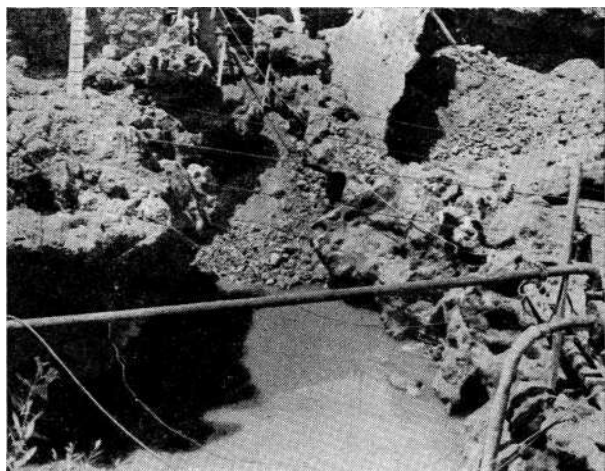
a) Iskopa u sedri	985,32 m ³
b) Ugrađeno betona: masivnog	817,09 m ³
armiranog	391,00 m ³
Ukupno	1208,09 m ³
od toga pragova tipa »Ambursen« armiranog betona	282,00 m ³

c) Armirano-betonskog željeza	9224,59 kg
d) Čelič. užeta za ankerisanje Ø20 mm	1116,48 kg
e) Bušenje 41 kom. bušotina Ø 150 mm za ankerisanje	246,00 m'
f) Zidova od kamena	420,64 m ³

Masivni beton je ugrađen u jezgra za spoj pragova sa obalama, za rebra oko čeličnih užeta, pomoćne pragove, potporni zid kod kolskog mosta i punjenje rupe ispod potpornog zida ulice. Na osnovu utroška betona 282,00 m³ u same pragove, vidi se da su oni relativno lake konstrukcije kad se uzme u obzir njihova ukupna dužina 124,00 m i prosječna visina 2,50 m. Dakle, utrošak armiranog betona kod pragova tipa »Ambursen« iznosio je prosječno 2,27 m³ po dužnom metru praga. Radovi izvođenja su koštali ukupno 29,618.380 dinara.

4. PUŠTANJE VODE I ZAPAŽANJA NAKON TOGA

Prije definitivnog puštanja vode koritom svaki je prag ispitan posebno na punjenje do preljeva. Cijevi koje su bile u pragu privremeno su se zatvorile i voda se polako punila u prostoru prije praga. Prilikom toga su vršena osmatranja kako

Sl. 10. Rupa dubine 7,0 m neposredno uzvodno od krune drugog dijela vodopada sa djelomično naprnutim čeličnim uzetima za ankerisanje praga

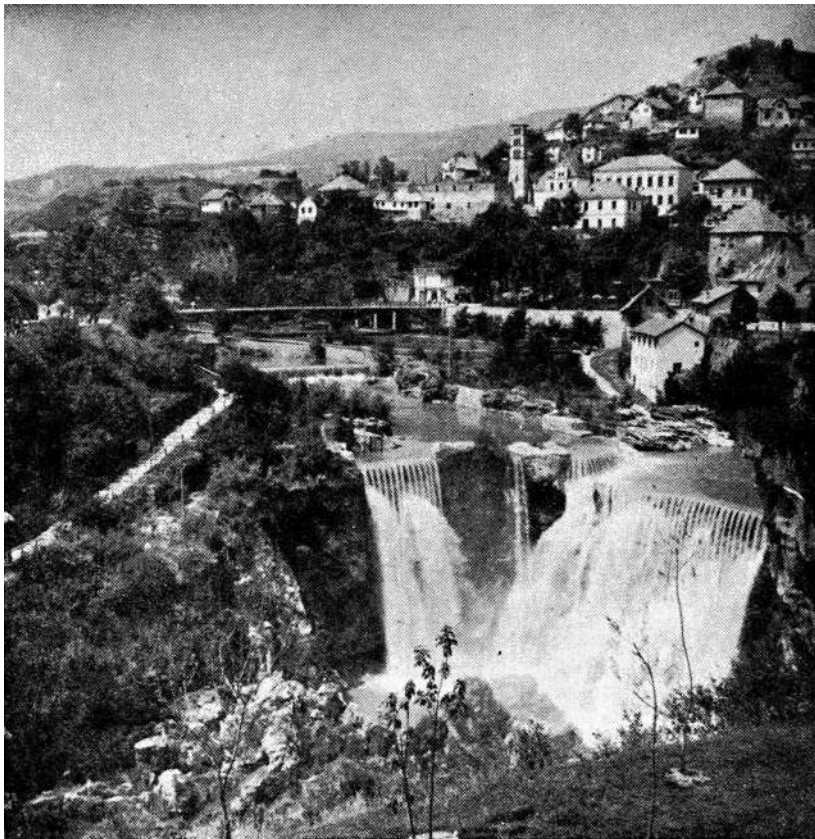
se ponašaju pragovi i da li voda prodire ispod njih. Ujedno je osmatran rad predviđenih rupa za uzgon; primjećeno je da skoro sve rade, jer je iz njih išlo vrlo malo procjedne vode, skoro neprijetno. Procjeđivanje nije bilo ni ispod kojeg praga osim na profilu 2 oko par litara. To je poslije spriječeno tako da je uzvodno od praga postavljen tepih od gline. Iza ispitivanja svi su otvori, gdje su bile cijevi u pragovima, zablombirani betonskim čepovima,

Puštanje vode od 3 m³/sek izvršeno je 19. VII. 1958 g. Voda je nakon punjenja pojedinih kaskada počela da se ruši u rijeku Vrbas (vidi sl. 12). Tek toga momenta se mogao ocjeniti uspjeh poduzetih radova s obzirom na izgled vodopada i cijelog korita i vidjeti utisak koji je učinio na gledaoce. O tom je pisala naša dnevna štampa, a opšti je zaključak da je svakako mnogo ljepše i bolje nego što je prije bilo. (Usporedi sl. 2 i 12). Oduševljenje je bilo veliko.

22. VII. 1958 g. HE Jajce I je išla u redovan godišnji remont, te je usljed toga cijela tadašnja voda Plive, 22 m³/s, puštena na vodopad (vidi sl. 13). Vidjelo se da je sada tok vode miran i ravno-

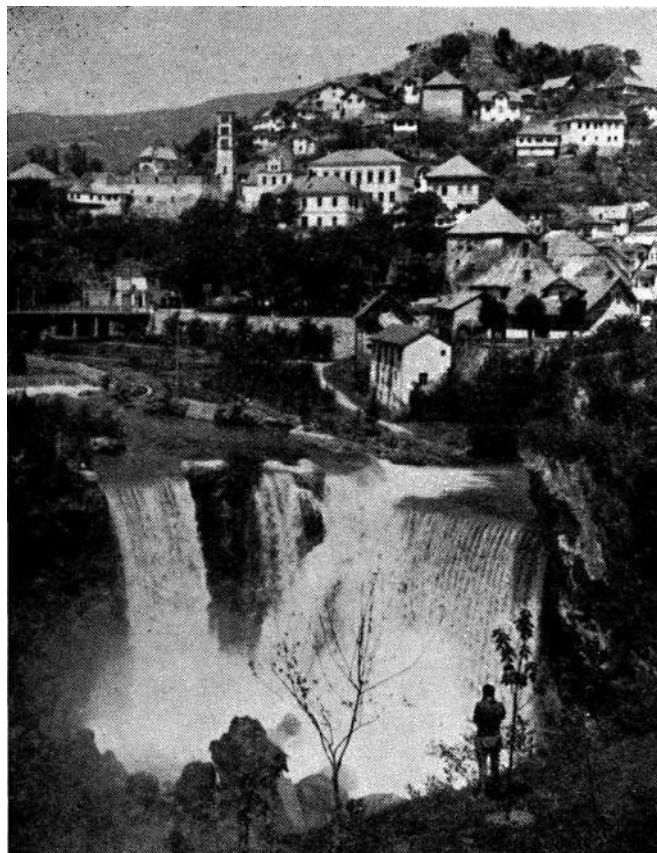
Sl. 11. Pogled na drugi do vodopada sa uzvodne strane i betonske grede preko rupe u kojima su ubetonirana čelična uža za ankerisanje.

Sl. 12. Pogled na uređen vodopad i korito uzvodno sa pragom na profilu br. 4 na dan puštanja vode od $3 \text{ m}^3/\text{sek}$ i završetka radova 19. VII. 1958. g.

mjeran između pojedinih pragova. Naročito je to uočljivo ako se uporede slike br. 6 i 13 kod kojih je količina vode približno ista. Ukinuta je erozivna moć vodene mase, kako je projektom bilo i predviđeno, i, prema tome, uklonjen je glavni uzrok rušenja vodopada i uništavanja sedrotvoraca. Po prestanku te veće vode 23. VIII. 1958. g. pregledani su svi pragovi i na njima nisu pronađena nikakva oštećenja ni promjene. Posebno je zapaženo da vrlo dobro rade cijevi za ozračenje preljevnog mlaza gdje se vidi jako strujanje zraka. Sve pragove i podvodne dijelove obložnih zidova već su počele da oblažu mahovine i alge. Jasno se ocrtao trag dokle je bio nivo te vode, koji je poslije dobio bjelkastu boju što dokazuje da su se na tim dijelovima već počele hvatati sitne čestice sedre. U uvodu je navedeno da je Dr. Z. Pavletić (5) izvršio istraživanja rada sedrotvoraca na rijeci Plivi u ljeto 1957 g. i da ih je pronašao i u njenom koritu kroz grad i na vodopadu. Ekološka mjerenja izvršio je na sedrenim barijerama njenih jezera i dobio: temperaturu $13,7\text{--}14,1^\circ \text{C}$; brzine vode u granicama $0,5\text{--}3,5 \text{ m}/\text{sek}$; alkalitet 3,1 i tvrdoću vode 9 njem. stupnjeva. Hemijsku analizu vode Velikog jezera izvršio je 4. XI. 1954. g. i Institut za anorgansku kemiju Tehničkog fakulteta iz Ljubljane i dobio: $\text{pH} = 7,94$, alkalitet 3,33, bikarbonati $203,0 \text{ mg}/\text{l}$ i ukupnu tvrdoću $10,63$ njem. stupnjeva.

Analizu vode koja je protkala kroz korito za vrijeme izvođenja, tj. oko $50 \text{ lit}/\text{sek}$, izvršio je Hi-

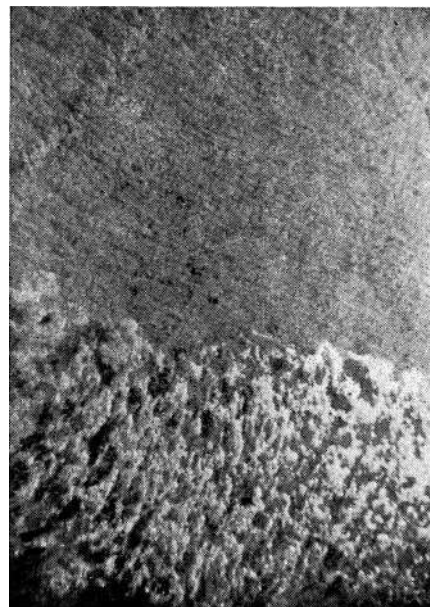

Sl. 13. Pogled na uređen vodopad i korito uzvodno kod proticaja $22 \text{ m}^3/\text{sek}$ vode za vrijeme remonta HE Jajce I. 26. VII. 1958. g.

gijenski zavod Sarajevo i, između ostalog, dobio: temperaturu 19°C, pH = 7,35, rastvor kisika 7,84 mg/l i ukupnu tvrdoću 8,47 njem. stupnjeva. Upoređenjem sa uvjetima na Krki i Plitvičkim jezerima (2), (3) i (4) sve navedene vrijednosti su u potrebnim granicama ekoloških uvjeta za rad sedrotvoraca, pa se uz postignuto smanjenje brzina i potapanja čitavog korita omogućava regeneracija stvaranja sedre. Uslovi su nešto slabiji u donjem koritu kroz grad, čemu je uzrok upuštanje otpadnih voda u korito. Potrebno je, svakako, što prije otkloniti i taj uzrok izgradnjom kanalizacije sa njenim upuštanjem u Vrbas nizvodno od grada.

Prilikom tehničkog prijema radova 21. XI. 1958 konstatovano je, između ostalog, da su svi pragovi potpuno obrasli mahovinama i algama i da su se na njima počeli stvarati busenovni sedre. Sve podvodne površine su dobile tamnozelenu boju i izgled kao na slici 14. Preljevni mlaz nije više kao prije jednoličan i već dolazi u manjim razmjerama do njegovog diskontinuiteta po dužini praga. Investitoru i NOO Jajce ukazano je na veoma veliku važnost sprovođenja zaštite čitavog korita za branom kupanja, hodanja po pragovima i uništavanja vegetacije. Posebno je ukazano na potrebu

periodičnog pregleda svih pragova a naročito iza svake maksimalno velike vode.

Sl. 14. Sedrotvorci (briofiti) koji su se razvili za svega 2 mjeseca na slapištu ispusta dovodnog tunela HE Jajce I. Slikano 30. I. 1958 g.

5. ZAKLJUČAK

1. Na osnovu analize stanja vodopada i korita rijeke Plive u Jajcu kroz posljednje decenije utvrđeno je da glavni uzrok produbljenja korita i rušenja vodopada su velike oscilacije u količini vode (1,0—200,0 m³/sek). Za vrijeme male vode korito je ostajalo duže vremena suho, zbog čega su redovno sedrotvorci, kao zaštitni sloj sedre, ugibali, pa je pri nadolasku velikih voda sedra bila podvrgnuta intenzivnoj eroziji.

2. Sedrotvoraca nije potpuno nestalo jer su se zadržali ostali ekološki uvjeti za njihov život.

3. Moralo se pristupiti uređenju vodopada i tog dijela korita rijeke Plive radi sprečavanja daljeg propadanja. Izvršeno je smanjenje pada korita i

njegovo potapanje, i kod minimalne vode, pomoću izgradnje pragova. Usvojen je prag tipa »Ambursen« sa prekinutom temeljnom pločom, koji je zadovoljio statičkoj stabilnosti uz najmanje specifično opterećenje sedre kao temeljnog tla. Njihovo dosadašnje ponašanje, i kod većih voda, potpuno zadovoljava.

4. Povraćeni su svi uvjeti za rad sedrotvoraca i za regeneraciju sedre. Taj proces je već otpočeo i on će se mnogo poboljšati ako se spriječi ma kako upuštanje otpadnih voda u rijeku Plivu.

5. Potrebno je staviti čitav ovaj potez rijeke Plive pod efikasnu zaštitu i vršiti stalna osmatranja njegovog ponašanja.

LITERATURA:

- (1) »Elektroprojekt« Sarajevo: Osnovni projekt iskorišćavanja vodnih snaga Vrbas-Pliva
- (2) Dr. Zlatko Pavletić: Prilozi poznavanju ekologije briofita na slapovima rijeke Krke u Dalmaciji (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Rad, knj. 312).
- (3) Dr. Zlatko Pavletić: Ekološki odnosi briofitske vegetacije na slapovima Plitvičkih jezera (Acta Botanica Croatica Vol. XVI—1957).
- (4) Dr. Zlatko Pavletić: Izvještaj o istraživanjima ekologije briofita na slapovima rijeke Krke (Jugosl. akademija znanosti i umjetnosti, Ljetopis knj. 62).
- (5) Dr. Zlatko Pavletić: Izvještaj o istraživanjima briofitske vegetacije na rijekama Uni i Plivi ljeti 1957 g.
- (6) Prof. Dr. I. Pevalek: Slap Plive u Jajcu na samrti. »Naše starine«, sv. III — 1955.

AMENAGEMENT DES CHUTES ET DU LIT DE LA RIVIERE PLIVA A JAJCE

Les chutes de la rivière Pliva à Jajce, ainsi que ses pittoresques lacs, représentent une beauté naturelle très précieuse. Le lit tout entier de cette rivière est coupé dans des tufs formés par la lente action des végétaux qui sont à l'origine de ces derniers, c'est-à-dire de la mousse et des algues qui sécrètent du carbonate de chaux et constituent ainsi cette sorte de pierre. L'étendue des tufs est si grande qu'elle supporte une importante partie de la ville de Jajce. Au cours des dernières dizaines d'années il s'est produit une érosion intense dans le lit de la rivière et dans les chutes. Il faut en chercher la raison, entre autres, dans le fait que les petites eaux du grand Lac de la Pliva ont été détournées vers l'ancienne centrale hydraulique »d'Elektrobosna« en 1895. En été laissait couler à travers la ville environ 1,0 m³/sec. d'eau, une partie importante du lit restait sec et les éléments générateurs de tufs périssaient. En raison de l'oscillation des quantités d'eau (1,0-200,0 m³/sec.) le courant puissant a emporté les tufs, car il n'y avait plus de couche protectrice de mousse et d'algues. On a tenté des interventions techniques avant la première guerre mondiale et dans l'entre deux guerres, mais ces interventions ont échoué à cause de l'assise de béton massive, en forme de couronne, sur les piliers de bois enfoncés dans le sol. Le sommet de la chute d'eau a subi les plus grands dommages en 1947. La pente du lit de la rivière s'est accentuée et, par conséquent, la vitesse du courant a augmenté, ce qui a entraîné une érosion de plus en plus forte. La construction de la centrale hydraulique Jajce I, qui utilise l'eau du Grand Lac de la Pliva, a permis le financement de

l'aménagement de la chute d'eau et du lit de la rivière Pliva dans la ville de Jajce. On a placé en tout 6 gradins de type »Ambursen«, avec plaque d'assise interrompue afin d'éliminer la force ascensionnelle. Le sommet de la chute a été aplani en deux niveaux: le côté gauche à la cote 363,00 et le gauche à la cote 365,00; de sorte que la hauteur actuelle de la chute est de 18,0 et de 20,0 m. et que l'eau se précipite dans la rivière Vrbas de ces deux niveaux. Au moyen des Gradins d'amont, on a réduit la chute antérieure de l'eau et par conséquent la vitesse du courant. Le pouvoir d'érosion de la masse d'eau a été supprimé et on a pu obtenir la submersion du lit tout entier pendant les basses eaux de 3,0 m³/sec, débit assuré pour le travail de la centrale hydraulique de Jajce I. Pour que le gradin qui se trouve au sommet de la chute d'eau soit parfaitement stable, il a été ancré en amont à 25,0, au moyen de câbles d'acier noyés dans du béton, à des ancrées placées dans des trous creusés dans le tuf. La charge permise, sur le tuf, est de 1,2 kg/cm² et le gradin »Ambursen«, après certaines modifications, étant une construction légère, s'est seul montré satisfaisant. Les travaux ont été terminés le 19. VII. 1958, date à laquelle on a laissé couler un débit de 3,0 m³/sec, et par la suite de 22,0 m³/sec, et la solution adoptée a donné entière satisfaction. Les conditions nécessaires à la régénération des éléments générateurs de tufs sont donc réalisées, et lors de l'inspection de novembre 1958, tous les gradins étaient déjà tapissés de ces derniers et la formation des tufs avait de nouveau commencé.

REGULATION OF FALLS AND THE BED OF THE PLIVA AT JAJCE

Falls of the river Pliva with its picturesque lakes are one of the most beautiful natural sceneries in our country. The whole bed of the Pliva contains of a special kind of limestone which was made during the long activity of algae and other water weed. They let out its calcium carbonate from water and in such a way they make this kind of stone. During last years intensive erosion destroyed falls and partly the bed of the river. It was caused by old power plant »Elektrobosna« from 1895 which used power of the river and the Pliva Lane. Due to this powerplant the river flowing through Jajce was about 1,0 m³/sec So the large parts of the bed were dry and algae and the river weed slowly died out. As there were no protective layers of them water slowly carried limestone away.

Between the World War I and II all technical work failed. In 1947 there was the biggest destroying of the top on falls. The speed of flowing was bigger and

this caused larger erosion than before. Then the power plant Jajce I was built and all the necessary money was ensured. So the regulation of these falls and the bed of the Pliva began after this. The top of falls was flattened into two large plates: the left side on the point 363,00 and the right one on 365,00. Now the height of falls is about 20,0 m. and water falls from these large plates into the river Vrbas. The speed of the riverflowing is lessened and the water erosion is vanished. The flood of the bed can be regulated by means of the powerplant Jajce I. The full stability of the top of falls is achieved by the steel ropes which are concreted in limestone.

All this was finished on July 19 th in 1958. The water flowing is about 3,0 m³/sec. This work was very satisfactory. In November of 1958 an inspection found that all necessary parts of falls and the bed were covered with algae and with special kind of limestone too.

PLANINSKI BOR-KLEKOVINA (*Pinus mugo* Turra) I NJEGOVO ZNAČENJE ZA ZAŠTITU TLA I VEGETACIJE NAŠIH PLANINA

Danas se vrlo ozbiljno diskutuje o štetnim posljedicama obezšumljavanja naših predjela, o eroziji kao posljedici nerazumnog krčenja i uništavanja šuma, o potrebi poduzimanja sistematske borbe protiv posljedica koje izaziva erozija itd. Nedavno je donešen i poseban Zakon u kojem je borba protiv erozije postala opštedruštvena obaveza svih organa i organizacija u našoj zemlji. Međutim, najčešće se erozija procjenjuje u predjelima gdje ona pokazuje najjače štete, a to su predjeli u dolinama i ravninama, a oni su vrlo udaljeni od izvorišta erozije, od predjela gdje nastaju prvi, katkad i neprimjetni njeni počeci.

Erozija, onako kako ju mi gledamo, kao niz štetnih posljedica izazvanih gravitacionim kretanjem i premještanjem tla sa strmih planinskih strana, ima svoje početke redovno u najvišim planinskim predjelima gdje se na šumu

i njene ostatke gleda najčešće samo kao na smetnju razvoju pašnjaka. Tu se danas pružaju velike obezšumljene površine planinskih pašnjaka koje su nekada bile potpuno pokrivene klekovinom bora ili šumom pretplaninske bukve, a sada se u njima nailazi samo na vrlo rijetke ostatke ovih stabilnih i otpornih sastojina.

I ne samo to, što su te sastojine bile prije mnogo decenija popaljene i zamjenjene krševitim pašnjacima, i danas se uništavaju nemilice još i oni bijedni njihovi ostaci. Posljedice toga su jasne i drastične i o njima ne treba ovdje govoriti.

Da bi, dakle, spriječili loše posljedice izazvane erozijom u dolinama moramo prvo spriječiti uništavanje šuma i šumske vegetacije u planinskim predjelima. Tome pitanju, posvećena je ova rasprava o klekovini bora — najznačajnijem »retenzoru« tla i »konzervatoru« vegetacije na našim planinama.

Uvod

Planinski bor, borić, klekovina ili krivulj nije poznat samo u našem jeziku sa nekoliko imena, nego i u botaničkoj nomenklaturi s nekoliko latinskih naziva. Stariji autori nazivaju ga skupnim imenom *Pinus montana* Miller s tim, da njegove svojte raščlanjuju dalje kao podvrste, varijetete ili forme. Drugi označuju svaku njegovu podvrstu, pa i varijetet, posebnim nazivom vrste kao, napr. *Pinus uncinata* Willk, *Pinus pumilio* Haencke, *Pinus mughus* Scop. Novija literatura upotrebljava, »preispitani«, dakle, prioritetni naziv *Pinus mugo* Turra — naziv koji se rijetko ili nikako ne susreće u starijoj, a posebno ne i u šumarskoj literaturi. Prema tome, bezuslovno je potrebno pisati (bar u radovima koji imaju pretenziju da se pojave i izvan krugova šumarskih stručnjaka, a i izvan granica naše zemlje) naziv zajedno sa važnijim sinonimima, dakle:

Pinus mugo Turra (= *P. montana* Mill.)

Planinski bor ili klekovina je stanovnik najviših planinskih visina i on tvori na nizu evropskih planina guste, neprohodne sastojine, u jednom užem ili širem pojasu, iznad gornje granice dopiranja normalnih visokih šuma. S izuzetkom podvrste *uncinata*, planinski bor ili klekovina nije šumsko drvo (stablo), nego 2 do 3 m visok, veoma razgranat i gust grm. Njegov rast nije uspravan, nego polegnut, grmolik i razgranat. Ta njegova osobenost, koja u krajnoj liniji rezultira iz posebnih ekoloških prilika koje vladaju u visokim planinama (osobito zbog dugog ležanja snijega, snažnih vjetrova itd.), nije neka prelazna, nego čvrsta nasljedna osobina. S izuzetkom već naprijed spomenute podvrste Pireneja i Zapadnih Alpi, planinski bor ili klekovina, prenesena u sredinu u kojoj su isključeni ekološki faktori koji bi mogli izazvati prolazno taj njegov polegli i niski rast, ostaje i dalje

grm i razgranjava se bez izrazito razvijenog centralnog, uspravnog debla.

Planinski bor ili klekovina kao vrsta, sistematski se dalje dijeli na 3 podvrste, od kojih prva još i na dvije varijetete. Sve se varijetete dijele dalje na niz formi i prelaznih oblika, osim treće podvrste, o kojoj ćemo dalje nešto više kazati. Sistematski, klekovina se dijeli ovako:

Pinus mugo Turra (= *P. montana* Mill.)

ssp. *uncinata* Willk.

var. *rostrata* Ant.

(sa formama raširenim po planinama-centralne Španije, po Pirenejima, Savojskim i Švajcarskim Alpama, Juri, Schwarzwald-u, a navodno i na Apeninima i Koruškim Alpama);

var. *rotundata* Ant.

(sa formama i prelaznim oblicima raširenim u Alpama, Schwarzwald-u Južnočeskim i Bavarskim Planinama i Austrijskim Alpama, Galiciji?);

ssp. *pumilio* Willk.

(sinonimi: *P. pumilio* Haencke; *Pinaster Pumilio* Clus; *P. mughus* var. *pumilio* Koch itd.)

(sa formama raširenim u Švajcarskim Alpama, Juri, Schwarzwald-u, Češkim i Bavarskim Planinama, Karpatima, navodno i na Balkanu);

ssp. *mughus* Willk.

(sinonimi: *P. mughus* Scop.; *P. mughus* B. *typica* Beck, itd.)

(sa rasprostranjenem u istočnim Alpama i na Balkanu).

Kod podvrste *pumilio* (Willk.) (koju, kao i ostale, mnogi autori smatraju samo varijetetom) razlikujemo

i nekoliko formi, među kojima: f. *elevata* Asch. et Graebn.; f. *gibba* Willk.; 1 *applanata* Willk. i f. *nasuta* Beck.

Podvrsta *uncinata* (Willk.) je sasvim izdvojena od ostalih po tome, što redovno ima uspravno, srednje visoko stablo, sa asimetričnim, posebno građenim česerima i iglicama. Osim toga, ona je raširena samo u krajnje zapadnom i sjevernom dijelu areala vrste, pa nas ovdje ne zanima.

Vrlo je zanimljiva sistematska podjela klekovine kod američkog dendrologa Rechder-a (22). Tu je *Pinus mugo* Turra podijeljen na 4 varijetete (pisane kao »Var«), a ne na podvrste, To su: var *mughus* Zenari i var. *pumilio* Zenari, koje su raširene u Alpama, centralnoj Evropi i na Balkanskom Poluotoku. Druge dvije su one, koje se ne pojavljuju na Balkanu, a ranije su bile obuhvaćene kao jedna: var. *uncinata* Willk. Ovdje je opis varijeteta uzet prema Beissner-Fitschen-u, pa razlike među njima postoje u boji češera i u smještaju nokta na apofizi (plodne ljske).

Kod Anića (2) planinski bor (klekovina, *P. montana* Mill.) ima odlike, od kojih samo var. *mughus* Willk. — »bor krivolj klekasti bor« raste »u visokim planinama Istočnih Alpa i Balkanskog poluotoka, gdje čini gornju granicu šumske vegetacije«, dok druga dva varijeteta (štampana tu i petitim pismom, pa, prema tome, stranog porijekla) rastu izvan našeg područja — u Alpama i Karpatima, odnosno na srednjeevropskim tresetištima, Varijeteti: *pumilio* i *mughus* — prema opisu, ne razlikuju se ovdje ničim drugim osim po rasprostranjenju. Ovo stanovište o geografskom rasprostranjenju podvrsta, bar što se tiče Bosne i Hercegovine, ispravno je kao što ćemo vidjeti i iz našeg daljeg izlaganja.

PITANJE TASONOMIJE BALKANSKE KLEKOVINE

U radovima Becka iz 1890 i 1891 godine (4) nalazimo klekovinu za područje južne Bosne i Hercegovine opisanu kao dvije »specije«, i to prvo: *Pinus pumilio* Haencke sa varijetetima: *gibba* Willk. i *applanata* Willk. Prva varijeteta trebala bi da raste na Hranisavi, Treskavici (Vratio), Prenju, Suhoj Gori, Magliču, Volujku, zatim i na Čvršnjici (Plasa, Trinača). Druga varijeteta utvrđena je samo na Trebeviću i Prenju (Kantar). Treća varijeteta, jedino dosada nađena u Bosni, bila bi var. *nasuta* Beck sa Treskavice. Kao druga »vrsta« je opisana: *Pinus mughus* Scop., a ona je nađena na Trebeviću, Čvršnjici (Plasa), Magliču i Volujku. K tome dolaze još i prelazni oblici između jedne i druge »vrste«, koje je Beck »sabirao na Ljelja Pl. i na Volujku«.

Kao što se vidi, obje »vrste«, odnosno, prema današnjem svatanju, obje podvrste, raširene su, izmiješane na istim planinama. Neke naročite raz-

like u pridolaženju jedne ili druge nisu ovdje navedene.

Izgledalo bi na osnovu toga, da je taj ssp. *pumilio* (Haencke) šire rasprostranjen, tim više što broji i niz posebnih formi, dok ssp. *mughus* (Scop.) nema ni široko rasprostranjenje, niti se odlikuje nekim posebnim formama.

Kasnije je Beck u Flori Bosne i Hercegovine (6) naveo klekovinu pod nazivom *Pinus mughus* Scop. sa sinonimom *P. montana* Mill., i to sa vapnenaca i škrljevaca. Kao »odlike« naveo je var. *pumilio* (Haencke) sa formama koje su već naprijed navedene, te var. *typica* Beck, koja bi odgovarala vrsti.

Zapadnobosanske planine: Klekovaču, Jadovnik, Šator, Staretinu, Goliju, Cincar, Vitorogu i Plazenicu, kao i susjednu graničnu Dinaru (Troglav), posjetili su 1904 god. i austriski botaničari Hande l - M a z z e t t i i J a n c h e n (13), pa su u svo-

jim opisima putovanja, i u spiskovima bilja naveli i klekovinu na nekim od navedenih planina. Oni klekovinu označavaju ili jednostavno sa »Krumholz«, ili sa *Pinus montana* Mill.

Murbeck (21), naprotiv, navodi klekovinu, koju je našao »na većini visokih planina koje je posjetio« kao *Pinus Pumilio* Haencke.

Janchen, Watzl i Degen (18) navode klekovinu na Dinari i Troglavu sa nazivom *Pinus Mughus* Scop. Isti taj naziv nalazimo upotrijebljen i kod Rudskog (22) i Grebenščikova (11) za klekovinu na Ošljaku kod Peći u Kosmetu, odnosno za Koprivnik kod Debra u Makedoniji.

Bornmüller (9), opisujući lokalitete klekovine na planini Golešici u Makedoniji, upotrebljava naziv *Pinus montana* Mill. ssp. *mughus* Scop.

Bošnjak (8) navodi klekovinu na Čvrnsnici, doduše sa nazivom *Pinus mughus* Scop., ali dodaje i: »svuda u tipičnoj formi i u formi d. *pumilio* (Haencke) Beck«.

U Hayek-ovom »Prodromusu« balkanske flore (17) klekovina je označena kao *Pinus Mughus* Scop., a opisana je kod nje (osim tipa) samo još jedna varijeteta, i to: *B. Pumilio* (Haencke) Koch sa: »umbo apophysum inferiorum infra medium situs«, dok su izostavljene sve forme, pa i one specifično balkanske, kao što je napr. f. *nasuta* Beck. Kao što je poznato, kod Hayeka nisu označeni lokaliteti nalaza pojedinih vrsta, nego samo nekadašnje zemlje ili političke pokrajine u kojima treba da je raširena pojedina vrsta. Među ovima se nalazi i Bosna i Hercegovina.

Prema navedenim podacima literature, trebalo bi da se na području Bosne i Hercegovine javljaju, dakle, dvije podvrste, pa bi ih zbog toga trebalo i nešto detaljnije opisati. Osnovna razlika među njima nalazi se u česerima i u njihovoj građi, pa ćemo se na tome zadržati. Njihov opis je kako slijedi:

ssp. *pumilio* (Willk.)

»Češeri ravnomjerno (simetrično) građeni, jajoliki ili gotovo okrugli, tupi, sjedeći ili gotovo sjedeći, sve do zrelosti uspravni, nakon otvaranja horizontalni ili nagnuti spram dolje, u prvoj jeseni većinom još ljubičastosmeđi. Zreli tamnosmeđi do smeđežuti, ispočetka još sa plavkastim nahukom prevučeni; apofize jednake visine, naokolo češera jednake veličine i oblika, sa konveksnim gornjim i konkavnim donjim poljem, te noktom na apofizi ekscentrično smještenim ispod sredine«.

ssp. *mughus* (Willk.)

»Češeri građeni (jedno) simetrično, konični ili jajoliki, sjedeći ili na vrlo kratkoj stapci, zreli horizontalno otstojeći ili spram dolje svinuti. U prvoj jeseni svijetložutosmeđi, zreli svijetlo do tamnoce mentno-smeđi, nikada nahukani; apofize u jednakoj visini naokolo češera jednake veličine i oblika, sve sa

oštrim poprečnim grebenom. One u donjoj trećini zaravnjene, sa prilično jednako oblikovanim gornjim i donjim poljem, te zbog toga sa centralno smještenim noktom, koji obično nosi na sebi i bodljikav trn«.

Dijagnoze podvrsta su doslovno izvađene iz poznatog i danas sigurno najmjerodavnijeg udžbenika Beissner-Fitschen-a (7), koji ih, međutim, uzima samo kao varijetete.

Iz ovih podataka proizlazi da se osnovna razlika između ove dvije podvrste nalazi u smještaju nokta na apofizi. Ostavljajući po strani boju i t. zv. »nahuk« češera, podvrsta *pumilio* ima nokat ekscentrično, a podvrsta *mughus* centrično smješten na apofizi. Postoje, naravno, i druge razlike, koje u opisima nisu dovoljno istaknute. Što se, dakle, tiče češera, na svim primjercima naše zbirke može se utvrditi da se nokat apofize nalazi manje-više u sredini, mada, katkad, usljed toga što je donji dio polja apofize nešto udubljen, izgleda kao da se nalazi bliže donjem kraju apofize.

Smještaj nokta na apofizi zrelog češera jasno se vidi samo na zatvorenom češeru. Čim se zreo češer rastvori, plodne ljuske se istegnu i donje dvije zahvaćaju jedan dio gornje — pokrivaju joj donju polovinu udubljenog polja. Tako na prvi pogled izgleda da se nokat nalazi ekscentrično, jer se izvana vidi cijelo gornje polje apofize, a od donjeg samo dio ili vrlo tanak pojas — kojeg nisu pokrile donje (češerne) ljuske. Da bi se vidjela centričnost ili ekscentričnost nokta na apofizi, mora se češer namakanjem ponovno zatvoriti, a onda se vidi da na našem materijalu nema nikakvog jačeg odstupanja od tipa (podvrste) koji ima taj nokat smješten u sredini.

Prema detaljnom opisu i crtežima koje nalazimo kod Fenaroli-a, (10) mogli bismo zaključivati da su apofize kod varijeteta *mughus* i varijeteta *pumilio* vrlo slične i da mnogi češeri naše klekovine imaju više sličnosti sa tamo ocrtanim plodnim ljuskama, odnosno apofizama varijeteta *pumilio*. Međutim, na posebnoj crtežu ocrтана su dva češera varijeteta *pumilio* kod kojih se vidi i jedna, inače neopisana karakteristika, a ta je tamnosivi gotovo crni pojas oko središnjeg nokta apofize. Ta se osobina ne može naći na materijalu klekovine sa bilo kojeg našeg nalazišta. Osim toga, i sam oblik češera je dovoljno karakterističan, da se već i po njemu može utvrditi da je varijetet *pumilio* — ograničen na sjevernije Alpe i Karpatе, a da je naša klekovina isključivo varijeteta *mughus*. Fenaroli ističe i dalje da postoje brojni prelazni oblici koji ne daju mogućnost stvaranja jasne slike o rasprostranjenosti varijeteta, a to treba dovesti u vezu i sa neznatnim razlikama kojima se ističu i sami varijeteti.

Po našem mišljenju, na području Bosne i Hercegovine nisu raširene dvije, nego samo jedna podvrsta planinskog bora klekovine. Ta podvrsta

je ssp. *mughus* (Willk.). Ono što su pojedini autori zabilježili kao »var«. *pumilio* (Willk.) može se dovesti u vezu ili sa terminološkom greškom u upotrebi naziva (kod Ad a m o v i ć a je klekovina prosto označena kao *Pinus pumilio* Haencke), ili sa uzimanjem oznaka za dva »varijeteta« na osnovu nekih vrlo sitnih razlika, koje se ne uzdižu dalje od prostih formi.

Jedini ozbiljniji prigovor ovoj tvrdnji može biti forma *nasuta* Beck, koju je autor našao na planini Treskavici kod Sarajeva i pripojio na ssp. *pumilio* (Willk.). Ta forma (kod Becka varijetet!) prema Beissner-Fitschenu (l. c.) ima »najveće apofize, a u sredini gornjeg polja sa jednim, spram gore svinutim roščićem«.

Forme *nasuta* Beck, zatim *gibba* Willk. i *aplana* Willk., koje je Beck našao na našim planinama, pripadaju onda podvrsti *mughus* (Scop.), koja je dosada u literaturi uvijek bila bez ikakvih posebnih formi. To, naravno, traži još i izvjesnu širu provjeru, a možda i jednu posebnu studiju. Taj put je ukazan već i ranije time, što je naglašeno postojanje nekih prelaznih oblika, dakle oblika koje pojedini autori nisu mogli svrstati ni u jedan ni u drugi od navedena dva varijeteta. U ta taksonomska ispitivanja naše klekovine treba uključiti i one primjerke koji rastu na Natkrstacu u Vranici i na obližnim terenima izgrađenim od kvarcporfira, jer se oni razlikuju od tipičnih već i po uzrastu.

RASPROSTRANJENJE KLEKOVINE U BOSNI I HERCEGOVINI

Kod nas, u Jugoslaviji, klekovina je široko rasprostranjena u Sloveniji: po svim padinama Julijskih i Kamničkih Alpi, zatim na Karavankama i na Pohorju, gdje dolazi i u posebnim zajednicama visokih cretova. S Alpi njezino protezanje prelazi na granične hrvatske planine: Snježnik, Risnjak, Plješivicu, Velebit i dalje na dalmatinsku Dinaru. Sa dalmatinske Dinare nastavlja se njezin areal po planinama zapadne, srednje i južne Bosne, te sjeverne Hercegovine.

Sa bosansko-hercegovačkih planina prelazi na crnogorske: Ljubičnu, Bioč, Durmitor, Vojnik (?), Sinjajevinu i Komove, te, prekrivajući lanac Prokletija, javlja se i na Ošljaku (Rudski 23), Koprivniku (Grebenščikov 11), Šar-Planini, Jakupici i nekim drugim planinama uz albansku granicu Kosmeta i Makedonije.

Prema Košaninu (20), klekovina se nalazi na centralnom masivu Prokletija, zapadno od Peći, zatim na Šar-Planini južno od Prizrena, te na Jakupici zapadno od Velesa. Južna, zapadna i istočna granica rasprostranjenja klekovine na Balkanskom

Naknadno nam je u ruke došla jedna manja rasprava francuskih šumara i dendrologa P. Guiniera i J. Pourteta (12), koja u potpunosti potvrđuje naše gornje zaključke. Ovi autori navode da, kod kolektivne vrste *Pinus montana* Mill. postoje dvije »ekstremne varijacije«, a te su »Pin rampant ou Pin mugo« = *Pinus Mughus* Scopoli, s jedne strane, (kao predstavnik polegla niske, kržljave forme), a, s druge strane, »Pin a crochets« = *Pinus uncinata* Rasmond (kao predstavnik uspravne i srednjevisoke forme sa izrazitim deblom). Između ova dva ekstremna varijeteta (po habitusu, a i po građi češera i drugih organa) nalaze se intermedijarni (prelazni) oblici, među koje spada i *Pinus pumilio* Haencke, koji je osobito karakterističan za planine u Čehoslovačkoj (Krkonoše). Autori nadalje navode da se »u cijelom istočnom dijelu areala kolektivne vrste, u Istočnim Alpama, Tatrama i Karpatima i na Dinarskim Alpama ne susreće drugo nego *Pinus Mughus*«. Naprotiv, u zapadnom dijelu areala . . . »u Alpama Francuske u Pirenejima, kao i na rasutim lokalitetima u Juri, u Centralnom Masivu, kao i u Vogezima, nalazi se samo *Pinus uncinata*«. U središnjem dijelu areala »u Centralnim Alpama, u planinama Česke, u Crnoj šumi rastu tipovi sa prelaznim karakterom, zbog čega ove treba naznačiti kao *Pinus Pumilio*«.

Prema tome, osim ostalog, treba i varijetete smatrati podvrstama, jer one imaju i dosta dobro ograničeno geografsko rasprostranjenje!

Poluotoku poklapa se donekle sa granicom areala smrče (*Picea excelsa* Link.).

U Srbiji je klekovina raširena samo na Staroj Planini (Adamović) sa koje se njen areal nastavlja dalje tek na Rili, Rodopskim Planinama i Pirinu u Bugarskoj.

U Makedoniji, prema pisanju Bornmüllera (9), klekovina pokriva na planini Golešnici — vrh Jakupice (Begova Glava — Solunska Glava). Tu tvori prostrane sastojine koje se penju sve do 2530 m, a silaze kod Donje Mandre-Begove i do 1600 m. Spram Leseca ima je pojedinačno još i kod 1500 m. nadmorske visine.

Nas, međutim, posebno zanima rasprostranjenje klekovine u Bosni i Hercegovini, pa ćemo tome pitanju prići sa većom pažnjom.

Prve skupljene i iscrpnije podatke o rasprostranjenju i sastavu »grmolike formacije, tipa ili facijesa« klekovine na našim planinama dao je botaničar G. Beck još 1901 god., u svom, do danas još nenadmašenom djelu o vegetaciji zapadnog dijela Balkanskog Poluotoka (5). Osim nalazišta klekovine u južnoj Hrvatskoj, na vrhovima »Kranjski Snje-

Karta 1. Rasprostranjenje klekovine (*Pinus mugo Turra*) u Bosni i Hercegovini.

žnik, Risnjak, Guslice, Med-Vrh, lanac Velebita, Plješivica kod Korenice« nabraja on u zapadnoj Bosni sljedeće planine: »Osječenicu, Crvljevicu, (Klekovaču), Šator, Golju, Činčer, Malovan, Vitorog, Dinaru, Jankovo Brdo i Troglav, Kamešnicu, a u južnoj Bosni: Trebević, Golu Jahorinu, Bjelašnicu, Treskavicu, Ljelju i Dumoš, Maglić, Volujak, i Ljubičnu« Spominje, zatim Vranicu, a u Hercegovini: Prenj i Čvršnicu (zajedno sa Vranom i Čabuljom). Na Visočici, Veležu i Crvnju nalaze se, navodno, samo potpuno usamljena mjesta »koja se mogu lako previdjeti«,

Kasnije je Beck (6) ovim nalazištima dodao još i sljedeće: »Visočica: na Pudžinu (Reiser), Pleće kod Tjentišta (Adamović), Klek (Fiala), Orjen (Fr. Maly) i Vjetrenik—Ljubična planina (Beck)«, a izostavio je Goliju Planinu i Vitorogu. Za planinu Vranicu, za koju je, navodno, već postojao podatak kod Blaúa, naveo je lokalitete:

»Vitrušu, Stražicu, Krstac, Ločike itd. (Beck)«, a za hercegovačku Prenj Planinu »i brda pod njom« naveo je nalazišta: Prislab (Vandaš), a u Čvršnici osim Plase, Male Čvršnice i Trinače, još i Muharnicu (Fiala)«.

Ovim podacima treba dodati neke ispravke i dopune. Na prvom mjestu, klekovine nema na Osječenici Planini kod Bosanskog Petrovca, a »Crvljevica (Klekovača)« je stanište na krševitom planinskom vrhu koji nosi naziv Klekovača, a nalazi se istočno od Drvara.

Na planinskom lancu, kojim se proteže granica Bosne i Dalmacije, klekovina nalazi svoja, za ove širine (izuzev Velebita) Jadranskom Moru najprikladnija staništa. Ovdje se od vrhova dalmatinske Dinare (1831 m) klekovina širi i po južnijem, graničnom Troglavu (1943 m) gdje u velikim površinama prelazi i na bosansku stranu. Tu klekovinu navode Janchen, Watzl i Degen

(18) i to na »padinama Troglava naročito na zapadnoj i sjevernoj strani«. Vrlo lijepe opise klekovine i njenog naseljavanja planinskih visina Dinare i Troglava iznosi Horvat (14) navodeći da je ona tu »u mnogim predjelima bez traga nestala i zadržala se samo na teže pristupačnim mjestima«. Ona se tu vrlo dobro očuvala »na Klekovači, vrhu između Malih Poljanica i Razvale«. Tu se ona nalazi i u t. zv. vegetacijskim obratima kao, naprimjer, na »obronku Sljemena od Privije do Troglava« (I. Horvat, l.c). Isto tako raširena je i na dalmatinskoj kao i na bosanskoj strani Kamešnice (1849 m), zapadno od Livna, kako smo to mogli vidjeti iz jednog predavanja, koje je o vegetaciji te planine održao F. Kušan.¹

Na planini Šator istočno od Bosanskog Grahova klekovina pokriva najviše vrhove i silazi na sjevernim stranama dosta nisko, miješajući se sa subalpskom šumom bukve. Ona pokriva vrh Veliki Šator (1872 m) i padine oko njega, spušta se niz njegove strme, sjeverne strane sve do glacialnog Šatorskog Jezera. Isto tako, dopire i prema zapadu do prevoja spram Malog Šatora. Odvojeno je ima i na cijelom grebenu Babine Grede (1862 m), gdje je, kao i na stranama (točilima) nad Šatorskim Jezerom, u njoj čest i runolist. Tu se javlja i na dolomitima.

Vrlo je zanimljivo da se planinski pašnjak ovdje pruža ispod klekovine. On, gotovo kao pojas, okružuje planinu između klekovine i subalpske bukove sastojine. Tu je udaru, izgleda, bila više izložena bukova šuma nego klekovina. Na mjestima gdje je potisnuta klekovina javljaju se vrištine omelike [*Cytisanthus (Genista) radiatus*], ali i veliki grmovi klečice (*Juniperus nana*). Velike površine na samom vrhu Velikog Šatora potpuno su uništene požarom koji je bjesnio 1947 godine. Detaljno kartiranje klekovine na ovoj planini izvršeno je 1955 godine.

Na planini Vitorozi (1907 m), postoji danas još samo jedan mali ostatak zajednice klekovine, i to ispod samog planinskog vrha, na padini okrenutoj sjeveroistoku. Tu ima još nešto oko 8 do 10 hektara sačuvane površine pod klekovinom.

Na Goliji zapadno od Glamoča klekovina je znatno potisnuta pašnjacima, ali je ima u većim i manjim grupama, uglavnom na sjevernim i sjeveroistočnim padinama — odvojeno, na Maloj Goliji i odvojeno, nešto južnije, na Velikoj Goliji (1891 m). Svugdje se ovdje po planini vide tragovi grmova koje su popalili stočari, kao i jame u kojima

Livnjaci »peku« ugljen od klekovine. Nešto bolje i zbijenije sklopove nalazimo na strmim sjeveroistočnim padinama Velike Golije, gdje se nastavlja na dosta uzak pojas subalpske bukove šume. I ovdje je pružanje klekovine detaljno kartirano 1955 godine.

Najviša planina u novom području je Cincar, koja, sa najvišim vrhom od 2006 m nadmorske visine, dominira nad cijelim predjelom. I na njenim sjevernim, strmim padinama nalaze se vrlo guste i nepohodne sastojine klekovine, koje dopiru pod vrh i na sami vrh. Ovdje je 1947 godine požar uništio velike površine klekovine, pa čak i one male skupine koje su se nalazile na sjeverozapadnoj i zapadnoj strani blizu samog vrha. Te izgorjele površine su nepovratno izgubljene, jer se nakon sakupljanja nagorjelog drveta za ogrev, tu stvara pašnjak u kojem stoka neće dozvoliti da se klekovina opet naseli i raširi. I ovdje, kao i na susjednim vrhovima Kujače i Malovana, izvršeno je detaljno kartiranje klekovine u 1955 godini.

Na vrhu planine Kujače, koja se nalazi sjeverno od Cincara, nije dosada bilo zabilježeno nalazište klekovine. Ovdje ona pokriva velike površine na samom vrhu planine i spušta se na sjevernoj strani dosta nisko.

Manje površine klekovine nalaze se na vrhu Malovana, koje se uzdižu iznad Kupreškog Polja. I ovdje je klekovina potisnuta pašnjakom, ali se sačuvala u manjim skupinama sa vrlo karakterističnim sastavom grmlja i zeljastog bilja.

Na nizu planina prema jugu naselila se klekovina tek na vrhu Raduše oko Idovca (1956 m) i Jezera. Ovdje pokriva manje površine koje još nisu dovoljno proučene. Iza potiskivanja klekovine i ovdje se javljaju vrištine omelike.

Još dalje prema jugu, klekovina se nalazi u gustim sastojinama na velikim površinama Vran-Planine (2074 m). Ovdje je ona na sjevernim padinama gotovo potpuno izbjegla pritisku stočara. Zahvaljujući zabrani paše koja potiče još iz vremena austrijske okupacije, a ne manje i bezvodnosti planine, ona je tu sačuvala svoj iskonski sastav i velike neutjecane površine.

Na planini Vranici klekovinu su već zabilježili brojni botaničari, koji su tu privlačnu planinu, sa njenom specifičnom florom, posjećivali vrlo često i u velikom broju. Botaničar Sendtner, prvi strani botaničar koji je posjetio Bosnu još 1842 godine, nije se uspinjao na Vranicu, ali je prolazio njenim podnožjem. Međutim, Brandis, Beck, pa zatim i Murbeck zabilježili su ponešto i o klekovini na ovoj planini. Murbeck (21) je posebno podvukao da na Matorcu, jednom grebenu Vranice, izgrađenom od škrljevaca, ne raste klekovina, nego da ju je tu, »u visinama između 1600 i 2000 m«, zamijenila alpska joha (*Alnus viridis* (Chaix) DC).

¹ Vidi i najnoviji rad prof. dr. F. Kušana: Sastav i raspored vegetacije na planini Kamešnici (Godišnjak Biološkog Instituta u Sarajevu IX. Sv. 1—2, Sarajevo 1958, Str. 3—26). Ovdje su sastojine klekovine opisane kao tri odvojene skupine: na Burnjači, na pravoj Kamešnici i na Konju. Donja granica klekovine dopire ovdje do 1000 m nadmor. visine, a gornja se poklapa sa samim vrhom planine.

Glavno rasprostranjenje klekovine na Vranici Planini pruža se po središnjem grebenu, od padina iznad potoka Jezernice (Trebević-Stražica), preko Krstaca-Natkrstaca (2107 m) sve do Rosina (2060 m) iznad Gornjeg Vakufa. Najkompaktnije sastojine nalaze se na grebenu od Natkrstaca do Bijele Gromile sa koje silaze sve do smrčeve šume u gornjim dijelovima sliva Zlatan-Potoka. Od grebena se dalje pružaju kompaktne sastojine sve do iznad Suvodola. U unutrašnjoj visoravni, klekovinu nalazimo u rastrganim sklopovima i na rubovima smrčevih sastojina, i tu je ona vrlo bujnog razvitka. Pod Ločikama pruža se sve do t. zv. Sarajevskih Vrata, iza kojih, u pravcu istoka, naglo nestaje, a iza Derala ju zamjenjuju spomenute sastojine alpske johe. Odvojeno od više-manje iskidanog, glavnog njenog pojasa, susrećemo je u gustim sklopovima i na Dobruškoj Planini (Gredelj), zatim na području Goleti iznad Vrankovače (u slivu Vrbaša). Sa Ločika silazi u pravcu zapada spram Dobruške Planine, a prema istoku ide, na južnoj strani glavnog grebena, preko Podborovca, iznad Derala sve do blizu glavice Tikve. Zanimljivo je ovdje da se klekovina u visinskom nizanju na sjevernim padinama nadovezuje na pojas smrčevih šuma. U istočnom dijelu nastavljaju se na škripljivcima niske sastojine alpske johe, a na južnim planinskim padinama nastavlja se pružanje klekovine neposredno nad pojasom vrlo acidofilnih bukavih šuma.

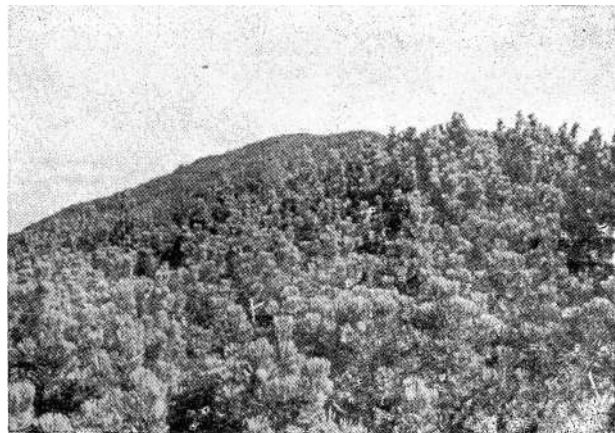
Najljepše zbijene i neprohodne sastojine klekovine nalaze se ovdje ispod Ločika u istočnom pravcu, a po sastavu su najinteresantnije one oko Prokoškog Jezera. Sve te sastojine unesene su u 1954 godini i u vegetacisku kartu područja.

Na vrhu Vitreuše — južno od Vranice — nalazi se jedna manja površina pod klekovinom, dok je ostali visinski pojas ove planine pokriven livadama i manjim sastojinama alpske johe. Ovo nalazište naveo je već i Beck (6) kao »Vitruša« i ono je, od Beckovih vremena do danas, doživjelo znatan preobražaj u pravcu maksimalnog svog sužavanja.

Na hercegovačkim planinama Čvršnjici (2228 m) i Prenju (2155 m) klekovina pokriva iznad pojasa munike (*Pinus Heldreichii* Christ) velike prostore najviše planinske visoravni, a doseže i do najviših vrhunaca.² Detaljno kartiranje sastojina klekovine ovog područja izvršit će se 1960 godine.

Na susjednoj Čabulji (1661 m) klekovina nije zabilježena, iako je tu spominje Beck. Bošnjak (8) koji je ovu planinu kao i susjednu Čvršnjicu detaljno floristički proučavao, nije na njoj zabilježio nijedno nalazište klekovine. On klekovinu navodi

² Ovdje je vrlo zanimljiv odnos između pružanja sastojina klekovine i sastojina munike. U nekim predjelima ove sastojine su međusobno tako odvojene da se ne može kazati da dolaze »jedne iznad drugih«.

Sl. 1. Gusti sklopovi klekovine na našim planinama.

samo na Velikoj i Maloj Čvršnjici, zatim i na Plasi koja pripada planinskom masivu Čvršnjice.

Za ove dvije planine (Prenj i Čvršnjicu) postoje zasada samo nepotpuni podaci, jer je naše vegetacisko kartiranje još u toku. Međutim, na klekovinu se u južnom dijelu planine Prenja nailazi već idući sjeverno od visa Obija, oko Bijelih Voda (pomiješanu sa munikom), u stranama Sivadija, na sjevernoj strani Poslušnika, Borašnice i Osobca, zatim u centralnom dijelu planine oko Vlasnog Dola, Jezerca, te na stranama Otiša, Zelene Glavice, Vjetrenih Brda, Ovče i Lupoglava. Nalazimo je i na rubu grebena koji okružuje Rakov Laz — od strana pod Borašnicom, preko Tvrde, Taraša, gornjeg dijela Mlječnog Dola sve do Velike Kape. Ovdje je na mnogim mjestima pomiješana sa munikom i subalpinskom bukvom. U sjevernom dijelu planine nalazimo je iznad glacijalne doline Tisovice, na Kantaru, u području oko Lednice, na Cvitinju, Velikom Prenju, te na Galiću oko Lučina. Svugdje se tu njena staništa mijesaju sa staništima munike, ali u visinskom dopiranju, kao i u nekim drugim stanišnim karakteristikama, između jedne i druge vrste postoje jasne razlike.

Na planini Čvršnjici klekovina pokriva gornje dijelove ogranka Plase, zatim Trinaču, Marnicu i visoravan koja se pruža od lokve Crepulje grebenom iznad doline Drijenča, te padine Velikog Sljemenca, Velikog Vilinca i gornju visoravan Tumbeta. U središtu planine pokriva, gotovo pravilno raspoređena u vijencima oko dubokih kraških vrtača, čitav prostor sve do blizu Jelinka iznad Masne Luke. U sjevernom dijelu planine, u produženju Velikog Vilinca, nalazimo je na objema padinama Vale, gdje je na velikim površinama uništena požarom. Tu se nalaze veliki prostori pokriveni klekovinom koji se pružaju sve do iznad Masne Luke, iznad jednog pojasa-u Hercegovini možda najljepše sastojine munike. Sa središnje visoravni penje

se dalje na strane Velike Ploče (2228 m), Velikog Jelinka i preko ovog grebena prelazi u t. zv. Malu Čvrnicu sve do Strmoglavnice i iznad Donjih Bara. I ovdje će trebati izvršiti još i detaljna vegetacijska kartiranja, koja će onda dati, ne samo podatke o novim nalazištima, nego i podatke o izvjesnim zakonitostima pojave klekovine i drugih biljnih zajednica na našim planinama.

Na planini Velež (1869 m) istočno od Mostara klekovine ima veoma malo, i to samo nekoliko manjih grupica u strmim stijenama. Prisustvo klekovina na ovoj planini vrlo je zanimljivo baš i zbog toga, što je ono ograničeno na jedan dosta uzak pojas u krajnjem istočnom dijelu okomitih stijena koje sa najvišeg planinskog lanca padaju spram sjevera. Zapadno od Jelove Glave, iako bi, obzirom na nadmorsku visinu, za klekovinu bilo još dosta povoljnih lokaliteta — nje nema niti u tragovima.

Klekovina na planini Velež pruža se, uglavnom, u manjim skupinama na teresama u nedostupačnim okomitim stijenama, ali postoji i nekoliko nešto prostranijih i lijepih sastojina (iznad Štirnog Dola i na prelazu između Štirnog i Sopiljskog Dola) okruženih pretplaninskom šumom bukve. U gornjem dijelu Štirnog Dola nalaze se pojedinačna stabla klekovine i po točilima. Najistočnije je nađen jedan veliki, osamljeni grm u točilima Sopiljskog Dola, a najzapadnije klekovina dopire, također pojedinačno, do strmih stijena iznad Bukovog Dola.³

Na planini Crvnju (1924 m), istočno od Nevesinjskog Polja, zabilježio je klekovinu »u visini krčljivog drveća na Zimomoru, najvišem vrhuncu Crvanj-Planine« još 1888 godine A d a m o v i ć (1). On navodi da je »na žalost pretražio od cijele planine samo taj vrhunac i to samo površno«, pa nije nikakvo čudo da tu iza njega niko od botaničara nije više našao klekovinu. Nema sumnje da je A d a m o v i ć ovdje naveo potpuno netačan podatak, isto tako kao što je netačno naveo klekovinu i za »glavicu Pleće« kod Tjentišta. Netačne podatke o klekovini na Crvnju ispravio je već S. M u r b e c k (1. c. 21), koji navodi da je tamo (kao ni na južnijoj Bjelasici kod Gacka) nije vidio.

³ Posebno značenje imaju nalazišta klekovine koja se nalaze na »isturenim položajima« spram submediteranske zone našeg kopna. To su posebno i ova na planini Velež. Ovdje se nalaze još samo male skupine grmova klekovine u strmim sjeveroistoku okrenutim stijenama glavnog grebena planine sa vrlo malo karakterističnih biljaka alpsko-borealnog karaktera, što jasno ukazuje na to da su ta nalazišta na vrlo nestabilnim staništima. Tu i inače klekovina pokazuje relativno vrlo slabu ekspanziju — koja joj se inače pripisuje kao glavna osobina. Slabo se podmlađuje i širi, pa su oni njeni preostali grmovi posljednja mogućnost da se tu ona i kao vrsta održi. Tu bi trebalo izvršiti određenije i efikasnije zahvate kojim bi se klekovina sačuvala na ovim planinama.

Na masivu planine Bjelašnice kod Sarajeva klekovina se pruža u širokom pojasu od krajnjih jugoistočnih padina glavnog grebena, iznad šumskih sastojina gospodarske jedinice »Igman« — na sjeveroistočnom strminom i stjenovitim padinama sve do t. zv. Karamustafinih Čaira. Tu je već nalazimo južnije i istočnije ispod Meteorološke observatorije, zatim, ona okružuje Veliki i Mali Kotao, uspinje se na Veliku Vlahinju i prelazi na njenu zapadnu padinu, ispod koje, na sjeverozapadnoj strani, okružuje i glacijalno Lokavsko jezero. Lokaliteti zabilježeni u topografskim kartama ovih predjela jesu: Medjedja Glava, Crni Vrh, Ravno Brdo i Mačipolje. Po morenama i izgladenim stranama nekadašnjeg diluvijalnog glečera ispod Velike Vlahinje naselila se i dalje na sjever do Karamustafinih Čaira, gdje se sukobljava i miješa sa subalpinskom bukovom šumom, a pojedine njene grupe idu još i dalje na sjever i nalaze se u strmim otsjecima ispod planinske visoravni.

Najljepše primjere zarašćivanja planinskih točila pokazuje klekovina u području između šume Radove i vrha Vlahinje. Tu obilno raste mekinjak (*Drypis Linneana*) i niz drugih vrsta koje osvajaju nenaseljene, pokretne mase stijena i kamenja, na čijem se smirenom dnu nalaze već čvrsto povezani sklopovi klekovine.

Osim ovih povezanih sastojina na istočnom grebenu planine, klekovina se nalazi odvojeno i na grebenu Krvavca (2062 m), te na Hadžihasanovom i Crnom Vrhju grebena Velike i Male Hranisave (1905 m). Ovdje je nalazimo u manjim i većim grupama po svim padinama, okruženu planinskim pašnjakom u kojem je klečica (*Juniperus nana*) pokrila već znatnije površine. Nadalje, u velikim kraškim vrtačama u unutrašnjosti planine nalazimo i veću površinu pokrivenu klekovinom na sjevernim padinama Ljeljena kod Siničke Lokve. Po tragovima koje nalazimo na ovoj planini može se zaključiti da je klekovina još donedavno pokrivala mnogo veće površine nego što ih pokriva danas. Tu su preostale samo njene sastojine, koje se nalaze na strmim, za pašu nepodesnim mjestima, ili na rubovima pašnjaka uz visoku šumu, gdje je stočar nije smio paliti zbog opasnosti da požar ne prenese i na ostale okolišne šume.

Na Bjelašnici su, prilikom kartiranja šumske vegetacije, tačno ucrtane sastojine klekovine tako da se njeno visinsko dopiranje i horizontalno prostiranje može prikazati i sa potpunom tačnošću potrebnih detalja.

Klekovina je raširena na planini Visočici, i to ne samo na padinama strme krečnjačke stijene Puzina (na karti označenoj kao »Pudzin«), kako ju je, prema R e i s e r u, zabilježio B e c k (9), nego i u jednoj maloj skupini iznad pretplaninske šume bukve, u predjelu ispod vrha Pjeskovača, a iznad klisure rijeke Rakitnice.

Sl. 2. Posljednji ostaci drveća na granici šumske vegetacije. Ostao je samo grm klekovine i puzova klečica.

Na Puzinu nalazimo samo nekoliko većih grmova klekovine, nepovezanih u veću sastojinu, dok je na novootkrivenom nalazištu iznad doline rijeke Rakitnice, klekovina zbijena u jednu vrlo gustu, neprohodnu, iako manju sastojinu. Tu se vidi jasno da je ona nekada osvojila i obrasla suho pokretno točilo, a danas se iz njega širi van i po okolnim kamenitim pašnjacima.

Ovaj nalaz klekovine na planini Visočici jasno ukazuje na to da je i ova planina bila nekada pokrivena šumskim sastojinama i klekovinom — sve do najviših vrhova.

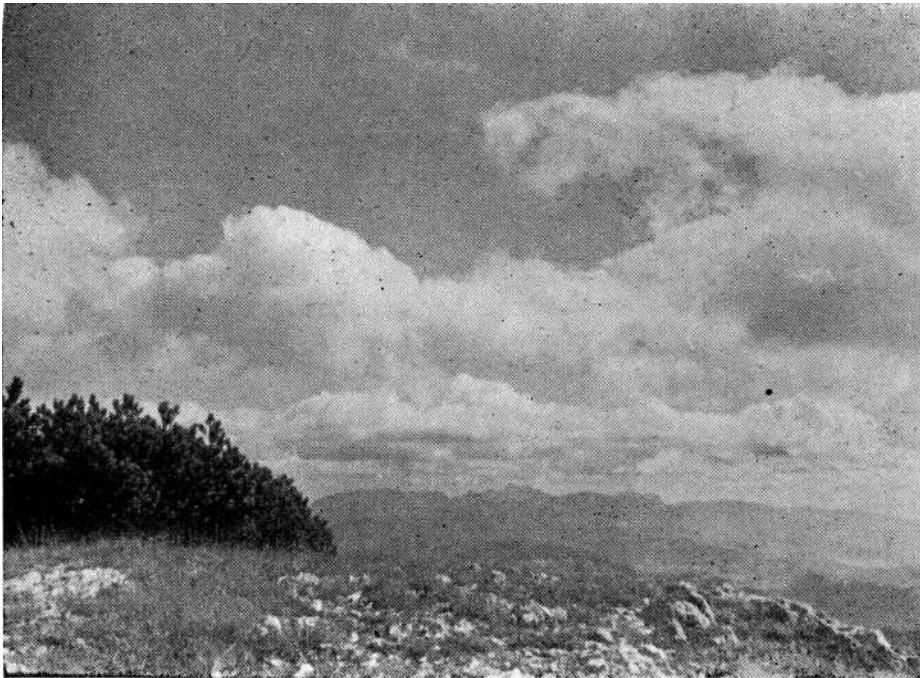
Planina Treskavica (2088 m) pokrivena je velikim sastojinama gusto sklopljene i neprohodne klekovina. Klekovina je vrlo česta na svim grebenima t. zv. bosanske Treskavice — na visoravni glacijalnih jezera i oko Jablan-Dolina, penjući se na više. Ona tu pokriva Oblik, Zubove, Ilijaš, Ilijinu Gredu, Vratio, Čabenske Stijene, Barice, Ogorjeli Kuk, Kaljusinu, te područje oko Crnog, Platnog, Bijelog i Velikog Jezera, miješajući se tu sa subalpinskom bukvom. Ona silazi i na točila ispod Oblika i Zubova, a od Barica (vidi sliku) silazi preko Prohina Smeta sve do Lednice i iznad Kilavca, gdje se miješa sa subalpinskom bukvom i grupama smrča, koje tu, kao da su nekada zauzimale šire prostranstvo. Osim prostranih isprekidanih sastojina na Ilijinoj Gredi iznad Kozje Luke (koje su, vjerovatno, najinteresantnije i po sastavu i po prostranstvu) gusti, povezani sklopovi klekovine zatvaraju i točila ispod Vratla (na sjevernoj strani). Tu se mogu vrlo dobro pratiti pojedine faze sukcesije — od inicijalne zajednice *Drypetum Linneanae* Horvat do klekovine, pa i dalje, do subalpinske bukove šume.

Na najvišem bilu Treskavice klekovina se sa sjeverne strane uspinje do najviših vrhova Paklenjače (u manjim grupama po točilima), tu zahvata i najviše vrh »Čabu« kod 2088 m. Sa južne strane, po t. zv. herecegovačkoj Treskavici pružaju se, naoko goli i pusti kameniti pašnjaci sa kojih je klekovina i bukova šuma (izuzev manje oaze iznad Gvozna) potisnuta već u dosta davnoj prošlosti. Još se uvijek na rubu glavnog grebena mogu naći pojedini manji grmovi, ali dalje — kuda god oko doseže — pruža se kameniti, kraški pašnjak s oskudnom vegetacijom travnih zajednica planinskih rudina, u kojima se, već prema staništu, izmjenjuju: *Festucetum pungentis*, *Laevetio-Helianthemetum alpestris* ili *Nardetum*, kao i neke zajednice stjenjarki, koji je detaljno opisao Horvat na ostalim Dinarskim planinama.

Jedino još na stjenovitom bilu Treskača, na herecegovačkoj strani Treskavice, i to u strmim, sjeveroistočnim njegovim odsjecima, nalazimo manje ostatke klekovine, koja je nekad i ovdje pokrivala velike površine.

I na ovoj planini je rasprostranjenje klekovine uneseno u vegetacijske karte prilikom kartiranja šumske vegetacije u 1953 godini.

Zanimljivo je i prisustvo klekovine na srazmjerno niskoj planini Trebeviću (1657 m) južno od Sarajeva. Ovdje se, na sjevernoj strani bezimenog vrha, koji leži zapadno od najvišeg trigonometra, nalaze manje, nepovezane skupine klekovine, ali bez nekih karakterističnih pretstavnika zajednice. Na prvi pogled izgled da je tu klekovina naknadno unesena, pošto su na toj planini pošumljavanja vrlo starog datuma, a u blizini se nalaze i odrasli primjerci, bez svake sumnje unesene, mu-

Sl. 3. Ljubična planina: klekovina na najvišem vrhu planine

nike, a nešto niže i Pančićeve omorike. Međutim, klekovinu ovdje spominje već Beck (5), koji je tu bio krajem prošlog stoljeća, dakle u vrijeme kada su tek počela pošumljavanja, ili neposredno iza početka opsežnih pošumljavanja, što su ih vršili austriski šumari. Nije vjerovatno da se u to vrijeme nije znalo da li je tu klekovina postojala otprije, ili su je unijeli šumari. Beck navodi »Trebević« među ostalim lokalitetima klekovine, bez ikakvog komentara, što znači da je bio uvjeren da je ona i tu autohtona. Da ju je neko tu još za turskog vremena prenio s obronka najbliže Bjelašnice ili Jahorine, ne bi se moglo vjerovati. Prema tome, klekovinu na Trebeviću treba smatrati autohtonom, pri čemu mala visina ove uske, usiljene planine potvrđuje i onaj fenomen podizanja vegetacijskih granica na »masivnim« planinama, odnosno, obrnuto, potiskivanja (naniže) vegetacijskih granica na planinama male mase.

Posebnu pažnju zaslužuje i rasprostranjenje klekovine na planini Jahorini istočno od Sarajeva. Tu planinu kao nalazište klekovine spominje već Beck (1. c. 5) pod imenom »Gola-jahorina«. Međutim, na ovom dugom, u pravcu jugoistok-sjeverozapad pruženom planinskom grebenu, koji je u najvišim visinama pokriven bujnim livadama-kosanicama, dopire smrča u malim grupama gotovo do najviših vrhova. U radovima K. Maly-a, koji je monografski obradio floru ove planine, međutim, nigdje se ne spominje klekovina. Ipak, iako nepoznata većem broju posjetilaca ove planine, klekovina i tu postoji, danas, nažalost, svedena na ostatke ostataka. Nju nalazimo samo još u najistočnijem dijelu planine, na strmim, sjeveru i sjeveroistoku okrenutim padinama iznad Vrhprače, po stranama krečnjačke kupe Trijeske. Tu se ona

pruža na prostoru od kojih 10 do 15 hektara, iznad gornje granice visoke šume. Da li je klekovina ranije pokrivala cijelu planinu, čiji greben doseže najveću visinu kod 1918 m, nije teško naknadno provjeriti. Postoje tu brojni lokaliteti na kojima je ona mogla uspijevati, ali znatno razvijen proces povlačenja gornje granice visoke šume, koji još i danas traje nesmanjenom jačinom, daje dosta nejasnu sliku ranijeg rasporeda vegetacije, pa i pojasa klekovine iznad gornje šumske granice. Međutim, nalazi stalnih pratilaca klekovine (kao što je, napr., mukinjica (*Sorbus chamaenespilus*) i nekih drugih vrsta) na grebenima gdje danas nema klekovine jasno ukazuju na njeno ranije šire rasprostranjenje i na ovoj planini.

Na susjednom grebenu Kleka, gdje je klekovinu navodno našao F i a l a, nije se kasnije moglo naći ovo drvo, pa naziv planine treba dovesti u vezu sa vrstama roda *Juniperus*-klekama, kojih tamo ima, a ne sa klekovinom koje tamo nema.

Na planini Zelengori — Leliji (2032 m) klekovina pokriva prilično velike površine, ali je sa većeg dijela planine potisnuta radi proširenja pašnjaka. Nalazimo je tu najviše u strmim stijenama Kalelije, Dumoša, u Urđenim Dolovima, kao i na stranama oko Bijelog i Crnog Jezera. Također dopire i na južnim stranama planine sve do granice subalpinske bukove šume, koja je tu kao i klekovina, znatno potisnuta. Okolina Štirinskog i Kotlaničkog Jezera u Leliji, bila je nekada sva pod klekovinom, ali danas tu više od nje nema niti traga!

Potpuno odvojeno od današnjeg manje-više kompaktnijeg prostiranja klekovina se na ovom planinskom masivu nalazi na bilu Ugljaša i Tovarnice (1865 m), iznad Gornjih Bara, u jugoistočnom dijelu planine. Nažalost, na ovom području

tek su započeta vegetacijska kartiranja, pa i o rasprostranjenju zajednice klekovine nemamo još potpuno tačnu pretstavu.

Za klekovinu i njeno nalazište na glavici Pleće kod Tjentišta postoji netačan navod kod Adamovića (1. c. 1).

Na planini Volujku (2298 m) klekovina pokriva glavno bilo od Vlasulje-Studenaca preko Badina i Sedla sve do iznad Suhe: spušta se do katuna Vratnice, Slavljana i nisko do Trnovičkog Jezera. Tu prelazi dalje na crnogorsku stranu. Detaljnije i potpunije podatke o njenom rasprostranjenju na ovoj planini još ne posjedujemo.

Na susjednom, najvišem planinskom vrhu Bosne i Hercegovine-Magliću (2387 m) klekovinu susrećemo već iznad Prijedora, odnosno, već u gornjem dijelu Vučeva na pašnjaku Ulobiću, odakle se penje dalje sve do vrha glavne planinske gromade. Po pašnjaku Ulobiću nalazimo njene raskomadane skupine, dok se na sjevernim padinama, po t. zv. Crvenim Prljagama, spuštaju njene vrlo guste i neprohodne sastojine po točilima, a raskidane skupine po strmim stijenama pojedinih planinskih ostsjeka — sve do iznad Prijedora.

Sa Maglića i Volujka klekovina prelazi na crnogorski dio ovog velikog palninskog masiva koji nosi ime Bioč. Tu su najljepše sastojine klekovine oko Trnovičkog Jezera i dalje pod samim vrhovima planina.

Klekovina je raširena i na planini Ljubičnoj istočno od Foče — na planini koja graniči sa Sandžakom, odnosno, sa Crnom Gorom. Tu je klekovina naročito široko rasprostranjena na sjevernim padinama koje već pripadaju teritoriji Crne Gore.⁴

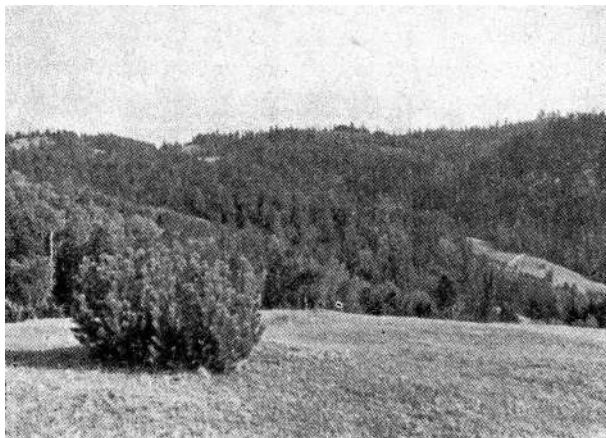
Međutim, i na bosanskoj, južnoj strani glavnog vrha ove planine (Velika Ljubična 2238 m) klekovina se spušta sve do smrčeve šume i iskrčenih pašnjaka, ali ne tvori nigdje, osim nešto pod samim vrhom, tako zbijene i prostrane sastojine kao na suprotnoj crnogorskoj strani. Ovdje tragovi ukazuju na skorašnje šumske požare u kojima je većim dijelom stradala i klekovina.

U predjelima iznad Konjskog Polja klekovina silazi i miješa se sa grupama smrča, na gornjoj granici visoke šume.

Pojedinačno klekovina se može naći i ispod (bosanske) Male Ljubične — u stijenama koje se iznad raseda doline potoka Rijeke pružaju spram Ždrijela. Isto tako klekovina se nalazi i na padinama Golog Vjetrenika, ali ovdje pretežno na sjevernoj strani.

Odvojeno od glavnog područja rasprostranjenja na ovoj planini, klekovina se u manjim sastojinama nalazi i na vrhu Radovine — osobito na njegovoj sjevernoj strani. Jedan veći, jako razgra-

⁴ Ove sastojine opisane su u skorašnjem radu dr. V. Blečića: Prilog poznavanju šumske vegetacije planine Ljubišnje, Glasnik Prirodnjačkog muzeja Srpske zemlje, Serija B, Knj. 10, Beograd 1957, str. 25-42,

Sl. 4. Osamljeni grm klekovine na Humiću kod Foče.

nat grm nalazi se u smrčevoj šumi na Crnom Vrhui iznad Meštrovca.

Klekovina pokriva također i vrhove Obzira koji leži od vrha planine Ljubične u pravcu juga ali već na crnogorskoj teritoriji.

Netačne tvrdnje o prisutnosti klekovine postoje i za planinu Orjen, odnosno Bijelu Goru na trameđi Hercegovine, Dalmacije i Crne Gore. Na planini Orjen naveo je botaničar F. Maly rasprostranjenje klekovine još pedesetih godina prošlog stoljeća. Ovaj podatak ušao je i neprovjeren u Floru Bosne i Hercegovine (Beck, 6), ali se kasnije uspostavilo (Adamović) da ova klekovina ovdje nije ništa drugo nego od pritiska snijega i vjetra polegla i razgranata stabla munike (*Pinus Heldreichii* var. *leucodermis* Ant.). Prema tome, klekovinu na Orjenu i crnogorskoj Bijeloj Gori (jednako kao i na Lovčenu i Rumiji) ne treba tražiti.

Na sličan način pogrešan je i podatak Badacia za Akrokeraunske Planine u južnoj Albaniji, gdje je, navodno, utvrđena klekovina kao »tronco enorme«. I tu je kasnije utvrđena sastojina munike umjesto klekovine.

Sl. 5. Treskavica: Isprekidane sastojine klekovine na području Lednica-Barice

Na našim zapadnobosanskim i južnobosanskim krečnjačkim planinama klekovina raste po pravilu u nadmorskoj visini iznad pojasa pretplaninske bukove šume, sa kojom se, na mnogim mjestima, izmjenjuje i miješa, jer i bukva u najvišoj visini dopiranja poprima klekast rast. U pojasu pretplaninske bukve nalazimo obilno zastupljenu i smrču, koja, u grupama ili pojedinačno, uzdiže svoje krošnje iznad niskih bukava. Jedino na planini Vranici i Ljubični, na sjevernim njihovim obroncima (kao i na Staroj Planini u istočnoj Srbiji), klekovina se nalazi iznad pojasa smrčeve šume, koja se tu razvila slično kao u Alpama. Na crnogorskim kao i na hercegovačkim planinama Prenju i Čvrnici, pa zatim i na sjevernim obroncima Bjelašnice (Hranisava), ispod klekovine, a često i u istoj visini, nalazi se pojas šuma munike, koji je isto tako isprekidan stijenama, točilima i velikim pašnjačkim progalama, kao i sam pojas klekovine.

Vrlo su zanimljiva i nalazišta klekovine ispod i izvan donje granice njenog visinskog pojasa na pojedinim planinama. To su obično manje grupe ili pojedini veći grmovi unutar sklopljenih visokih šuma, redovno na rubovima progala.

Na Bjelašnici se nalazi jedna takva oveća, ali isprekidana skupina u jednoj vrtačastoj progali u gornjem dijelu Ravne Vale, između glavnog planinskog grebena i grebena Javornika. Progala je sa svih strana okružena smrčevom šumom. Tu imamo jedan izraziti fenomen visinskog obrata vegetacijskih pojaseva, koji u novije vrijeme Horvat (15a) objašnjava kao jedan specifični fenomen kraških ponikava (vrtača). Uz klekovinu ovdje imamo bujno razvijenu vegetaciju t. zv. planinskih vrtića (*Adenostylion*), kao i veći broj biljaka doseljenih sa najvišeg planinskog grebena.

Na Bjelašnici (u širem smislu) nalaze se još dva usamljena grma klekovine, daleko udaljena od svojih sklopljenih sastojina. Njih smo našli prilikom kartiranja šumske vegetacije 1951 godine, u zapadnom kraju brdskih livada Velikog Polja, uza sam rub smrčeve »mrazišne« sastojine. Jedan od tih, neobično rijetkih, primjeraka (na nadmorskoj visini od kojih 1300 metara) bio je ograđen čvrstom ogradom, ali je ograda danas nestala.

Na padinama planine Cincar, u području šuma oko Crne Rijeke, naišli smo, također, na nekoliko mjesta unutar visokih šumskih sastojina na manje grupe ili razbacana stabla klekovine. Pod samim Cincarom, pa zatim u sklopu Kujače, blizu Klopotnika, nalaze se manje progale-pašnjaci, koje je šuma prilično već osvojila, otkako na njima ne pase stoka. Tu se ranije naselila i klekovina, prenesena sjemenom sa glavnog vrha planine. U uzrastu, ovi primjerci pokazuju manju poleglost grana

nego oni sa planinskog vrha, koji su izloženi jakim vjetru i teškom snijegu. I ovdje se može govoriti o specifičnom fenomenu vegetacije vrtača.

Još jedan posebno interesantan nalaz klekovine treba zabilježiti i za predjel Humić istočno od Foče. Tu se na blagim padinama livada ovog uzvišenja, izgrađenog pretežno iz verfenskih škrljevaca i pješčara, nalazi jedan niski grm klekovine na potpuno otvorenom položaju. Najbliže sastojine klekovine nalaze se ovdje na Ljubični ili na Golom Vjetreniku, a one su od Humića udaljene nekoliko desetina kilometara zračne linije. Zbog toga ovaj osamljeni grm na Humiću zaslužuje posebnu pažnju.

Na području planinske gromade Maglića, na prevoju koji ju spaja sa Sniježnicom, nalazi se također jedna oveća rubna skupina klekovine, danas već znatno potisnute i prigušene visokim smrčama. Ovaj lokalitet pokazuje jasno da je tu klekovina bila prvi šumski pionir, a na njeno mjesto, kada su se prilike tla i mikroklima izmijenile, nastupila je smrča. Na drugom mjestu (Vidi: Šumarski List 1956, str. 355) prikazana je ova sukcesija, u kojoj su primjerci klekovine ostali još samo na svijetlim rubovima šume, kao vrlo produljeni, dolje suhi, svjetlu okrenuti, »gladni« grmovi. Nekoliko grmova klekovine raste i nešto sjevernije, u smrčevoj sastojini koja okružuje vrtače u pojasu pretplaninske bukove šume kod Lokve-Dernečista.

Ovaj proces, kojem klekovina i nije uvijek završni član sukcesije nego samo jedna stepenica u neprekidnom razvojnom kretanju vegetacije (dakle, samo razvojna »tendencija«), još se bolje potvrđuje i onim, potpuno suhim, obamrlim primjercima, koje smo našli na samom vrhu Štita (1780 m) kod Fojnice, u danas potpuno sklopljenoj smrčevoj šumi. Ovdje je nekada klekovina naseljavala najviši vrh i održavala se sve dotle, dok je nije potisnula smrča — vrsta bolje prilagođena današnjim prilikama na tome staništu.

Na priloženoj karti su ove manje grupe klekovine izvan njenih suvislih sastojina označene znakom x. Sasvim je sigurno da takvih osamljenih primjeraka ima u blizini sklopljenih sastojina klekovine još i na mnogo drugih mjesta, koja su nam ostala još nepoznata. U području munike, na hercegovačkom Prenju, mjestimice je čak vrlo teško izdvojiti muniku od klekovine, jer su se te dvije planinske vrste tako izmiješale, da se jedna nalazi neposredno uz drugu. Pretstoji nam, dakle, još širok plan istraživanja, ne samo biljnogeografskih nego i ekoloških karakteristika klekovine, pri čemu bi trebalo prodrijeti i u suštinu saznanja o razvojnim sukcesijama naše planinske vegetacije.

POTREBA ZAŠTITE ZAJEDNICE KLEKOVINE BORA NA NAŠIM PLANINAMA

Kad smo već došli do pitanja potiskivanja klekovine, onda se moramo na tome zadržati, jer se tu sukobljavamo sa jednim značajnim privrednim pitanjem.

Nema nikakve sumnje da planinski pašnjaci predstavljaju danas vrlo važne privredne objekte, bez kojih se u mnogim našim kraškim predjelima ne bi moglo zamisliti ni ono primitivno, migraciono stočarstvo, koje još uvijek izgleda kao jedino moguće u datim okolnostima. Međutim, s obzirom na ono što je naprijed već istaknuto, visokoplaninski pašnjački tereni, koji su nekad bili pokriveni sastojinama klekovine ili subalpske bukve, tereni, kojima je naglo i brutalno oduzeta zaštita vegetacijskog pokrova, bili su izloženi intenzivnoj eroziji, i ona je tu izazvala nemile posljedice. Tlo, koje je držala vegetacija drvenastih biljaka svojim jakim i razgranatim korijenjem, bilo je za kratko vrijeme otplavljeno pljuskovima i bujicama, nastalim nakon topljenja snijega. Vjetrovi, koji su na otvorenoj planinskoj visoravni često pravi vihori i oluje, napadali su ogromnom snagom nezaštićene površine nakupljenog tla i raznosili njegove čestice na sve strane.

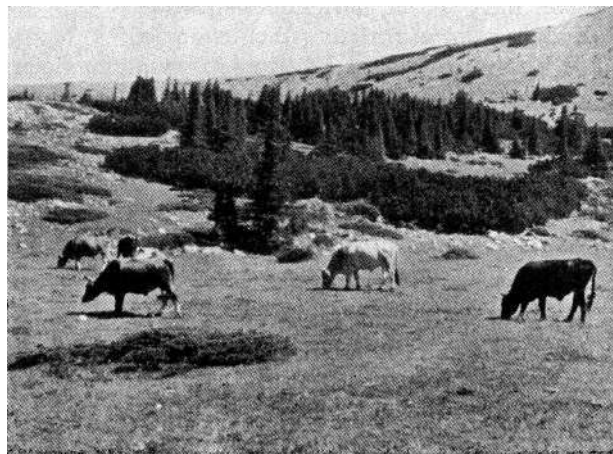
Na podnožjima naših planina nalazimo, i danas još, velike prostore naplavljenog zemljišta (»bujične konuse«) koje su razorne sile, pojačane strminom padina, snosile sa planinskih pašnjaka. Pod planinom Bjelašnicom, u predjelu oko Lukavice i Umoljana, ima i danas još mnogo mjesta gdje su nagomilane ogromne mase tla, koje je nekad pokrivalo prostrane pašnjake Mokrila i Kravca. Tu, u planinskom pašnjaku nalaze se na najmanje deset mjesta, tragovi nekadašnjih planinskih naselja — kamene zidine koliba — koje su morale biti napuštene još u vremenu koje današnji ljudi više i ne pamte, ali znaju da objasne zbog čega je to učinjeno. Svaki seljak iz sela ispod planine kazaće vam da su tu nekada bili izvori i lokve na kojima se stoka napajala, da je bilo dovoljno drveta za građu i ogrev, a, što je najglavnije, trave za stoku mnogo više nego danas. Danas je to pust pašnjak na kojem samo povremeno pase stoka kad je istjeraju ranom zorom iz sela ispod planine. Takvo propadanje »planine« i stočarstva nije izuzetno samo na ovoj planini.

Iz nekih napomena, koje su već učinjene kod izlaganja o rasprostranjenju klekovine na našim planinama, vidi se da je ona već svedena na neznatne ostatke nekadašnjeg svog rasprostranjenja, da je uništavana sjekirom i vatrom svagdje tamo gdje je stočar želio da proširi pašnjak. Nju i danas ugrožava čitav niz napasti kojima se ona ne može othrvati,

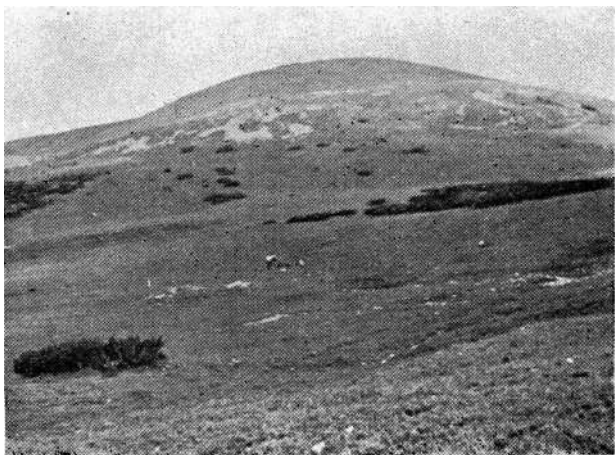
Požari, koji su sveli klekovinu na današnje nje-ne »reliquiae reliquiarum« harali su još u Srednjem vijeku, tamo nekako u doba oko 1300-te godine, kada su dalmatinski franjevci — ljetopisci zapisali da su »po Bosnoj gore gorile«. Međutim, ni danas, u vrijeme kada je i najprimitivniji naš čovjek postao svjestan toga da šuma na strmini i u visokoj planini nije samo vrelo drveta, nego i zaštita i napredak njegovih oranica i livada na podnožju, klekovina nije ostala pošteđena od požara. U godinama neposredno iza rata, kada su harali požari i po ostalim našim šumama, uništene su vatrom velike površine sastojina klekovine na planinama Šatoru, Velikom Cincaru, Čvrnsnici i Treskavici. Tu su, zbog udaljenosti od naselja, a i zbog toga što za spašavanje »bezvrijedne« klekovine nije bilo naročitog interesa, požari harali sve dok ih kiša nije pogasila. Na Cincaru i danas još koriste stanovnici Livanjskog sreza ovu izgorjelu klekovinu za ogrev i nose je na konjima i magarcima u svoja sela!

Požarišta visokih šuma u Bosni i Hercegovini spadaju među terene o kojima se formalno brine i perespektivni plan pošumljavanja; za njihovu »obnovu« predviđena su zamašna sredstva. Ona se također i sama obnavljaju, naseljava ih jasika, breza i druge pionirske vrste. Na spomenutim planinama požarišta klekovine prepuštena su sama sebi i pokraj toga, što se tu, prirodnim putem, neće lako naseliti neka nova zaštitna sastojina.

Osim požara, i namjerno čupanje i vadenje mladih biljaka klekovine vrlo je štetno i opasno. To čine vrlo često čobani na našim planinama. Na Vranici našli smo jednog starog govedara koji je smatrao svojom posebnom dužnošću (a i zadovoljstvom) da iščupa iz zemlje što više biljaka kleko-

Sl. 6. Ljubična planina:
Klekovina, smrča, krš i pašnjak

Sl. 7.

Sl. 8. Osamljeni grm klekovine

vine i da ih tako uništi. Od starca su se naučili i čobančići, pa nije ni čudo, što se na toj, a i na drugim planinama, mogu naći čitave površine klekovine, koju su čobani posjekli, počupali ili zapalili.

Klekovinu također znatno uništava i paljenje ugljena. Na planini Goliji u zoni klekovine nađene su brojne plitke jame sa tragovima pougljenog drveta. Tamo seoski kovači naročito cijene drveni ugalj od klekovine, pa ga pale bez ikakvih obzira. Na planinu se rijetko navraća lugar, jer ima i suviše posla u nižim šumama, pa se klekovina može posjeći i spaliti u ugljen bez velike opasnosti!

Na planini Treskavici mnogo se siječe klekovina i za ručice kosa. Pri tome se posiječe čitavo, nekoliko metara pruženo stablo, a iskoristi samo najdonji zakrivljeni dio, koji po obliku i čvrstini odgovara traženoj svrsi. Sječū klekovine za držalice (ručice) kosa »organizirala« je jedne godine čak i jedna zemljoradnička zadruga!

U novije vrijeme počeli su i planinari oštećivati klekovinu, skupljajući njene mlade ženske cvatove, navodno zbog ljekovitosti.

Kada se uzme u obzir još i to da je još doneдавно bilo »stručnjaka« koji su se zalagali za sječū

klekovine kao meliorativne mjere za naše pašnjake, i da je takvim »stručnjacima« i uspjelo sasjeći, zamočvariti i upropastiti jedan dio planinskog pašnjaka na Vranici Planini, onda se jasno vidi da klekovinu treba što prije staviti pod zaštitu strogih zakonskih propisa.

Koliko god klekovina ne daje neku neposrednu korist, ona ima ogromno privredno značenje za naše planinske predjele i za napredak njihove privrede. Klekovinu ne samo da treba zaštićavati i omogućavati joj normalan razvitak, nego je treba i vratiti na mnoga mjesta gdje je vatrom i sjekirom iskorjenjena.

Potrebno bi bilo da se klekovina zaštiti ne kao prirodna rijetkost, što ona ustvari i nije, nego kao vegetacija koja zaštićuje naše planinsko zemljište, usporava karstifikaciju i održava i čuva niželežeće šumske i poljoprivredne predjele od bujica i erozije. Prema tome, nju bi trebalo zaštititi i nekim odredbama koje bi izvirale iz novog Zakona o šumama.

Sl. 9. Osamljeni grm klekovine na Humiću

LITERATURA

1. *Adamović L.*: Naknadno k »flori južne Bosne i Hercegovine od dr. viteza G. Becka«. Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu I., -/1889 P, 45.
2. *Adamović L.*: Vegetationsverhältnisse der Balkanländern, Leipzig 1909.
3. *Anić M.*: Dendrologija, Šumarski priručnik I, Zagreb 1949, P. 490.
4. *Beck G.*: Flora von Südbosnien und der angrenzenden Herzegovina. Anali. Hofmuseum, Bd, II, Wien 1892, Pp. 522-553.
Anali. Hofmuseum, Bd, II, Wien 1892, Pp. 522-553.
5. *Beck G.*: Vegetationsverhältnisse der illyrischen Ländern, Leipzig, 1901.
6. *Beck G.*: Flora Bosne i Hercegovine i Sandžaka Novi Pazar, Glasnik Zemaljskog muzeja za BiH Sarajevo, 1904 P. 5.
7. *Beissner u. Fitschen*: Handbuch der Nadelholzkunde, III Aufl., Berlin 1930, Pp. 424-431.
8. *Bošnjak K.*: Iz hercegovačke flore. Glasnik Hrvatskog prirodosl. društva XVI-XLVIII, Zagreb 1936, P. 22.
9. *Bornmüller L.*: Beiträge zur Flora Makedoniens. Engler's Botanische Jahrbüchern Bd. LXI. 1928, Beibl. 146 P. 179.
10. *Fenaroli L.*: Il pino mugo o montano (*Pinus mugo* Turra) »L'Alpe«, XVIII. 1931, Nr. 1, Pp. 46-53.
11. *Grehenščikov O.*: Prilog poznavanju vegetacije planine Koprivnik kod Peći, Ohridski zbornik SAN knj. CXXXVI. Beograd 1943, P. 258.
12. *Guinier Ph. et Pourtet J.*: Les variations du *Pinus montana* Miller du Tyrol au Briançonnais, Bulletin. Soc Bot. Franc. 97. 1950, Pp. 123-127.
13. *Handel-Mazzetti H. u. Janchen E.*: Die botanische Reise des naturwissenschaftlichen Vereines nach West-Bosnien in Juli 1904, Mitteilungen des Naturwiss. Ver. Univers., Wien, III (1905), Nr. 6, 7.
14. *Horvat L.*: Biljnociološka istraživanja šuma u Hrvatskoj, Glasnik za šumske pokuse, Zagreb 1938, Pp. 244-251.
15. *Horvat L.*: Istraživanja vegetacije Blokova, Orjena i Bjelašnice, Ljetopis Jugosl. akadem. znan., sv. 54, Zagreb 1941.
- 15a. *Horvat I.*: Vegetacija ponikava, Geografski Glasnik, Zagreb 1953.
16. *Horvat I i Pavlovsky B.*: Istraživanja vegetacije planine Vranice, Ljetopis Jugosl. akadem. znan., sv. 51, Zagreb 1939.
17. *Hayek A.*: Prodrumus Florae Balcanicae, Fasc. 1. Fedde, Repertorium specierum novarum regni vegetabilis Bd. XXX, Berlin-Dahlen 1924, Pp. 42-43.
18. *Janchen E., Watzl B. u. Degen A.*: Ein Beitrag zur Kenntnis der Flora der Dinarischen Alpen, Österreich. bot. Zeitsch. 1909, Nr. 3, P. 105.
19. *Jovanović B.*: Fitocenoze krivulja u Srbiji, »Šumarstvo« 1955, Br. 6, Pp. 321-330.
20. *Košanin N.*: Četinjari južne Srbije, Glasnik Skopskog naučnog društva, Sv. I. 1925.
21. *Murbeck S.*: Beiträge zur Kenntnis der Flora von Sudbosnien und Hercegovina, Lund 1891, P. 21.
22. *Rudski I.*: O vegetaciji planine Ošljaka, Glasnik Hrvatskog prirodosl. društva, God. XLI-XLVIII, Zagreb 1936.
23. *Rehder A.*: Manual of cultivated Trees and Shrubs., New York 1927, Pp. 60-61.

DIE LEGFÖHRE (*Pinus mugo* Turra) UND IHRE BEDEUTUNG FÜR DEN SCHUTZ DES BODENS UND DER VEGETATION IN UNSEREM GEBIRGEN

Für das Gebiet Bosniens und der Hercegovina betrachtete man früher dass zwei Unterarten der Legföhre (*Pinus mugo* Turra = *P. montana* Mill.) verbreitet waren und dies sollten die Unterarten ssp. *pumilio* (Haencke) und ssp. *mughus* (Scop.) sein. Nach den Untersuchungen des Verfassers besteht hier bloß nur eine Unterart welche, der Beschreibung nach, der ssp. *mughus* (Scop.) entspricht, während die zweite ganz unrichtig angeführt war.

Die Verbreitung der Legföhre in dem Gebirgen Bosniens und der Hercegowina war schon früher ziemlich gut bekannt gewesen, aber nach den neuerlich durchgeführten Vegetationskartierungen soll man einige Verbesserungen und Erweiterungen durchführen. Die Legföhre bedeckt hier einst breite, aber heute schon sehr angegriffene Bestände in den höchsten Erhebungen der Gebirge: Troglav, Kamesnica, Klekovaca, Sator, Vitoroga, Velika Golija, Mala Golija, Kujaca, Cincar, Malovan, Radusa, Vranica, Vitreusa Vran, Bjelasnica, Trebevic, Jahorina, Treskavica, Zelengora-Lelija, Volujak, Maglic und Ljubica in Bosnien und in der Hercegowina die höchsten Teile der Gebirge: Visocica, Cvrstica, Prenj und Veluz. Die Verbreitung der Legföhre an den anderen

Gebirgen in Bosnien und der Hercegowina ist nicht nachgewiesen.

Alle Bestände der Legföhre in den angegebenen Gebirgen sind eingehend beschrieben, sowie auch die einzelnen Fundorte wo sich die Legföhre ausserhalb ihren eigentümlichen Vegetationsgürteln, in Buchen und Tannenwäldern befindet. Die Verbreitung ist dazu auch in einer Übersichtskarte dargestellt.

Die Forschungen im Jahre 1956 haben ergeben dass auch auf dem Gebirge Visocica in der Hercegowina kleine Überreste der Krumholzkieferbeständen aufzufinden sind (ein kleiner Bestand unter dem steilen Felsen der Pjeskovaca) und dass diese heutige kleine Überreste die einstige breitere Verbreitung der Legföhre auch hier bestätigen können.

Schlüssend sind die Ursachen die dem Anteil haben dass die Krumholzkieferbestände an dem Gebirge Bosniens und der Hercegowina sehr zurückgekommen haben beschrieben um davon ausführend die Wichtigkeit welche die Krumholzkieferbestände für den Kampf gegen die Erosion darstellen zu unterstreichen. Die Bestände der Legföhre in dem Gebirge Bosniens und der Hercegowina sollten deswegen bald auch einen gesetzlichen Schutz gegen Vernichtung zu erfahren.

BIJAMBARSKA PEĆINA

Uvod. Rijetko gdje na svijetu postoji na tako ograničenom prostoru, tako veliki broj podzemnih prirodnih fenomena kao što je to slučaj u našoj zemlji. Veliko prostranstvo krša u Bosni i Hercegovini krije u svojem podzemlju mnoge prirodne ljepote i znamenitosti. Možda je i sreća što je najveći dio ukrasa koji ukrašava naše podzemlje ostao još i danas teško pristupačan i nepoznat, jer su oni ukrasi koji su poznati i pristupačni najčešće izloženi nepažnji i neukosti ljudi, koji za kratko vrijeme mogu uništiti ono što je priroda vijekovima stvarala. Zato je naša obaveza da bogatstvo podzemlja zaštitimo i sačuvamo za sadašnja i buduća pokoljenja, koja će, diveći se njenim ljepotama, svoju zemlju još više zavoljeti.

Da li je vrijedno pojedine podzemne objekte zaštititi i urediti ovisi o nizu elemenata, kao što su položaj (naročito u vezi sa pristupačnošću), izgled, osobine područja u kojem se objekat nalazi, veličina potrebnih izdataka i dr. Uviđajući pogodnosti ovih elemenata kod Bijambarske pećine, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti BiH, omogućio je da se izvrše potrebna istraživanja, a autori u ovome radu daju rezultate tih istraživanja.

Položaj. Bijambarska pećina se nalazi oko 25 km zračne linije sjeverno od Sarajeva (sl. 1), na sjeveroistočnom rubu jednog manjeg reljefnog udubljenja što ga čini porječje potoka Bjelila (35 km²) između porječja Ljubine, koja se u Bosnu uliva kod Semizovca, Misoče, koja se u Bosnu

uliva kod Ilijaša, i Krivaje, koja u Bosnu utiče kod Zavidovića (sl. 2).

Područje u kojem je pećina administrativno pripada selu Nišići u općini Srednje, a naziva se Bijambare, pa je po tome i pećina dobila ime. Mnogi ovu pećinu nazivaju Krivajevičke pećine ili pećine u Krivajevičima, po najbližem naselju, koje se nalazi oko 2 km jugoistočno od pećine. Od sela Nišići pećina je udaljena 4 km u pravcu NNE. Na topografskoj karti 1 : 50.000, Kladanj 3, ulaz u pećinu nalazi se ispod kote 991 m u pravcu jugoistoka, gdje su šrafama isprekidane izohipse, i na taj način označen veliki nagib zemljišta. Kod ulaza u pećinu ponire kraći potok Brodić, koji je također ucrtan u topografskoj karti. Matematički položaj ulaza pećine je 44°5,50"N i 18°30'32" E, na nadmorskoj visini 945 m.

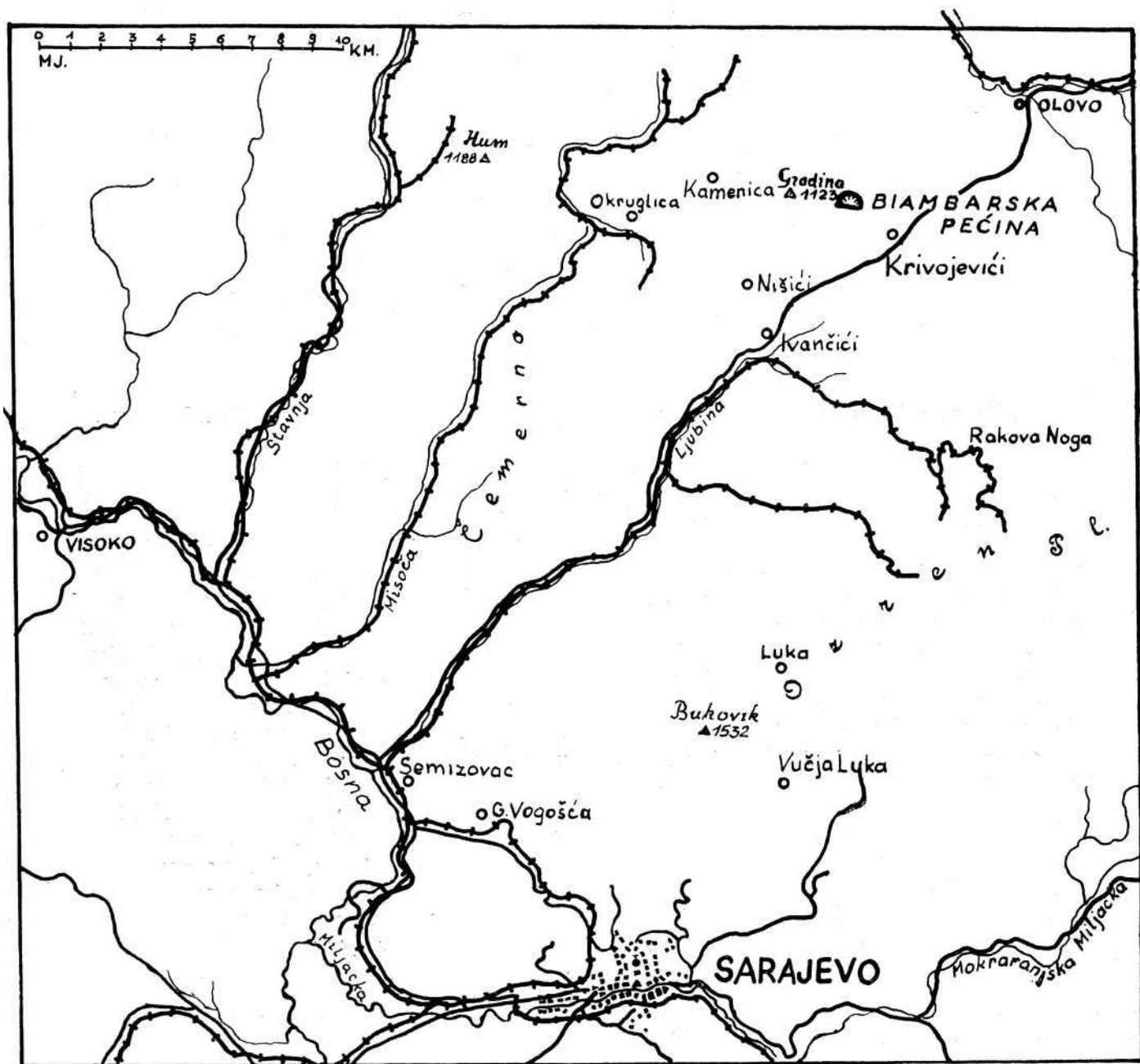
Pećina se nalazi na rubu vapnenog grebena, koji se proteže u pravcu sjeverozapad-jugoistok, a strmo pada prema jugozapadu. Ulaz u pećinu nalazi se pri dnu ovoga grebena, na njegovom kontaktu na aluvijalnim nanosima potoka koji ponire ispod ulaza u pećinu.

Put do pećine odvaja se kod zaseoka Janjići od nove turističke ceste Semizovac — Olovo — Kladanj i odatle ide prema sjeveru, najprije 1 km slabom cestom do kamenoloma, te dalje 1,5 km dugom stazom uz padine strmog vapnenog grebena, do potoka koji ponire ispod pećine. Od potoka put vodi prema sjeveru (sl. 3) između dva strma vapnena grebena, a sam otvor se nalazi na najsjevernijem mjestu gdje se ova dva grebena spajaju. Otvor gleda prema jugu.

GEOLOŠKA GRADA

Područje oko Bijambarske pećine sastavljeno je od verfenskih škriljaca donjeg trijasa, jurskih (lijas) lapora i pješčenjaka, te trijaskih vapnenaca i aluvijalnih nanosa. Raznolikost reljefa posljedica je različitog petrografskog sastava ovih stijena; dok je u škriljcima, laporima, pješčenjacima i aluvijalnim nanosima koji zadržavaju vodu (nepro-

pustne stijene) razvijen reljef blagih i zaobljenih oblika, na površini prekriven slojem rastresitog tla i humusa, dotle se u vapnencima razvija reljef sa jače izraženom vertikalnom komponentom: teško je prohodan, a na površini izbija goli kamen sa škrapama i vrtačama. Kontakt vapnenih naslaga sa ostalima u ovom području karakteriziran

Sl. 1. Skica položaja Biambarske pećine u odnosu na komunikacije i važnija naselja u okolici.

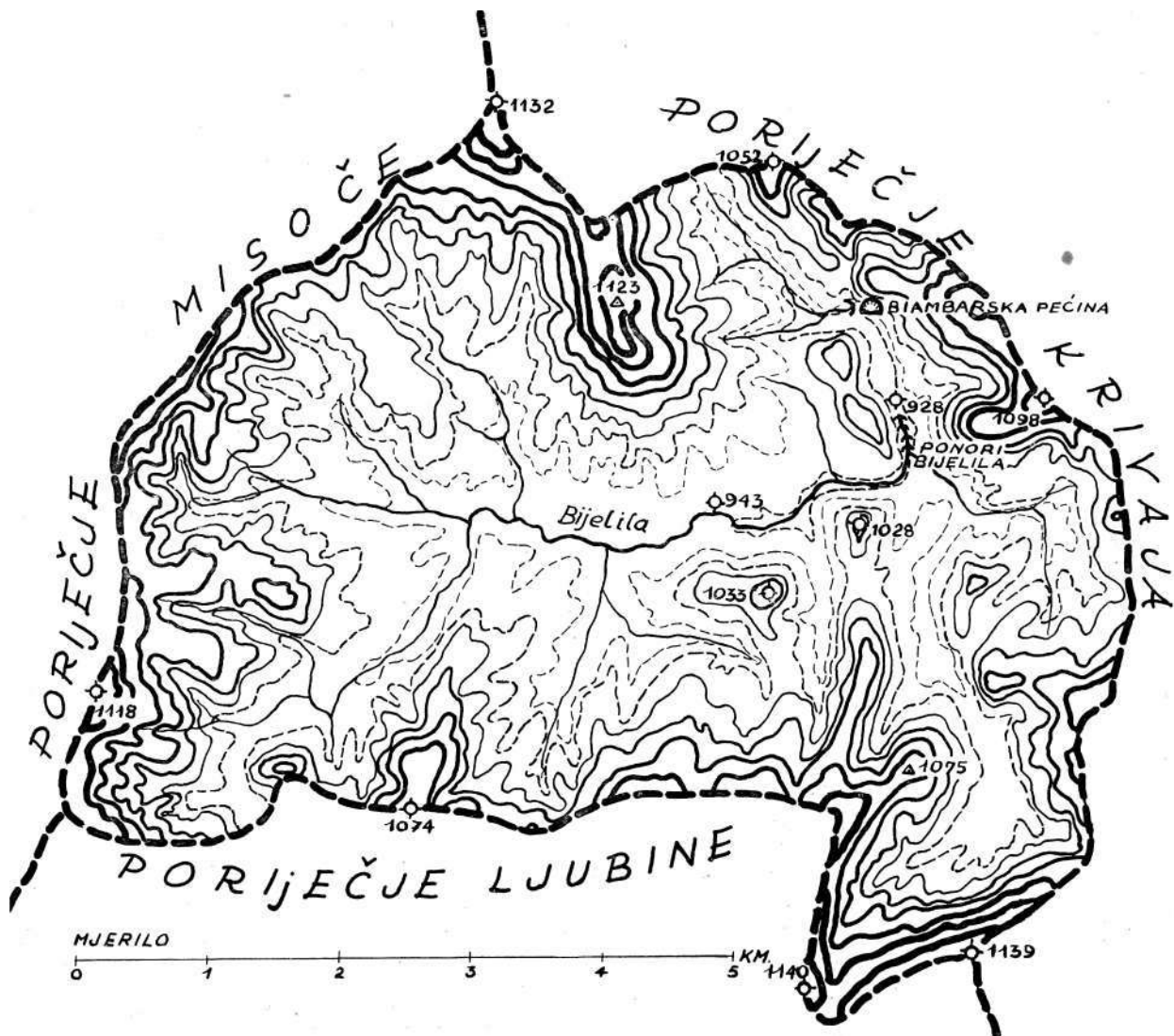
je strmim grebenom otpornijih vapnenaca, duž kojeg su mekše verfenske naslage sprane i odnesene kroz podzemne pukotine u vapnencima.

Ulaz u Bijambarsku pećinu uvjetovan je kontaktom nepropusnih naslaga sa vapnencima, dok je pećinski kanal čitavom dužinom razvijen u čistim vapnencima.

PEĆINSKI DIJELOVI

Otvor pećine, širok 8 m, a visok 12 m, formiran je duž jedne pukotine (fot. 1.), a dno mu je prekriveno urušenim kamenim blokovima (fot. 2). Dalje prema unutrašnjosti vodi u pravcu sjevera nagnut pećinski hodnik (sl. 3), dužine 28 m do prve dvorane, koja je duga 38, široka 28, a visoka

12 metara. Hodnik od ulaza pada 14 m i to ujedno predstavlja najveću horizontalnu promjenu dna glavnog pećinskog kanala, koji je dalje od prve dvorane uglavnom horizontalan. Zidovi hodnika su idući od ulaza sve više prekriveni starim sigama preko kojih je mahovina, a dno mu je od urušenog

Sl. 2. Orohidrografska karta reljefnog udubljenja porječja potoka Bijelita.

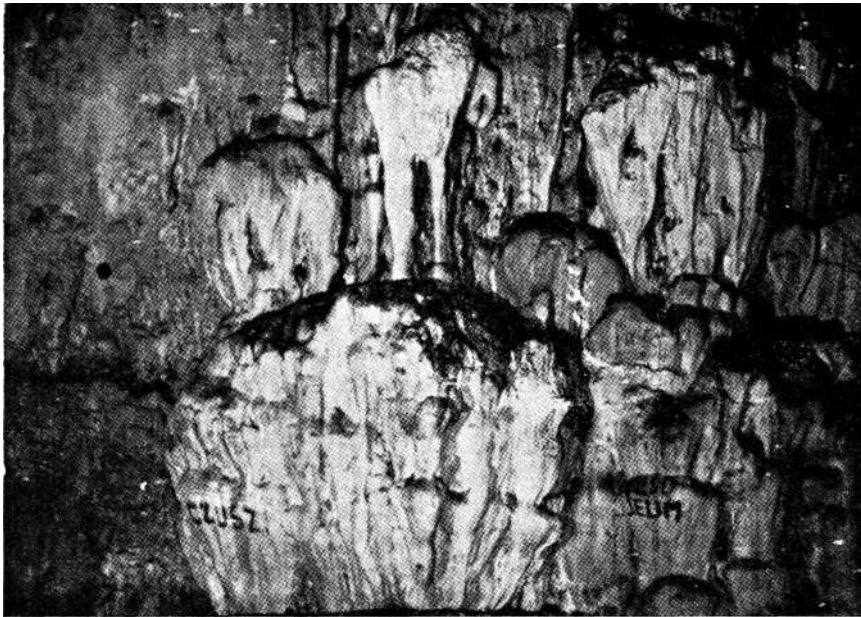
kamenja pomiješanog sa zemljom. Na sredini stropa prve dvorane, koji je cio obložen kalcitnim naslagama, naročito se ističe bogatstvo pravilnih stalaktita promjera 10–15 cm, a dužine do 0.5 m. Zidovi ove dvorane su uglavnom goli, ali se uz zapadni zid ipak ističu dvije sigaste nakupine (fot. 3 i 4).

U sjevernom zidu prve dvorane nalazi se otvor kojim otpočinje druga dvorana izduženog oblika u pravcu zapada. Dužina ove dvorane iznosi 60 m, širina joj je do 16, a visina 8–12 metara. Strop i zidovi su u svim dijelovima prekriveni sigastim naslagama i raznolikim kalcitnim ukrasima, među kojima se naročito ističu nakupine u obliku dugih zavjesa sa natkritim svodovima (fot. 5 i 6). Tlo ove dvorane prekriveno je glinom, koja je idući prema unutrašnjosti sve vlažnija. Na krajnjem zapadnom rubu u glini se nalazi ponor dubok 5 m,

koji je u doba istraživanja bio potpuno suh, ali se 2.5 m iznad dna ponovo na zidu mogao opaziti trag zadržavanja vode, što pokazuje da je ovo udubljenje veći dio godine ispunjeno vodom.

Na sjeverozapadnom zidu ove dvorane strop se snižava prema trećoj dvorani (fot. 7) koja je nepravilnog oblika. Ona je duga 34, široka 16, a visoka 6 m. Čitav njen strop i zidovi prekriveni su najrazličitijim kalcitnim tvorevinama (fot. 8, 9, 10 i 11), pa je ovo, po bogatstvu ukrasa, jedna od najljepših dvorana Bijambarske pećine. Tlo dvorane prekriveno je glinom u kojoj se na nekoliko mjesta nalaze manja plitka jezera.

Iz treće dvorane vodi prema jugozapadu sporedni kanal dug 28 m, koji se postepeno uzdiže, a preko jedne kalcitne nakupine završava na dnu dvaju ponora u crvenici, dok se u gornjem dijelu

Sl. 3. Bogatstvo raznolikih sigastih tvorevina na zidovima I. dvorane. Razni ispisi neodgovornih posjetilaca nagrđuju ukrase.

i dalje nastavlja jednom uskom pukotinom iznad stropa u dužini od oko 20 m.

Iz sredine treće dvorane glavni pećinski hodnik nastavlja se prema sjeveroistoku uskim i niskim kanalom, dugim 40 m, koji se na tri mjesta jako sužava i snižava. Na dnu ovih suženja nalazi se voda, što još više otežava prolaz ovim uskim kanalom. Zidovi i strop ovog kanala također su prekriveni kalcitnim tvorevinama, a ima i brojnih sigastih stubova koji povezuju tlo i strop. Tlo kanala je u prvom dijelu prekriveno glinom, a u drugom dijelu kalcitnom korom.

Kanal završava najvećom dvoranom Bijambarske pećine, koja je zbog odlične akustičnosti nazvana »muzička dvorana«. Duga je 68 m, široka 20–64, a visoka između 6 i 16 m. Tlo dvorane je prekriveno vlažnom i mokrom glinom, koja je mjestimično ščvrsnuta kalcitnom korom sa brojnim kamenicama (fot. 12), od kojih su neke ispunjene vodom. Na kalcitnoj kori se na mnogim mje-

stima, a naročito u središnjem dijelu dvorane, nalaze brojni stalaktiti. Strop je zaobljen i sav prekriven raznolikim pećinskim nakitom. Po svojim ukrasima, najraznovrsnijim po veličini, obliku i boji, ova dvorana sigurno spada među najljepše ukrase našeg podzemlja. Jedino je šteta što su sige u ovoj dvorani, kao i u ostalim djelovima pećine, nesavjesni posjetioči na mnogo mjesta išarali svojim imenima. .

Jedan uski kanal na sjevernom zidu »muzičke dvorane« vodi u manju zaobljenu dvoranu čija je neposredna veza sa »muzičkom dvoranom« naplavljena glinom.

Iz »muzičke dvorane« prema sjeveru vodi završni kanal dug 34 m. Tlo mu se postepeno izdiže u urušenom kamenju, koje na kraju zatrpava čitav kanal. Taj dio pećine je najudaljeniji od ulaza (312 m).

Ukupna dužina svih pećinskih kanala iznosi 414 m.

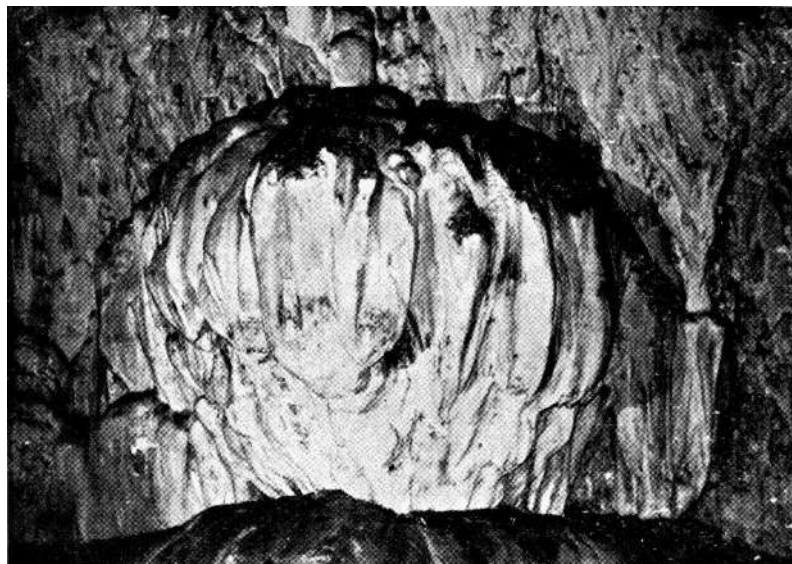
METEOROLOŠKI PODACI

Mjerenje i posmatranje meteoroloških karakteristika vršeno je 27. IV. 1957 godine, pa se podaci koje dajemo odnose na to vrijeme.

Odmah nakon ulaza u pećinu temperatura zraka naglo se snižava i dok je kod ulaza 17°, već 10 m u unutrašnjosti pada na 3,6°. Na prelazu iz prve u drugu dvoranu temperatura je 4°, u kanalu koji spaja treću dvoranu sa »muzičkom dvoranom« ponovo pada na 3,6°, dok u »muzičkoj dvorani« iznosi 6°. Iz ovih podataka se vidi da se temperatura povećava što se ide dalje u unutrašnjost, a u kanalu između treće i »muzičke dvorane« je ona nešto niža zbog većeg strujanja hladnog zraka. Na

osnovu gornjih podataka nije moguće konstatirati uticaj temperature izvan pećine na temperaturu zraka u pećini, što objašnjavamo iznimno velikim temperaturama zraka izvan pećine za vrijeme samog osmatranja. U toku višednevnog istraživanja Bijambarske pećine temperatura zraka izvan pećine kretala se u dopodnevničkim satima od 6–12°, a sasvim je sigurno da je u toku noći padala do nešto iznad 0°. Ovo nas upućuje na zaključak da su temperature u pećini slabo podložne dnevnim kolebanjima izvan pećine.

Znatnije razlike postoje samo u ljetnoj i zimskoj polovini godine i one se više očituju u dije-

Sl. 4. Kalcitna nakupina u obliku gljive uz zapadni zid I. dvorane.

lovima bliže ulaza, dok u »muzičkoj dvorani« temperatura ostaje skoro nepromijenjena i odgovara srednjoj godišnjoj temperaturi kraja u kome se nalazi pećina.

Relativna vlaga je u svim dijelovima pećine jako visoka i dok ispred ulaza u pećinu iznosi 36%, već nakon 10 m u unutrašnjosti penje se na 83%; dalje se kretala između 90 i 91%. Ovako velika relativna vlaga rezultat je slabe cirkulacije zraka izvan pećine i zraka u njoj unutrašnjosti.

Anemometrom je konstatovano jako strujanje zraka kroz kanal koji spaja treću dvoranu sa »muzičkom dvoranom«, što bi nas dovelo do zaključka

da ipak postoji komuniciranje zraka iz »muzičke dvorane« sa površinom. Kroz razne pukotine u stropu »muzičke dvorane« relativno topliji zrak struji prema površini, a na njegovo mjesto dolazi hladniji zrak iz ostalih dijelova pećine. Ovo strujanje ne utiče znatnije na promjene temperatura u pećini i jače se osjeća jedino u najužim dijelovima spomenutog kanala.

Meteorološke prilike imaju veliko značenje za turističko korišćenje Bijambarske pećine, pa će svakako biti potrebno da se dobiveni podaci upotpune osmatranjima u toku ljeta. Posjetioци uvijek treba da računaju na niske temperature koje su zbog velike vlage još neprijatnije.

HIDROGRAFSKI PODACI

Za vrijeme istraživanja u pećini se na više mjesta naišlo na stajaću vodu. Ova voda se zadržava u glini i kalcitnim kamenicama na pećinskom tlu, a hrane je nakapnice i cijednice sa stropa i zidova pećine. Na mnogo mjesta postoje tragovi koji pokazuju da nekad u pećini ima više vode, a to potvrđuju i izjave onih koji su je dotada više puta posjećivali. Glina na tlu je svugdje vlažna, a mjestimično i jako raskvašena. Tekuće vode u pećini nema.

Konstatirane hidrografske prilike ne predstavljaju veće zapreke turističkom korišćenju i ure-

đenju pećine, samo će se na nekim mjestima morati provesti staze preko raskvašene gline na tlu.

Pošto se svi pećinski kanali nalaze blizu površine (20—40 m), a vjerovatno neke pukotine na stropu, »muzičke dvorane« imaju i vezu sa površinom, hidrografske prilike u pećini brzo kolebaju u vezi sa padavinama i otapanjem snijega na površini i vrlo lako se može dogoditi da će nakon velikih kiša ili naglog otapanja snijega nemoguće biti pećinu posjetiti, pa bi to trebalo provjeriti.

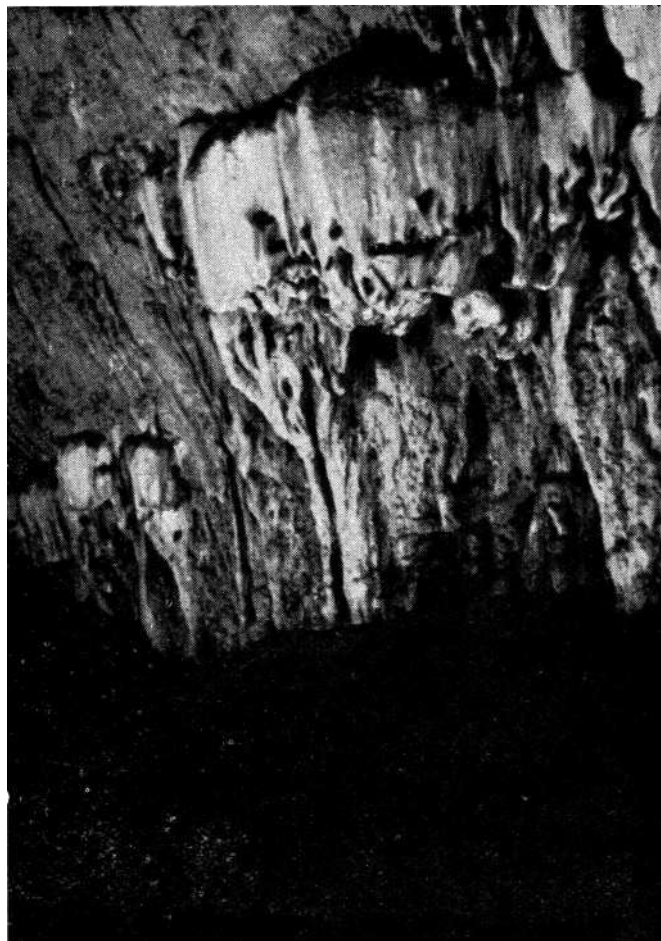
POSTANAK

Veličina i položaj Bijambarske pećine upućuje na zaključak da ona po svome postanku predstavlja nekadašnji podzemni tok i ponor potoka Bro-

dić, koji danas ponire 30 m ispod ulaza u pećinu, te potoka Bjelila, koji završava u ponorima oko 500 m južno od pećinskog ulaza. Ovi potoci

Sl. 5. Po bogatstvu raznolikih pećinskih nakita ništa ne zaostaje II. dvorana. Na slici se vide izdužene kalcitne prevjese na zidu dvorane.

Sl. 6. Sigaste tvorevine na južnom zidu II. dvorane. Na dnu se vide nakupine gline, koje prekrivaju najveći dio Bijambarske pećine

teku preko nepropusnih verfenskih naslaga i na kontaktu sa vapnencima u ponorima započinju svoj podzemni tok.

Bijambarska pećina je nastala korozivnim i erozionim djelovanjem vode spomenutih potoka, te voda cijednica i nakapnica sa površine, pri čemu je voda potoka stvarala horizontalna proširenja i dubila dno nekadašnjeg svog podzemnog toka, dok su vode cijednice stvarale duž pukotina vertikalna proširenja na pećinskom stropu. Pravci pećinskih kanala predisponirani su pukotinama.

Otvaranjem današnjih nižih ponora pećina je ostala bez toka i otada se vrši jedino proces korozivnog proširavanja vertikalnih pukotina na stropu, te taloženja kalcitnih tvorevina na stranama pećine i gline na njenom dnu. Kalcitne naslage su uglavnom nastale nakon što je potok počeo po-

nirati kroz današnji ponor; njihovo veliko prostranstvo i debljina svjedoče o starosti Bijambarske pećine.

Osim kod samog ulaza i na kraju završnog kanala, nigdje u pećini nema urušenog materijala sa stropa, pa čak ni u prostranoj »muzičkoj dvorani«, što znači da su vapnenici u kojima je formirana ova podzemna šupljina jako čvrsti i kompaktni.

Na kraju završnog kanala došlo je kroz jednu pukotinu do urušavanja stropa, te je na taj način kanal pregrađen kamenim blokovima. Bilo bi potrebno ukloniti urušeno kamenje na sadašnjem završetku ovog kanala i pećine uopće, te pokušati prodrijeti naprijed, jer dok se taj posao ne obavi, ne možemo biti sigurni da smo došli do kraja Bijambarske pećine.

PODRUČJE OKO BIJAMBARSKE PEĆINE

Bijambarska pećina sa svojim prirodnim ukrasima i rijetkostima može da postane sama za sebe važan turistički objekat. Međutim, i sam kraj u kojem se ona nalazi pruža velike mogućnosti turističkog i rekreativnog centra, pa tako uzajamnim djelovanjem pećina daje vrijednost kraju, a on, opet, sa svojim prirodnim ljepotama povećava turističku vrijednost pećine.

Čitav kraj oko pećine nalazi se pod gustom smrekovom šumom u kojoj se na nižim dijelovima

i izdvojenim čistinama nalaze manje livade sa potocima, što ovaj kraj čini neobično slikovitim i privlačnim.

Najatraktivnije tačke u tome kraju, koje će svakako privući pažnju posjetilaca Bijambarske pećine i na koje im treba skrenuti pažnju, jesu: ponor ispod Bijambarske pećine, Gornja pećina, Djuričina pećina, ponori Bjelila, izvori Banjevac, Studenac i Junakovac i greben iznad Bijambarske pećine.

PONOR KOD BIJAMBARSKE PEĆINE

Ponor ispod pećine udaljen je svega 100 m od ulaza pećine u pravcu SSW, a nalazi se na 30 m manjoj relativnoj visini. Ovaj ponor predstavlja manju pećinu na čijem dnu teče voda, koja na kraju ponire u jednu usku pukotinu. Nakon otvora (fot. 13), visine 6 m a širine 4 m, dolazi se u veće pećinsko proširenje čije je dno prekriveno kamenjem i glinom. Sjeveroistočnim rubom ovog proširenja teče potok, koji se dalje nastavlja uskom pukotinom prema jugoistoku i može se pratiti još 15 m do mjesta gdje ponire među nanesenim kladama i granjem, koje nalazimo i u pećinskom proširenju iza ulaza u ponor.

20 m uzvodno od početka ponora korito potoka je pregrađeno manjom branom, koja je ujezerila tok potoka. Voda iz ovog jezera sprovedena je dvama šupljim deblima i pokreće vodenicu (fot. 14). Na sjeveroistočnom rubu jezera, nedaleko od brane, nalazi se također jedan manji ponor kojim otiče dio vode iz jezera.

Potok dobiva vodu od nekoliko manjih izvora u verfenskim škrljcima, a najudaljeniji izvor nalazi se svega oko 2 km udaljen od ponora u pravcu

sjeverozapada. Ovi izvori nikada ne presušuju, tako da i potok stalno ima vode. Malo slivno područje potoka, od svega nekoliko km², ni u vrijeme najvećih kiša, ili naglog otapanja snijega ne daje toliko vode da je ponor ne bi mogao progutati. Vjerovatno je ovaj ponor prije gutao i vodu slivnog područja potoka Bjelila. Ali otvaranjem niza ponora južnije, voda tog sliva ne dolazi više u ovaj ponor, a on sa lakoćom može da proguta količinu vode sadašnjeg smanjenog slivnog područja.

Temperatura vode (27. IV. 1957.) iznosila je u potoku 9° C.

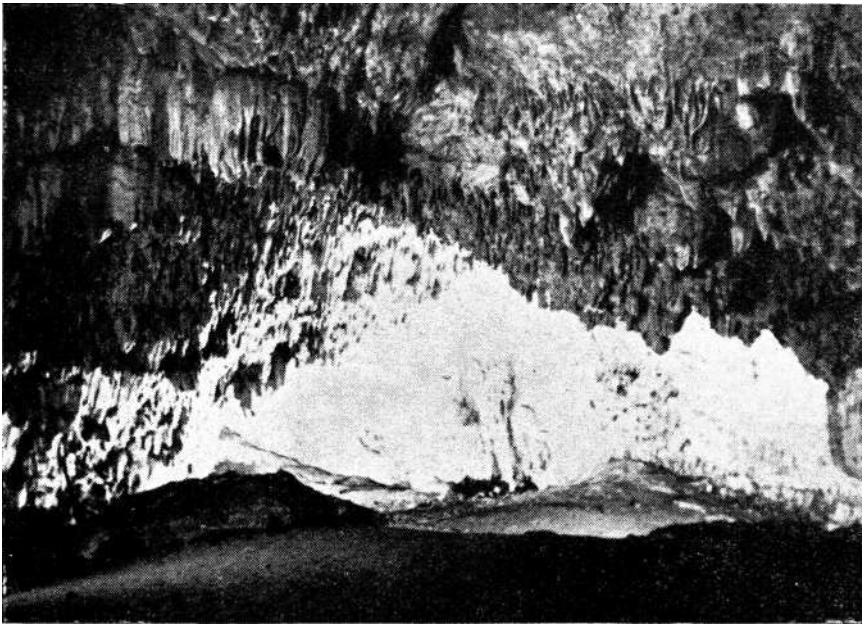
Ovaj ponor se nalazi u najsjevernijoj zoni vapnenih naslaga centralne Bosne i svakako će mnogim posjetiocima Bijambarske pećine biti po prvi put pružena prilika da se upoznaju sa jednim krškim ponorom, tj. sa pojavom koja je jako karakteristična za hidrografiju u našem kršu. Ponor, jezero sa vodenicom, te sam potok, najljepši su vanjski ukras Bijambarske pećine, a oni mogu poslužiti za podizanje manje električne centrale koja bi osvijetljavala Bijambarsku pećinu.

GORNJA PEĆINA

Ova pećina je udaljena od Bijambarske pećine 50 m u pravcu SSE. Iza širokog otvora (fot. 15) nalazi se jedno veće pećinsko proširenje čiji su zidovi obloženi starim sigama i crvenicom, a na dnu se nalaze urušeni kameni blokovi između kojih ima mnogo crvenice.

Postanak ove pećine isto tako možemo dovesti u vezu sa poniranjem vode iz zatvorenog porječja potoka Bjelila, a njen otvor na oko 10–15 m većoj relativnoj visini od otvora Bijambarske pećine ukazuje da je Gornja pećina starija i da je kroz

nju oticala voda u vrijeme kada su nepropusne verfenske naslage ispunjavale udubljenje porječja Bjelila do visine otvora. Otvaranjem ponora kroz današnji otvor Bijambarske pećine, ponor Gornje pećine je ostao izvan funkcije. U nastavku procesa odnošenja materijala ista je sudbina zadesila ponor Bijambarske pećine, a u današnjoj fazi voda sa udubljenja porječja Bjelila ponire u ponor ispod Bijambarske pećine i u grupu ponora oko 1 km južnije od pećine. Iz Gornje pećine se pruža lijep pogled na šumski kraj koji okružuje samu pećinu

Sl. 7. Sigastim nakupinama prekriveni su svi zidovi hodnika na prelazu iz II. u III. dvoranu

DJURIČINA PEĆINA

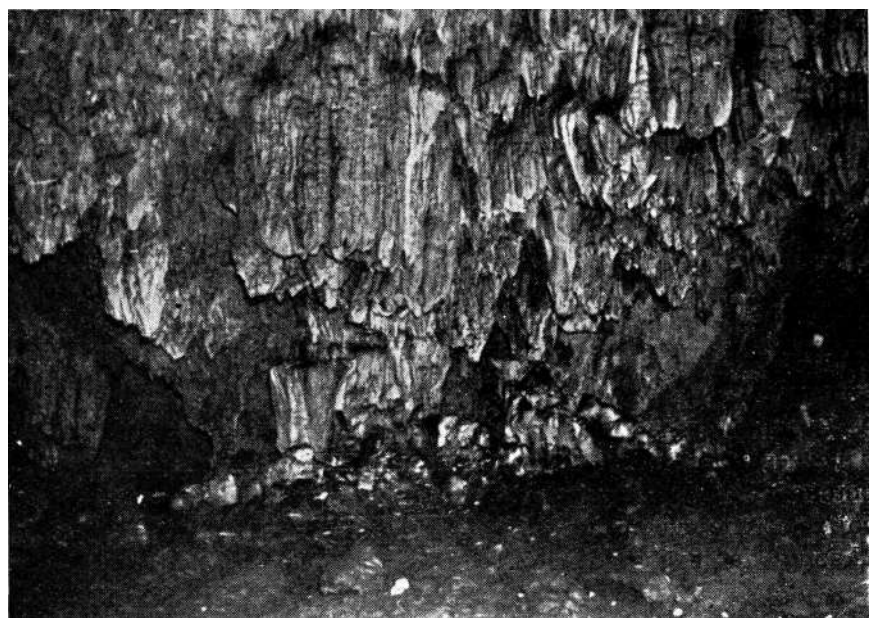
Ova pećina se nalazi oko 550 m od otvora Bijambarske pećine u pravcu prema SSE, također na kontaktu strmog vapnenog grebena sa verfenskim naslagama. Označena je na topografskoj karti.

Od otvora se pruža oko 40 m dubok vertikalni kanal (fot. 16), na čijem se dnu nalazi snijeg, koji je obično zamrznut do u kasno ljeto, pa se ovakav oblik u našim krškim krajevima naziva »ledenica«. Vertikalni kanal se pri dnu proširuje u jednu prostoranu dvoranu, čije je dno jednim dijelom pokriveno 10–20 cm debelom kalcitnom korom ispod koje je sprana naplavna glina, tako da ova kora horizontalno pregrađuje jedan dio dvorane. Lijep

primjer naizmjeničnog procesa taloženja gline i kalcitnih nakupina, te spiranja gline u pećinama!

Po svom postanku Djuričina pećina je također nekadašnji ponor slivnog porječja Bjelila, koji je otvaranjem nižih ponora ostao izvan funkcije kao i Bijambarska i Gornja pećina.

Ponori Bjelila. To je niz ponora, oko 1 km južno od Bijambarske pećine. Izduženi su u smjeru sjever-jug uz kontakt vapnenog grebena i verfenskih naslaga, a u njih ponire voda najvećeg dijela slivnog porječja Bjelila (samo jedan manji dio ponire ispod otvora Bijambarske pećine). Orografska povezanost ovih ponora preko niza poni-

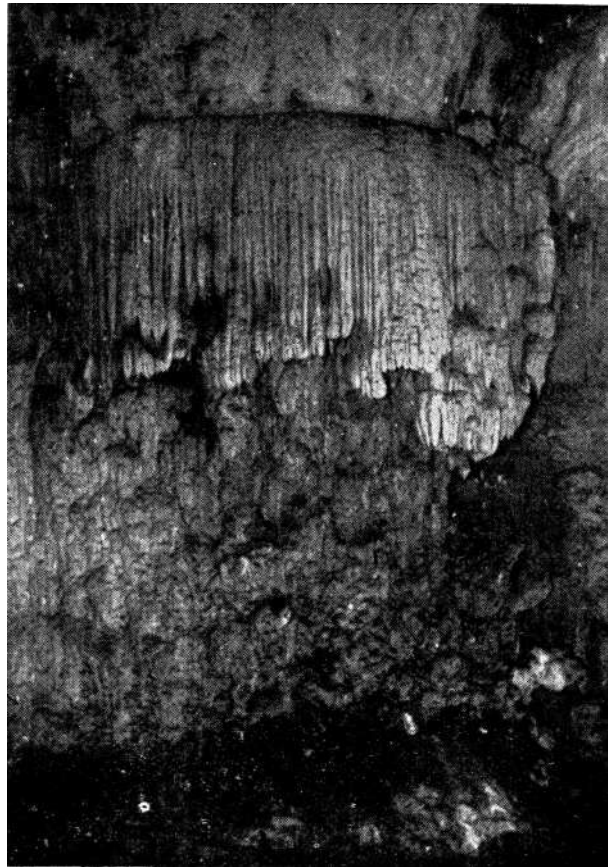
Sl. 8. Jedna kalcitna nakupina na zidu III. dvorane.

kava na sjeveru, koje su također prije vršile funkciju ponora, sa ponorom ispod Bijambarske pećine, očit je dokaz da je voda potoka Bjelila prije ponirala u ponoru ispod Bijambarske pećine, a otvaranjem ponora južnije voda potoka Bjelila više ne dopire do ovog ponora.

Svi su sadašnji ponori potoka Bjelila zaplavljani granjem i naplavnim materijalom što ga potok sobom nosi. O količini vode koju potok ima ovisi broj ponora koji gutaju vodu, jer samo za vrijeme velikih kiša voda ponire na sve ponore.

Izvori Banjevac, Studenac i Junakovač. Oko 350 m zapadno od Bijambarske pećine nalaze se dva mala izvora na rubu livade, okružene šumom. To su: izvor Banjevac, a blizu špilje izvor Studenac. Pola kilometra dalje od pećine nalazi se izvor Junakovac. Izvori se nalaze u verfenskim naslagama. Izvori Banjevac i Studenac mogu se sa veoma malim izdacima kaptirati, pa se od njih može sprovesti voda do objekta koji bi bio izgrađen u blizini Bijambarske pećine. Svakako je velika vrijednost ovih izvora u tome što povećavaju živopisnost okolice pećine i što bi gostima, koji bi se u objektu kod pećine duže zadržavali, bili prijatno kraće izletišta.

Greben iznad Bijambarske pećine. Uskom stazom od potoka koji ponire kod Bijambarske pećine, uspinjući se prema sjeveru, dolazi se na vapneni greben iznad Bijambarske pećine. Odavdje se prema jugozapadu pruža lijep pogled na okolicu, a ispod samog grebena vidi se potok i jezero kod pećine. Iznad crnogorične šume, koja prekriva kraj oko pećine, vide se izduženi pitomi brežuljci sa oranicama i livadama, te na njihovim hrbatima nanizana naselja. U daljini se vide obrisi Vranice, Bjelašnice, Jahorine i Romanije.

Sl. 9. Sigasta nakupina u obliku prevjese natsvođuje dno u III. dvorani. Raskošnost oblika i raznolikost boja impresivno djeluje na posjetioce.

Ovaj strmi vapneni greben koji sa sjeverne strane okružuje kraj oko pećine, zaštićuje taj kraj i od vjetrova.

Na samom grebenu pruža se mogućnost upoznavanja površinskih krških oblika, kao što su ponikve, škrape i dr.

ZAŠTITA I UREĐENJE

Bijambarska pećina sa svojom okolicom predstavlja predio sa velikim prirodnim ljepotama i rijetkostima, koje svakako treba zaštititi i urediti da bi se one sačuvala i učinile pristupačnim širokom krugu posjetilaca. U tu svrhu nužno je izvršiti niz radova, koje bismo mogli podijeliti na radove u samoj pećini, na radove na potoku i ponoru kod pećine i na radove u okolici pećine.

1. Radovi u pećini. Kao prvi rad u pećini svakako bi što prije, i to po mogućnosti bez odlaganja, trebalo na ulazu u pećinu postaviti pregradu i vrata, da bi se pećina jednom zauvijek zaštitila od devastiranja nesavjesnih posjetilaca. Pregradu treba napraviti na najužem mjestu kod ulaza, a ono se nalazi 5 m u unutrašnjosti. Bilo bi

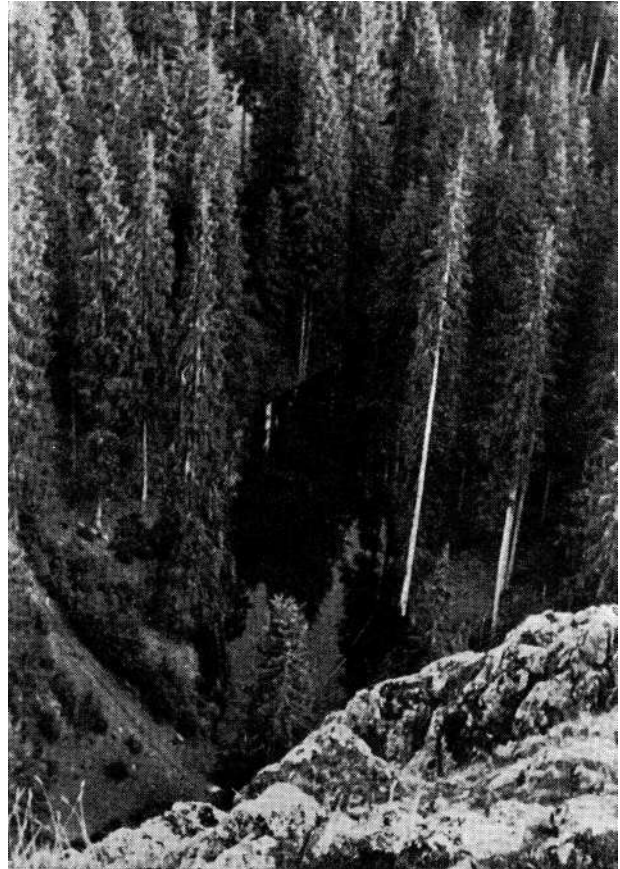
najbolje da pregrada bude od željeznih cijevi promjera cca 5 cm, koje bi se mogle ispuniti cementom. Šipke treba vertikalno poredati u razmaku od 25 cm, te ih na stropu i tlu dobro učvrstiti, a na dva mjesta povezati ih horizontalno položenom željeznom šipkom. Pregradu bi trebalo obojiti tamnosivom bojom da se što manje ističe.

Od ulaza u pećinu do prve dvorane potrebno je izgraditi stepenice. One treba da budu od kamena, kojeg ima na licu mjesta, a između ovih može se umetnuti i pokoja zemljana stepenica. Uza stepenice ne bi trebalo podizati ogradu.

Put kroz pećinu treba da bude proveden samo na onim mjestima gdje je glina na tlu jako vlažna. Da bi se ta mjesta odredila, potrebno je posjetiti

Sl. 11. Vapneni greben iznad Bijambarske pećine u kojem se vidi otvor u Gornju pećinu.

Sl. 12. Pogled sa vrha vapnenog grebena na sjeverni tok potoka. Brodić pred ponorom.

ničke teškoće, jer postoji mogućnost trasiranja ove ceste ravnim terenom bez većih zemljanih radova. Tada će se autom moći doći sve do same pećine, što će imati prvorazrednu važnost za njeno korišćenje.

U krugu više od 2 km oko pećine nema nikakvog naselja, pa se nameće potreba izgradnje jednog turističkog objekta u kojem bi stanovao čuvar i vodič kroz pećinu, a ovaj objekat bi imao i nekoliko soba za smještaj onih posjetilaca pećine i turista, koji bi se u ovom kraju duže zadržavali. Za višednevno zadržavanje posjetilaca pećine postoje idealni uslovi, jer je ovaj šumski kraj, na visini oko 1000 m, neobično prijatan i zdrav, obiluje prirodnim zanimljivostima, lako je pristupačan (autoput), a nalazi se u blizini Sarajeva (velika aglomeracija stanovništva) i industrijskog područja centralne Bosne (veliki broj radnika kojima je potreban, odmor u šumi). Svi oni koji bi u turističkom objektu otsjeli na duže vrijeme imali bi velike mogućnosti da odavde prave šetnje i izlete po bližoj i daljoj okolici, a u toku zime sam kraj

pruža odlične mogućnosti za zimske sportove. Ovaj objekat bi ujedno služio i kao svratište u blizini novog autoputa. Pogodno mjesto za izgradnju objekta nalazi se na livadi iznad potoka, a tu ima i dovoljno prostora za parkiranje automobila. Kako bi se objekat nalazio u šumi, ali i u području gdje na površinu izbijaju vapnene stijene, a podizao bi se naročito radi pećine, to bi on arhitektonski trebalo da bude kombinacija drvene i kamene grade, pri čemu bi se vodilo računa o svim gore navedenim faktorima sredine u kojoj će se nalaziti.

Jugozapadno od pećine ima nekoliko sasvim ravnih izdvojenih livada koje bi se mogle koristiti za igrališta (odbojke, košarke, nogometa, rukometa i sl.), za sunčanje i odmor posjetilaca Bijambarske pećine i turista, koji bi na duže ili kraće vrijeme otsjeli u podignutom objektu. Pošto su ravne, sve su ove livade dosta vlažne, a na nekima se dugo vremena poslije kiše zadržava voda, pa će biti potrebno na njima izvršiti drenaže, koje se u većini slučajeva daju lako izvesti izgradnjom mreže uskih kanala prema području sa kojeg voda brzo otiče.

Sl. 13. Pogled iz unutrašnjosti kroz otvor Gornje pećine

U vertikalnom otvoru Djurićine pećine biće potrebno izgraditi stepenastu stazu, jer je inače prilaz u ovu pećinu jako težak i opasan.

Za kretanje po ovome području biće neophodno potrebno popraviti postojeće staze i načiniti nove, a, što je naročito važno, postaviti bolju stazu do vrha grebena iznad pećine.

ZAKLJUČAK

Bijambarska pećina je velika prirodna rijetkost i ljepota. Područje u kojem se nalazi neobično je zanimljivo i privlačno, a visine od oko 1000 m u šumskom području jako su prijatne i zdrave. Izgradnjom autoputa ovaj kraj je postao i veoma pristupačan. Velika blizina Sarajeva i jakog industrijskog bazena centralne Bosne, koji je u razvoju, čini ovo područje neobično povoljnim za podizanje jednog rekreativnog centra. Dobri tereni za zimske sportove i za izgradnju igrališta mogu biti privlačni za sve one koji traže razonodu u sportu. Neobično veliko značenje ovaj kraj može imati za đачke ekskurzije, jer ovdje postoji izuzetna mogućnost da se na tako uskom području učenici upoznaju sa čitavim nizom kraških fenomena, kao što su Bijambarska pećina sa svim podzemnim oblicima u njoj, ponor ispod Bijambarske pećine, ledenica u Djurićinoj pećini, vapneni greben sa nizom površinskih kraških oblika i sa primjerom

postanka polja u kršu, imajući u vidu da udubljenje slivnog područja potoka Bjelila ima taj karakter, i dr. Iako Bijambarska pećina sa područjem u kojem se nalazi može računati prvenstveno na posjetu stanovništva iz susjednog republičkog područja, njen položaj u blizini važnog autoputa (najkraća i najbolja veza Beograd—more) uz adekvatan publicitet može joj osigurati općejugoslavenski i internacionalni značaj. Zbog svega ovoga nameće se potreba da se Bijambarska pećina u sklopu sa širom okolicom u kojoj se nalazi zaštititi i urediti, te da se na taj način učini pristupačnom širokom krugu posjetilaca, koji će se ovdje estetski i kulturno odgajati i proširivati svoj vidokrug posmatrajući ljepote i vjekovno djelo prirode, te koji će upoznati brojne kraške fenomene, a usto će u blizini naći i mogućnost potrebne razonode i odmora.

LA GROTTÉ DE BIAMBAR

La grotte Biambarska se trouve à environ 25 km au nord de Sarajevo, sur le bord nord-est d'un enfoncement du relief constitué par le bassin du ruisseau Bjelila (35 km²), entre les bassins des affluents de la rivière Bosna: Ljubina, Misoca et Krivaja. L'ouverture de la grotte est orientée vers le sud et se trouve au pied d'un rocher calcaire escarpé, là où il touche les couches d'alluvions et d'ardoises de Werfen au sud-ouest. Un chenal horizontal qui, en quatre endroits, s'élargit pour former de vastes salles mène de l'ouverture vers l'intérieur. Sur toute leur longueur (414 m) les marais et le plafond de la grotte abondent en dépôts calcaires de toutes sortes, qui font de cette grotte l'une des plus belles de Bosnie.

La formation de cette grotte se rattache à l'écoulement de l'eau provenant de la cuvette constituée par le bassin du ruisseau Bjelila. Actuellement l'eau de cette région se jette dans une série de gouffres situés à un kilomètre environ au sud de la grotte Biambarska, et dans un autre qui se trouve au-dessous de l'ouverture même de la grotte. L'eau entraîne à travers ces gouffres les matériaux arrachés aux tendres ardoises de Werfen du bassin de la Bjelila, de sorte que la cuvette se creuse toujours davantage, et du fait que des gouffres inférieurs se forment, les gouffres supérieurs cessent de fonctionner. La grotte Biambarska est un ancien gouffre du bassin de la Bjelila, formé à l'époque où le point le plus bas de ce bassin se trouvait à hauteur de l'ouverture de la grotte. Au-dessus de l'ouverture de la grotte Biambarska se trouve la grotte Supérieure (Gornja), à une hauteur relative d'environ 10—15 m de plus. Le canal souterrain de cette grotte est comblé de pierres d'éboulement dès l'ouverture, et la position de la grotte indique qu'elle représente un stade plus ancien dans l'abaissement successif des gouffres. Le dévelop-

pement des Darties de la grotte de Biambarska est dû au processus continu de corrosion et d'érosion le long des fissures de la pierre calcaire.

L'importance touristique de la grotte est complétée par la valeur touristique des environs boisés, coupés de prairies, ou les sites les plus remarquables sont: le gouffre (Ponor) situé au-dessous de la grotte Biambarska avec le ruisseau et son moulin, la grotte Gornja (au-dessus de Biambarska), celle de Djuricina, située à 550 m. environ de Biambarska, les sources dites Banjevac, Studenac et Junakovac, situées à 350 m. environ à l'ouest de la grotte, le gouffre de Bjelila, à 1 km. au sud; et la crête au-dessus de la grotte Biambarska d'où l'on a une très belle vue sur les environs.

A relativement peu de frais on pourrait procéder à la conservation et à l'arrangement de la grotte, et de tous ses environs. La possibilité existe d'élever sur le ruisseau qui s'engouffre au-dessous de la grotte une petite centrale électrique qui servirait à éclairer la grotte et la maison touristique qu'il faudrait construire dans le voisinage de celle-ci. Le relief permet, grâce à un barrage du ruisseau, de créer le lac qui serait nécessaire pour l'accumulation de l'eau devant faire fonctionner la centrale électrique, et dans lequel on pourrait également se baigner.

La proximité immédiate de Sarajevo (ville principale de la Bosnie-Herzégovine), du bassin industriel de la Bosnie centrale (affluence des ouvriers), de l'autoroute (l'autoroute Sarajevo-Kladanj passe à 2 km au sud-ouest de la grotte et représente la communication la plus courte et la meilleure entre Belgrade et la mer), tout cela assure à la grotte Biambarska et à toute cette région une grande valeur potentielle en tant que centre de tourisme et de loisirs.

THE BIAMBAR CAVE

The Biambar Cave is situated 25 km. far from Sarajevo in the north of it among the brooks Bjelila (35 km²), Ljubina, Misoca and Krivaja. There is the cave entrance towards south and it is situated at the bottom of steep calcareous mountain ridge which is connected with alluvium to the southwest of it. There is a horizontal channel which leads from the cave entrance to the inside of the cave. It is there enlarged into four large halls. The walls and the ceiling of the cave are rich with different and wonderful calcite ornaments. Due to this it is one of the most beautiful caves in Bosnia.

The formation of this cave is connected with underground water from the brook Bjelila. Water from this region sinks down into large holes in the south of the Biambar cave and in a hole under the very aperture. Water carries away the material through these holes. The Biambar cave is the former bed of the Bjelila and it is formed when the lowest point of this region was in the same height of the cave aperture. Above it there is the Upper cave whose relative height is from 10—15 meters higher than the former. The underground channel of this cave was covered up with stones. The progress of the cave parts was done in the continuous corrosive and erosive process.

It is of a great tourist importance. Its surroundings is rich with forests and meadows. The most attractive places of this region are: the abyss under the Biambar cave with a stream and a watermill, the Upper cave, the Djuric cave which is distant 550 meters from the Biambar, the springs Banjevac, Studenac and Junakovac — 350 meters in the west of the cave and the mountainous ridge above the cave with a beautiful prospect of all the surroundings.

The whole surroundings of the cave (and the cave too) could be protected and arranged at little financial expense. A small power plant could be built on the brook and a tourist object near the cave. The relief of this region enables to make an artificial lake for the power plant which could serve as a swimming pool at the same time.

Near the Biambar cave is Sarajevo (the capital of Bosnia and Herzegovina) and the industrial basin of the central Bosnia. A highway Sarajevo-Kladanj is 2 km. far from the cave; this highway is the best and the shortest relation for Belgrade and the Adriatic Sea. All this serves as a basis for the future flourish of the Biambar cave and its surroundings.

JEDNA RIJETKA FORMA SMRČE U BOSNI

Prilikom istraživanja šuma na području planina Semeča kod Višegrada upozorio nas je tamošnji čuvar šume na jednu posebnu formu smrče koja raste u blizini sela Han Brdo.

Ta smrča raste na osamici izvan sklopljene šume u skupini sa još nekoliko normalno razvijenih stabala smrče i bijelog bora, u neposrednoj blizini jedne osamljene seoske kuće. Okolo se jasno vide panjevi posječenih stabala nekadašnje veće šume.

Ta smrča, kao što se može vidjeti iz priloženih fotografija, ima vrlo neobičnu krošnju, sastavljenu i zbijenu od brojnih kratkih grančica gusto obraslih iglicama. U donjim dijelovima njeno deblo je golo i na njemu se zapažaju tragovi otsječenih grana. Gornji dio, gdje se formirala krošnja veoma je kratak — zauzima nešto manje od jedne trećine cijele visine stabla.

Zbijena krošnja pokazuje da u njoj postoje i neke nešto duže grane, koje su također gusto obrasle kratkim grančicama, a ove, opet, gusto zbijenim iglicama. Tek jedna ili dvije manje grančice, koje strče na dnu guste krošnje pokazuju normalan obrast iglica.

U blizini ove neobične forme, u sastojinama i na otvorenim položajima, sve ostale smrče imaju normalno formiranu krošnju, a neke su i sa grančicama koje vise »u draperijama« na dugim granama, označavajući i ovdje prisustvo varijeteta *viminalis*.

Po svemu što nam pružaju podaci literature, ova smrča sa Semeča odgovara formi koja se u literaturi vodi pod nazivom *Picea excelsa* var. *globosa* Berg. Ta je forma poznata i po nazivu »Kugelfichte«, »Hexenbesenfichte«, dakle »smrča kuglaste krošnje« ili »smrča — vilina metla«. Već ti nazivi grubo odgovaraju samom izgledu naše semečke smrče. Po opisu forma »*globosa*« imala bi donje grane na deblu normalno razvijene, a tek one u području vrha »u jednu ogromnu kruglu (»vještičinu metlu«) pretvorenu krošnju, a katkad i pojedine grane sa nasadenim kuglastim grmićima«.

Pošto je naš primjerak na Semeču do prilične visine okresan, to se ne može utvrditi da li su mu donje grane (i do koje visine) bile normalnog rasta, tj. normalno pružene i normalno obrasle grančicama i iglicama. Na našem primjerku ostala je samo »ogromna kugla« (»vještičina metla«) u gornjem dijelu, a ni ona nije potpuno kuglastog nego više produljeno-jajolikog oblika (Vidi sliku).

Forma kojoj pripada ova semečka smrča vrlo je rijetka u prirodi¹. Slične forme poznate su samo sa nekoliko mjesta u sjevernoj i srednjoj Evropi (Helleborm kod Dorpata u SSSR-u, Sagnitz u Njemačkoj, Grosshesselohe nedaleko Münchena, Švajcarska Jura (1200 m), Siliwald kod Züricha prema podacima F i t s c h e n a). Još k tome, to su stabla na kojima je kuglasta krošnja, »vještičina metla«, prosječno 1,5 m visoka i 1 m široka, dakle mnogo manja i slabije razvijena od one na našem primjerku sa Semeča.

Istraživanja S c h r ö t e r a (prema F i t s c h e n u) nisu mogla utvrditi nikakvog parazita kao uzročnika ovog naročitog formiranja zbijene krošnje, iako na prvi pogled izgleda da pred sobom imamo jedno oboljelo, pa zbog toga i hipertrofirano stablo.

U literaturi je opisana još jedna forma koja bi mogla biti slična našoj semečkoj smrči. To je *P. excelsa* var. *hercynica* hort., sa »zbijenim rastom, gustim razgranjenjem, kraćim iglicama i manjim češerima« od normalnog tipa. Međutim, ova se forma dovodi u vezu sa sjeveroevropskom, odnosno sibirskom, kratkoigličavom smrčom (*Picea obovata* Ledeb.) i smatra se jednom klimatskom ili stanišnom formom, koja čini prelaz od *P. excelsa* ka *P. obovata*. Također i *P. excelsa* var. *turfosa* Lingelsheim ima kuglastu ili piramidalnu krošnju sa gustim neprobojnim spletom grana koje obrašćuju

¹ Na području »Daičke planine« u šumskom gospodarstvu Ivanjica nađen je »oko 12 m visoka smrča, valjkaste krošnje gusto razgranatim i zbijenim granama i četinama, slično vještičnoj metli«. Po mišljenju S. Kolarovića, trebalo bi taj primjerak »ispitati da li se radi o *P. e.* var. *globosa* Berg« (Vidi: Zaštita prirode, Beograd 1958, Br. 12, str. 38).

Sl. 1. »Semečka smrča« *Picea excelsa* forma *globosa* Berg.

Sl. 2. Zbijena krošnja »semečke smrče« gledana iz neposredne blizine.

stablo sve do tla, ali je ova forma opisana kao grm («Strauch»), raširen na tresetnim tlima u Šleskoj i Sudetima. Prema tome, ove forme ne dolaze u obzir kod identifikacije naše semečke smrče.

Upoređujući u literaturi navedene opise forme »*globosa*« s oblikom naše semečke smrče, dolazimo i do zaključka, da obje nisu i u svim detaljima potpuno indentične. Dalja istraživanja pokazaće nam jasnije da li se ovdje možda ne radi čak i o jednoj, još neopisanoj, potpuno novoj formi, a možda ćemo dobiti i odgovor na još neobjašnjeno porijeklo ovakvih i sličnih odstupanja od normalne forme.

Koliko je nama poznato, ovo je prvi slučaj da se u Bosni i Hercegovini našla jedna ovakva posebna forma smrče, a naročito ova forma *globosa* Berg. koja je i inače neobično rijetka u šumama Evrope. Zbog toga ovu smrču treba što prije zaštititi od eventualnog uništavanja i sačuvati je kao rijetkost prvog reda u našim šumama.

LITERATURA

Fitschen, J.: (Beissner) — Handbuch der Nadelholzkunde, Berlin 1930 Pp. 204—206.

EINE SELTENE FORM DER FICHTE IN BOSNIEN

(*Picea excelsa* f. *globosa* Berg)

Die Verfassern berichten über eine Kugel- oder Hexenbesenfichte (*Picea excelsa* f. *globosa* Berg) die in der Umgebung von Visegrad (Semec) in Ostbosnien aufgefunden ist. Ein Baum dere in der oberen Schaft eine sehr zugegrenzte und abnormal ansehende Krone

trägt, wie auch die Lichtbilder zeigen, wächst bei einen Bauernhoff unweit von der Ortschaft Han Brdo. Als eine sehr seltene Form der Fichte sol dieser Baum geschützt werden.

ING. ARH. HUSREV REDŽIĆ

O KRITERIJUMU ZAŠTITE ARHITEKTONSKOG SPOMENIKA

Granica između Istoka i Zapada povučena u Evropi preko Balkana, nasilno je sprečavala jedinstvo naših naroda u toku dugog vremenskog perioda od čitavog jednog milenijuma. Borba katoličke crkve i pravoslavlja na živom organizmu naših naroda u prošlosti, davala je pečat ne samo političkoj misli oslobođenja i ujedinjenja, nego i cijeloj kulturnoj i umjetničkoj djelatnosti naših naroda.

Geografski položaj naših zemalja bio je izvor mnogih naših katastrofa u istoriji, on je bio glavni uzrok da su naši narodi tako kratkotrajno bivali nezavisni, a tako dugo okupirani od velikih imperija Istoka i Zapada. Naša istoriska nesreća bila je u tome što je granica tih imperija uvijek prolazila preko naših krajeva, pomičući se lagano, čas prema zapadu, ali uvijek ostavljajući dio naših naroda u interesnoj sferi Istoka, a dio u zapadnoj interesnoj sferi.

Čak kad ne bi bilo pisanih istoriskih izvora iz tih epoha, dovoljni bi bili materijalni spomenici kulture toga doba, da prema samim njima dobijemo uvid u nasilnu podjelu naših naroda kroz istoriju.

Arhitektonski spomenici, upravo zbog toga što su materijalizovali umjetničke karakteristike stila i ljudske duhovne i fizičke potrebe, govore bolje i iscrpnije o svom dobu, nego bilo koja druga umjetnička ostvarenja. Svejedno da li se radi o vremenu samostalnosti ili ropstvu, arhitektura jednakovrijedno odražava ekonomsko-društvene i političko-duhovne snage svog doba.

Sasvim je razumljivo da zbog nasilne podjele u prošlosti i zbog kratkih perioda državne nezavisnosti ne postoji kontinualan razvoj naše umjetnosti uopšte, a arhitekture posebno.

Dalmaciji i Primorju dali su pečat zapadnjački umjetnički stilovi Romanike, Gotike, Renesanse i Baroka. Srbiji i Makedoniji srednjeg vijeka umjetnost hrišćanskog Orijenta i Vizantije. Između XV i XIX vijeka Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Kosmet i Sandžak sa turskom vlašću primaju i novu umjetnost. Naselja ovih pokrajina do-

bivaju novu fizionomiju i izgrađuju se na novim orijentalnim urbanističkim principima. Osmanska okupacija pomenutih naših zemalja bila je dugotrajna, a završila se prije relativno krutog vremena, pa nije nikakvo čudo da je njen pečat u arhitektonskom naslijeđu tako snažan.

Ako se ograničimo samo na Bosnu i Hercegovinu, odnosno na arhitektonske spomenike ove naše republike, možemo konstatovati postojanje tih spomenika iz svih epoha: počev od neolitika, rimske dominacije, ranog srednjeg vijeka, srednjovjekovne bosanske države do turskog i austrijskog perioda. Ova dva poslednja, kao najmlađi najsvježiji su i najočigledniji, a i najbrojnije zastupljeni.

Počev od ranog srednjeg vijeka pa do najnovije istoriske epohe, svi arhitektonski spomenici vezani su za život naših naroda, te predstavljaju vrijedne dokumente naše istorije. Postavlja se pitanje treba li praviti razliku u pogledu zaštite između spomenika koji su nastali u doba samostalnosti i onih iz vremenskih perioda kad je zemlja bila pod vlašću raznih osvojača?

Arhitektonski monumenti iz doba samostalnosti bosanske države predstavljaju u najvećoj mjeri naše vlastite realizacije, ali su i oni pod uticajima stranih razvijenijih umjetničkih stilova, što vrijedi i za spomenike turske i austrougarske dominacije u ovoj našoj pokrajini. Ni za jedan umjetnički period mi nismo još u stanju da precizno odredimo udio naših ljudi u arhitektonskim ostvarenjima, kako u Bosni i Hercegovini, tako u Srbiji, Makedoniji, Dalmaciji i drugim našim pokrajinama.

Venecijanci, vizantiski Grci, Turci i Austrijanci, zauzimajući naše krajeve donosili su sobom i novu umjetnost, koju su širili. Svi su oni davali našim narodima nova obilježja, kako na ekonomsko političkom planu, tako i na planu umjetnosti.

Graditelji značajnijih arhitektonskih spomenika u periodima okupacije bili su najčešće stranci, pripadnici naroda koji je zauzeo ovu ili onu našu pokrajinu, ali su mahom naši ljudi svojim vlastitim rukama realizovali zamisli tih graditelja i unosili u ova djela često svoja umjetnička shvatanja. Na raznim spomenicima ovaj udio je različit, a nije

rijedak slučaj da su naši ljudi bili i pravi kreatori tih monumenata. Ispitivanje tog udjela naših ljudi u arhitektonskim realizacijama raznih perioda okupacije, jedan je od zadataka naših historičara umjetnosti.

Za najveći broj arhitektonskih spomenika ne znamo njihovog graditelja. Ne može se usvojiti gledište, da zbog pretpostavke, da je neki arhitektonski spomenik gradio stranac-osvajatelj, ne bi trebalo isti zaštićavati i čuvati, jer je naš vijek davno prevazišao takva uska nacionalistička shvaćanja.

Narod na čijem se teritoriju nalazi arhitektonski spomenik bilo iz kog vremenskog perioda i umjetničke epohe, treba da ga zaštiti i čuva. Bez poštovanja ovog principa bila bi nemoguća naučna obrada istorijskih arhitektura. Ako bi svaki narod štiti i čuvao samo one spomenike, koji su specifično njegovi, nestao bi ogroman broj monumenata najveće istorijske i umjetničke vrijednosti, a tim bi bila nanesena neprocjenjiva šteta umjetnosti i nauci uopšte.

Kod zaštićavanja i čuvanja arhitektonskih spomenika postoji samo jedan naučan princip: ako istorijski arhitektonski spomenik odražava svoju epohu svojom prostornom kompozicijom, svojim konstrukcijama, formama i proporcijama, tj. svojim umjetničkim stilom, treba ga staviti pod zaštitu društva.

Ovaj posao u našoj republici već je odavno obavljen, iako se ne bi moglo reći da je i dovršen, pošto svaki spomenik nema istorisku i tehničku dokumentaciju, koja je uslov za njegovu naučnu obradu.

Stanje u kome se nalaze naši zaštićeni arhitektonski spomenici posve je nezadovoljavajuće. Bogumilski stećci, srednjovjekovni gradovi i tvrđave, ostaci ranohrišćanskih crkava, crkve iz vremena turske vlasti, arhitektonski spomenici turske škole, dobrim dijelom izloženi su propadanju i ostavljeni bez potrebne brige. Konzervatorski zahvati vršeni su samo na malom broju tih spomenika.

Takvo stanje postojećeg zaštićenog fonda arhitektonskih spomenika stvorilo je jedno shvaćanje, koje bi se moglo nazvati shvaćanje iz nužde, da treba zaštititi mali broj spomenika i na njima izvesti konzervatorske radove, a sa ostalih skinuti zaštitu i prepustiti ih zubu vremena. Ovakvo shvaćanje bazirano isključivo na postojećem nezadovoljavajućem stanju u kome se nalaze naši arhitektonski spomenici, — naučno je neodrživo. Kaže se, treba ostaviti zaštitu samo na nekim stilskim primjercima koji su najvrijedniji. Bez obzira na činjenicu što su ti spomenici u Bosni i Hercegovini nedovoljno obrađeni i što još niko nije dao umjetničku i tehničku analizu pojedinih spomenika, pa se u svim slučajevima i ne zna koji su to primjerci najvrijedniji, ovakvo shvaćanje je primitivno. Da napravimo jedno poređenje. Zamislimo

ovaj princip primjenjen recimo na francusku Gotiku ili italijansku Renesansu. Kojim gotskim katedralama treba ostaviti pravo zaštite, a s kojih je skinuti? Koje palate italijanske Renesanse ne bi trebalo zaštititi, čak i kad se zna koje su umjetnički manje vrijedne? U prvom slučaju mnogobrojne gotske građevine su nesumnjivo međusobno slične i različite umjetničke i tehničke vrijednosti, a u drugom slučaju za renesansne palate vrijedi isto, pa ipak je nemoguće i zamisliti da nekom u ovim zemljama može pasti na um pomisao skidanja društvene zaštite sa bilo kojeg spomenika. A poznato je da su baš ove dvije zemlje najbogatije sa istoriskim arhitektonskim monumentima. Njihova državna i društvena zaštita dovedena je na najviši nivo.

Arhitektonski spomenici mogu biti međusobno slični, ali na svijetu ne postoje dva potpuno jednaka. Svaki ima svoju individualnu osobenost i vrijednost, koju treba očuvati. Zbog sveg kazanog taj princip nužde, koji zahtijeva održavanje samo stilskih pretstavnika, u svojoj eventualnoj realizaciji bio bi veoma štetan.

Činjenica da naši arhitektonski spomenici nisu brojno ujednačeni po pojedinim epohama govori samo o plimama i osjekama u građenju kroz našu istoriju i ne može da bude argumenat za skidanje zaštite sa nekih spomenika.

Ponekad se utvrdi da neki spomenik svojim smještajem smeta normalnom razvoju modernog grada, jer onemogućava ostvarenje neke gradske komunikacije ili nekog drugog komunalnog objekta. Polazeći od toga da Zakon o zaštiti istorijskih spomenika štiti spomenik pod zaštitom, a da je dugotrajan rad na utvrđivanju razloga koji govore za i protiv njegovog uklanjanja, u praksi se dešava i to da se vrši pritisak na organe zaštite da bi skinuli zaštitu sa nekog spomenika, kako bi mogao biti srušen po kratkom postupku.

Ovaj put je najgori mogući.

Na pitanje da li se uopšte može prići rušenju istoriskog spomenika odgovor je pozitivan, ako su razlozi za njegovo rušenje takvi da utvrđuju da postojanje spomenika onemogućava razvoj grada. Ukoliko se radi o spomeniku vrlo velike istoriske i umjetničke vrijednosti, on se pažljivo kamen po kamen prenosi na drugo mjesto i tamo restaurira u prvobitnom stanju. U svakom slučaju neophodno je napraviti potpunu tehničku dokumentaciju o spomeniku, koja će i poslije njegovog rušenja omogućavati naučnu obradu.

Kad se utvrdi da je nužno rušenje nije potrebno zbog toga skidati zaštitu, jer se i zaštićen spomenik može rušiti kad stoji na putu životnog razvoja, samo to za svaki pojedini slučaj treba argumentovano dokazati. Rijetki su slučajevi u kojim se ne mogu uskladiti životne potrebe grada sa postojanjem istoriskog spomenika.

Ako je potrebno vršiti reviziju zaštićenih spomenika, onda je jedini put utvrđivanje za svaki pojedini arhitektonski spomenik njegovih istorijskih, umjetničkih i tehničkih vrijednosti. Drugi elementi ne bi smjeli da utiču na kriterij zaštite.

Vrlo razvijene i vrlo kulturne zemlje izdaju ogromna finansijska sredstva za konzervacije i restauracije arhitektonskih spomenika i čitavih istorijskih urbanističkih ansambla, kako iz razloga čuvanja arhitektonskog naslijeđa, tako i zbog turističke atraktivnosti tih spomenika, odnosno gradskih cjelina.

Kod nas u Bosni i Hercegovini brigu o svakom spomeniku vodi srez ili opština na čijem se teritoriju nalazi. U nekim srezovima i opštinama naročito kad se radi o većim gradovima, davana su značajna finansijska sredstva za konzervacije arhitektonskih spomenika. Za većinu pak srezova može se reći da ovaj problem za njih uopšte ne postoji. Riješavajući probleme privrede, prosvjete i zdravstva, oni su posve izgubili iz vida potrebu očuvanja svog spomeničkog fonda.

Zbog toga se postavlja pitanje ne bi li bilo

bolje rukovoditi iz republičkog centra, ne samo zaštitom, nego i finansiranjem svih zahvata na konzervacijama i eventualnim restauracijama.

Srezovi u dogledno vrijeme neće moći obezbijediti stručne kadrove, pošto su ovi veoma malobrojni u čitavoj zemlji. Sigurno bi efekat bio veći kad bi ti malobrojni arhitekti-konzervatori bili angažovani u jednom centru i iz njega djelovali u čitavoj republici.

Ali najvažniji problem ostaje finansiranje radova na konzervacijama spomenika. Da bi se obezbijedile pravovremene intervencije prema značaju i stanju ugroženosti spomenika, moguće je postići uspjeh samo ako se djeluje iz jednog centra, a sredstva ovom centru, po mom mišljenju, trebali bi da obezbijede narodni odbori srezova. Obaveznim doprinosima za održavanje našeg arhitektonskog istorijskog naslijeđa koje bi trebalo staviti na raspolaganje Zavodu za zaštitu spomenika naše republike, bilo bi moguće intervenisati sistematski i permanentno na najugroženijim spomenicima, koje ne smijemo ostaviti i dalje zapuštene i osuđene da se iz dana u dan pretvaraju u prašinu.

SUR LE CRITERIUM DE LA PROTECTION DU MONUMENT ARCHITECTONIQUE

L'auteur traite dans cet article un principe scientifique — si dans un monument architectonique se mire une époque, on doit le mettre sous la protection de l'association. C'est justement qu'à cause de leurs caractéristiques du style matérialisé et des besoins

spirituels et physiques que ces monuments parlent beaucoup plus et inépuisablement de leurs temps qu'une quelconque autre oeuvre artistique. A cause de cela l'auteur rejette chaque révision des monuments protégés.

KONZERVATORSKI ZAHVAT NA BATALOVOJ GROBNICI I NJEZIN DANAŠNJI IZGLED

Usred Prvog svjetskog rata, 1915 god. otkrivena je u Turbetu kod Travnika grobnica bosanskog velikaša Batala, koji je na bosanskom dvoru zadnjeg decenija XIV vijeka bio u časti tepčije. Da je Batalo bio gospodar čitave župe Lašve, kako to hoće Truhelka,¹ nije ničim dokazano, kao ni to da je držao Sanu — ako se onaj mladi zapis odnosi na župu Sanu, kako se to iz njega može shvatiti.² Više je vjerovatno da je mladi zapis pretjerao u veličanju Batalove ličnosti, a Batalo je po svojoj prilici držao imanja oko gornje Lašve, uvećana onima, koja je dobio od Hrvatinića u miraz sa ženom Resom. Tu mu je ležao i grad Toričan, danas ruševina iznad sela Varošluka kod Turbeta.³

Ne smijemo misliti da se na ovaj Toričan odnosi ona presuda mađarske Kurije u pitanju izdaje kastelana Petra Bodole,⁴ koji je navodno 1413 g. Hrvoju predao kraljev grad Toričan (Thorichan), što ga je ranije kralj Sigismund bio oteo Hrvoju. Taj Toričan nalazio se negdje u bosanskom Po- unju ili Posavini, uopšte negdje na granici Donjih Kraja. Bilo bi nemoguće i pomisliti da su Mađari, koje je Hrvoje tukao u ratovima, mogli imati u njegovom zaleđu neku tvrđavu u vrijeme kad je ovaj naš oligarh bio na vrhuncu svoje moći. Isto tako ne smijemo misliti da se na ovaj naš Toričan odnosi onaj podatak iz dubrovačke arhive (Lamenta de foris), što ga citira Jireček⁵ po kome je vojvoda Vukas Pribilović (Raspudić) bio kastelan grada Turice na Lašvi (Lasseua), jer se onaj podatak stvarno odnosi na Turice kod Trebinja, gdje su Pavlovići bili doista gospodari, a njihova imanja u Bosni nisu nikada prelazila rijeku Bosnu, već su se držala uvijek istočne od nje.

Batalova grobnica koju smo spomenuli ležala je nadomak gradu Toričanu. Truhelka ne veli da je i on lično prisustvovao otkopavanju grobnice, no izgleda da nije čim kaže da su »c. kr. kapetan Teplý te vojn. građevni asistent Kasper, osobitom pomnjom dali razgaliti taj spomenik«.⁶ Razumije se da ovima nije bilo ni stalo do toga da ko od muzejaca bude prisutan. Zato Truhelka nije našao u grobnici ništa osim razasutih kostiju.

Truhelka je potanko opisao taj spomenik, no kako je on napravio više grešaka, iznijeću ih ovdje kao i stanje grobnice prije konzervatorskog zahvata. Velim samo grobnice, jer mauzoleju nema više ni traga. Truhelka je u vrijeme kad je ovaj naš spomenik srednjeg vijeka otkriven, imao i moći i materijalnih sredstava da ga očuva, štaviše imao je mogućnosti da ga rekonstruira i restaurira, no on to nije učinio, a, nažalost, ni ljudi iza njega koji su bili za to pozvani. Tako je ostala grobnica »razgaljena« i zaboravljena skoro četrdeset godina dok nije u naše vrijeme Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu evidentirajući spomenični materijal u Bosni i Hercegovini naišao i na zapušteno Batalovo posljednje prebivalište, čije je otkriće u svoje vrijeme izazvalo veliki interes u naučnim krugovima. Na isti način postupilo se i sa temeljima u svijetu poznate ranohrišćanske bazilike koja je tek nekoliko stotine koračaja udaljena od Batalove grobnice i od koje danas jedva ima traga. Mauzolej je potpuno nestao.

Kad sam u ljeto 1950 godine došao na mjesto Batalove grobnice, nisam je lako pronašao, jer od zidova mauzoleja nema, kao što smo rekli, ni traga (u priloženom planu, na slici 1, prikazani su prema Truhelkinim podacima), a dimenzije otvora grobnice kod Truhelke su krivo iznesene.

Kao što nije trebalo dozvoliti da se na Crkvinu u Biloj podigne crkva dok se lokalitet ne prouči, tako isto se nije smjelo dozvoliti da se na mjestu Batalovog mauzoleja podigne crkva, jer u oba ta

¹ Truhelka: Grobnica bos. tepčije Batala, GZM 1915, str. 365.

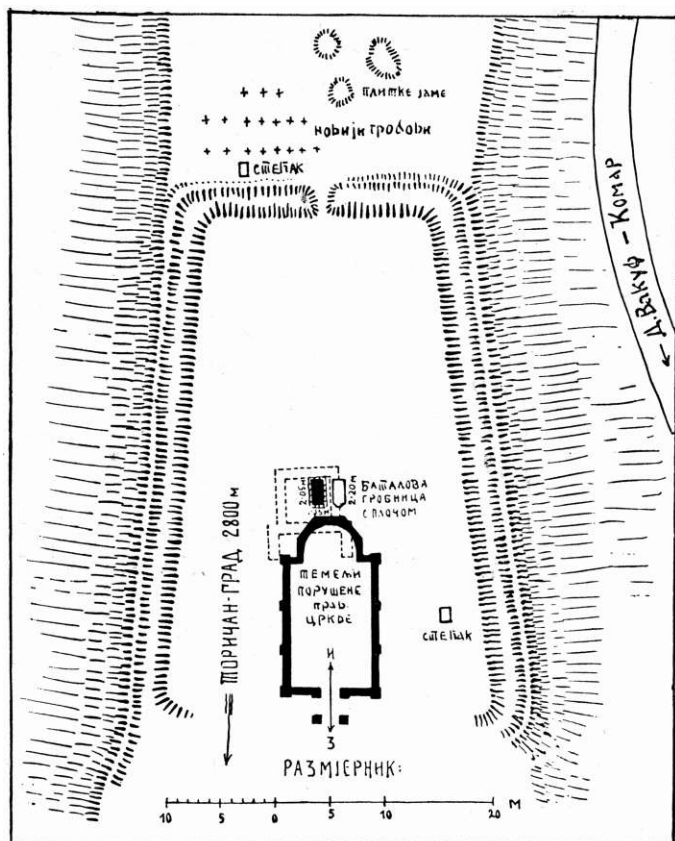
² Isto tamo, str. 371.

³ Opis Toričana vidi: Mazalić, Travnik i Toričan, GZM 1948, str. 160 i dalje.

⁴ Thalloczy-Sufflay: Povijest Jajca, Zagreb, 1916, str. 29.

⁵ Jireček: Spomenici srp., Spomenik SKA 11 str. 81

⁶ Truhelka: nav. dj., str. 365.

Sl. 1. Situacioni plan Batalovog mauzoleja.

slučaja djelomično su upropašćene i neproučene starine, a naročito veći broj stećaka oko Batalove grobnice i ona sama.

Iz priloženog situacionog plana (sl. 1) vidi se kako je zbog temeljnog zida crkve trebalo uništiti jedan naš vrlo rijedak narodni spomenik srednjeg vijeka. On je doista bio gotovo uništen, jer je od svega ostala zjapeća grobnica, oštećen stećak strovaljen naglavice u nju i pored grobnice ploča koja ju je pokrivala, no i nju je neko počeo s kraja da reže i djelomično je taj kraj odbio.

Zidovi i konstrukcije grobnice bili su uglavnom očuvani, ukoliko se to moglo mimo strovaljenog stećka zapaziti. Očuvani su bili zato, što su iskopani ili isklesani u kamenu.

Truhelka nije priopštenim dimenzijama ove grobnice i njezine okolice dao pravu sliku. Tako veli da je otvor rake dug 3,40 m. (!), a širok 1,87 m.⁷ Ali ako pogledamo njegovu osnovu rake mauzoleja⁸ i poslužimo se njegovim razmjernikom, dobićemo dužinu 2,56 m a širinu 1,85, a već na susjednoj strani⁹ na sl. 2, dužina rake na otvoru je 2,40 m, a širina 1,15 m. Prema tome, u istom članku imamo 3 razne dimenzije za istu stvar, no ni jedna ne odgovara stvarnosti, jer dužina

rake iznosi 2,05 m a širina 1,05 m. Ploča koja sad ponovo pokriva raku i služi kao podnožje stećku duga je 2,25, a široka 1,25 m, tako da svojim rubovima prelazi raku tek za po 10 cm unaokolo. Današnja dužina stećka nije oko jedan metar, kako veli Truhelka,¹⁰ već 1,45 m. Sudeći po dosadašnjem iskustvu, stećak je mogao imati prvobitnu dužinu najmanje oko 1,70 m, a kako je širok 60 cm, to mu je ostajalo oko podnožja na sve strane 25—27 cm od podnožne ploče.

Ni ostale dimenzije što ih navodi Truhelka nisu tačne, ali se nisu mogle lako provjeriti. Tako veli da se gornji dio rake na dubini od 80 cm suzuje na sve strane za 60 cm (!)¹¹ dok je to na svom crtežu prikazao sa 20—30 cm,¹² što je i približno tačno. Kako se raka mogla suziti na sve strane za 60 cm kad je, napr., njezina širina u svemu 105!

Neposrednu okolicu bivšeg mauzoleja Truhelka je također netačno prikazao. Valjda samo po sjećanju ili po tuđem opisu. Ne spominje stećke kojih je tada bilo oko Batalove grobnice veći broj. Danas postoje još samo dva i još jedna zidana grobnica, slična Batalovoj, zatrpana kamenjem. Stećak joj je razbijen i utrošen u zidanje bivše crkve, a jedan komad leži podno brijega ispod nje. Ko je tu grobnicu prekopao i šta je u njoj našlo, nije se moglo ustanoviti. Grobnica je na otvoru veća od Batalove po širini: 205 : 150 cm. Stećak, što leži južno od današnje crkve pet-šest koraka, velik je 152 : 110 cm, ukrašen je isklesanim polumjesecom. Onaj, što leži prema istoku Batalove grobnice, oko 30 m daleko, bez ukrasa je i velik 130 : 90 cm. Pomjeren je sa svog ležišta. Od njega na istok, oko 25 m udaljenosti, leži spomenuta zatrpana grobnica. Na terenu oko Batalove grobnice vjerovatno ima još sličnih u kamenu isklesanih grobnica, ali kako su s njih stećci uklonjeni, nije ih lako pronalaziti. Plitke jame, označene na priloženom planu, potiču vjerovatno od uklonjenih stećaka. Iz gornjega se vidi da je ovaj lokalitet bio srednjevjekovna nekropola stanovnika mjesta s desne strane Lašve, dok je onih stanovnika sa terena današnjeg Turbeta bila s lijeve strane. Od nje je ostalo još 37 spomenika. Pod samim gradom Toričanom ima nekropola od 17 gotovo propalih stećaka, a i u današnjem selu Varošluku postoje ostaci dviju nekropola. Od jedne su preostala samo još 4 stećka. Prekopavajući grob ispod jednog od tih stećaka nađen je kostur žene s kosturom djeteta. Izgleda da je žena umrla tik pred porođajem ili za vrijeme porođaja. Na prsnom dijelu kostura žene ležala su dva srebrenjaka kralja Tvrtka I. Osim toga, u grobnici je nađen jedan srebrni prsten s crvenim kamenom.¹³

⁷ Isto tamo, str. 368.

⁸ Isto tamo, str. 366.

⁹ Isto tamo, str. 367.

¹⁰ Isto tamo, str. 368.

¹¹ Isto tamo,

¹² Isto tamo, str. 367.

Truhelka veli da je oko mauzoleja bilo pomanje duguljasto dvorište, sa svih strana opasano iskopatim jarkom, »tako da je ova zanimljiva grobnica imala oblik male tvrđave«. Truhelka se nije pitao čemu ovakav tvrđavni jarak oko jedne grobnice? U njegovom planu¹⁴ prikazan je taj jarak kao pravilan četverougao koji opasuje dvorište, veličine oko 14 : 18 m, u čijoj sredini je bio mauzolej pravilno situiran, dok se iz našeg plana (sl. 1) koji je snimljen na terenu vidi jedanput veći nepravilan četverougao, dužine oko 46 m, širok na zapadnoj strani skoro 30 m, a na istočnoj 20. Mauzolej je u njemu pomjeren znatno prema sjeverozapadu, iako se vidi tendencija da dođe u sredinu. Jarak je i danas impozantna i jaka terenska gradnja, prava ratna fortifikacija, izvedena od dobrih majstora. Jarak je prvobitno pri vrhu bio oko 4 m širok, a isto toliko dug na eskarpu. Kontreskarp je znatno niži od nivoa unutrašnjeg terena usljed nagle strmice brežuljka na kome leži.

Ako postavimo pitanje kome je trebala ova fortifikacija, neće nam biti teško odgovoriti na to pitanje. U vrijeme vatrene oružja ona ne bi imala nikakvog smisla, jer njom potpuno gospodari sav okolni teren te bi je i manje vatreno oružje začas uništilo. U srednjem vijeku, znamo, da je vlastelin bježao na što bolje od prirode zaštićene glavice, kao što je i Batalo za svaki slučaj imao, i danas jedva pristupačni, Toričan. Prastanovnici ovih krajeva, Iliri, sjedjeli su također po visovima na kojima su se lako branili. Eto im vidimo i od Batalove grobnice naselja: jedno iznad željezničke stanice u Turbetu s desne strane Lašve na strmoj glavici, a drugo na Gradini povrh sela Potkraja na kupastom brijegu koji se erozijom odvojio od matice. Ostali su još Rimljani. Za njih znamo da su se držali obično pitomih nizina, gdje su imali manjeviše utvrđene logore. Upravo ispod ovog brežuljka na kome se nalazi Batalova grobnica Rimljani su uveliko ispirali zlato. Posao su obavljali robovi a možda i domaći Iliri koji nisu nikad bili povjerljivi. Ogromne hrpe ispranog pijeska vide se i danas s lijeve strane Lašve između kuća u mjestu Turbetu. Neke se raščičavaju radi novogradnji. Za zaštitu naselja i ispirališta zlata Rimljani su morali držati posadu. Samo su oni mogli i znali podići ovako solidan opkop oko svog logora kao što je ovaj oko Batalove grobnice. Zamišljamo da je logor imao po eskarpu ogradu od hrastovih direka 4—5 m visine s hrastovim kulama na uglovima. Kapije su mogle biti samo dvije: istočna i zapadna. Dobrim širokim putem čija je trasa u zadnje vrijeme popravljana (prilaz crkvi) dolazi se i danas ovom mjestu, a sa istoka je uz brežuljak vodila staza čija se trasa još tu i tamo zapaža.

¹³ Bilješka u Katalogu numizmatičke zbirke bivše Nadbiskupske gimnazije u Travniku.

¹⁴ Turhelka nav. dj.

Sl. 2. Stećak na grobnici kneza Batala.

Pri podizanju crkve zatrpana je zapadna strana jarka.

U novije vrijeme služio je istočni dio ovoga lokaliteta kao pravoslavno groblje.

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, uočivši odmah nakon svog osnivanja važnost gore opisanog spomenika, pregnuo je da se od njega spase što se još dalo spasti. Tako je, i pored mnogih drugih velikih spomenika koji su bili u kritičkom stanju, odlučeno 1950 godine da se i na Batalovoj grobnici izvrše spasavalački radovi. Poslu se pristupilo u ljeto te godine. Nadzor je vršen od strane Zavičajnog muzeja u Travniku.

Pošto je s dosta muke iz rake izvučen stećak, ustanovilo se da je njegovo strovaljivanje u nju znatno oštetilo obimne zidove koji su isklesani iz dosta sipkog škrljca kamena. Dno rake bio je zakrčio raspadnut lješ nekog čovjeka pokriven nabacanim kamenjem. Uspomena na strahote proteklog rata. Kad je očišćeno nabacano kamenje i odstranjen lješ (pokopan je u obližnje groblje), otkriven je sasvim očuvan sarkofag od muljike u kome su svojevremeno ležali ostaci kneza Batala. Sarkofag je očišćen kao i njegova neposredna okolica i postavljen na ranije mjesto.

Oštećeni zidovi su restaurirani pločicama škrljca tako da sa originalnim čine jednaku cjelinu, a oštećene ivice rake upotpunjene su novim ivičnjacima.

Konzole u raci, koje su držale unutrašnju pokrovnu ploču očuvane su kao i gvozdeni klinci koji su ispod nje držali tekstilnu zavjesu ili tapetu grobnice.

Stara podnožna ploča stećka (na našem planu pored grobnice) navučena je na grobnicu i stećak je postavljen na nju (Sl. 2).

Tako je to ostalo do proljeća 1957 god. kada je usljed erozije popustila podloga ivičnjaka rake tako da se jedan njegov dio, previše podlokan vodom, odvalio i srušio u samu raku. Na tom mjestu je oštećena i podnožna ploča.

Kod opravke oštećenog mjesta trebalo bi za svaku sigurnost upotrebiti cementni malter kao vezivno sredstvo ivičnjaka i njihove podloge, što se u ovom slučaju može prihvatiti. Ali kad smo

već pri tome poslu, mišljenja sam da bi se ova prilika mogla iskoristiti da se izvrši i jedna restauracija u samoj grobnici: prvo, da se kosti kneza Batala, koje su sada pohranjene u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, vrate natrag na svoje mjesto u grobnici, tj. u sarkofag, a drugo, da se napravi kopija nadgrobne ploče sa zapisom i da se ona postavi iznad sarkofaga gdje je stajao original.

TRAVAUX DE CONSERVATION DE LA TOMBE DE BATAL ET ASPECT ACTUEL DE CELLE-CI

Dans l'article ci-dessus l'auteur présente les travaux de restauration effectués sur la tombe du prince bosniaque Batal qui, à la fin du 14e siècle était haut fonctionnaire à la cour du souverain bosniaque. Son tombeau, ainsi que la plaque commémorative placée près du sarcophage et le monument funéraire ont été découverts pendant la première guerre mondiale à Turbe, près de Travnik; mais les fouilles n'ont pas été méthodiques et les vestiges ont été en partie dispersés ou abandonnés.

Quand l'Institut provincial pour la protection des monuments culturels à Sarajevo a procédé à la conservation de ce monument, en 1950, il a trouvé la tombe ouverte; le monument funéraire s'y était effondré. La plaque commémorative gisait, endommagée, près du tombeau. Quand le monument funéraire eut été retiré et la tombe vidée des pierres qui y avaient

été jetées, on découvrit le cadavre d'un homme tué vers la fin de la seconde guerre mondiale. Ce cadavre une fois retiré, en enlevant le reste des pierres on découvrit au fond de la tombe un sarcophage intact et vide; quand celle-ci fut complètement nettoyée on constata que les parois en avaient été assez gravement endommagés par la lourde stèle funéraire qui y étaient tombés, et en particulier les bords de l'ouverture, alors que les consoles qui soutenaient la dalle funéraire intérieure étaient intactes, ainsi que les clous qui maintenaient auparavant les tentures ou draperies du tombeau.

Les travaux de conservation ont embrassé la réparation des parois de la tombe et des bords de celle-ci, qu'on a ensuite recouverte de la dalle de pierre primitive sur laquelle on a placé la stèle funéraire (stečak) qui est assez gravement endommagée. (Fig. 2).

EIN KONSERVIERUNGSEINGRIFF AM GRABMAL DES FÜRSTEN BATALO

Im vorliegenden Artikel wird von einem Konservierungseingriff am Grabmal des bosnischen Fürsten Batalo, der am bosnischen Herrscherhof im 14. Jahrhundert ein hoher Würdenträger war, berichtet. Die Gruft mit der Denkplatte nebst dem Sarkophag und Grabdenkmal wurden während des I. Weltkrieges in Turbe bei Travnik entdeckt, laienhaft durchgraben, teilweise zerstört und seinem Schicksal überlassen.

Als das Landesdenkmalschutzamt in Sarajevo zur Konservierung des genannten Objektes im Jahre 1950 trat, fand es die Gruft offen und den Grabstein in ihr liegend. Nebst der Gruft befand sich die beschädigte Fussplatte des Denkmals. Als der Grabstein herausgehoben wurde und man die Gruft vom angefüllten Gestein anfang zu reinigen, stiess man auf die Leiche eines Menschen, der gegen Ende des II. Weltkrieges

getötet und hier begraben worden war. Nach der Beseitigung der Leiche und angehäuften Gesteins stiess man am Boden der Gruft auf den unbeschädigten und leeren ursprünglichen Sarkophag. Als die Gruft vollkommen gereinigt worden war, stellte man fest, dass ihre Mauern durch das Einstürzen des Grabdenkmals ziemlich beschädigt worden waren. Besonders schadhaft waren die Ränder der Öffnung, während die Konsolen, die die innere Grabplatte hielten unbeschädigt waren, wie auch die Nägel mit denen einst der Vorhang der Gruft oder Tapeten befestigt waren.

Die Konservierung umfasste die Ausbesserung der Gruftwände, ihrer steinernen Randumfriedung, dann das Schliessen der Gruft mit der ursprünglichen Steinplatte auf die das ziemlich stark beschädigte Grabdenkmal (stečak) aufgestellt wurde (Abb. 2).

SELO KOSAČE I NJEGOVI SPOMENICI

Obrađujući stečke na obroncima i u području Treskavice, 1956 i 1957 godine, našao sam u selu Vlaholju, blizu Kalinovika, jedan sanduk sa natpisom koji se odnosio na krstjanicu (B)eoku, kćerku Pribisava Kosače.¹ Tim povodom sam se počeo nešto više interesovati za istoriske podatke istaknutih srednjovjekovnih feudalaca Kosača. Iz podataka koje nam je saopštio Mihajlo Dinić² i obavještenja koja nam je dao Đoka Mazalić, doznao sam da se blizu Goražda nalazi selo Kosače, odakle bi čuvena porodica Kosača mogla da vodi svoje porijeklo. Odlučio sam da posjetim to selo. Na put sam krenuo zajedno sa prof. Mazalićem koji je također želio da upozna taj kraj. S toga puta, početkom maja 1958 godine, donosim ovu bilješku.

Malo selo Kosače pripada području rijeke Osanice, lijeve pritoke Drine, u opštini Ilovača, srez Goražde. Oko 1 km daleko od željezničke stanice Osanica, na pruži Goražde-Foča, ulijeva se Osanica u Drinu. Odatle uz Osanicu vodi nova cesta sve do Ilovače. Na udaljenosti od 1 do 2 km odvajaju se desno pješački putevi za Kosače. Oni su slabi i strmi, jer se Kosače nalaze visoko u strani. Mi smo išli preko sela Dijakovića, jer nas je i ono interesovalo, a vratili smo se najkraćim, vrlo strmim putem na cestu kod mosta kojim se prelazi u selo Petroviće.

Dijakovići su maleno selo u dosta visokoj strani brda. Oko 700 m sjeveroistočno od sela smještena je manja srednjovjekovna nekropola sa 11 sanduka, 2 sljemenjaka i 1 pločom. Lokalitet se zove Kostrenište. Stećci su zarasli u šumicu, obrasli mahovinom, djelomično su utonuli u zemlju, okrnjeni su i ispucali. Klesani su od tamnosivog škriljevca. Orijeantirani su u pravcu zapad-istok, osim tri koji su postavljeni u pravcu sjever-jug. Sljemenjaci su dosta niski, kakvi su naj-

češće u istočnoj Bosni. I oni i sanduci imaju postolja. Ni na jednome spomeniku nema ukrasa. Odmah do stećaka prostire se muslimansko groblje u kojemu se i danas pokopavaju stanovnici Dijakovića.

Zapadno i uzbrdo odatle ubrzo se dolazi na lokalitet Ledine odakle se pruža veličanstven pogled na sve strane, a naročito na Kosače i druga obližnja sela koja su se u visini Kosača poredala strminom ka Osanici-Kremeševo, Kolo i Poratak. Oko 500 m istočno odatle, na dosta velikoj strmini, smješteno je 14 kuća koje danas čine selo Kosače. Njima pripadaju još i 3 kuće na samim Ledinama (Slika br. 1).

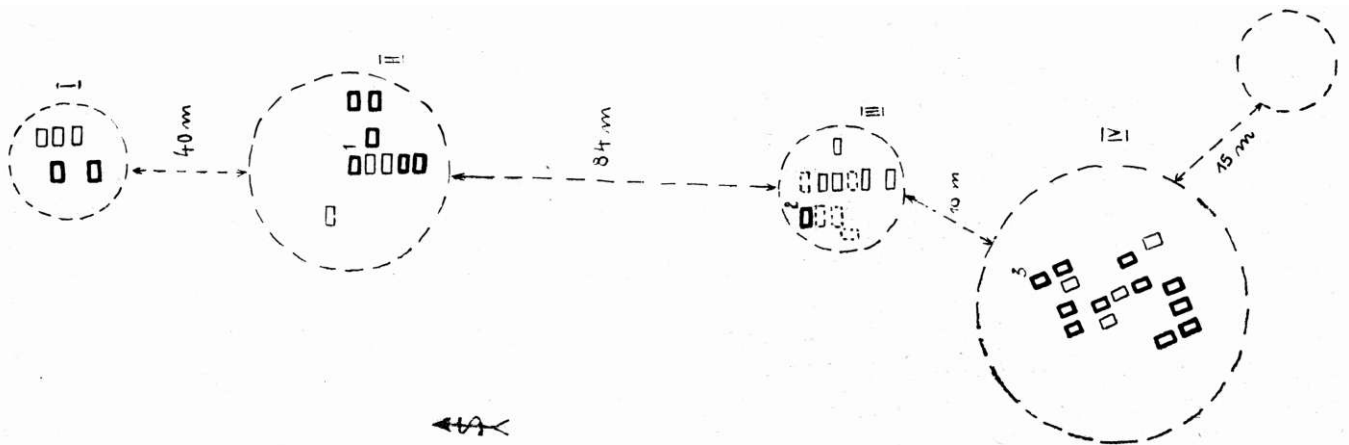
U našem slučaju Ledine su relativno najinteresantnije. To je ravničasta dugačka kosa pružena po pravcu sjever-jug. Na njoj su postavljene 4 skupine stećaka čiji se raspored vidi iz priložene skice. (Sl. br. 2). U prvoj skupini, počevši sa sjevera, imaju 4 stećka (1 sanduk i 3 ploče), a u drugoj,

Sl. 1. Pogled sa jugoistočne strane na selo Kosače.

¹ Natpis je objavljen u mom članku »Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima« u Glasniku Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1959 g., sv. za arheologiju, str. 242.

² M. Dinić, Zemlje hercega svetoga Save, Glas Srp. kralj, akademije, CLXXXII, 156—157.

Sl. 2. Skica nekropole Ledine (»Križevac«)

oko 40 m južno odatle, nalazi se 9 stećaka (6 sanduka i 3 ploče). I jedna i druga skupina su postavljene na gromile koje su danas skoro zaravnjene. (Sl. br. 3 — pogled na drugu skupinu sa sjeveroistočne strane). Stećci su prosječnih dimenzija, okrnjeni su i oštećeni, a djelomično i utonuli u zemlju. Orijentirani su u pravcu zapad-istok i poredani u redove okomito na tu orijentaciju. Svojim neobičnim oblikom ističe se spomenik br. 1 u drugoj skupini. To je sanduk koji s jedne bočne strane ima još dva skošenja, a s druge strane jedno takvo skošenje. I sa čeonih strana on je nešto skošen. Po gornjim ivicama vertikalnih strana ovaj spomenik ima manje odebljanje, slično poklopcu koji nešto prelazi svoj sanduk. Osim toga, on je na zapadnoj strani neznatno uži nego na istočnoj (Sl. br. 4). Treća skupina stećaka nalazi

se na južnom završetku kose, oko 80 m daleko od druge. Tu se na blagom okruglastom uzvišenju nalazi 6 stećaka orijentiranih u pravcu zapad-istok, postavljenih u redove. Između i pored tih stećaka jasno se vide udubine gdje su nekada također bili stećci. Takvih mjesta ima 5, što znači da je u ovoj skupini sigurno bilo ukupno najmanje 11 stećaka. Jedan od njih je u obliku sanduka, a ostali su ploče (?). Pod brojem 2 označen je sanduk veličine 210 X 87 cm (visina se ne vidi) koji na gornjoj strani ima plastičan dvostruki krst čija je ukupna dužina 85, a širina 55 cm. Krakovi ovoga krsta se nešto proširuju prema krajevima (Sl. br. 5). Oko 10 m jugozapadno počinje također blaga, ali dosta velika humka na kojoj se danas nalazi četvrta skupina sa ukupno 15 stećaka. Njihova orijentacija je također zapad-istok, odnosno više po liniji jesenske sunčeve putanje-sjeverozapad-jugoistok. Koliko se to zbog utonulosti i zaraslosti danas vidi, tu se nalazi 11 sanduka i 4 ploče. I ovi stećci su postavljeni na redove. Ranije je ovdje moralo biti više stećaka. Spomenik koji je označen brojem 3 (163X70X15 cm) viri iz zemlje. On ima na vodoravnoj strani plastičan vrlo neobičan motiv. Zbog oštećenosti se njegovi detalji ne vide, pa je teško tvrditi o čemu se ovdje zapravo radi. Motiv je sličan dvostrukom krstu, ali se na zapadnom kraju ističe zaobljena glava, malo zatim kao da su naznačena ljudska ramena i opuštene ruke, a onda na samome kraju se struk račva, pa zbog svega toga najviše potsjeća na antropomorfni krst (Sl. br. 6). Oko 15 m istočno odatle vidi se manji okruglasti humak sa nešto sitnijeg kamenja koje potječe od neke manje građevine, vjerovatno grobne kapelice. Sav prostor treće i četvrte skupine stećaka i dosta oko ovih obrastao je šumom i ističe se kao velika humka koja se ka jugu blago, a ka zapadu dosta naglo spušta.

Sl. 3. Pogled sa sjeveroistočne strane na drugu grupu stećaka.

Mislim da je od interesa da saopštim i neke podatke koje sam prikupio na samome terenu. U Kosačama kao i u svim okolnim selima odavno

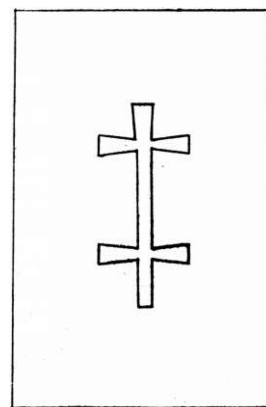

Sl. 4. Sanduk br. 1 na drugoj grupi stećaka.

žive muslimani. Danas u Kosačama žive porodice koje se zovu Smajovići, Rašidovići i Šalake. Na Ledinama su sve tri kuće porodice Šalaka. Vlasnici zemljišta na kome se nalaze stećci su: Fejzo Smajović, Muharem Rašidović, Salko Smajović, Murat i Bećir Šalaka. U kuće Šalaka ugrađeno je više stećaka. Južni dio kose, na kome se nalaze treća i četvrta skupina stećaka, nekada se zvao Križevac. I danas ga stariji ljudi tako zovu. Odmah do prve skupine stećaka, prema sjeveroistoku, lokalitet se zove Crkvina. U neposrednoj blizini se nalazi živa voda koja nikada ne presuši. Poviše kuća u Kosačama ima jedna njiva koju nazivaju Vinine. Iza sela Kola i Poratka ima lokalitet koji se zove Dvorišta, a nešto dalje, u pravcu Ilovače, rekli su mi da se nalazi Gradina sa ostacima zidova. Ranije sam već napomenuo da se obližnje selo na istočnoj strani zove Dijakovići.

Križevac, Crkvina i Vinine navode na pomisao o kršćanskom groblju, crkvi i crkvenom imanju na kojemu se nekada i loza njegovala. Naselje je visoko uzdignuto, u strani, i dosta nepristupačno sa strane Osanice. Osim toga, tu je blizu i Gradina koja je mogla i u Srednjem vijeku služiti kao odbrana svoje vrste, pogotovo ako je tu bio i vlastelinski dvorac. Dijakovići su mogli postati od uglednog dvorskog čovjeka-dijaka.³ Iako

³ Svega 10 km zračne linije sjeveroistočno od Kosača ležalo je Goradže, poznato srednjovjekovno trgovište u vlasti porodice Hranića-Kosača. U Sopotnici,

Sl. 5. Motiv na sanduku br. 2 treće grupe stećaka

za to nema pouzdanih podataka, ipak sve okolnosti upućuje na pomisao o važnijem srednjovjekovnom području u kojemu je selo Kosače značilo neki centar, možda baš zavičaj porodice Kosača. U tome slučaju nekropola na Križevcu, koja inače izgleda da pripada ranijem periodu stećaka, mogla bi biti porodično groblje Kosača, odnosno Hranića, kako su se Kosače ranije zvale. Među nadgrobnim spomenicima svakako onaj sa motivom antropomorfnog krsta pretstavlja veliku važnost i faktor po kojemu se može govoriti o pripadnosti tih stećaka, odnosno o vjeri srednjovjekovnih Hranića-Kosača.

Sl. 6. Motiv na sanduku br. 3 četvrte grupe stećaka

3 km daleko od Goražda Herceg Stjepan je 1454 g. sagradio poznatu crkvu (Đ. Mazalić, Glasnik Zem. muzeja 1940, str. 29).

LE VILLAGE DE KOSAČE ET SES MONUMENTS

L'auteur dit que, non loin de Kalinovik dans la Bosnie Centrale, il a trouvé un monument funéraire du moyen âge, avec une épitaphe se rapportant à la chrétienne («krstjanica») Beoka, fille de Prbisav, de la noble famille médiévale des Kosače. En rapport avec cela, l'auteur a par conséquent, visité, au mois de mai 1958, le village de Kosače, sur le cours supérieur de la Drina, et il relate quelques faits relevés lors de ce voyage et présente quelques-unes de ses observations.

Le village de Kosače se trouve très haut dans la région de la rivière Osanica qui se jette dans la Drina.

Tout près du village se trouve la localité de Križevac, avec une nécropole médiévale à 39 stèles funéraires (stećaks), conservées jusqu'à nos jours. Parmi ces monuments, l'un est orné d'un relief à double croix et un autre d'une grande croix plastique, stylisée et rappelant beaucoup une silhouette humaine.

Dans les environs immédiats se trouvent des localités dont les noms portent à croire qu'il y avait une importante agglomération médiévale, qui était-peut-être le pays d'origine de la famille des Hranić-Kosači, qui, au XIV et XV siècles, a joué un rôle politique important en Bosnie-Herzégovine.

DAS DORF KOSACA UND SEINE DENKMÄLER

In der Nähe von Kalinovik in Mittelbosnien befindet sich ein mittelalterliches Grabdenkmal mit der Inschrift, die eine »krstjanica« (Christin) Beoka, der Tochter Pribisavs aus der angesehenen Feudalfamilie Kosača betrifft. Deshalb besuchte der Autor im Mai 1958 das Dorf Kosača im Oberlauf der Drina, berichtet einige Angaben und teil einige seiner Beobachtungen mit.

Das Dorf Kosača liegt hoch an einem Berge im Gebiet des Flusses Osanica, die in die Drina mündet. In nächster Nähe des Dorfes befindet sich der Ort Križevac wo eine mittelalterliche Nekropole mit insgesamt 39 steinerner Grabdenkmäler (stećak) ist, die bis

heute erhalten geblieben sind. Unter diesen Grabdenkmälern befindet sich einer, der mit einem Doppelkreuz in Reliefform verziert ist. Ein anderer Stein hat ein grosses und plastisches stilisiertes Kreuz, welches sehr an eine menschliche Gestalt erinnert.

In nächster Nähe befinden sich Lokalitäten mit Namen, die auf den Schluss hinweisen, dass hier eine wichtigerere mittelalterliche Ansiedlung bestanden haben könnte, die möglich die Heimat der Familie Hranić-Kosača gewesen sein könnte. Dieselbe spielte im XIV. und XV. Jahrhundert eine lauschlaggebende oolitische Rolle in der Geschichte Bosniens und der Herzegowina.

MEHMED MUJEZINović

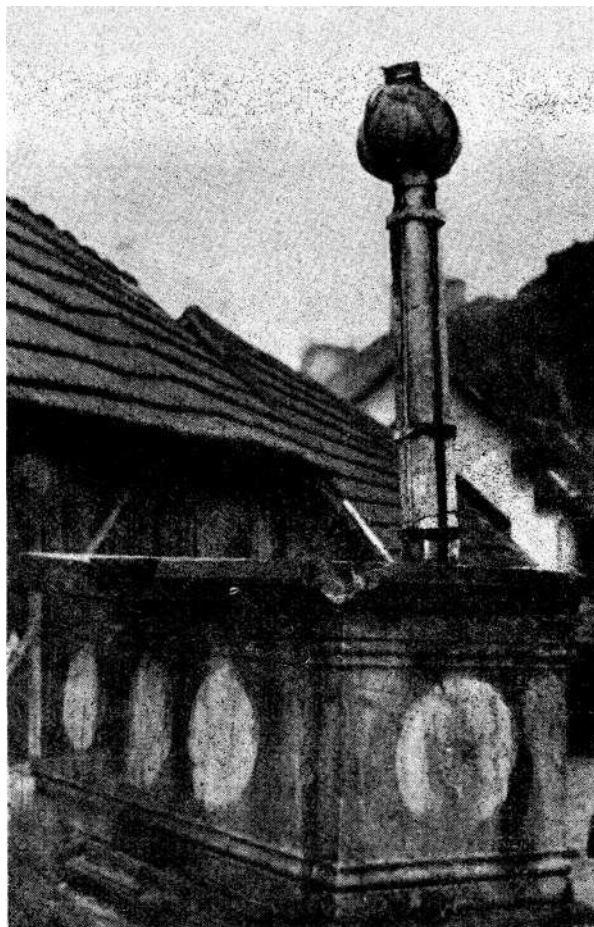
KONZERVACIJA NADGROBNOG SPOMENIKA FERHADA, SINA SKENDEROVA U TEŠNJU

U Bosni postoje četiri džamije pod kupolama koje se prema imenima njihovih osnivača nazivaju Ferhadije, i to u: Banjoj Luci, Sarajevu, Tešnju i Žepču. Dok je ličnost Ferhad-bega Sokolovića, koji je podigao banjalučku Ferhadiju, dobro poznata, dotle se za osnivače ostalih triju Ferhadija malo što znalo. O tom pitanju je dosada pisalo više autora¹ i tek je nedavno riješeno konačno i pitanje osnivača sarajevske Ferhadije; utvrđeno je da je nju sagradio bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić.² Većina autora su ranije za rješenje pitanja ko su osnivači sarajevske, tešnjaške i žepačke Ferhadije uzimali kao jedino uporište nadgrobni spomenik Ferhada, sina Skenderova u Tešnju.

Ranije je, nepoznate godine, taj nadgrobni spomenik prepuknuo na tri mjesta, pa je zbog toga, također nepoznatog datuma, spomenik stegnut željeznim obručima (Vidi sl. 1). Ova željezna konstrukcija usljed atmosferilija rđa i time oštećuje natpis na nišanu, a osim toga uveliko kvari estetski izgled spomenika. Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH izvršio je 1958 godine opravku Ferhadovog nišana.

Ferhadov nadgrobni spomenik situiran je u dvorištu Ferhadije (Čaršijske) džamije u Tešnju. Spomenik sa sarkofagom počiva na jednom prostranom popločanom platou (4,50 X 3,50 m). Sarkofag je izrađen od velikih i precizno klesanih kamenih ploča i ima ove dimenzije: dužina 1,90 m, širina 80 cm i visina 1,20 m. Sa sve četiri strane sarkofaga uklesani su u kružnicama ornamenta koji predstavljaju rozete, Salomonov pečat

i ispresijecane krugove (Vidi sl. 2). Ovi ornamenta raspoređeni su na užim stranama sarkofaga tako, da se čelo glave i nogu pokojnika nalazi po jedan, a sa uzdužnih strana sarkofaga po dva ornamenta. Nad sarkofagom sačuvan je jedino uzglavni nišan od skopljanskog kristala kamena sa velikim turbanom u gužve i prevojem preko turbana. Nišan ima osnovicu 13 X 13 cm, a visok je 1,50 m.

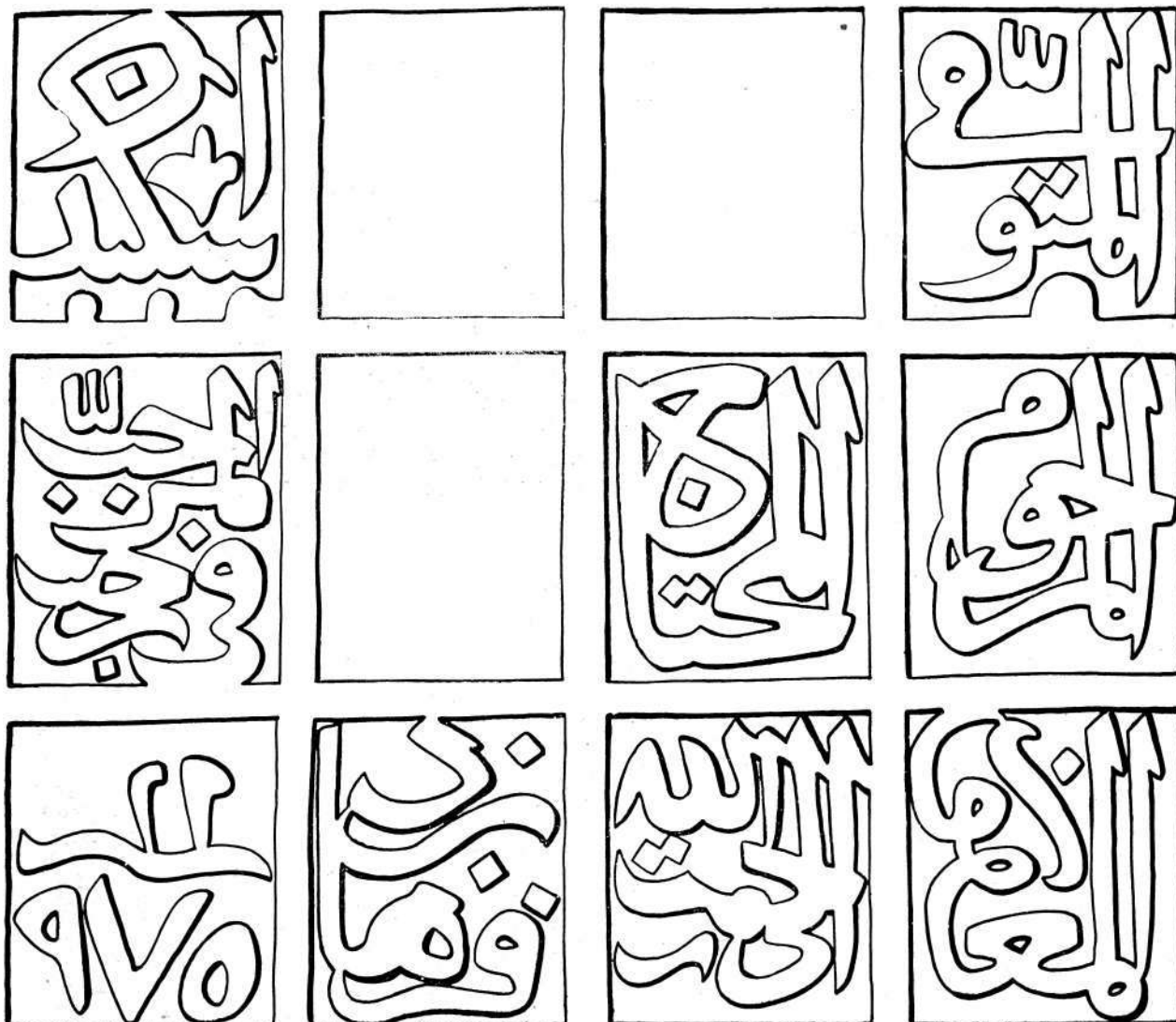
Nadgrobni spomenik Ferhada.

¹ A. Knežević, Carsko-turski namjesnici, str. 27; S. Bašagić, Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini, str. 19; Hamdija Kreševljaković, Žepče, str. 6; Đoko Mazalić, Nekoliko starih slika, GZM 1942, str. 218; Dr. Hazim Šabanović, Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga IV-1, Beograd 1957.

² Đ. Mazalić, Nekoliko starih slika, GZM 1942 i Dr. H. Šabanović, Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić, Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga IV-1.

Na Ferhadovom nišanu uklesan je dosta krupnim nesh pismom natpis na arapskom jeziku i smješten u dvanaest četvornih polja sa sve četiri

strane nišana. Veličina pojedinog polja iznosi 11 X 13 cm. Natpis sve do danas nije objavljen, a njegov tekst, prema našem čitanju, glasi:

što u prevodu znači:

»Umrli i pokojni... (oštećeno) kojemu je potrebna, božja milost... (oštećeno) Ferhad, sin Skenderov, umro 29 časnog mjeseca redžeba godine 975« (= 1. I. — 30. I. 1568).

Tekst natpisa je, kao što vidimo i na faksimilu, oštećen, tako da se on na tri polja više uopće ne razabire. Međutim, upoređujući ovaj natpis sa tekstualno sličnim natpisima XVI vijeka možemo djelomično odgonetnuti šta je u tim poljima bilo napisano. Tako je u prvom oštećenom polju iza riječi magfur mogla stajati riječ

»Eš-šehid« što bi imalo značiti da je ovaj Ferhad poginuo.³ U sljedećem oštećenom polju svakako je stajala riječ »teala« (Uzvišeni) kao atribut riječi »Allah«. U trećem praznom polju trebalo bi da bude označeno zanimanje odnosno položaj koji je Ferhad zauzimao. Zaista je velika šteta što je upravo ovaj dio natpisa oštećen. Važno je napomenuti da uz ime Ferhadovo, kao ni

³ Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, Sv. III-IV, str. 455, Sarajevo 1953,

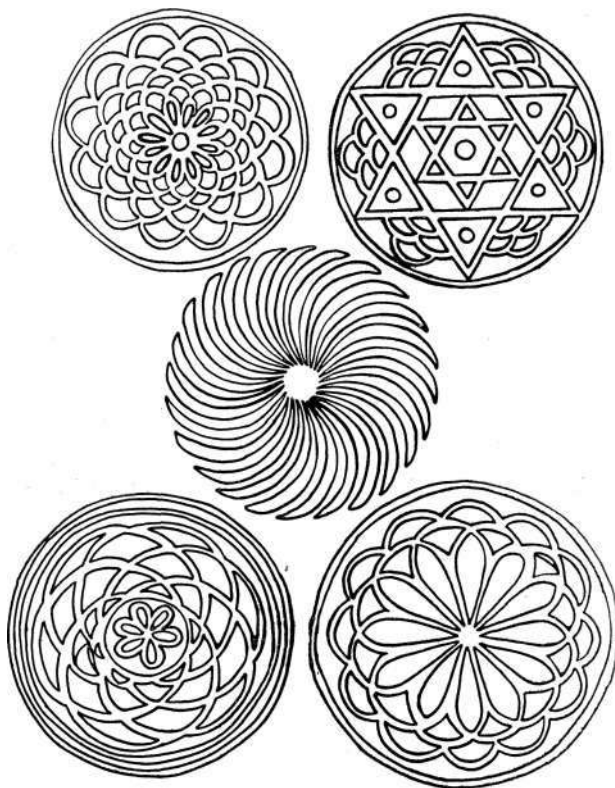
uz ime njegova oca Skendera, nisu stavljene nikakve titule: paša, emir, beg ili sl.

Na osnovu toga što se u spomenutom natpisu kaže da je taj Ferhad bio sin Skenderov mogla bi biti tačna Bašagićeva tvrdnja da je to sin Skender-bega Ulamapašića. Ujedno bi time donekle bilo riješeno pitanje nastanka tešanjske Ferhadije i njenog osnivača.

*

Na početku je istaknuto da je Ferhadov nadgrobni spomenik prepuknuo na tri mjesta, zbog čega je stegnut željeznim obručima i oprugama. Kada i kako je došlo do preloma ovog nišana, nije nam poznato. Postavljena željezna konstrukcija prekrivala je i sam natpis, pa je, da bi se natpis pročitao bilo potrebno prethodno skinuti željezne okove.

Konzervacija Ferhadovog nišana izvedena je na sljedeći način: Otstranjeni su, prvo, željezni obručevi i opruge. Kroz sredinu nišana izbušene su udubine od 8 cm, s promjerom 2 cm. U ove udubine stavljeni su željezni klinovi, nešto malo tanji od isklesanih udubina. Potom su klinovi vezani za kamen rastopljenim olovom. Tako je postupljeno sa prelomima na dva mjesta, tj. na onom neposredno ispod turbana i onom na sredini nišana. Međutim, na trećem prepuklom dijelu, 10 cm iznad pokrova sarkofaga, nije izvršeno spajanje na spomenuti način, nego je ovaj dio nišana uklonjen da bi se na taj način postigla veća stabilnost njegova, pa je, prema tome nišan sada kraći za 10 cm. Do uklanjanja spomenutog dijela nišana došlo je zato što se pretpostavljalo da je ovaj nišan i prelomljen usljed toga što je on dosta tanak a na njemu je velik turban. Prepukli dijelovi nišana su potom spojeni cementnim malterom, a površina nišana na konzerviranim dijelovima prevučena je brašnom od istog kamena od kojeg je spomenik klesan, tj. od skopljanskog kristala.

Ornamenti na sarkofagu Ferhada.

Potrebno je istaknuti da je razmotreno više mogućnosti i načina za opravku ovog spomenika, ali je odabrana konzervacija sa olovom zato što su takav način u sličnim slučajevima upotrebljavali stari majstori i u tome su potpuno uspijevali, kako to vidimo po njihovim do danas očuvanim radovima.

Opravku spomenika izveo je majstor klesar Smajo Krdžalić iz Tešnja.

CONSERVATION BU MONUMENT FUNERAIRE DE FERHAD, FILS DE SKENDER, A TESANJ

Dans la cour de la mosquée de Fehad, à Tesanj, se trouve un monument funéraire portant une inscription datée de 1568, qui indique ce tombeau est celui de Ferhad, fils de Skender. Ce monument a été, à une date inconnue, brisé en trois parties et ensuite consolidé à l'aide de cercles de fer qui endommagent l'inscription et nuisent de plus à l'aspect esthétique du monument. Jusqu'à présent plusieurs auteurs se sont servis de cette inscription dans le but de résoudre le problème des fondateurs des trois mosquées de Bosnie datant du XVIe siècle portant le nom de Ferhadija et qui se trouvent à Sarajevo, à Tesanj et à Zepce.

L'Institut provincial pour la protection des monuments culturels de la République populaire de Bosnie-Herzégovine a procédé en 1958 à la restauration de ce monument. La construction métallique a été retirée et les parties fendues de la stèle (nisan) ont été consolidées par des tenons de métal et du plomb fondu. L'auteur de l'article décrit cette restauration et donne la traduction de l'inscription, jamais publiée jusqu'à aujourd'hui.

THE CONSERVATION OF FERHAD'S TOMBSTONE, SKENDER'S SON AT TESANJ

In the yard of Ferhadia Mosque at Tesanj there is a tombstone with the inscription from 1568 which denotes the tomb of Ferhad, Skender's son.

A long time ago the tombstone was broken in three pieces. After that it was joined with the iron rings which damaged the inscription and marred the aesthetic view of it. Many authors considered this inscription as a basis for resolving the important question: who had founded three mosques in Bosnia of XVI century which had the same name Ferhadia in Sarajevo, Tesanj and Zepce.

In 1958 the National Institute for protecting of the cultural monuments in Bosnia and Herzegovina repaired this tombstone. The iron construction was taken off. The broken parts of it were joined with the iron nails melted lead. The author of this article writes about this reparation and interprets the inscription. It is the first translation published in our country.

UGROŽENI KASNOANTIČKI SARKOFAG U VINJANIMA KOD POSUŠJA

Oko 7 km jugozapadno od Posušja, na putu Posušje—Vir, nalazi se selo Vinjani. Ono se dijeli na Donje Vinjane, koji teritorijalno pripadaju Dalmaciji, i Gornje Vinjane, koji pripadaju Hercegovini. Kroz selo protiče rječica Brina ili Županjica koja ljeti obično presuši, dok zimi postane čitava rijeka sa velikom količinom vode, što je čest slučaj sa mnogim rječicama i potocima hercegovačkog krša.

U zaseoku Nenadići na desnoj obali Brine, 40 m od mosta, jaka bujica otkrila je 1956 god. veliki rimski sarkofag, odnesavši zemlju koja ga je stoljećima prekrivala. Poslije nekoliko dana neko je od seljaka noću probio sarkofag na rubu između poklopca i sanduka u površini nekoliko dcm (po starom vjerovanju da će pronaći blago) toliko da je mogao pretražiti njegovu unutrašnjost. Ne zna se tačno da li je u njemu što pronađeno osim dva ljudska skeleta. U vrijeme jesenjih i zimskih kišnih dana bujica ponekad prekrije sarkofag, dok je u ljetno doba pristup k njemu vrlo lagan. Sjeverozapadni dio sarkofaga nalazi se još zasut zemljom koju voda stalno spirala što se vidi na priloženoj fotografiji.

Sloj zemlje na desnoj obali iznad sarkofaga je vrlo otrošen, jer ga rječica iz godine u godinu stalno odnosi. Kao posljedica toga otkriven je pored sarkofaga i jedan kulturni sloj debljine 40 cm, najvjerojatnije temelji neke građevine, čiji je profil vidljiv jedino u odronjenom sloju zemlje prema Brini, dok je ostali dio zemljišta zasađen žitom. Na obali, kao i u kulturnom sloju pored malterom zidanog kamenog temelja nailazimo na fragmente cigle i gareži koji indiciraju na požar postojeće građevine. Po pričanju starijih seljaka i po tradiciji, na tom mjestu nalazila se crkva sv. Blaža. Sarkofag je naročito interesantan kako prema načinu svoje obrade, tako i po svojim velikim dimenzijama. Po svom izgledu pripada uobičajenom tipu rimskih sarkofaga — lijepo obrađenih sa poklopcem i akroterijama na uglovima. Izrađen je od kamena krečnjaka manje čvrstoće,

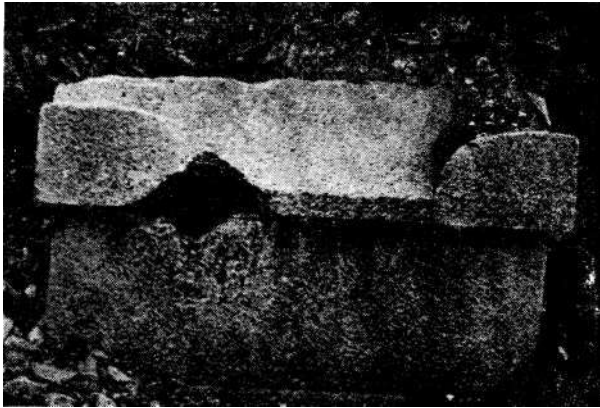
podesnog za obradu, u plitkoj rustici pravilnih oblika. Uskim žlijebom poklopac je uglavljen na sanduk i nešto je veći od površine donjeg dijela. Njegove dimenzije su: dužina 247 cm, širina 103 cm, visina 140 cm i težina oko 2,5 tone. Istočni dio uže strane sarkofaga napukao je, a to se jedva zapaža.

Zanimljivo je, i malo čudnovato, zašto se sarkofag nalazi za čitavu svoju visinu ispod nivoa vidljivih temeljnih zidova u profilu zemljišta sa desne obale rječice. Ovaj i niz drugih problema moći će se riješiti tek poslije obimnijih arheoloških istraživanja, koje bi bilo nužno izvršiti u najskorije vrijeme, jer rječna bujica stalno odnosi kulturni sloj. Što dosada nije izvršeno veće ispitivanje ovog kraja, može se objasniti teritorijalnom udaljenošću od većih centara i komunikacija, jer se Vinjani nalaze na tromeđi Bosne-Hercegovine i Dalmacije.

Po sjećanju seljaka, u blizini sarkofaga nalazilo se također nekoliko zidanih grobova koji su porušeni ili ih je voda odnijela. Nekoliko pravilno tesanih ploča dužine 1,5 m nalazi se ugrađeno u zid susjedne ograde.

Na lokalitetu zvanom Grebine, 100 m nizvodno od sarkofaga, vidi se i danas nekoliko grobova, koji sa njim čine jednu cjelinu. Nedaleko od ova dva lokaliteta na Crkvinama, njemački vojnici su za vrijeme okupacije otkopali dvadesetak grobova, a po pričanju starijih mještana za vrijeme Austrije slučajno pronađeni kameni kip prenijet je u Beč. U selu se pored ovoga nalaze i dvije manje nekropole ornamentiranih stećaka. Od slučajnih arheoloških nalaza potrebno je spomenuti mali kameni žrvanj, srebrni prsten sa natpisom i stari novac — sada zagubljen. Po nazivima lokaliteta u blizini otkrivenog sarkofaga, po seoskoj tradiciji, slučajnim arheološkim nalazima i stećcima razasutim po bližoj okolini, može se zaključiti da je ovaj kraj imao dosta bogatu prošlost.

Ovu pretpostavku potvrđuje i činjenica da je još krajem prošlog stoljeća Karlo Patsch prikupio

Kasnoantički sarkofag u Vinjanima.

nekoliko podataka iz ovog kraja. Po njemu, »J. Bulić je u Vinjanima, na prostoriji zvanj Barok, kopao i našao ostatke mozaika. Tu se je dakle nalazila rimska naseobina. Nadgeometar Danielov posjeduje iz Donjih i Gornjih Vinjana kelte, iz prvog mjesta od željeza, a iz drugog od bronce.«¹

Duž susjednog područja Imotskog polja protezala se vojnička cesta Trilj—Narona.² Pronađeni primjerci rimskog novca, koji su ranije bili vlasništvo muzejske zbirke samostana Humca,³ potvrđuju činjenicu da je postojala komunikacija između Imotskog polja i područja Neretve. Da je ta plodna dolina bila naseljena u rimsko doba, svjedoče nam brojni arheološki nalazi u Ružićima, Dragičini, Grudama, Sovićima, Gorici, Vinjanima, Imotskom i dr.⁴

Problem zaštite i prenos sarkofaga iz Vinjana je vrlo složen i zahtijeva obimnije pripreme i zahvate. Do prije nekoliko godina dalji prenos ovog teškog spomenika bilo bi nemoguće izvršiti, jer put i drveni most koji se nalazi pored njega bili su vrlo slabi. Međutim, od 1957 godine preduzeće »Boksitni rudnici« iz Mostara počelo je s eksploatacijom boksitne ruke iz Vinjana, pa je zbog toga popravljen put i izgrađen novi most preko koga se može prenijeti sarkofag. Time je mogućnost zaštite i prenosa spomenika teškim boksitnim kaminonima u Mostar postala vrlo realna, a ovaj spomenik bi nesumnjivo obogatio i onako siromašnu arheološku zbirku zavičajnog muzeja Hercegovine.

UN SARCOPHAGE DE DE LA BASSE ANTIQUITE EN DANGER A VINJANI PRES DE POSUSJE

L'article ci-dessus présente la description d'un sarcophage de la basse antiquité romaine découvert après qu'une crue de la petite rivière Brina eût, dans le village de Vinjani, situé à 7 km de la localité de Posusje, emporté un morceau considérable de la rive. Le sarcophage présente des dimensions importantes: longueur, 247 cm, largeur 103 et hauteur 140 cm, et son poids est d'environ 2.500 kg. Malheureusement le sarcophage a été, aussitôt après sa découverte, pillé

par des inconnus et l'on n'y a découvert que deux squelettes. Sa forme est simple, sans décorations particulières ni inscriptions. Dans son voisinage immédiat, on a relevé les traces d'une construction, de maçonnerie et découvert des tombeaux également de maçonnerie, et il existé aussi une petite nécropole de monuments funéraires médiévaux (stećak-s). En raison du danger que présente la rivière, le sarcophage sera transporté en lieu sûr.

THE LATE — ANTIQUE SARCOPHAGUS AT VINJANI NEAR POSUSJE

In this article the author describes the sarcophagus from the late antique period which was discovered by the torrent of the Small river Brina in the village Vinjani, 7 km. far from Posusje. Its dimensions are: length — 247 cm, width — 103 cm, height — 140 cm and its weight is about 2.500 kg. Unfortunately the sarcophagus was demolished and plundered

after the discovery by unknown men. There was nothing left except two skaletons. Its form is very simple without any decoration and inscription. Near it we can see the remains of a house and a little necropolis of mediaeval tombstones (stećak). The sarcophagus will be removed on the safe place far from this torrential river.

¹ Dr. Karl Patsch, Rimska mjesta po Imotskom polju, Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, godina XII (Sarajevo 1900), str. 320.

² Isto, str. 298.

³ Isto, str. 300—302.

⁴ Isto, str. 295—344.

SMAIL TIHIĆ

NEKOLIKO NOVOPRONAĐENIH PREDMETA SPOMENIČKE VRIJEDNOSTI U POSJEDU SAMOSTANA SV. KATARINE U KREŠEVU

Ranije smo donijeli prikaz pokretnog inventara spomeničke vrijednosti iz posjeda samostanske crkve u Kreševu («Naše starine», br. III., god. 1955, str. 195—216). U vezi stim, istakli smo i problem njegove zaštite. Prije svega pitanje praktične intervencije na najvrednijim predmetima zbirke: čišćenje namaza (ulja i lakovi) i odstranjenje oštećenja koja su posljedica nestručnog konzervatorskog zahvata iz 1930 godine. Istodobno smo najavili potrebu osnivanja crkvenih riznica i umjetničkih zbirki u sličnim nedržavnim ustanovama, vlasnicima većeg broja umjetničkih predmeta, radi efikasnije zaštite od nekontroliranih ljudskih dodira, oštećenja od vlage, i lakšeg rada i kontrole organa zaštite. Stvaranjem takvih zbirki omogućili bi lakše korištenje predmeta spomeničke vrijednosti u vaspitne, pedagoške svrhe, usto bi osigurali

novu, vrlo značajnu, elemente turističkog i naučnog interesa javnosti.

Ali, kako raniji napis nije obuhvatio sve predmete iz posjeda samostana, budući da iste nismo zatekli u vrijeme prvotnog popisa, i kako smo, usto, svjedoci ponovljenih i opet neuspjelih konzervatorskih zahvata, smatrali smo za potrebno saopštiti javnosti i te novonastale elemente da bi tako dopunili pretstavu stvarne vrijednosti zbirke umjetničkih predmeta iz posjeda samostana sv. Katarine i ujedno upozorili i na »konzervatorske« radove koji ne donose koristi u opštoj liniji zaštite spomeničke baštine jugoslovenskih naroda. Smatramo da takvu praksu treba temeljno likvidirati, kako zbog zaštite predmeta spomeničke vrijednosti, tako i zbog ugleda konzervatora ove zemlje.

KATALOŠKI PREGLED NEKOLIKO NOVOPRONAĐENIH PREDMETA SPOMENIČKOG INVENTARA U POSJEDU FRANJEVAČKE CRKVE SV. KATARINE U KREŠEVU

1. — »PORTRET BISKUPA«, ulje na platnu (65X88 cm), Sredovječan čovjek ovalna lica, crne zaglađene kose i tankih brčića, u biskupskom talaru, s pektoralom, sjedi u drvenom stocu, postavljenom cinober čohom. Pred njim je zelenkasti stočić s otvorenom knjigom. Lijevo od stola su atributi biskupskog položaja: štap i mitra. Pozadina: neutralna. Inkarnat: smeđi oker.

Na više mjesta, slika je prošivena grubim koncem — u horizontalnom i vertikalnom smjeru, ili u formi četvrtaste zakrpe. Pigment je premazivan novim slojevima boje i laka pa izvjesni dijelovi slikane površine blješte, dok je na drugim prvotna boja izgubila raniji značaj i ne raspoznaje se. Pozadi slike naljepljeno je novo platno, u svrhu pojačanja. Na njemu piše: Restaurirano 1930 g. Gabriel Jurkić.

2 — »SV. JERONIM«, ulje na platnu (64X76 cm), Profilno postavljena polufigura starca, jake muskulature, okrenuta u levo, s drvenim raspelom u ruci. Ispod je mrtvačka glava. Sa strane otvorena knjiga. U desnom uglu gore nejasna figura lava. Pozadina neutralna. Golo svečevo tijelo samo je djelomično prekriveno drvenim ogrtačem preko desnog ramena i butine slikanog dijela noge. Brađa, brkovi i kosa povijaju se u kratkim talasima, kraćim i dužim, sivoprjave i srebrnasto-bijele boje. Produhovljena staračka fizionomija. Portret realističan. Inkarnat crvenkasto-smeđ u licu, svijetli oker u ostalim dijelovima tijela. Povećano polje zasjenjenih zona. Slika sadrži niz baroknih elemenata (svjetlo-sjena, plasticitet), u formi i kompoziciji. Provenijencija talijanska. Datacija: 17 st.

Sl. 1. Portret biskupa, ulje na platnu (dim. 65X88 cm.)

Usljed nevjestog rukovanja, zguljen je pigment na krajnjim dijelovima slike. Na ostalim dijelovima slika je dosta dobro sačuvana.

3 _ »SV. KATARINA«, obojena drvena skulptura. Visina, s bazom, 135 cm, širina — na visini pasa — 45 cm. Baza — okrugli postament (širina 30, debljina 6 cm).

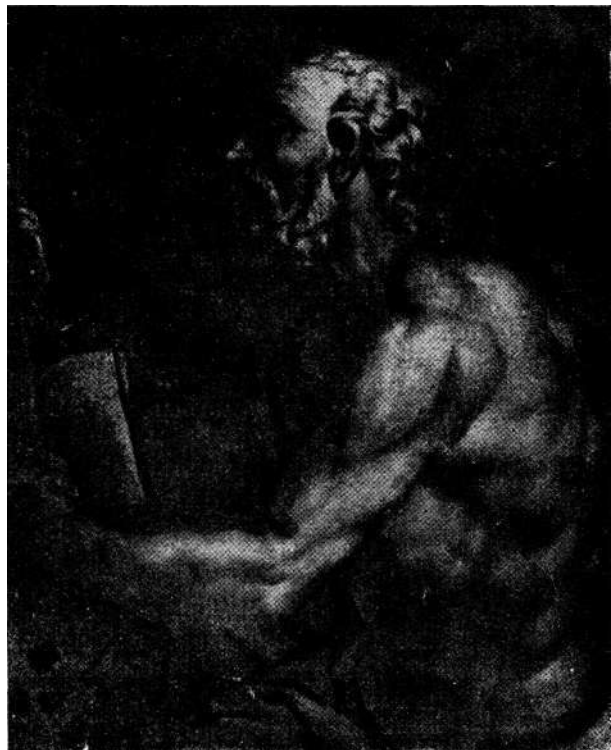
Svetica, s bosim nogama, stoji na drvenom postolju. Lijevom rukom oslonjena je na veliki drveni kotač — simbol njenog mučeništva. U desnoj ruci — umjesto palmovog lista — utaknut je buket cvjetova sačinjenih u čeličnoj žici, negdje zavijenoj u formi tordiranog užeta, drugdje datoju u vidu opruge. Krajevi završavaju ili listićem ili plastičnim mesinganim tijelom, kuglicom. U vrhu su četiri cvijeta, u formi zrelih makova. Svetica je obučena u karmin-crvenu haljinu, otkrivenu na prsima i u visini pasa. Ostali dijelovi tijela umotani su u mrki ogrtač koji u prirodnim naborima pada na zemlju. Na rubovima ogrtača — s unutarnje strane — nazire se ciglasto-crvena postava. Proporcije figure skladne. Kontrapost desne noge je vješto riješen. Ispod draperija lako se daju shvatiti oblici tijela, anatomske proučeni i plastično naglašeni. Boja lica: siva, zemljana. Lik suzdr-

žanog izraza. Gusta mrka kosa, razdjeljena po sredini, spušta se na leđa u dugim valovima. Skulptura je sačinjena da bi mogla da stoji uz zid. Zbog navedenog zadnja je strana ostala neobrađena. Drvo je premazano tankim gipsanim grundom, a onda je nanešena boja: mrka, u cjelini. Mjestimično se daju nazrijeti srebrni i zlatni listići. Ivce gornjeg dijela ogrtača optočene su bordurom u formi lanca od bijelih kružnica, međusobno povezanih. Unutar kružnica je crno polje, s cinobertlačkom u središtu. Ogrtač je spojen pomoću četverolisne rozete plastične vrijednosti.

Skulptura je sačinjena iz jednog komada drveta, s izuzetkom desne ruke, koja je — u dijelu od šake do lakta — napravljena iz drugog komada drveta. U osnovi je to realistična figura. Očevidno rad domaćeg majstora. S relativno većom sigurnošću ona se može datirati u 18. vijek i svakako je jedan od najljepših primjera, skulptorskog umijeća u Bosni i Hercegovini.

Figura je crvotočna i zahtijeva brzu intervenciju za zaštitu od štetočine.

4 — »SV. IVAN KRSTITELJ«, obojena drvena skulptura. Visina s osnovom: 100, širina kod ruku: 36 cm.

Sl. 2. »Sv. Jeronim«, ulje na platnu (dim, 64X76 cm.)

Na oveloj drvenoj bazi, morfološki neizdiferenciranoj i nepravilne konfiguracije, stoji svetac. Desna noga podignuta je na prirodnu izbočinu osnove i zbog tog pognuta u koljenu. Desna ruka — povišena u laktu — podignuta u visinu ramena. Svetac je u pokretu. Glava je lagano pognuta unaprijed, oči oborene put zemlje. Gusta crna kosa, razdjeljena po sredini, pada na leđa i oba ramena, Dugi crni brkovi uranjaju u gustu bradu. Crvenkasti (trešnjevo crvenilo) izbrazdani ogrtač — prebačen preko desnog ramena — spušta se, pokrivajući stomak i donje dijelove tijela, do koljena. U svom gornjem dijelu, ogrtač, koji se spušta u formi girlande — u tri široka nabora — sadrži nesumnjive plastične vrijednosti. Zadnja strana je duboko izdubena, očito s namjerom da kip stoji ispred zida. Figura je u prirodnom stavu, a ukupno njeno djelovanje je realistično. Inkarnat lica, ruku, nogu i prsa je u svjetlom okeru. Mjestimično je upotrebljeno i cinkovo bjelilo. Skulptura je domaćeg porijekla, nastala u 18. vijeku.

Tehničko stanje očuvanosti objekta je dosta teško. Lijeva ruka, dio od šake do lakta, je izgubljen. Crvotočina je na nekoliko mjesta oštetila drvo, posebno na postolju koje se formalno raspada. Potrebno je izvršiti što hitniju spasavalačku akciju na ovome, za naše prilike, veoma vrijednom eksponatu skulptorskog umijeća domaćih majstora.

5 — »ROĐENJE KRISTOVO«, fragment skulptiranog friza. Meko drvo (dimenzije: duž. 35, vis. 22, debljina 2 cm).

Lijevo je improvizirana koliba sa strehom, četvrtastim prozorom i stablom koje se račva da bi

poduprlo krov prednjeg dijela zgrade. Desno, na zemljinoj ravni, figuralna kompozicija. U sredini je Marija s djetetom na rukama. S obje njene strane kleči po jedan poklonik — kralj s krunom na glavi, s rukama ispruženim prema Kristu ili put zemlje. Na desno su dvije stojeće i jedna klečeća figura. Prva prinosi dar, druga je slijedi. Prva je u poluprofilu, druga frontalno okrenuta. Figure su bez glave. Sasvim u desno kleči jedan mladić, s rukama preklopljenim na prsima. U drugom planu, sa strane Marije, su konj (lijevo) i krava (desno). Bogorodica je presječena u pasu i gornji je dio izgubljen. Kompozicija je simetrična. Nabori: grubi, šematizirani, često nepravilni. Obrada rustična. Najbrižljiviji rad proveden je na dijelu oko Marije i Krista, čak do mjere da Isus pretstavlja lijep dječji akt i od nesumnjivog likovnog značaja.

Ulomak pretstavlja dio friza koji je nekoć stajao pred oltarom crkve. To se vidi po obradi vanjskih strana i po zaostalim čavlima i ekserima uboenim u obe bočne strane reljefa koje su ranije stajale u vezi s drugim dijelovima friza.

Vrlo je vjerovatno da se ovdje radi o umjetničkom djelu uvezenom iz Italije, ili skulpturi nastaloj u susjednoj Dalmaciji, prije nego bi ju mogli da pripišemo domaćem majstoru. Po stilu, ovaj se fragmenat može datirati u epohu baroka (dijagonalna kompozicija, tretman likova).

6 — »MADONA«, ulje na dasci (duž. 32, vis. 40 cm). Polufigura žene u crvenkastoj haljini, pokrivenoj plavim plaštem. Oko glave smeđe-sivi šal. Inkarnat lica: svjetli oker. Inkarnat ruku: ružičast. Pozadina neutralna. Namazi lazurni. Drvo

Sl. 3. »Sv. Katarina«, obojena drvena skulptura

Sl. 4. »Sv Ivan Krstitelj«, obojena drvena skulptura

Sl. 5. »Rođenje Kristovo«, fragment skulptiranog friza

mekano, napadnuto črvotočinom. Slika sjevernjačkog porijekla, nastala, najvjerojatnije, u 18 vijeku.

7 — »MADONA S KRISTOM«, ulje na platnu (dim. 71 X 93 cm). Slika se nalazi na oltaru crkve Bl. Gospe Snježne u Deževicama (četiri sata udaljenom selu od Kreševa). Radikalnom, a nestručnom intervencijom, slika je ogolila pa je njen opis

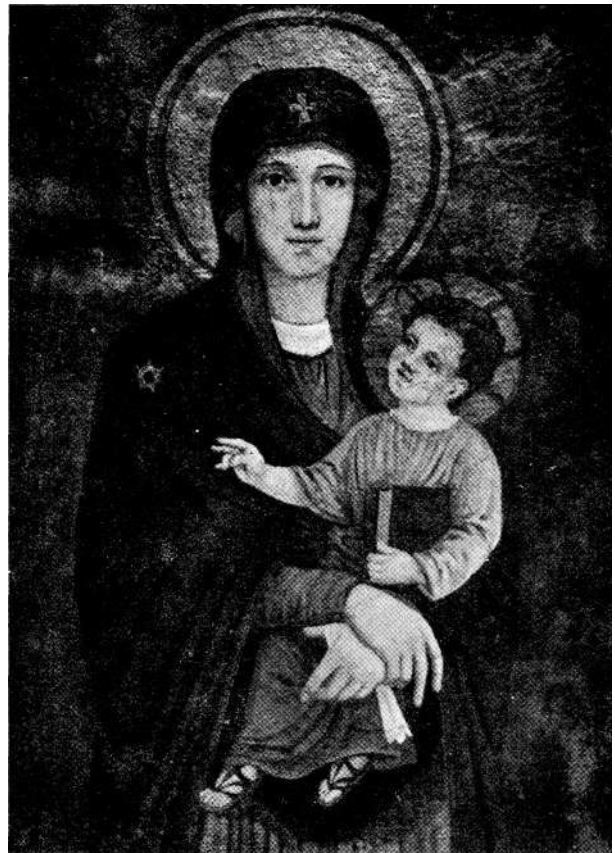
Sl. 6. »Madona«, ulje na dasci, (dim. 32X40)

— osobito opis boja — gotovo nemoguć. Dole lijevo piše: Popravio o Marijanskoj godini 1954 G. J. (Gabrijel Jurkić).

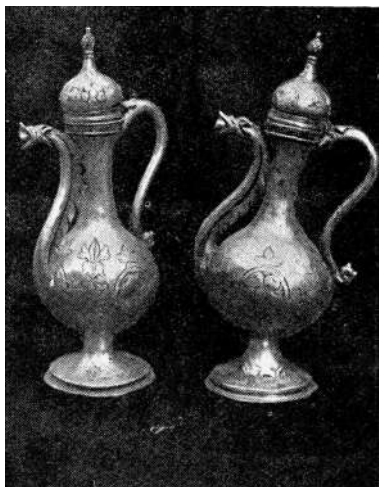
8 — *Dva srebrna ibrika*, vrlo dobri primjeri umjetnog obrta domaćih zanatlija, vjerovatno kreševskih kujundžija prošlog stoljeća. (Okrugla osnova: promjer 6 cm, visina ibrika s bazom 18,5 cm). Tehnika: graviranje. Ispusnik u formi zmajevje glave. Na vrhu je poklopac sa šiljastim završetkom. Motivi dekoracije: ljiljan, rozeta (šesterostrana), trolist. Oba ibrika su vrlo dobro sačuvana.

9 — »SRCE ISUSOVO«, ulje na platnu (100 X X 205 cm). Rad Maksimiliana Sajca (Signatura: Maximiliani Seitz Opus Novissimo A. D. MDCCCLXXXIII). Vidi opis: »Naše starine«, sv. III — 1955 god., str. 210—211.

NAPOMENA: U posjedu kreševskog samostana nalazi se nadalje manja zbirka predmeta etnografskog karaktera, plod dugogodišnje sakupljačke aktivnosti fra Augustina Kristića, vanjskog saradnika Zavoda. K tomu pridolazi čitav niz predmeta crkvene upotrebe: misna ruha, kaleži, križevi, sve lijepi predmeti umjetnog obrta domaćih i stranih majstora, rijetki za prilike u našoj Republici. U

Sl. 7. »Madona s Isusom«, ulje na platnu (71X93 cm.)

Sl. 8. Dva srebrna ibrika

sastavu zbirke su i četiri kapitela »romaničke« provenijencije, a također i nekoliko nadgrobnih ploča, od kojih su 4–5 srednjovjekovni stećci. Četiri su ugrađena u temeljne zidove crkve, s obje strane južnog portala. Tri između njih su providena sa po jednim profiliranim križem. Četvrti je od zelenkastog kamena, ukrašen prepletom dviju zmija — po dužini kamena. Zapadno od crkve — u zidu kamene ograde — nalazi se daljnjih 4–5 grobnih ploča. Dvije su ukrašene nepravilnim križem postavljenim unutar plastične kružnice. Na trećoj je mjesec. Na jednoj ploči je veći latinski križ na čijem je produžnom kraku prikazano jagnje — starokršćanski simbol pokrštenog, a kasnije i samog Krista.

Ovi sumarno navedeni podaci dokaz su veće kulturno-istorijske i umjetničke vrijednosti spo-

meničkog inventara franjevačkog samostana sv. Katarine u Kreševu. S tim u vezi, potreba kompleksnog zaštićavanja ovog objekta i predmeta u njemu nameće se kao važan zadatak organa zaštite.

Sl. 9. »Srce Isusovo«, ulje na platnu (dim. 205 X 100 cm.).

LA NOUVELLE DECOUVERTE DE QUELQUES-UNS MONUMENTS AU MONASTERE DE SAINTE
CATHERINE À KRESEVO (KRÉCHÉVO)

Pour donner une idée plus complète de la valeur réelle de l'inventaire culturel et artistique du monastère des franciscains à Kresevo (Nase starine, III, pp 195—216), l'auteur cite la liste cataloguée de quelques objets d'art découverts lorsqu'on dressait les inventaires en 1958. En donnant la brève description d'une dizaine des exemples les plus caractéristiques (tableaux, sculptures, et objets d'art appliqué), l'auteur de l'article relate que le monastère possède aussi une petite collection d'objets de caractère ethnographique, toute une série d'objets d'usage ecclésiastique

(vêtements liturgiques, calices, croix) et de même, quelques pierres tombales du moyen âge, ornées de certains motifs: croix, lune, noeud de vipères etc.

En soulignant la valeur culturelle et artistique de l'inventaire du monastère franciscain de Sainte Catherine à Kresevo, l'auteur de l'article signale la nécessité d'une protection totale du monument et des objets qui s'y trouvent, ce qui doit être nécessairement l'une des tâches immanentes des services de conservation des monuments de B-H.

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

ORNAMENTI NA FASADAMA SULEJMANIJE DŽAMIJE U TRAVNIKU

1958 godine Vakufsko povjerenstvo u Travniku izvelo je bojenje — krečenje spoljnih fasada Sulejmanije džamije u Travniku. Tom su prilikom prekriveni bojom i ostaci starijih ornamentalnih dekoracija po kojima je narod ovu džamiju nazvao »šarenom«.

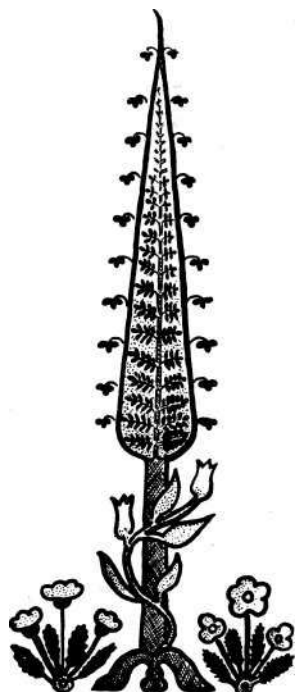
U ovom izvještaju iznijecemo osnovne momente kojim se rukovodio Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture prilikom davanja svoje sagla-

snosti da se ornamenti mogu prebojiti. Isto tako iznijecemo potrebnu dokumentaciju o ornamentici koja će, ko zna po koji put, ponovo postati nevidljiva za oči ljudi, a koju su pribavili stručnjaci Zavoda prilikom svojih radova na objektu.

Najstarija ornamentika nalazi se u površinama između prozora u gornjem redu. Ona u frizu opasuje džamiju sa svih strana a prekidali su je samo prozori i portal. Dekoracije su izvedene na finom

Sl. 1. Sulejmanija džamija u Travniku, južni zid. Naziru se ostaci starije ornamentike ispod novijih premaza.

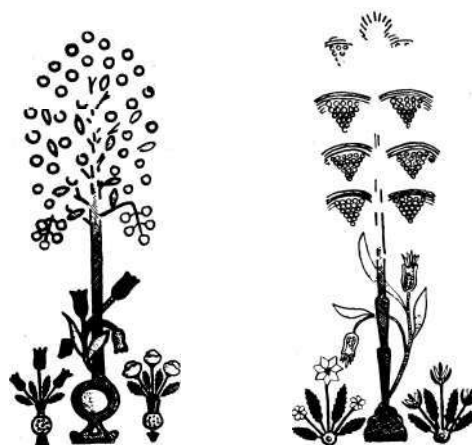

Sl. 2. Tipičan motiv čempresa sa buketima cvijeća, (zapadna fasada).

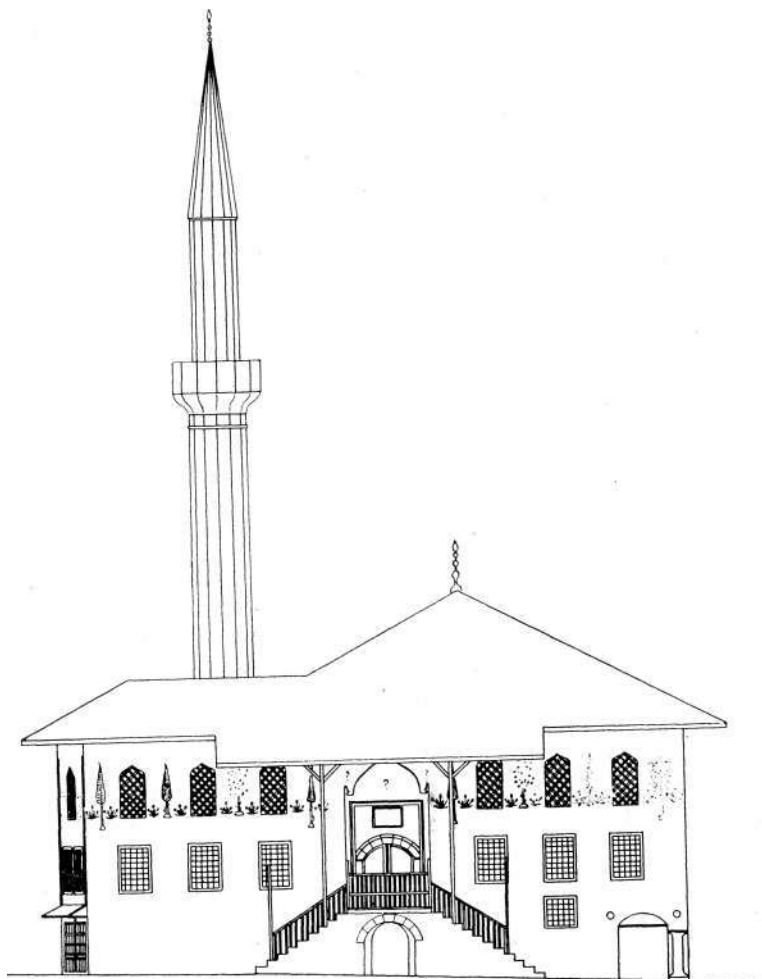
malteru sa mnogo kreča i organske materije (pozder i pilotina), što je dokaz da je podloga stavljena sa namjerom da se po njoj slika. Malter skoro identičnog sastava nađen je na zidovima Sinanove tekije u Sarajevu kao podloga zidne kaligrafije iz prve polovine XVIII vijeka. Osnovni crtež majstor je urezivao oštrom predmetom u malter koji, izgleda, nije bio sasvim suv i odmah zatim izveo dekoracije u jednoj nedosljednoj fresko-tehnici, jer je, pored toga što je malter bio već prosušen, kao vezivo upotrijebljena jajčana tempera. Pigment se usljed toga nije solidno vezao za podlogu, te je tokom vremena ornamentika, izložena atmosferilijama, pretrpjela takva oštećenja i izmjene da je već u doba austrougarske okupacije bila prekrivena krečnim premazom a onda i vulgarnom, šablonskom, pseudoorijentalnom ornamentikom. Kao vezivo novije ornamentike upotrijebljeno je mlijeko, te je i ona, usljed vrlo slabe konzistencije, vremenom isčezla. Tu i tamo ponovo se pokazao najstariji sloj ali je sada njegov opšti izgled bio toliko izmijenjen da su se boje i oblici teško indentifikovali. Tome je naročito doprinisio krečni premaz koji se uglavnom dobro držao i pokrивao veći dio stare ornamentike. On se ponekad slabije vezao za bojene — slikane površine te je to bio uzrok da su se one ponegdje i uočavale. Pokušaj da se skine krečni premaz mehaničkim putem ostao je bez rezultata. Ispod njega su se pojavljivali najskromniji tragovi boja jedne već iščezle ornamentike, koji nisu mogli da opravdaju ni

najminimalnija sredstva, upotrijebljena na njihovu prezentaciju i pod pretpostavkom da se radi o ornamentici većih umjetničkih kvaliteta. Uzevši u obzir da je konglomeracija nekoliko slojeva ornamentike iz raznih perioda samo štetila ovom jedinstvenom arhitektonskom objektu, dajući njegovim fasadama prljav i neestetski izgled, stalo se na stanovište da se može udovoljiti molbi Vakuškog povjerenstva i dozvoliti krečenje, s tim da se najstarija ornamentika ne smije uništiti obijanjem. Smatramo da je ornamentika ovim postupkom samo zaštićena jer će je sloj kreča konzervirati izolovanjem od atmosferilija, a ukoliko se u budućnosti pokaže opravdana njena prezentacija ona će tehnički biti izvodijiva isto kao i sada.

Polja između prozora predstavljaju zasebne dekorativne cjeline koje se mogu podijeliti opet na tri samostalne jedinice. Na sredini polja, na visini donje ivice prozora, postavljena je jedna posuda najčešće vaza, a ponekad ibrik, iz koje izraste visoko stablo čempresa, jabuke ili vinove loze. Ustvari, ova se stabla iz polja u polje naizmjenično smjenjuju. Na jabukama su pretstavljani okrugli crvenkasti plodovi, na lozi grožđe a na čempresima šiširke. Pri dnu stabla kraj posude izrasta obično jedna manja grana biljke koja se obmotava oko glavnog stabla noseći zvonolike cvjetiče plave ili crvene boje. Sa desne i lijeve strane centralnog stabla a uz ivice prozora postavljeni su manji buketi cvijeća. Oni djeluju kao čokori (buketi) od tri grančice sa listovima na čijem vrhu su raznobojni cvijeti. Ponegdje se može identifikovati cvijet lile, zvončića, maslačka i još pokoji, ali ih je većina data tako slobodno, sa proizvoljnim uzimanjem oblika i boja, da je nemoguće odrediti vrstu (Na jednom cvijetu često se sreću raznobojni listići i krunice). Spomenućemo nekoliko izuzetaka koji unose živost u inače monotoni tok ornamentike. Centralno, najveće, polje sjevernog zida ukrašene je naročito bujnom vinovom lozom. Njeno stablo izrasta iz povećeg ibrika i odmah se grana u slobodnom i živom ritmu na sve strane polja, ispu-

Sl. 3. Motiv jabuke (zapadna fasada) i motiv loze (južna fasada)

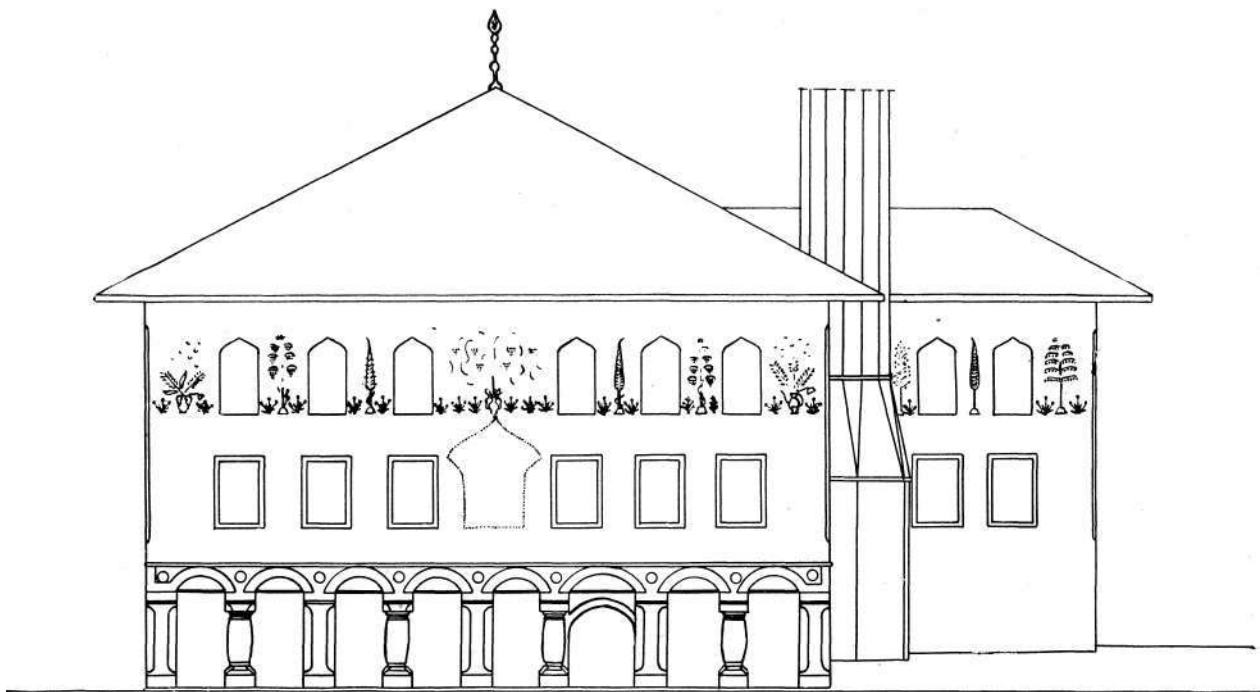
Sl. 4. Sulejmanija džamija u Travniku. Ornamenti na sjevernoj fasadi. Tačkice predstavljaju ornamente koji su uništeni bombom 1944 god.

njavajući ga u cjelini spiralama svojih vitica, lišćem i grozdovima (Ispod ovoga polja nalazi se prazan prostor u obliku kožarskog amblema a na njemu je nekada visio golubarnik. Primijećeni su nejasni tragovi boja, ali nije bilo moguće ustanoviti da li je to mjesto bilo dekorisano i čime). Na uglovima istog zida nalaze se dobro slikani ibrici sa otvorenim poklopcima na lancu. Nadesno i nalijevo iz ibrika razvijaju se dvije grane sa crvenim, plavim i žutim cvjetovima — zvončićima, a sredinom prolazi stablo jabuke sa plodovima. Na pridodanoj prostoriji sa lijeve strane krasno su naslikane dvije vaze ili dva poslužavnika na koje je slikar postavio lubenice ili dinje, sa jednom izvađenom kriškom i zabodenim nožem. Na ovim detaljima majstor se približava realističkoj pretstavi a skladne boje potsjećaju na savremeno koncipiranu mrtvu prirodu. Slična pretstava sa trešnjama na poslužavniku nalazi se na suprotnoj strani džamije. Nažalost, i ovi su detalji toliko oštećeni, da se samo može naslutiti njihov prvobitni izgled. Na istočnoj i zapadnoj strani ispod potkrovlja pri lijevom uglu nalaze se dva zapisa,

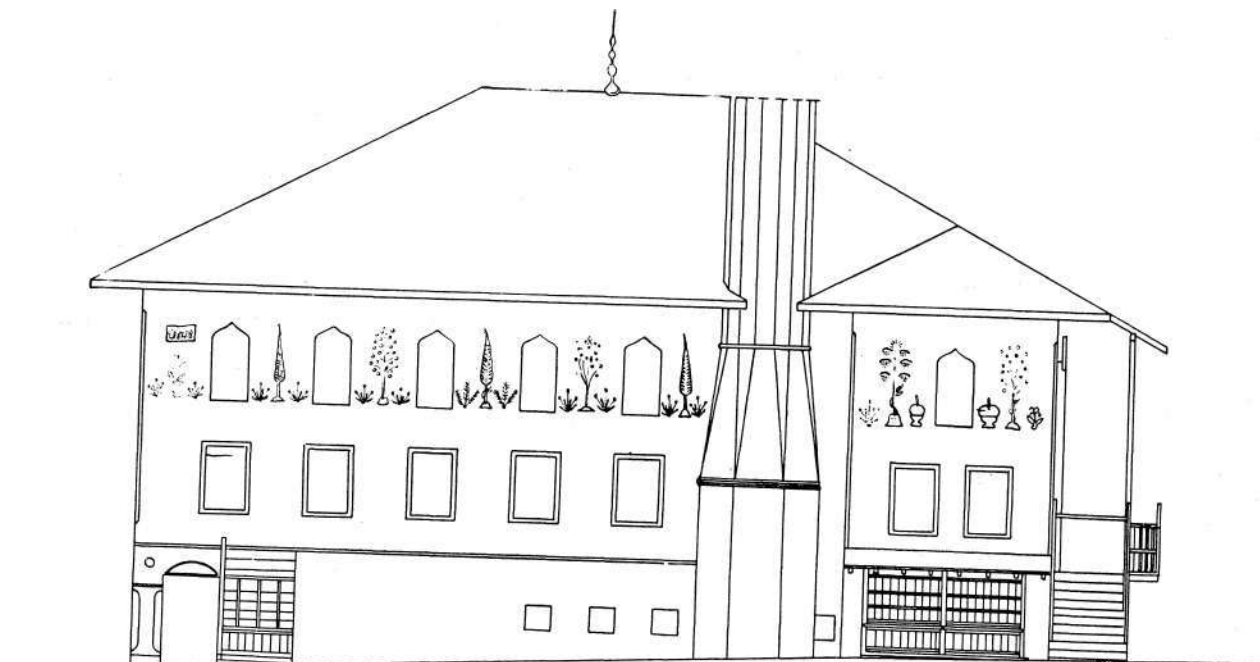
na istočnoj strani: »lailaheilalah«, a na zapadnoj: »mašaallah«. Na sjevernoj strani, s obje strane glavnog portala, stabla drveća produžena su nešto niže od donje ivice prozora. Na prvi pogled izgleda da je to produženje izveo jedan od popravljača, ali se pažljivim posmatranjem može otkriti ruka starog majstora koji je na ovaj način jače istakao ulaz u džamiju.

Boje koje je majstor upotrebljavao mogle bi se u odnosu na količinu svrstati ovim redom: zelena (lišće), crvena (stabla, voće, cvijeće), plava (cvijeće, posude, lubenice), braon (konture, stabla ponegdje), žuta (cvijeće), bijela (na cvijeću, ali u vrlo neznatnim količinama). Crna boja nije upotrebljavana. Boje se između sebe vrlo rijetko miješaju — jedino na prestavama lubenica i ibrika dolazi do izvjesnog nijansiranja.

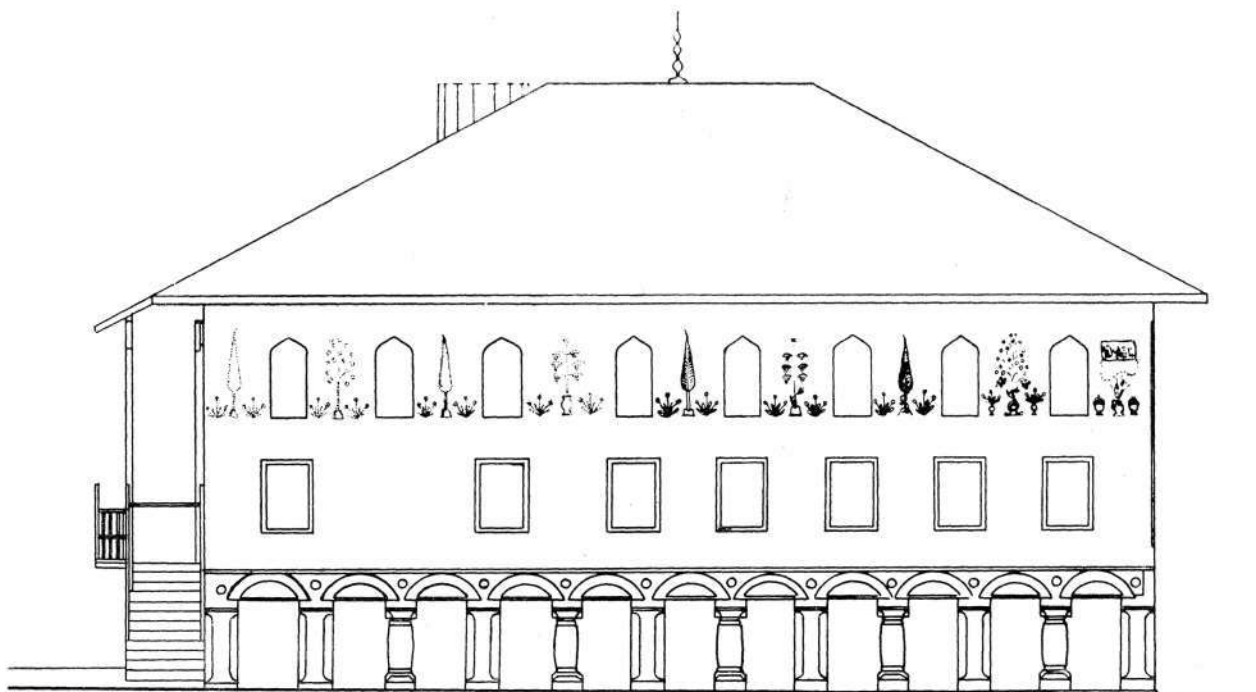
Motivi su, kao što smo vidjeli, uglavnom biljnog porijekla i slikani prostoručno s očiglednom tendencijom majstora da prevaziđe okvire dekoracija ulazeći u domen realnih a ponekad i naturalističkih pretstava. Ali ipak, ornamentika je, zbog izvjesnih uproščavanja još daleko od realnosti

Sl. 5. Ornamenti na južnom zidu Sulejmanije džamije u Travniku.

Sl. 6. Sulejmanija džamija u Travniku. Ornamenti na istočnoj fasadi.

Sl. 7. Ornamenti na zapadnoj fasadi Sulejmanije džamije u Travniku. Točkicama pretstavljene ornamenti danas ne postoje.

iako joj je mnogo bliže nego strogo stilizovanoj ornamentici orijentalnog tipa. Ona je djelo majstora koji nije imao veću slikarsku kulturu, majstora zanatlije koji obrađuje motive bliske težnjama, ukusu i tradiciji široke publike. Zato njegove pretstave imaju više folklornu nego umjetničku vrijednost.

Pored džamija u Mostaru, Stocu i Livnu, gdje srećemo slične ornamente, pojedini detalji dekoracija na Sulejmaniji skoro su identični s odgovarajućim pretstavama na mnogim drugim objektima. Motivi čempresa koji se javljaju na krstovima i nišanima i ibrika s otvorenim poklopcem, koje također srećemo na kujundžiskim izrađevinama, većinom na tepsijama (ista pretstava nalazi se još na dovratnicima južnog ulaza fočanske crkve i na apsidalnom otvoru crkve u Zavali), mogu se smatrati tipičnim motivima narodnog folkloru XVIII i

prve polovine XIX vijeka. Pojedini detalji sa Sulejmanije, kao ibrici, vaze i čempresi, oblikovani su tako da pokazuju jasno usku povezanost s istim motivima na metalnim predmetima, što nam govori da su iz kujundžijskog zanata jednostavno mehanički preneseni u dekorativno zidno slikarstvo.

Sulejmaniju džamiju u Travniku sagradio je na mnogo starijim temeljima Sulejman-paša Skopljak 1815 godine. Po svemu sudeći, ornamenti na njenim fasadama nastali su iste godine ili ne mnogo docnije. Ime majstora, nažalost, još ne znamo.

Pažljivim posmatranjem, djelimičnim čišćenjem i analogijama uspjeli smo skoro u cjelini da ispod krečne skrame sagledamo sadržaj i raspored ove ornamentike, te ih ovdje izlažemo, smatrajući to kao jedan od vidova zaštite.

ORNEMENTS DES FAÇADES DE LA MOSQUEE DE SOLIMAN A TRAVNIK

Les ornements des façades de la mosquée de Soliman à Travnik datent probablement, comme la construction de la mosquée, du début du XIX siècle. Ils sont exécutés selon la technique, d'ailleurs pas toujours strictement respectée, des fresques à la détrempe à l'oeuf, si bien que, au cours des années, les intempéries leur ont infligé de grands ravages. Ces ornements étaient blanchis à la chaux il y a 50 ans, et recouverts d'ornements plus récents de style pseudo-oriental. Cette nouvelle couche ornementale a également disparu avec le temps, de sorte que les ornements les plus anciens ont apparu par endroits.

Ces ornements étant d'un caractère plutôt folklorique qu'artistique et presque entièrement abîmés, l'Institut a permis qu'on les recouvrit de nouveau d'une couche de chaux pour ne pas nuire à l'aspect de la mosquée. On a préalablement rassemblé la documentation nécessaire sur ces ornements et on a dressé le plan de leur histoire, de leur contenu et de leur emplacement, plan que nous reproduisons ici. Les ornements n'ont pas été détruits.

THE FACADE ORNAMENTS OF SULEYMAN MOSQUE AT TRAVNIK

The ornaments on the facade of Suleyman Mosque at Travnik are probably made after the erection of Mosque at the beginning of XIX century. They are made in fresco — technique and due to atmospheric changes they are rather damaged.

Fifty years ago these ornaments were whitewashed twice and covered with new ornamentation in pseudo-oriental style. The new layer with ornaments disappeared and somewhere the oldest ornamentation could be seen again.

This ornamentation is more of folklore than artistic interest. As it is almost destroyed the Institute permitted to whitewash it in order not to harm the view of Mosque. The documentation of these ornaments is collected; the plan of the contents and the place of above mentioned ornaments is already made. However these ornaments are not quite ruined.

PROBLEM KONZERVACIJE BAROKNE SLIKE SA ŠIROKOG BRIJEGA

Pored niza ikona bizantske, italokretske, grčke i ruske škole, umjetnički vrijednija djela latinske ikonografije prava su rijetkost u gotovo čitavoj Hercegovini. Sa slikama na dasci: »Sv. Ivanom pretečom« i »Kristom« iz stare pravoslavne crkve u Mostaru, koje se pripisuju ranijem periodu,¹ barokna oltarska slika u samostanu na Širokom brijegu svakako je najkvalitetnije i jedino do sada poznato starije djelo likovne umjetnosti u ovoj oblasti. Slika predstavlja »Madonu sa svecima« (sl. 1). Rađena je uljem na platnu veličine 90X200 cm dok je gornji dio zaobljen u obliku polukruga, što je čest slučaj sa baroknim slikama većih razmjera. Na prvi pogled kompozicija nas podsjeća na »Uznešenje Marijino«, ali kada je detaljnije analiziramo konstatujemo da to ipak nije. Po uobičajenom načinu slikanja uznešenja, od Ticijana i drugih uzora baroknim slikarima, Marija je okružena anđelima i sa pogledom uzdignutim prema nebu, dok se u donjem dijelu na zemlji vidi masa vernika kako ushićenim pogledom prati taj mistični čin. Prema vrpčama koje Marija drži u rukama slikar je unio i neke detalje sa kompozicije »Madona koja daje skapular«. U tipično baroknoj atmosferi odvija se religiozna drama prikazivanja Bogorodice svecima, sa dominantnom gornjom figurom koju pridržavaju dva anđela sa strana i dvije figure: sv. Ivan od križa i sv. Tereza, iznenađeni i skrušeni prate tok zbivanja.

Centralna figura Marije (sl. 2) slikana je virtuosnim majstorstvom kako u crtežu tako i koloritu u prefinjenim oblicima rafaelske Madone, često slikane od Andrea del Sarta i njegovih sljedbenika do kasnog baroka, kome i pripada ovo djelo. Cinnobor-cvrenom haljinom pripitom uz tijelo, tamnosmeđom maramom i lepršavim ljubičastim platom dobija se iluzija pokreta. Sa donjeg dijela njene draperije opao je pigment, kao i sa većeg dijela lebdećih anđela sa strane. Najslabiji slikar-

ski dio kompozicije je lijevi anđeo sa vrlo nezgrapnim licem i crtežom.

Sl. 1. Madona sa svecima

¹ Vojislav Đurić: Dve slike mletačkog porekla iz Mostara, Naše starine IV, Sarajevo 1957, str. 179—186.

Sl. 2. Madona sa svecima (detalj)

Donje dvije figure, koje kao pandan stoje gornjoj grupi, slikarski su dobro izvedene. Naročito snažno djeluje izdužena figura sv. Ivana, tipičnog baroknog isposnika i sveca, sa blago teatralnim stavom ispružene lijeve ruke i zanosnim pogledom, jednog od svetaca dogmatičara ovog religioznog čina. (sl. 3). Pored Madone i on je dat slikarski još impresivnije i vrlo efektno u kolorističkoj igri svjetla i sjene. Kolorit starčevog lica, ruku, donje haljine i pluvijala sav je u kontrastima svjetlo-bijelog habita, zlatno-žute boje sa spoljne i crvene sa unutrašnje strane. Za razliku od ostalih figura koje su manjeviše rađene minucioznom tehnikom sa nevidljivim potezima četke, on je slikan pastoznom tehnikom slobodnih poteza.

Nasuprot ovoj figuri desno se nalazi lik redovnice sv. Tereze, koja blagim pogledom prati zbi vanje držeći raspeće u desnoj ruci. (sl. 4).

Njeno lice je gotovo muškog izgleda i ne toliko zanesena ovim događajem. Tamno-zelena redovnička mantija, sada već pocrnjela, bijeli okovratnik, lice i ruke svijetlo-smeđeg okera, stapaju se u jednu cjelinu.

Na pravougaonom postolju u desnom donjem uglu slike nalazi se slabo vidljiva signatura: Christof Tasca P. 1717. I pored toga što je godina zapisa kasnije osvežavana vidljive su konture prvobitne autentične boje. Budući da je većina slika,

kako u našoj Republici tako i u čitavoj zemlji bez ikakvih signatura, to je značaj ove slike veći, jer smo u mogućnosti da pratimo način nabavke djela, poručioaca-ljudi koji su imali umjetničkog ukusa, iako ne i većih materijalnih sredstava, a naročito imena umjetnika autora tog djela.

O potpisanom slikaru Christoforu Tasci dobio sam nekoliko podataka od dr. Krune Prijatelja, i župnika Grškovića iz Krka, kojima se ovom prigodom najljepše zahvaljujem. To je osrednji talijanski barokni slikar iz Bergama blizu Milana, koji je i inače zastupan sa svojim djelima u našim krajevima. On je izradio za katedralu u Krku seriju slika koje prikazuju: »Posljednju večeru«, »Krista koji hrani pet hiljada ljudi«, »Žrtvu Abrahamovu« i »Kišu mane«. Na kompoziciji »Posljednja večera« nalazi se također signatura Christofus Tasca Bergamen P 1706.

Za naše lokalne prilike, kao i za cjelokupni umjetnički fond ove vrste u Bosni i Hercegovini, koji je ionako vrlo skroman, ovo djelo ima poseban značaj.

Vrijeme i način nabavke ove slike, kako iz arhivskih podataka tako i usmene tradicije, za

Sl. 3. Madona sa svecima (detalj)

sada još uvijek ostaje nepoznat. Ona je najvjero-
vatnije nabavljena oko 1848 godine, poslije otcje-
pljenja Hercegovine i hercegovačkih Franjevaca
od bosanske redodržave i jurisdikcije,² kada je i
podignuta nova crkva na Širokom Brijegu posve-
ćena uznesenju Marijinu. Zato ima najviše zasluga
O. Filip Ćorić koji je: »Ciele dvije godine obilazio
Italiju, da sakupi što više bilo crkvenog ruha, bilo
novčane pripomoći«³ ili fra Petar Bakula poznati
naučni radnik Hercegovine, koji je takođe boravio
duže vremena u Italiji. Slika je početkom našeg
stoljeća prenijeta u samostan, kada je na mjestu
stare podignuta nova crkva.

Na prvi pogled djelo je relativno dobro oču-
vano u odnosu na starija djela koja nailazimo po
našim crkvama i zbirkama. I pored toga ima ne-
koliko što većih što manjih oštećenja, koja su vid-
ljiva na priloženim reprodukcijama. Iako se već
duže vremena slika nalazi na dosta sigurnom mje-
stu, potrebno je preduzeti što hitnije konzervator-
ske zahvate. Čitava njena površina mnogo je po-
tamnila zbog čađi i prljavštine koja se nagomilala
tokom vremena, a na velikoj površini skinut i
oguljen pigment. U novije vrijeme slika je zbog
osvježenja boja nestručno čišćena. Tada su figure
premazane lakom slabog kvaliteta koji se cijedio
i tako ostavio niz malih ispučenih kanalića, što
se može boljim čišćenjem lako odstraniti.

Mehaničkih oštećenja i trulih izgorjelih mjesta
ima desetak manje površine i jedno veće u donjem
lijevom uglu. Ovi dijelovi mogu se stručno retušir-
ati bez novog doslikavanja većih partija, čime se
neće mijenjati prvobitni izgled slike. Naročito je
težak problem sa dijelovima ispucanog naboranog
platna i podlogom sa koje otpada boja u površini
od nekoliko decimetara. Raspeće koje drži sv. Te-
reza teško je vidljivo i jedino na njemu se primje-
ćuju doslikavanja dok na ostalim mjestima to
ne zapažamo.

Slika je rađena na jakom lanenom platnu iz
jednog komada, koje je vremenom oštećeno, pa je
kasnije — možda prije pola stoljeća pozadi ojačano

Sl. 4. Madona sa svecima (detalj)

tanjim platnom sastavljenim iz tri dijela. Okvir
slike nije originalan barokni, već novijeg datuma
kada je i slika skraćena po rubu, a što je vidljivo
po kidanju prstiju figure sa desne, i ogrtača sveca
sa lijeve strane. Prema sadašnjem okviru slika se
nalazila pod staklom i zaključavala se.

Nužno bi bilo sliku naljepiti na čvrsto novo
platno i odmah prići konsolidiranju podloge, retušir-
iranju mehanički oštećenih dijelova i nagorjelih
mjesta.

Po svom umjetničkom kvalitetu ovo djelo spa-
da među bolja likovna ostvarenja baroknog stila
u Bosni i Hercegovini i prema tome potrebno je
staviti ga pod zaštitu države.

² O. fra Radoslav Glavaš: Spomenica 50-godišnjice
hercegovačke franjevačke redodržave, Mostar 1897,
str. 44.

³ O. fra Radoslav Glavaš: Navedeno jelo str. 45.

CONSERVATION D'UN TABLEAU BAROQUE DE SIROKI BRIJEG

L'article ci-dessus donne la description du tableau représentant l'Assomption de la Vierge qui se trouve dans le couvent des Franciscains de Siroki Brijeg, près de Mostar. Ce tableau est l'oeuvre du peintre baroque italien Christof Tasca, dont les peintures se trouvent d'ailleurs dans nos régions. Elles remontent à la première moitié du XIXe siècle. Le tableau en question représente, avec une technique de virtuose et dans d'agréables coloris, l'Assomption de la Vierge qui, portée par deux anges, figure dans la partie supérieure de l'oeuvre, la partie inférieure présentant la longue silhouette d'un saint, aux lignes typiquement baroques, qui fixe son regard extasié sur la Vierge, ainsi que la figure de sainte Claire dont les

traits reflètent un peu moins d'extase (Fig. 1, 2, 3, 4). La signature du peintre se trouve au bas de la peinture près des pieds de la sainte: Christof Tasca P. (inquit) 1717.

Le tableau est en assez mauvais état, car indépendamment de la saleté qui s'y est accumulée au cours de 150 ans, la couche de peinture s'est écaillée en plusieurs endroits, la toile s'est fripée, et de plus la couche de peinture extérieure a été gravement endommagée, de sorte que ce tableau devra subir d'importants travaux de restauration.

L'article mentionne en outre un tableau endommagé de la Vierge (fig. 5).

CONSERVATION OF THE BAROQUE PICTURE AT SIROKI BRIJEG

There is a wonderful picture »Virgin's Ascension« in the cloister at Siroki Brijeg, near Mostar. It is painted by Cristof Tasca, known Italian painter who worked in the first half of XIX century. »Virgin's Ascension« is painted in magnificent technique and beautiful colours. In the upper part of the picture we can see Virgin who is carried by two angels; in the lower part we can see a saint figure painted in typical baroque technique who looks rapturously at

Virgin. Besides this figure we can see saint Clara too (pictures 1, 2, 3, 4). The painter's signature is at the bottom of the picture, near the saint's feet: Cristof Tasca P. (inquit) 1717.

The picture is rather damaged (its pictorial layer and the canvas). Therefore it requires large conservation.

In the article the author mentions one damaged picture of Virgin (picture 5).

IZVJEŠTAJ O RADU U 1958 GODINI

U skladu s pozitivnim odredbama Zakona o državnoj upravi (Službeni list FNRJ 13/56), s principima organizacije službe zaštite izloženim u Prednacrtnu novog Zakona o zaštiti spomenika kulture FNRJ i zaključcima Komisije Savjeta za kulturu NRBiH o radu i problemima Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu, težište aktivnosti Zavoda — u 1958 godini — bilo je u poslovima upravnog i operativnog karaktera. S tim u vezi, izvršeno je izvjesno pomjeranje u personalnoj strukturi Zavoda i organizaciji njegovog poslovanja. Glavnina rada je na evidenciji spomeničkog materijala, pravnoj zaštiti i poslovima praktične konzervacije.

Umjesto odjeljenja formirani su otsjeci. Otsjeki su — jednim dijelom — zamijenili samostalni referati, pa je sadašnja organizaciona struktura Zavoda ova: Otsjek za pravne i opšte poslove; Otsjek za arhitektonsko-konzervatorske poslove; Otsjek za likovno-konzervatorske poslove; Otsjek za zaštitu spomenika Narodno-oslobodilačkog rata; Otsjek za zaštitu prirode; referat za evidenciju i dokumentaciju; sa orijentalnom epigrafikom; referat za arheologiju i nadgrobnice spomenike.

Po ranijoj sistematizaciji Zavodu je bilo odobreno 28 radnih mjesta. Prošle godine, na sjednici Odbora za organizaciono-upravna pitanja Izvršnog vijeća NRBiH, utvrđena je sistematizacija za ukupno 26 radnih mjesta. Budžetske su mogućnosti dozvolile zaposlenje 24 službenika. Na kraju godine, međutim, u nijemu su se zatekla 22 službenika. Razlika je nastupila zbog okolnosti da su tokom godine dva službenika razriješena dužnosti u Zavodu (arhitekt je prešao na rad u drugu ustanovu, dok je honorarni tehničar nastavio redovite studije). Ova su mjesta ostala i dalje nepopunjena. Odlazak arhitekta Zavoda, uz nedostajanje pravnog lica (diplomiranog pravnika) i restauratora — pretstavlja, ustvari, kadrovski problem Zavoda. Problem je taj otvoren i ostao neriješen.

Daljnju poteškoću u radu ustanove pretstavljaju smještajni uslovi. Poslije tragičnog udesa Morića-hana (decembra 1957 godine), cjelokupno osoblje Zavoda smjestilo se u samo tri sobe zgrade Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Radna disciplina — istina — nije time temeljno narušena, ali je efekat rada — kojega bi u normalnim uslovima mogli imati — unekoliko umanjen. Učinjeni su brojni bezuspješni pokušaji za dobivanjem novih radnih prostorija (bilo kroz podizanje nove zgrade Zavoda, uselenje u prostorije neke druge ustanove ili — u krajnjoj liniji — privremenim raseljavanjem pojedinih službenika na slučajno upražnjena mjesta.)

Praktična zaštita spomenika kulture, njihova konzervacija i restauracija u tijesnoj je vezi s materijalnim mogućnostima Zavoda. Prema stavu Izvršnog vijeća NRHiB, narodni odbori opština i sredstva dužni su da daju sredstva za održavanje spomenika kulture na svom području. Kako, međutim, od strane mnogih odbora nije bilo razumijevanja za ove potrebe, logična posljedica toga je i negativan odraz na izvršenje planiranih poslova.

Na zadacima Zavoda učestvovali su i vanjski saradnici — uz honorar ili u sklopu svojih društvenih obaveza. Na takvu saradnju najviše su bili upućeni: Arhitektonsko-konzervatorski otsjek (na poslovima praktične konzervacije, studijskim radovima, projektima, i sl.). Otsjek za zaštitu spomenika Narodno-oslobodilačkog rata (poslovi na ANKETI spomenika NOR-a; problem zaštite Sutjeske), Likovno-konzervatorski otsjek (kopiranje zidnih slika u Dobričevu i studij konzervacije u Zavali) i Otsjek za zaštitu prirode (radovi u pećini Vjetrenici i oni savjetodavnog karaktera).

Zavod je produžio praksu aktivne saradnje s muzejima i muzealcima (u oblasti zaštite spomenika arheologije i etnografije), sa Saveznim institutom za zaštitu spomenika kulture u Beogradu (dobivanje stručne i materijalne pomoći za konzervatorske zahvate na manastirskoj crkvi u Zavali, na studijskim radovima srednjovjekovnog gradskog naselja Vranduk i poslovima organizacije »Izložbe konzervatorskih radova Jugoslavije u Brislu«), s društvenim i političkim organizacijama: Istorijski odjel CK KP BiH, Savez boraca NRBiH, Muzej Revolucije Sarajevo, i dr., s Biološkim i Geografskim institutom Sarajevo, s Društvom speleologa NRBiH, s Planinarskim savezom Bosne i Hercegovine, s Turističkim savezom BiH) poslovi Foto-snimanja važnijih spomeničkih objekata u NRBiH za preduzeće »Exportprojekt«, Ljubljana), s društvom »Turist«-Sarajevo (kurs za turističke vodiče, naprimjer) i strukovnim organizacijama) Muzejsko-konzervatorsko društvo NR BiH, Društvo konzervatorskih radnika Jugoslavije, Savez muzejsko-konzervatorskih radnika Jugoslavije i dr.). Zavod je član Društva urbanista NR BiH i Saveza turističkih društava NRBiH. Ranije uspostavljen kontakt s drugim zavodima u zemlji i sličnim institucijama u inostranstvu i dalje je razvijan. S Institutom za zaštitu prirode u Beču vršili smo razmjenu iskustava o radu na zaštiti prirode i pitanjima organizacije istraživačkog rada. S institutima za zaštitu prirode u Pragu i Bazelu saradivali smo po pitanjima zaštite starih stabala, problema zagađivanja voda i zakonodavstva. Šef Otsjeka za zaštitu prirode Zavoda sudjelovao je — kao gost — na Savjetovanju o zaštiti prirode održa-

nom u Gracu (Austrija, a tako i na II. Međunarodnom speleološkom kongresu u Bariu (Italija), gdje je održao referat sa temom: »Speleološka istraživanja u Bosni i Hercegovini«. I u drugim sličnim prilikama učestvovali su predstavnici Zavoda (II speleološki kongres Jugoslavije u Splitu«, »IV Međurepubličko Savjetovanje o zaštiti prirode« »Savezno savjetovanje o kršu u Splitu«; Savezno savjetovanje arheologa-konzervatora u Irigu«, i dr.). Kao gost Zavoda, u našoj je zemlji boravio dr. Machura, direktor Instituta za zaštitu prirode u Beču i osnivač Donjoaustrijskog muzeja. Saradnja s raznim institucijama u zemlji i inostranstvu održavana je i kroz — već tradicionalnu — zamjenu godišnjaka »Naše starine« za odgovarajuće publikacije odnosnih ustanova.

Rad Zavoda — u 1958 godini — odvijao se na temelju godišnjeg plana i programa, razdjelnog po mjesecima. Izvjesna odstupanja — u odnosu na planirane poslove — rezultat su specijalnih okolnosti koje su iskrsavale (nepredviđeni novi a hitni zadaci, finansijske poteškoće, atmosferske nepogode koje su ometale terenske radove, i sl.). O rezultatima rada Zavoda i narednim njegovim zadacima u pojedinim — najčešće mjesečnim — razdobljima raspravljano je na sjednicama stručnog kolegija. Sastanci su — po pravilu — održavani jedanput mjesečno, iako je bilo slučajeva kada se taj broj znao povećati, katkad i smanjiti. U važnijim prilikama formirane su specijalne stručne komisije koje su rješavale konkretnu problematiku zaštite (Komisija za rad u pećini Vjetrenici, u Sinanovoj tekiji i sl.). U takvim slučajevima najčešće su angažovani i eminentniji stručnjaci izvan redova službenika Zavoda. Inače kao stalni organi Zavoda — u smislu savjetodavnih faktora — postoje: Koordinaciona komisija za zaštitu spomenika Narodno-oslobodilačkog rata. Komisija za zaštitu prirode NRBiH, i stručna Komisija arhitektonskog ostsjeka.

Ukupni budžet Zavoda u 1958 godini iznosio je

.....	14,280.000 din
operativni	1,700.000 din
funkcionalni	5,800.000 din

Od navedenih iznosa — tokom godine — utrošeno je:

lični	8,169.448 din
operativni	1,529.722 din
funkcionalni	3,460.653 din

Ukupno: 13,159.823 din

I. KAD U ZAVODU

Požarom Morića-hana (decembra 1957 godine), zgrade u kojoj su bili smješteni gotovo svi stručni referati Zavoda, biblioteka, konzervatorska radionica i dokumentacioni centar. Zavod se našao u veoma teškoj situaciji koja je zahtijevala izuzetnu angažovanost najvećeg dijela njegovog osoblja kako bi se stvorili nužni uslovi rada i povratilo — bar jednim dijelom — ono što je u toj prilici izgubljeno. Trebalo je prije svega, utvrditi stvarne materijalne gubitke i izvršiti procjenu nastale štete. Nakon što je taj posao obavljen. Državni

Iz ovog pregleda se vidi da je po partiji »lični rashodi« utrošen iznos koji je na 1,389.441 (ili u procentima izraženo 20,49%) dinara viši od odobrenog budžetom. Nastalo povećanje uslijedilo je zbog isplate razlike plata i dodataka nakon provedeni a službenika po Zakonu o javnim službenicima kao i zbog plaćani a doprinosa za stambenu izgradnju i honorare. Osim toga u izvršenje ličnih rashoda uračunata je i 50% novogodišnja nagrada službenika.

S druge strane, na partiji »Funkcionalni rashodi« ostalo je neutrošeno 2,339.347 dinara (ili u procentima izraženo 40,34%). Ovo pre svega zbog neravnomjerne raspodjele budžetskih sredstava, usljed čega je rad u najpovoljnijem periodu građevne sezone (od maja do oktobra) bio otežan i skučen, što smo prema uputstvu Sekretarijata za finansije Izvršnog vijeća NRBiH izdvajali 6% obavezne budžetske rezerve, usto izvršili obustavu isplate naših obaveza iz prošle godine u iznosu od 344.080 dinara radi prenosa na sredstva budžeta u tekućoj 1959 godini.

Investicije u 1958 godini:

I. Pećina »Vjetrenica« odobreno za:	
građevinske radove	300.000 din
utrošeno	300.000 din
Ostatak: — —	
oprema	442.000 din
utrošeno	419.250 din
Ostatak: 22,750 din	
Ostale investicije	
utrošeno	500.000 din
Ostatak: 487.792 din	
Ostatak: 12.208 din	
II. »Titov vagon«, odobreno za:	
građevinske radove	250.000 din
utrošeno	250.000 din
Ostatak: — —	
III. Nabavka automobila, odobreno:	
utrošeno	4,300.000 din
Ostatak: 3,951.000 din	
Ostatak: 349.000 din	

osiguravajući zavod u Sarajevu (DOZ) dodijelio nam je sumu od 4.049.049 dinara. Na temelju plana nabavki, odobrenog od strane Sekretarijata za finansijske poslove pri Izvršnom vijeću NRBiH, od gornje sume — u 1959 godini — utrošeno je:

— za inventar i opremu	959.868 din
— za biblioteku	664.106 din
— za konzervatorsku radionicu	
i fotolaboratorij	592.658 din
Svega: 2,216.632 din	

Nadoknada DOZ-a Sarajevo i kupovina odgovarajuće tehničke opreme, inventara i potrošnog materijala za istu — uz redovna budžetska sredstva — omogućili su nešto normalnije poslovanje Zavoda, mada još ne u smislu ranijeg rada, koji je imao svoj redovan tok. U toj izuzetno teškoj situaciju trebalo je s mnogim stvarima započeti sve iz nova — ab ovo. Ovo osobito vrijedi za stručnu dokumentaciju Zavoda koja je u požaru gotovo potpuno uništena (veći dio je totalno izgorio i trebalo ga je nanovo ustrojiti; manji dio je oštećen pa ga je trebalo dopunjavati — prepisivati, prefotografisati, (i sl.). Navedeni poslovi obavljani su ovim redom:

Organizovan je posao ponovnog ispunjavanja nestalih kartona zaštićenih spomenika (dvojni kartoni); potpuno uništen katalog kartoteke ustrojen je po četverosistemnom pregledu (3.624 kom.); fototeka, čiji je cjelokupni materijal (katalog, inventar i dobar dio negativ) izgorio, ponovo je sređena. Selekcijom po vrstama i čišćenjem spašeno je 1837 fotosa, za koje je sačinjen isti broj katalognih listića, u svrhu ponovnog ustrojavanja dvosistemnog kataloga fotosa: po mjestima i vrstama fotografiranih objekata. Ustrojen je trosistemni katalog planoteke koja sada broji 4.572 kartice i popunjena 453 listića evidentiranih a nezaštićenih spomenika kulture.

Hemeroteka Zavoda — sastavljena od novinskih isječaka dobivenih od Jugopresa — razvrstana je po materiji i teritorijalno (po republikama). Izvršen je ustoj i popis reprodukcija svih spomenika kulture izašlih u *Wissenschaftliche Mitteilungen* i »Glasniku Zemaljskog muzeja«, a u cilju njihovog prefotografisanja i kroz to popune fototeke Zavoda. Mapoteka je, također, dovedena u ispravno stanje.

Stručna biblioteka Zavoda, koja je u vrijeme požara brojala 1.200 inventarskih brojeva knjiga i časopisa, spala je — nakon požara — na svega 368 brojeva, sa ukupno 661 sveskom knjiga i časopisa. Najveći broj između njih je oštećen (nagoreo) pa će biti potrebno takve primjerke dati u rad knjigovescima radi povezivanja i ukoričenja.

Tokom godine, stručna je biblioteka Zavoda dobrim dijelom obnovljena. Zamjenom za »Naše starine« dobili smo 104 knjige, dok smo kupovinom — za novac dobiven od DOZ-a i iz sredstava redovnog budžeta — dobili daljnjih 648 knjiga. Na taj način fond stručne biblioteke Zavoda — krajem 1958 godine — brojao je ukupno: 1.081 knjigu i 489 svezaka stručnih časopisa.

Zavod je nastavio s akcijom prikupljanja podataka o ugroženim knjiškim materijalima na terenu Republike. Kako je — u međuvremenu — Državni arhiv Sarajevo dobio sve potrebne uređaje i opremu za konzervaciju knjiga, i kako istovremeno osposobljava i kadar za tu vrstu posla, to postoji realna mogućnost da se na tom mjestu osnuje moderna radionica za konzervaciju ugroženog knjiškog materijala iz cijele Republike. Zavod će — u skladu sa svojim ranijim nastojanjima oko zaštite ove vrste spomeničkog materijala — koristiti tu priliku za praktičnu pomoć na zaštiti svih knjiga, rukopisa i izvora spomeničke vrijednosti u NR Bosni i Hercegovini.

U požaru Morića-hana potpuno je uništena konzervatorska radionica Zavoda, s cjelokupnim njenim inventarom i opremom. Istu takvu sudbinu doživio je i fotolaboratorij. Pomoć DOZ-a, koju smo dobili kao nadoknadu za štetu nastalu na ovom sektoru, djelomično smo realizovali, jer smo za iznos od 592.658 dinara — uz redovna budžetska sredstva — nabavili najpotrebniju tehničku opremu i potrošni materijal, koji nam je — u

oblasti djelatnosti konzervatorske radionice — omogućio da obavimo manje poslove preventivne konzervacije i čišćenja ikona (u Zavodu, je, na primjer, očišćeno i konzervirano 6 ikona iz posjeda srpsko-pravoslavne crkve u Zvorniku), fresko-slika i zidnih dekoracija. U fotolaboratoriju, koji je privremeno smješten u vrlo nepodesnim prostorijama Saburine kuće (urešeni spomenik stambene arhitekture turskog perioda), nabavkom najnužnije tehničke opreme, omogućeno je obavljanje najvažnijih poslova. Sumarno iskazan, taj rad obuhvatio je (u svemu) izradu 1.700 negativ (dim. 6 X 6 cm) sa 2.214 reprodukcija (13 X 18 cm i 9 X 13 cm).

Za potpuniji uspjeh fotografa Zavoda potrebno je nabaviti foto-aparat boljeg kvaliteta za fotosnimanje predmeta osjetljivije vrste (umjetničke slike i ikone) i zatvorenih prostora (enterijeri). Za sada raspoložemo samo s dva-tri jeftinija aparata slabijeg kvaliteta.

Interni poslovi u Zavodu stoje u tijesnoj vezi s radom na terenu. Uz redovnu tekuću poštu (tokom godine riješeno je 956 predmeta sa 2.591 podbrojeva), kadrovska pitanja (prevođenje službenika prema Zakonu o javnim službenicima, na primjer, poslove ekonomata) rad koji je — u situaciji poslije požara — zahtijevao specijalne napore), službu prepisa i pomoćne službe — interni poslovi Zavoda obuhvatili su i stručni rad na sabiranju i proučavanju podataka o spomenicima i prirodnim znamenitostima u cilju njihovog stavljanja pod državnu zaštitu, zatim pravna akta o zaštiti (1958 godine, stavljeno je pod državnu zaštitu 26 prirodnih rijetkosti), učešće u radu raznih komisija (Komisija Savjeta za kulturu NR BiH za reviziju zaštićenih spomenika; Komisija za ocjenu urbanističkih planova gradova pri Sekretarijatu za komunalne poslove i urbanizam Izvršnog vijeća NR BiH — komisije za rješavanje problema Starog Sarajeva; u radu Komisije za obilježavanje istorijskih mjesta pri Savezu boraca NOR-a. Komisije za procjenu predmeta spomeničke vrijednosti namjenjenih prenosu u strane zemlje i sl.), rad na Nacrtu Zakona o zaštiti spomenika kulture FNRJ, rad na Nacrtu Zakona o grobljima NR BiH, rad na organizaciji Izložbe konzervatorskih radova Jugoslavije u Brislu, učešće u radu Uprave zaštićenog područja Sutjeske, društveni rad (Formiranje Podružnice BiH Društva konzervatorskih radnika Jugoslavije, rad u okvirima aktivnosti Muzejsko-konzervatorskog društva NR BiH), i dr.

Društveno-politička aktivnost pojedinih službenika Zavoda uključila je njihovo angažovanje u radu raznih političkih organizacija (Narodni odbor opštine), u organima samouprave i društvenog upravljanja (savjeti školski odbori, stambene zajednice), u sindikalnim i društvenim organizacijama (»Turist«, Turistički savez, Speleološko društvo BiH planinarska društva) i uglavnom, na pitanjima službe zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti.

U oblasti popularizacije spomenika kulture, prirodnih rijetkosti i njihove zaštite — članovi su stručnog kolektiva sačinili tridesetak novinskih članaka, održali niz javnih predavanja na katedrama radničkih i narodnih univerziteta u Sarajevu i unutrašnjosti zemlje i kroz programe Radio-Sarajeva (Radio-univerzitet, radio-vijesti, radio-dnevnik). Tokom »Nedelje muzeja zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti« održano je — po raznim mjestima u unutrašnjosti Republike — 18 predavanja na temu »Spomenici kulture i njihova zaštita«. Predavanja su popraćena prikaziva-

njem 16 mm filmova na ovu temu. Usto je Mihailo Vunjak, stručni saradnik Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, održao predavanje — s kolor-reprodukcijama — na temu »Tehnološka i hemijska ispitivanja slika u svrhu njihove konzervacije«. Instruktivnom i korisnom tom predavanju prisustvovali su konzervatori i muzealci iz Sarajeva. U kolaboraciji sa Speleološkim društvom NRBiH, Zavod je u Sarajevu organizovao predavanje prof. Bohinca iz Ljubljane o prirodnim ljepotama Slovenije. Predavanje, koje je izazvalo znatan interes javnosti i koje je zbog toga ponovljeno u tri maha — održao je predavač uz pomoć stereoskopskih kopija druga Bara. Izrađena je, usto, slika o alpskoj ruži, koja treba da posluži kao materijal za izradu propagandnog plakata za zaštitu ove rijetke biljke sa Prokoškog jezera na Vranici-Planini. Pojedini službenici Zavoda učestvovali su u svojstvu izabranih delegata ili (ad personam) kao ličnosti na raznim sastancima i savjetovanjima službenog i stručnog karaktera.

Interni rad Zavoda obuhvatio je nadalje: rad na stvaranju katastra pećine u NRBiH, u koju su svrhu prikupljeni podaci za 404 pećine, dobiveni pretežno od šumskih gazdinstava i šumskih uprava u BiH; administrativne akcije na zaštiti pećine Propastva u Višegradu, Ledenica u Bos. Grahovu i Biambarske pećine u Srednjem — zbog njihove ugroženosti od strane nesavjesnih posjetilaca; akciju na zaštiti izvora rijeke Stavnje u Varešu i njenoj neposrednoj okolini, ugroženoj izgradnjom kamenoloma. U odnosu na uporne pokušaje nekih privrednih preduzeća da se s jednog dijela prašumskog područja Perućice skine zaštita u cilju eksploatacije drvne mase u njoj. Zavod je — nakon brojne prepiske, sastanaka i diskusija posvećenih ovom pitanju — uspio da — u zajednici sa ostalim zainteresovanim faktorima — izdejstvuje zvaničan stav po kome prašumsko područje Perućice ostaje intaktno i ne smije se smanjivati. Pomogli smo akciju nekih ustanova na donošenju republičkog Zakona o zaštiti tekućih voda od zagađivanja. Nakon komisijskih uviđaja doneta je odluka da se ranije zaštićeno šumsko područje Žuča-Ribnica smanji i ograniči samo na izvor rijeke i okolne šume u polumjeru od oko 100 metara od izvora. Hutovo Blato — na kome su u prošloj godini započeli melioracioni radovi — stajalo je u prvom planu brige Otsjeka za zaštitu prirode, ali neki značajniji rezultati nisu postignuti i postoji realna opasnost postupnog uništenja ovog u Bosni i Hercegovini najznačajnijeg prirodnog ornitofaunističkog rezervata.

Obimni su poslovi obavljani u sastavu republičke Komisije koja je radila na selekciji i klasifikaciji (po značaju — savezni, republički, zavičajni) materijala o spomenicima NOR-a, dobivenog putem »Ankete«. Iz cjelokupne — veoma velike — građe izdvojena su 124 objekta nesumnjivih spomeničkih vrijednosti za koje je predložena zaštita. Istodobno izvršena je i revizija ranije zaštićenih spomenika NOR-a. Od 41 objekta, koliko ih je ranije stajalo pod državnom zaštitom, za 27 predloženo je skidanje zaštite pa će tako od ranije zaštićenih spomenika samo 14 objekata i dalje ostati na brizi države.

Izvršena je nadopuna dva investiciona programa (Ferhadija-džamija u Banja Luci i Stari Grad u Ostrošcu na Uni). Sačinjen investicioni program

za tri turbeta u Banja Luci i prikupljena tehnička dokumentacija za konzervaciju Halil-pašinoz turbeta u istom mjestu. Sačinjeni su elaborati za Kovačevića kulu u Gornjem Vakufu, Kuršumljadžamiju u Kladnju, Glavica-džamiju u Livnu i za uvođenje elektro-instalacije u Mostu Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu. Obavljen je popis umjetničkog inventara u zgradama Izvršnog vijeća i Narodne skupštine NRBiH u Sarajevu, izvršen popis umjetničke zbirke crteža i ulja Ferdinanda Hodlera u Sarajevu (privatni posjed — 218 kom.). Sačinjen tabelarni pregled zaštićenih spomenika po vrstama, teritorijalno i po nazivu predmeta. Prevodilačka aktivnost službenika Zavoda obuhvatila je prevod dvije stručne knjige, dva zakona i dvadesetak stručnih članaka. Izdato je 15 odobrenja za arheološka iskopavanja u BiH, u kojima su fiksirana rukovođenja radovima i ustanovljene obaveze na davanje izvještaja o rezultatima iskopavanja i mjerama zaštite. Referat za arheologiju učestvovao je i u rješavanju nekoliko problema slučajnih nalaza u BiH (nalaz ostataka rimskih zgrada u Vitezu, nalaz grobnice rimskih ratnika u Kačanju kod Bileće ponovni nalaz keltskih grobova u Dvorovima kod Bijeljine, nalaz tragova predhistorijskog groblja u selu Potocima kod Gračanice, nalaz grobova iz rimskog doba u Cipuljiću kod Bugojna, otkriće rimskog kamenog sarkofaga u Šarkovcu kod Banja Luke, nalaz predmeta iz brončanog doba u Dvoru na Uni, i sl.). Kod najvećeg broja ovih zahvata Zavod se — prema uputstvima Komisije Savjeta za kulturu NRBiH o organizaciji i radu Zavoda — ograničio na administrativne mjere, koje su — kako se to pokazalo u praksi — manje efektne i uspješne od neposredne praktične intervencije na terenu. Zbog malenih sredstava koja su za spasavalačke radove mogli da odvoje muzeji. Zavod je organizirao samo najnužnija spasavanja na mjestima na kojima bi uništenje nalaza pretstavljalo značajniji gubitak na kulturnom planu.

Preduzet je niz koraka za dobivanje nužnih finansijskih sredstava za spasavalačke akcije na arheološkim lokalitetima u Gradini kod Srebrnice i u dolini rijeke Japre kod Bos. Novog. Rad na ovim značajnim spomeničkim lokalitetima preuzeće posebna komisija formirana u tu svrhu. Izrađen je investicioni program za konzervaciju dijelova crkve sv. Luke u Jajcu (betoniranje pukotina na tornju, radovi na otkapu romaničkog portala i učvršćenju zapadne fasade građevine).

Važan posao obavili su stručni referenti Zavoda na dopuni i ponovnoj popuni kartotečnih listova svih stručnih oblasti izgorjelih u požaru Morićahana i ponovnom kopiranju izgorjelih kopiranih natpisa čiji su negativi sačuvani. Započet je rad na grafičkom pregledu evidentiranih spomenika sepulkralne arhitekture, a također i prikupljanje podataka iz literature u cilju stvaranja priručnog kataloga za iste.

Izvršeni su pripremni radovi (prikupljeni rukopisi od nutarnjih i vanjskih saradnika, uz ostale poslove tehničke redakcije) za pokretanje sljedećeg broja godišnjaka Zavoda (»Naše starine«, br. VI). Dovršena revizija dokumenata u dosijeima zavodskih izvještaja (posao započeo 1957 godine). Izvršeno provjeravanje o spomenicima NOB-e, kroz dosad poznatu literaturu koja je obrađivala ovu tematiku, i brojni drugi poslovi: izvještaji, proračuni, itd.

II. RAD NA TERENU

U skladu s uputstvima i preporukama Komisije Savjeta za kulturu NR BiH o radu i problemima Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH — usvojen je princip planske i sistematske evidencije spomeničkog inventara na čitavom području NR BiH-e kao jedan od najvažnijih zadataka Zavoda. Prijedlog da se evidenciona aktivnost provodi po principu teritorijalne podjele rada pokazao se nepraktičnim, najviše zbog neravnomjernog brojčanog i kvalitativnog sastava i rasporeda spomeničkog fonda. Rad se ovaj obavljao na principu totalne evidencije spomeničkog inventara svih vrsta — s posebnom pažnjom u odnosu na zaštitu predmeta etnografskog karaktera i predmeta tehnike. Sve ove poslove Zavod je obavio vlastitim snagama, često u kolaboraciji stručnjaka svih naučnih oblasti s kojima u Zavodu raspolažemo. Takva šema uključila je ekipni rad, kako se to u praksi i provodilo. I dok je 1957 god. prioritet pripao područjima za koja se smatralo da je egzistencija njihovog spomeničkog fonda ugrožena zbog izvođenja zamašnjih privrednih programa (dolina rijeke Trebišnjice, Vareš), u 1958 godini pristupili smo evidenciji udaljenijih oblasti gdje je kontrola spomeničkog materijala iz centra otežana (Gacko, Bosanska Krajina, Sjeveroistočna Bosna).

a) Terenska evidencija

U 1958 godini, evidenciona aktivnost Zavoda obuhvatila je:

- teren opštine Gacko: Gacko-Bašići-Srđevići-Nadinići - Gradina - Fojnica-Jugovići - Domrke-Kokorine - Vučevo - Bodežišta (Gornja i Donja Brajčevići - Ravne) Gornje i Donje (Kobilja Glava - Vratlo - Tarahin - Do Mrđenovići - Bahori-Vrba - Avtovac - Samobor - Gacko.
- teren: Vel. Kladaša - Cazin - Vrnograč - Pećigrad-Tržačka Raštela, a zatim Bos. Krupa - Kulen Vakuf, (opšta evidencija);
- evidenciju 924 spomenika NOB-e sa terena narodnih odbora opština: Ljubinja - Bileća - Divin-Hum - Trebinje - Gacko - Kladanj - Tržačka Raštela-Ripač - Drvar - Prijedor - Prozor i Mostar.
- teren Rogatica - Žepa: teren lijevih pritoka Drine: Osanice i Sutjeske, i djelomično okolice Uloga (nadgrobni spomenici).
- teren srednjovjekovne župe Hrasno (Podgradinje, Toplica, Međugorje, Svitava, Donje Hrasno); sektor Dobro Polje - Zijamet - Crna Rijeka-Trnovo; područje srednjovjekovne župe Konac-Polje (sjeverni dio Nevesinjskog Polja) - nadgrobni spomenici;
- teren sjeveroistočne Bosne: Janja - Tavna - Banjica - Donja Trnava - Zohovac - Suho Polje - Zagoni - Modran - Glogovac - Pučile - Golo Brdo - Čardačine - Popovi - Brodac - Čengići - Velino Selo - Dvorovi (općenito);
- evidencija 31 lokaliteta na terenu: Stupari - Kladanj - (Stupari - Tarevo - Prijanovići - Jelići -

Rastići - Pelemiši - Olovci - Obori - Toluše - Brgule-Sunjići - Tuholj i Nočajevići (nadgrobni spomenici);

- evidencija i fotosnimanje spomeničkog materijala na terenu: Čajniče - Foča - Popov Most - Sadići - Đurđevica - Tođevac - Tjentište - Borovno - Ocrkavlje (općenito);
- evidencija u mjestima: Doboj, Tešanj, Bos. Šamac, Crkvine i Bos. Miloševac (kod Šamca);
- pregled, fotosnimanje i opis umjetničkih predmeta u četiri sela opštine Travnik (Gornji i Donji Dolac, Potkraj i Ovčarevo);
- pregled, fotosnimanje i opis 20 novih predmeta likovnih umjetnosti u Kreševu i Deževicama;
- evidencija umjetničkih predmeta u posjedu srpsko-pravoslavne crkve u Livnu (90 kom.);
- evidencija orijentalnih epigrafskih natpisa u Gračanici, Gradačcu i Zenici;
- evidencija orijentalnih epigrafskih natpisa na lokalitetima Bakije - Grlića Brdo u Sarajevu;
- evidencija na terenu Foča - Miljevina (zemljane piramide); Lašva (zemljane gljive), Novi Travnik (stari hrast), rječica Bistrica kod Vareša (ponor), planina Zvijezda (tresetna područja), Dabravine i Okruglica (kiseljaci);
- fotosnimanje važnijih nekropola u Nevesinjskom Polju, okolici Stoca, i okolici Visokog, čiji su raniji snimljeni negativni izgorjeli u požaru Morića-hanu;
- fotosnimanje novopronađenih natpisa na stećcima u Arađelovu, Ljusićima, Bratuncu, Vozućoj i Boljunima;
- fotosnimanje pećine Ponikve u Varešu, zbog projekta izgradnje šumske ceste za planinu Zvijezdu i izgradnje naselja Ponikve;

Obilazak terena Kozare, Sutjeske, Foče, Jajca, Mrkonjić Grada, Ključa, Bos. Petrovca, Drvara, Oštrelja, Glamoča, Livna, Klادنja, Tuzle, Huma, Ljubinja, Trebinja, Mostara, Zenice, Doboja, Brčkog, Banja Luke, Dervente i Beograda — u svrhu dopune i provjeravanja podataka o spomenicima NOB-e kod neposrednih učesnika u događajima.

b) Preventivne mjere i pripremni radovi pred stavljanje spomenika pod državnu zaštitu i poslove praktične konzervacije

Zaštita spomenika kulture i prirodnih rijetkosti uključila je angažovanje Zavoda (materijalni troškovi) i njegovih stručnjaka (izrada elaborata, davanje uputstava i smjernica, organizacija posla, sve uz saradnju zainteresovanih ustanova) na sljedećim objektima:

- na zaštitu očuvanja vodopada i uređenja korita Plive od jezera do vodopada gdje su izvršeni građevinski i konzervatorski radovi u koritu i na

vodopadu radi sprečavanja dalje erozije na tim mjestima. Napravljeno je devet pragova (pregrada) u koritu radi dobivanja sedam većih i manjih jezera; izgrađen potporni zid da bi se zatvorio prolaz vodi ispod zida prema domu AVNOJ-a; na vodopadu su — u vidu trougla — postavljeni gvozdeni štitnici — betonske ploče u cilju ponovnog stvaranja sedre po sedretvorcima. Regeneracija sedre u Plivi — od jezera do Vrbasa — ulazi ovdje kao prioritetni zadatak. To je ujedno i prvi konzervatorski zahvat u sedrena područja u našoj Republici.

— Komisija za obilježavanje istorijskih mjesta CO Saveza boraca NOR-a Jugoslavije predložila je izdvajanje površine od 2.940 ha šumskog područja Sutjeske u cilju zaštite ovog važnog teritorija u događajima NOR-a. U saradnji s odgovarajućim stručnjacima i Savezom boraca NOR-a, dosada je zaštićeno uže područje (u površini od 45 ha) i izvršeni brojni pripremni radovi (geodetska snimanja, izrada topografskih karata, prikupljanje katarskih podataka, kopiranje karata, i sl.) pred donošenje pravnog rješenja o državnoj zaštiti ove značajne istorijske oblasti.

— put arheologa Zavoda u Vareš i Brezu. U Vareš, što se tamo naslućivao nalaz troskovišta iz starijih kulturnih perioda, a u Brezu zbog zaštite bazilike (VI. st.) u urbanističkom planu naselja;

— izvršeno tehničko snimanje sjevernog i istočnog zida tvrđave u Jajcu zbog izrade investicionog programa za konzervatorske radove;

— izvršeno tehničko snimanje i sastavljen investicioni program za konzervaciju vile rustike (I. st. n. e.) na Mogorjelu kod Čapljine;

— organizovano terensko savjetovanje u vezi problema spasavalačkih radova ugrožene Domavie;

— Pregledano stanje arheološkog lokaliteta iz doba neolita u Novom Šeheru kod Žepča;

— Stručna pomoć našeg arheologa Zavodu NR Crne Gore na zaštitnim radovima na jednom arheološkom lokalitetu;

— komisijski pregled terena: Široki Brijeg-Vitlovska-Mednjak-Palež, gdje su prikupljeni najosnovniji tehnički i istorijski podaci kao baza za izradu elaborata za rekonstrukciju partizanskih objekata na Kozari, izgrađenih tokom NOR-a;

— obavljeno tehničko snimanje arhitektonskih spomenika na terenu: Bileća i okolina, Stolac-Čapljina i okolina, Livno, i niz objekata u Sarajevu. U svemu je — u toj akciji — snimljeno i iscertano u tušu, na paus papiru, 43 objekta. Ovaj rad obuhvatio je 250 listova. Usto je sačinjeno 47 listova (42 X 29,7 cm) konstruktivnih elemenata i ukrasnih detalja. Prednji poslovi obavljeni su u svrhu prikupljanja dokumentacije za planoteku Zavoda, a i kao podloga za izradu investicionih programa konzervatorsko-restauratorskih zahvata. Paralelno s tim, vršeno je snimanje konstruktivnih i dekorativnih motiva na spomenicima folklorne arhitekture.

— sabrana dokumentacija o ornamentici Šarene-džamije u Travniku (uzimanje uzoraka u boji, kopiranje karakterističnih detalja, grafičkih prikaz rasporeda ornamenta);

— pregledano stanje predmeta umjetničke zbirke franjevačkog samostana u Fojnici i dat predlog za njihovu konzervaciju;

— studijski rad Komisije Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u manastirskoj crkvi u Zavali pred početak općeg konzervatorskog zahvata na objektu;

c) *Praktični konzervatorski zahvati*

— Pećina Vjetrenica u Zavali (Hercegovina) bila je predmet prvog i najvažnijeg konzervatorskog zahvata Otsjeka za zaštitu prirode. Na temelju investicionog programa sačinjenog u Zavodu — Izvršno vijeće NR BiH odobrilo je iznos od 1,242.000 dinara za radove na objektu. Od te sume, na građevinske radove otpao je iznos od 300.000 din., za projekte, studije i istraživačke radove 500.000 din., za nabavku opreme 442.000 din. Ekipni stručni rad obuhvatio je tehnička i fotosnimanja tlocrta i uzdužnog profila pećine u dužini od 2.100 metara, a prikupljeni su i meteorološki podaci (o temperaturi, vlazi, i sl.). U samoj pećini izrađeno je 300 metara novih puteva, dok su pojedini dijelovi starog puta popravljani pa je sada omogućen neometan prolaz u unutrašnjost objekta do dubine od 2.100 m. Na temelju tako prikupljenih podataka izrađena je studijska osnova za idejni projekat uređenja i otvorenja Vjetrenice. S »Elektroprojektom« sklopljen je, usto, ugovor o izradi investicionog programa osvjetljenja pećine.

— neposredno po odobrenju investicionog programa za konzervatorsko-restauratorski rad na Titovom vagonu — Otsjek za zaštitu spomenika NOR-a pristupio je prikupljanju podataka za izradu odgovarajućeg elaborata. Najveći broj podataka prikupljen je u Beogradu, u CO Saveza boraca i od generala Smirnova, a onda na licu mjesta u Drvaru i Oštrelju. Literatura je pružila samo neznatne obavijesti. Nakon stručnih (komisijskih) pregleda, objekat je konzerviran — u Preduzeću za opravku kola i lokomotiva u Drvaru. Posao je obavljen stručno i solidno (za iznos od 500.000 din.). Do definitivnog određivanja lokacije isti će ostati u radionici za opravku kola i lokomotiva u Drvaru.

— Decembra mjeseca 1957 godine došlo je do katastrofalnog požara Morića-hana. Prvih nekoliko mjeseci održano je više sastanaka i konferencija na kojima je raspravljano o ovom slučaju i problemima restauracije spomenika. Od DOZ-a Sarajevo Vakuf je dobio — na ime osiguranja — otštetu u iznosu od 1,940.000 din., dok je Izvršno vijeće NR BiH participiralo u iznosu od 2,500.000 din. Na osnovu tih sredstava i tehničkog snimka kojega je Zavod izradio prije požara, Uprava Gazi-Husrevbegova vakufa u Sarajevu — uz vlastita materijalna sredstva — početkom oktobra mjeseca — prišla je rekonstrukciji spratne i krovne konstrukcije. Konstantan nadzor nad izvođenjem ovih delikatnih radova vršio je Zavod preko svojih stručnjaka i vanjskih saradnika. U 1958 godini rekonstruirana je spratna i krovna konstrukcija. Preko krovne konstrukcije postavljena je daščana oplata, a preko nje krovna ljepenka namočena u vrući bitumen, kao privremeni pokrov, jer se čeremida nije mogla nabaviti i postaviti zbog pomanjkanja materijalnih sredstava, a i zato što ciglana ne proizvodi ovaj artikl.

— na osnovu projekta izrađenog u Zavodu — NOO Livno sagradio je kafanu nad česmom Milošnik, česma je — intervencijom naših stručnjaka — sačuvala svoja spomenička svojstva. Tom su prilikom na česmi izvršeni manji konzervatorski radovi.

— Uz pomoć vanjskih saradnika, izvršeno je mehaničko čišćenje 8 m² i kopiranje 10 m živopisa u manastirskoj crkvi u Dobričevu (Hercegovina);

— obavljeno skidanje mulaža sa zapisa crkve u Arandelovu i s jednog stećka u Nevesinjskom Polju;

— završeni su radovi na konzervaciji dekorisanih površina u pasažu Hadži-Sinanove tekije u Sarajevu. Radovi su obuhvatili: čišćenje i oivičavanje donjih površina u pasažu, plombiranje pukotina i bojenje lokalnim tonom;

— u Foči — u srpskopравoslavnoj crkvi — očišćeno je i konzervirano 7 (sedam) ikona;

— nastavljen je rad na uređenju nekropole srednjovjekovnih stećaka u Radimlji kod Stoca (dovršeno dosađivanje žive ograde, izvršeno niveliranje preostalog okolnog terena);

— proučeno stanje nekropole stećaka u Boljunima kod Stoca. Sačinjen program konzervatorskih radova i obavljena prva etapa tog projekta: sječenje okolne šume, krčenje korova, čišćenje nasipa zemlje i kamena sa stećaka);

Izvršena konzervacija Ferhadovog nadgrobnog spomenika (16. st.) u Tešnju (sastavljena sva 4 komada spomenika — kristalni vapnenac — pomoću gvozdениh klinova zalivenih olovom i to posle spojeno cementom u jednu cjelinu. Okolina pukotina kitovana tucanom masom od istovrsnog materijala).

Praktične mjere zaštite i poslovi konzervacije koje su obavila privatna lica — vlasnici spomenika kulture

— Vakufsko povjerenstvo iz Banja Luke izvodilo je — u vlastitoj režiji — opravku Halil-pašinoг turbeta u Banja Luci. Zavod je izradio tehničku dokumentaciju konzervacije objekta, istodobno participirajući u materijalnim sredstvima (poslato — željeznicom — 85 m² pocinčanog lima za pokrov turbeta);

— isto povjerenstvo izvodilo je radove na opravi Behremefendijine-džamije u Banja Luci (opravka munare, krovne konstrukcije i pokrova, malterisanje i krečenje zgrade i ograđivanje trijema). Troškovi ovih opravki iznosili su: 300.000 dinara. Obavljen je rad na opravi turbeta uz istoimenu džamiju (opravak, krova, malterisanje i krečenje zidova, opravka prozora i vrata) za sumu od ukupno 100.000 din; a također i rad na opravi podzemne male džamije (Buk-a) — opravak krova, malterisanje i krečenje zidova i njihov djelomični opravak — za iznos od 39.000 din; Na Arnaudija-džamiji izvršen je opravak ogradnog zida za iznos od 15.700 dinara.

— Narodni odbor opštine u Gradašcu izvršio je spasavalačke akcije na mjesnoj tvrđavi. Izvršena je konzervacija bočnog potpornog zida kod ulaza u grad,

u dužini od 70 m. Za nabavku građevnog materijala i isplatu stručne radne snage za taj zahvat Narodni odbor utrošio je sredstva u iznosu od 175.000 din, dok je manuelna radna snaga radila na dobrovoljnoj bazi.

— srpsko-pravoslavna crkvena opština u Foči izvršila je opravak krovne konstrukcije, pokrova i prozora na mjesnoj crkvi sv. Nikole. Vakufsko povjerenstvo u istom mjestu izvršilo je manje radove na opravi i uređenju Aladža-džamije, šadržana i groblja u džamijskom dvorištu, te česme u ogradnom zidu kod ulaza u dvorište.

— Srpsko-pravoslavna crkvena opština u Rogatici izvršila je izmjenu dotrajalih stropnih greda i greda u krovnoj konstrukciji na mjesnoj crkvi, u iznosu od 117.500 din.

— Narodni odbor opštine Donji Vakuf je iz svojih sredstava — na temelju tehničke dokumentacije Zavoda iz 1957 godine — izvršio spasavalačke zahvate na Sahat-kuli u Pruscu. Izmjenjena je istrula krovna konstrukcija i pokrov od šindre. Radovi su koštali 28.000 dinara.

Vakufsko povjerenstvo u Sarajevu je — u vlastitoj režiji — izvelo opravku nekoliko religioznih objekata: Čakrkči Muslihudin džamija — opravak munare — grubo malterisanje, krečenje i bojenje zelenom bojom; Vekil Harč — Hadžinska džamija — opravak munare: krečenje i bojenje zelenom bojom, prezidivanje ogradnog zida oko harema džamije, bojadisanje zidova i drvenarije unutar džamije; Hovadže Durak H. Jahja — Bašćaršija džamije — opravak munare: krečenje i bojenje zelenom bojom; Jahja paša džamija — popravak krova Sarač Ali džamije — opravak munare — grubo i fino malterisanje, bojenje zelenom bojom, popravak krova na džamiji, popravak ogradnog zida te fasade na džamiji i ogradnom zidu, krečenje unutrašnjih prostorija, bojenje masnom bojom mihraba, ćursa, minbera i sokla po zidovima te prozora i vrata; Kebkebir H. Ahmed Miščina džamija — popravak Munare: učvršćenje gornjeg dijela (kace) sa željeznim okovom, popravak fasade i krečenje i bojenje zelenom bojom, izmjena krovnog pokrivača: skinuta ćeremida, daska i postavljen crveni crijep na tri (četvrta strana na proljeće) 1959 godine. Radovi su ukupno koštali 1,390.000 dinara.

— Zavičajni muzej iz Travnika — u vlastitoj režiji i iz svojih redovnih budžetskih sredstava — izvršio je radove na postavljanju krovne konstrukcije i pokrivača na 16-ugloj kuli kod opravka crkve u Starom Građu. Pored ovoga izvršen je prenos turbeta Ilhamije Žepčaka te opravak dva turbeta i česme Pod lipom. Za sve ove radove utrošen je iznos od cca 450.000 din. Vakufsko povjerenstvo je iz svojih sredstava izvršilo opravak, krečenje i bojenje fasade Suljemanije-džamije u iznosu od cca 300.000 dinara.

ZAVRŠENA JE ANKETA O NEPOKRETNIM SPOMENICIMA IZ NOR-a

Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH u zajednici s Glavnim odborom Saveza boraca NR BiH i Savjetom za kulturu i nauku NR BiH organizovao je, mjeseca septembra 1956 godine, anketu o spomenicima iz Narodnooslobodilačkog rata, koja je imala za cilj da putem narodnih odbora (otsjeka za prosvjetu i kulturu) i uz pomoć svih zainteresiranih faktora prikupi potrebne podatke o ovoj vrsti spomenika na teritoriji Bosne i Hercegovine. Brojni su ovi spomenici na teritoriji naše Republike s obzirom da su se na ovom području odigrali mnogi presudni politički i vojni događaji u Narodnoj revoluciji, da su Vrhovni štab i glavnine snaga NOVJ djelovali na području Bosne i Hercegovine preko dvije i po godine, kao i s obzirom na veliku masovnost učešća naroda Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi, jer gotovo nema naselja koje u većoj ili manjoj mjeri nije učestvovalo u toj borbi. Anketa je organizovana i radi toga što se osjećala velika potreba da se što prije stvori jedna solidna evidencija svih nepokretnih spomenika Narodnooslobodilačkog rata. Bez takve evidencije nije bilo moguće planirati odgovarajuće mjere u vezi sa sistematskom zaštitom spomenika. Anketom su bili obuhvaćeni svi objekti koji su direktno ili indirektno poslužili, bili uključeni ili upotrebljavani od naših vojnih ili političkih organizacija u toku NOB-e, kao i oni spomenici koji su podignuti poslije Oslobođenja, a koji evociraju neke događaje iz NOB-e ili simboliziraju socijalističku izgradnju zemlje. Anketom su bili obuhvaćeni i spomenici koji su vezani s radničkim pokretom i radom Komunističke partije Jugoslavije prije Narodnooslobodilačkog rata. Preko Savjeta za nauku i kulturu NR BiH poslali su raspisi s potrebnim materijalom i uputstvima svim opštinama (otsjecima za prosvjetu i kulturu) na teritoriji naše Republike. U svrhu prikupljanja podataka i popisa spomenika iz NOB-e, Zavod je štampao poseban anketni list s dvanaest horizontalnih i tri vertikalne rubrike u koje je bilo potrebno unijeti sve tražene podatke. Radi uspješnijeg izvršenja ove akcije Zavod je u saradnji s Glavnim odborom Saveza boraca NOR-a NR BiH organizovao konferenciju u svim sreskim centrima na kojima su date smjernice za ovaj rad.

Krajnji rok za dovršavanje poslova na anketi bio je mjesec mart 1957 godine. Međutim, ovaj rok u dvatri maha morao se pomicati zbog toga što neki narodni odbori nisu odmah shvatili važnost i ozbiljnost ove akcije. Isto tako, ovaj rok se morao pomicati i zbog toga što narodni odbori nisu imali ili nisu bili spremni da odvoje potrebna finansijska sredstva za podmirenje troškova oko sprovođenja ankete.

Prilikom prikupljanja podataka veliku ulogu na terenu odgirale su organizacije Saveza boraca NOR-a.

Pomoć tih organizacija sastojala se uglavnom u organizovanju zajedničkih sastanaka na kojima se utvrdilo koji se sve objekti na njihovom području mogu smatrati spomenicima NOB-e, u angažovanju ljudi — učesnika u NOB-i koji su davali podatke o spomenicima, zatim u učestvovanju u radu ekipa, u raznim komisijama, itd.

Poslovi na anketi potpuno su završeni u prvoj polovici 1958 godine. Sa područja 191 opštine (po ranijoj teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine) dobiveni su podaci za 3629 raznih spomenika iz Narodnooslobodilačkog rata. Zavod je završio inventarisanje i podjelu ovih spomenika po vrstama. Stanje je sljedeće:

radionice oružja nastale u toku rata — 63; bolnice iz NOR-a — 292; štamparije iz NOR-a — 42; sjedišta vojnih štabova i političkih rukovodstava — 1075; kuće narodnih heroja — 189; pećine, zemunice i druga skloništa koja su korišćena u toku NOB-e — 168; partizanska groblja, kosturnice i groblja fašističkog terora — 418; spomen — ploče podignute poslije Oslobođenja — 381; umjetnički spomenici — 296; zgrade ili druga mjesta vezana za neprijateljska zločinstva — 315; važni pokretni i nepokretni spomenici u vezi s radničkim pokretom i radom Komunističke partije prije NOR-a — 39; ostali spomenici — 349.

Posmatrajući materijal o spomenicima NOB-e, dobiven anketom, u cjelini se može izvući zaključak da je akcija dosta dobro izvedena zahvaljujući prethodnim pripremama koje su na terenu izvršene. Obavljen je ogroman posao veoma značajnog karaktera, uz dosta poteškoća, naročito na terenu. Bilo je mnogo napora i zalaganja od strane ekipa koje su prikupljale ovaj obimni materijal na teritoriji Bosne i Hercegovine. Međutim, posmatrajući sa stručne strane obradu materijala, mogu se u mnogim opštinama konstatovati mnoge manjkavosti, koje su onemogućavale sticanje i sagledavanje potpunijeg značaja i važnosti pojedinog historijskog objekta. Očigledno je da su neke komisije, naročito u manjim mjestima, anketirale mnoga historijska mjesta isključivo po blijedom sjećanju učesnika u tim događajima, a možda i po pričanju drugih bez prethodne provjere i pozivanja na izvjesne pisane dokumente i historijske spise, kojih je svakako bilo u arhivskoj građi. Pa čak kada se govori i o lokalnim događajima, često se osjeća površnost i improvizacija, ponekad i lokalistička uskost koja ukazuje na pomanjkanje mjere za tačnost i objektivnost, a da se i ne govori o netačnostima koje se odnose na vrijeme u kojem su se odigrali određeni događaji, zatim o netačnostima u odnosu na imena ljudi koji su tada nešto značili ili predstavljali u tom kraju a i o greškama koje otkrivaju nedovoljno poznavanje naše borbe kao, naprimjer, podaci o korpusima i di-

vizijama kada oni još nisu bili ni formirani, o komadantima ovog ili onog korpusa, u koje su uvrstili i druga Pucara, kao i o desetinama sličnih podataka bez vrijednosti.

Tehnički opis objekata također je u velikom broju opština slab, a dobar dio opština nije uopšte dostavio tehnički opis i katastarske podatke, koji treba pobliže da označe gdje se koji objekat ili mjesto nalazi. Tako isto u mnogo slučajeva nedostaje foto-dokumentacija za anketirane objekte i spomenička mjesta. Mora se istaći da je kvalitet prikupljenih podataka većinom zavisio od kadrova koji su prikupljali materijal, jer je od sposobnosti anketara u većini slučajeva zavisilo kakav će se materijal spremirati.

Materijal koji je anketom prikupljen govori, pored ostalog, i o tome da se nije uspjelo da se većina vrijednih i značajnih istorijskih spomenika obilježi i očuva. Ima dosta važnih spomenika u skoro svim srezovima, koji nisu ničim obilježeni, a niti se o njima vodi potrebna briga. Navodim primjer neuređenih grobalja žrtava fašističkog terora u selu Gradini kod Bosanske Dubice i u Garavici kod Bihaća. Groblje u Gradini spada među najveća te vrste u Evropi, jer je tu pobijeno i sahranjeno preko trista hiljada žrtava Jasenovačkog logora. Isto tako potrebno je istaknuti da je priličan broj spomen-objekata, kojima su obilježena značajna mjesta, događaji ili pojedine ličnosti iz NOB-e, bez umjetničke ili arhitektonske vrijednosti, a poneki ne odgovaraju ni istorijskim činjenicama. Ima i umjetničkih spomenika koji svojim figuralnim oblikom i izgledom ni izdaleka ne izražavaju snagu i razmah određenog događaja, zbog čega se umanjuje njihov značaj i utisak na posjetioca. Također je potrebno prići reviziji i starih spomen-ploča, jer ih ima i takvih čiji tekstovi ne odgovaraju istorijskim činjenicama, a isto tako mnoge od njih imaju rđav likovni izgled. Povrh svega, tekstovi su opterećeni jezičnim i stilskim greškama, pa čak i totalnom nepismenošću. Tako, naprimjer, na jednoj spomen-ploči u Svodnoj, opština Bosanski Novi, koja je podignuta na grobu Desnice Laze, doslovno piše: »9. X. 1941.

G. PRILIKOM BORBE NA SVODNOJ OVĐE JE POGINVO DESNICA, LAZO, ČLAN K. P. J. KOJI JE POGINUVO. NA. TERENU. KOZARE PRVO. BORAC.«. (tekst na spomen-ploči pisan je ćirilicom). Ili, naprimjer, karakteristični su netačni podaci na spomen-pločama na kući porodice Foht u Sarajevu, ili na jednom objektu u Jajcu, gdje spomen-ploča govori da je tu bila smještena štamparija CK KPJ, što ne odgovara istini. Ovakvih i sličnih spomen-ploča u Republici ima priličan broj.

Međutim, s materijalom o spomenicima iz Narodnooslobodilačke borbe, koji je dobiven anketom a kojim sada raspolaže Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH, ipak se može dobiti približno jasna slika o stanju tih spomenika u Republici. Opšta je konstatacija, u vezi očuvanosti spomenika u Bosni i Hercegovini, da se priličan broj spomenika NOB-e nalazi u slabom stanju i da se ne vodi potrebna briga o tim spomenicima. Neposrednu brigu o njima trebalo bi da vode narodni odbori koji će na svoju vlastitu inicijativu ili na prijedlog Zavoda za zaštitu spomenika kulture u svojim društvenim planovima i budžetima predviđjati i osiguravati potrebna finansijska sredstva za njihovu opravku. U principu je pravilo da narodni odbori osiguravaju sredstva, ali je praksa pokazala da to ide vrlo teško. Narodni odbori ili ne mogu da odvoje sredstva, nemaju ih, pa se oslanjaju na dotacije viših organa ili, ponegdje, ima još nespremnosti da daju vlastita sredstva i da ih odvoje za ovu svrhu.

Da bi se izvršila selekcija i klasifikacija materijala o spomenicima iz NOB-e, dobivenog anketom, to jest da bi se izdvojili spomenici saveznog, republičkog i zavičajnog karaktera, Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH, sporazumno sa Glavnim odborom Saveza boraca NOR-a NR BiH i Savjetom za nauku i kulturu NR BiH odmah po završetku akcije obrazovao je jednu stručnu komisiju sa zadatkom da izvrši navedeni posao. Komisija se sastojala od predstavnika stručnjaka istoriskog odjeljenja CKSK BiH, Muzeja narodne revolucije NR BiH, Jugoslavenske nar. armije i Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH. Komisija je u takvom sastavu obavila postavljene zadatke i stručno i znalčki. Već u samom početku svog rada, ona je stajala pred ozbiljnim problemom šta iz ogromnog bogatstva spomeničkog fonda treba izdvojiti i staviti pod zaštitu države. Da bi što uspješnije riješila ovaj problem, komisija je zauzela stav, da za zaštitu treba predložiti samo direktne, neposredne spomenike iz Narodnooslobodilačke borbe, odnosno objekte i mjesta na kojima su se u toku Narodne revolucije zbivali značajni događaji. Pridržavajući se ovoga stava, komisija je iz cjelokupnog spomeničkog materijala izdvojila i predložila za zaštitu svega 124 spomenika. Pregled spomenika koje je komisija predložila da se stave pod zaštitu države ukazuje na činjenicu da je većina tih spomenika NOR-a koncentrisana na prostoru između Sutjeske i Kozare, u Jajcu, Bihaću, Drvaru, zatim u Foči, Banjaluci i Mostaru, kao i na još nekim mjestima, što je i razumljivo ako se sagledaju borbeni putevi naših partizanskih jedinica i uopšte Oslobođilačka borba naših naroda.

Na kraju svog rada komisija je izvršila i reviziju dosad zaštićenih spomenika i na osnovu svoga kriterija predložila da se sa četrnaest objekata (od 41, koliko ih je bilo zaštićeno) skine zaštita. Istorijski događaji, vezani za ovih 14 objekata, po svom značaju daleko zaostaju za ostalim koji su predloženi za zaštitu.

Da bi se konačno u cijelosti završila ova opštekorišna akcija, Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH, sporazumno sa Glavnim odborom Saveza boraca NOR-a NR BiH, obratiće se preko Savjeta za nauku i kulturu NR BiH svim narodnim odborima (otsjecima za prosvjetu i kulturu) i tražiti da se izvrši nadopuna i provjera podataka koji su dobiveni putem ankete.

E. Prolić

RAZMJENA STRUČNJAKA IZMEĐU AUSTRIJE I NAŠE ZEMLJE

Na osnovu sporazuma između Instituta za zaštitu prirode iz Beča (Institut für Naturschutz Wien) i Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rjetkosti NR BiH došlo je do obostrane razmjene stručnjaka u 1956 godini.

U julu 1956 godine boravili smo drug Šefik Bešlić i ja, 15 dana u Austriji, a u oktobru 1956 godine posjetio je našu zemlju Prof. Dr. Lothar Machura, direktor gore navedenog Instituta iz Beča, sa još dvojicom stručnjaka za zaštitu prirode. Ova putovanja odnosno posjete najistaknutijim predjelima prirodnih ljepota i spomenika, izvršena su na obostrano zadovoljstvo.

U samom Beču smo razgledali sve znamenitosti kao što su Umjetnička, galerija, Centralna Biblioteka, Biološki Institut, Zoološki Vrt, Schönbrunn i druge interesantnosti ovog za nas još uvijek veoma privlačnog grada. Kako je poznato okolina Beča je u čitavom svijetu čuvena sa svojom Bečkom Šumom. Bili smo za-

divljeni pogledom iz ove šume na Beč i okolinu. Oko 90 km od Beča nalazi se prirodni rezervat Melk, gdje su prekrasne šume smrčice, jele i bukve. Austrijske šume su veoma bogate raznom divljači, tako da smo u nekim lovačkim kućama vidjeli čitave zidove prekrivene rogovljem jelena, srna i divokoza. U ovom rezervatu (Melku), koji je i botanički rezervat, vidjeli smo krasne primjerke bijelog jelena, kojih u tome lovištu ima veliki broj. Ovdje je lov zabranjen, te je moguće divljač posmatrati iz blizine. Na ovom sektoru posjetili smo i jedno privatno šumsko gospodarstvo, gdje vlasnik u svojoj šumi sječe drvo i prerađuje na svojoj pilani. Ovi predjeli predstavljaju vrlo interesantne i raznolike prirodne ljepote. Šumu u većini sačinjavaju jela i smrča, a u manjem dijelu bukva, grab, jasen i ostali lišćari, sa raznim grmolikim i prizemnim vrstama flore. Posjetili smo grad Melk i još neka mjesta kraj Dunava, te smo se upoznali sa tipičnim austrijskim pejzažima i krajevima koji su potpuno obrasli četinarskom šumom sa prekrasnim planinskim livadama i pašnjacima.

Bez sumnje je njihov ptičiji rezervat, Nojsidlersko jezero (Neusidler See), jedan od najznačajnijih ornitoloških objekata u Austriji. Udaljeno je od Beča oko 120 km. Jezero smo posjetili u julu, te smo vidjeli veliki broj divljih gusaka i pataka, vivaka, roda, čaplji i ostalih prestavnika barskih ptica. Rezervat se nalazi pod upravom Instituta za zaštitu prirode u Beču, te se na samom jezeru nalazi biološka stanica Instituta, koja vrši sva proučavanja ornitofaune u rezervatu.

Oko 60 km daleko od Beča posjetili smo stari rimski grad, Carnuntum na Dunavu. Grad je izgrađen još u prvom stoljeću i bio je glavni grad Panonije. U II. stoljeću bio je razrušen od Markomana, te je poslije izmjene gospodara (Rimljana i Germana) krajem 4 stoljeća nestao. Grad je u toku kasnijih velikih ratova u tome području bio sasvim zatran, te su otpočeli radovi na otkopanju krajem 19 stoljeća, nešto slično kao u našem Mogorjelu. Do sada su otkopani veoma interesantni predmeti i prenijeti su u poseban muzej u Carnuntumu za izložbu. Ruine su ostale kao otvoreni muzej u prirodi iz prošlosti, te ga posjećuju mnogi turisti i naučni radnici.

U mjestu Maurer posjetili smo malu drvenu crkvu, koja je sagrađena još 1096 godine, te predstavlja bez sumnje jedan od najstarijih spomenika crkvene arhitekture u svijetu. U tom području smo posjetili i jedan o najstarijih manastira Svetog Križa, koji je sagrađen u 12 stoljeću.

Alpska jezera predstavljaju u Austriji bez sumnje najznačajnije turističke atrakcije i ljepote. Za zaštitu prirode ova jezera sa svojom prekrasnom okolinom i bogatstvom alpske flore i faune, jesu vanredni objekti. Najljepše od ovih jezera jeste Traun Jezero kod Gmunden, gdje svake godine dolazi veliki broj turista iz svih krajeva svijeta. Samo jezero je okruženo mnogim planinama, čiji masivi, raznih geoloških oblika, predstavljaju veoma interesantne i slikovite pejzaže. Sa jezera se vide vrhovi Grünberga (1000 m), Schönberga (2108 m), Sohnsteina (2000 m) i mnogi drugi, a naročito je interesantna stijena koja se zove »Spavajuća Grkinja«, a pokazuje lik jedne žene kao da spava.

Kada se pređe lađom preko jezera dolazi se u malo mjesto Ebensee, odakle se uspinjačom penje na Grünberg i Traunstein (1691 m). Sa vrha je prekrasan pogled na sve okolne vrhove planina čitavog područja Salzkammerguta. Isto tako su vanredno interesantna jezera kod Bad Ischla, Halstadta i druga.

Bez sumnje je Salzburg jedan od najljepših gradova u Evropi. Vidjeti ovaj grad, osjetiti sav njegov šarm, predstavlja vanredan doživljaj za svakog posje-

tioca. Osobita arhitektura njegovih zgrada i crkava posebnog kolora, pa njegove ulice i trgovi primamljuju svojim mnogim interesantnostima.

U području Univerzitetskog Trga nalazi se najznačajnija dragocjenost i ljepota grada: Rodna kuća Wolfganga Amadeusa Mocarta, koju posjećuju kao muzej mnogi turisti. Isto tako vanrednu ljepotu predstavlja vrt dvorca Mirabel sa svojim lejama cvijeća veoma slikovitih boja i ukrasa. Grad se naročito ljeto sa svim svojim prirodnim ljepotama i znamenitostima, sjedinjuje sa sjajem muzičkog festivala u savršenu simfoniju, te na sve posjetioce ostavlja nezaboravan dojam.

Općenito se smatra da je Tirol najljepša pokrajina u Austriji te se već iz voza mogu vidjeti mnogobrojne prirodne ljepote i rjetkosti. Naročitu pažnju privlače planine sa svojim vrhovima pokrivenim vječnim snijegom i ledom, najrazličitijih geoloških oblika. Prekrasne planinske livade i pašnjaci sa svojom alpskom florom intezivnih boja, čine ove krajeve vanredno interesantnim, te svi putnici i posjetioci ostaju zadivljeni njihovom ljepotom i pejzažima.

Srce Tirola je grad Innsbruck, koji se nalazi na 570 m nadmorske visine. Okružen je sa svih strana visokim planinama, te predstavlja jedan od najljepših gradova Austrije, gdje će svaki posjetioci naći nešto interesantno za sebe. U samom gradu nalazi se veliki broj spomenika kulture, kao npr. dvorski zamak Kralja Maksimilijana, dvorac Ambres i drugi. U okolini grada vide se tipična tirolska sela, jezera i kupališta. Međutim najvažnija atrakcija grada jest uspinjača, kojom se za 30 minuta može popeti na 2000 m visoki Hafelekar. Sa vrha se pružaju vanredni vidici na najviše vrhove tirolskih planina i na sam Innsbruck sa rječkom Inn. Na vrhu su izgrađeni moderni hoteli sa bjelom i širokim terasama, odakle se vide okolne zelene planine na dalekom horizontu sa planinskim livadama i zaleđenim vrhovima Alpa. U zimsko doba ovo je centar zimskih sportova, te predstavlja pravi zimski raj za posjetioce. Može se zaista zaključiti da je Innsbruck idealan grad u idealnoj okolini.

Nakon posjete Gracu povratili smo se u Beč i natrag u Sarajevo.

Naši gosti iz Austrije došli su uz moju pratnju preko Zagreba u Banja Luku, te smo im u Gornjem Šeheru pokazali rjetku vrstu paprati — papricu, gošpin vlasak (*Adiantum capillus Veneris* L) koju smo, stavili pod zaštitu kao prirodnu rjetkost. Od Banja Luke do Jajca gosti su bili zadivljeni ljepotom i romantičnošću doline Vrbasa sa impozantnim klisurama, pojedinim brzacima i kaskadama Vrbasa, što je predstavljalo veliki kontrast prema dotadašnjim predjelima do Banja Luke.

Jajce sa svojim mnogobrojnim spomenicima kulture i prirodnim ljepotama, učinilo je vanredan utisak, te su gosti izrazili želju da što je prije moguće ponovo posjete sve ove znamenitosti. Na putu za Travnik pregledali smo orijašku staru topolu u Turbetu, koja je zaista rjetkost svoje vrste. U samom Travniku postoje u aleji velike lipe (*Tilia travnicensis* Maly), za koje su gosti pokazali veliki interes kao posebnu vrstu flore. U selu Rankovići kod Novog Travnika, pregledali smo Carski hrast, koji zaista predstavlja pravu grdosiju. Naglašeno je da bi trebalo svakako učiniti napore da se ovaj hrast što više sačuva, te da se na svaki način izvrše konzervatorski radovi na njemu.

U Sarajevu su gosti posjetili čitav niz kulturnih ustanova kao muzej sa botaničkom baštom, Morićan, Begovu džamiju i ostale, a u okolini obišli su djelove Trebevića, Jahorine i područje ispod Hrastova. Kozija Čuprija u vanrednom sklopu sa okolnim pejzažima, pobudila je osobito interesovanje.

Na putu od Sarajeva preko Pala i Jabuke do Go-
ražda i Foče, gosti su mogli vidjeti naše najtipičnije
bosanske predjele sa vanrednim turističkim intere-
santnostima, a prizori sa Drine izazvali su kod njih
pravo ushićenje.

Iz Foče smo preko Tjentišta otputovali u prašumu
Peručicu, koja je za naše goste bila pravo otkrovenje,
te su stalno naglašavali, da ovaj objekat treba saču-
vati u interesu nauke i prakse, a isto tako kao veoma
značajan općenito za zaštitu prirode. Posjetili smo sa-
stavke Tare i Pive, odakle dalje nastaje Drina, te smo
na taj način pokazali gostima i dio Crne Gore sa nje-
nim prirodnim znamenitostima i ljepotama.

Na povratku iz Foče prošli smo kroz Sarajevo za
Mostar i Hercegovinu. Usput su se vidjeli krajnji
obronci Prenja i sve klisure dolinom Neretve od Ja-
blanice do Bijelog Polja. Mostar je predstavljao naro-
čitu atrakciju, te su mnogi objekti bili predmetom
divljenja. Iz Mostara posjetili smo Blagaj i vrelo Bune,
koje je pod zaštitom. Kod ovog objekta vladalo je naro-
čito interesovanje za hidrografske prilike našeg
krša te je naglašena želja da se posjete objekti u Ne-
vesinjskom Polju, odakle potječu i vode Bune.

U Čapljini gosti su posjetili Mogorjelo, Počitelj i
nekropolu stećaka Radimlju kod Stoca. Radi kratkoće
vremena nije se posjetilo Hutovo Blato i vodopad
Kravica, te je izražena želja da se ova dva objekta
naknadno posjete.

Iz Čapljine otputovali smo preko Metkovića i Ma-
karske u Split.

U Metkoviću smo razgledali ornitološku zbirku ta-
mošnjeg Lovačkog društva sa gotovo svim primjer-
cima ptica iz toga područja. U Splitu su gosti razgled-
ali Dioklecianovu palatu i još neke spomenike kul-
ture, te smo otputovali u Šibenik i odatle na Skra-
dinski buk na Krki. U to vrijeme bilo je mnogo vode,
te je buk prestavljao vanrednu ljepotu.

Preko Drniša otputovali smo u Bihać i na Plit-
vička jezera. Premda je bilo loše vrijeme, gosti su bili
oduševljeni Plitvicama i njihovim ljepotama. Nakon
iscrpnog razgledanja otputovali smo u Vrhovine, gdje
sam se ja rastao sa našim gostima, a oni su preko
Otočca, Senja, Rijeke i Ljubljane otputovali u
Austriju.

Za vrijeme obostranog posjeta izmjenili smo isku-
stva u radu na zaštiti prirode, specijalno u pogledu
organizacije službe. Postoje mnoge sličnosti u radu
obe zemlje, ali s obzirom da zaštita prirode u Austriji
ima dugu tradiciju, to smo specijalno mi mogli kori-
stiti mnoga njihova dostignuća u ovom području.

Kako se u Austriji održavaju svake godine zemaljska
savjetovanja o zaštiti prirode, kojima prisustvuju,
pored njihovih mnogih stručnjaka, i mnogi prirod-
njaci iz inostranstva potrebno je da u buduće budu
i naši prestavnici na ovim sastancima, da bi koristili
iskustva u radu na zaštiti prirode, zemalja koje su
u tom pogledu već postigle veoma značajne rezultate.
Potrebno je u buduće ostvariti još intenzivniju sarad-
nju na polju zaštite prirode između naše zemlje i
Austrije na obostranu korist.

Ing. V. Ržehak

SEDMA GLAVNA SKUPŠTINA MEĐUNARODNOG SAVEZA ZA ZAŠTITU PRIRODE I NJENIH SIROVINA

Međunarodni sastanci pojedinih specijaliziranih
grupa stručnjaka pokazali su se u posljednje vrijeme
kao jedan vid vrlo korisne saradnje na nacionalnom
i međunarodnom planu. Ne samo uži stručni problemi

koji se raspravljaju na takvim sastancima, nego i niz
susreta i prisnijih veza stvorenih među stručnjacima
raznih nacija, predstavljaju na prvom mjestu značajne
uspjehe u izmjeni informacija o naučnim dostignućima
u pojedinim zemljama, a zatim i ogromne politi-
tičke dobiti na planu međunarodnog razumijevanja i
suradnje. Jedan sastanak, kao što je bila ova redovna
glavna skupština stručnjaka zaštite prirode, koji je
obuhvatio preko 200 delegata gotovo iz svih država
cijelog svijeta, tim je značajniji, jer su, osim ostalog,
u centru pažnje bili i problemi širokog značaja važni
za svaku zemlju u svijetu. Zbog toga je za žaljenje
što tu naša država nije imala niti svog zvaničnog
predstavnika, niti izvjestan broj posmatrača (kao što
su to imale mnoge države koje još nisu učlanjene
u Savez), nego samo jednog učesnika koji je svojom
vlastitom inicijativom i na svoj vlastiti trošak prisus-
tvovao konferencijama i diskusijama — koje su se
održavale u velikim dvoranama Visoke ekonomske
škole u Ateni i na ekskurzijama u grčke planine —
koje su bile, specijalno za naše prilike — od ogromne
vrijednosti.

Program rada ovog zasjedanja bio je vrlo bogat.
Uz niz uvodnih i skupnih referata rad se odvijao u
sekcijama. U sekcijama su obrađivane sljedeće teme:

I. Zaštita tla i vode

a) Iskorišćenje vegetacije pri suzbijanju erozije
(Izvjestilac: M. J. H a r r o w, Ruanda-Urund),
b) Posljedice podignutih brana (pregrada) za pri-
rodu — posebno u semi-aridnim zonama.

(Izvjestilac: M. E. S w i f t, U. S. A.),

c) Vлага, tekuće vode i evaporacija
(Izvjestilac: M. J. G u i l l o t e a u, Francuska),

d) Rezultati konzervacije tla i vode u vezi sa pri-
rodnim vodnim izvorima

(Izvjestilac: M. U. D' A n c o n a, Italija),

e) Uređenje pejzaža na bazi ekoloških podataka
(Izvjestilac: L. G. R o m e l l, Švedska),

II. Prosvjeta i zaštita prirode

(Izvjestilac: W. H. P e a r s a l l, Engleska),

III. Služba zaštite (Rijeke biljke i životinje)

(Izvjestilac: M. J. D o r s t, Francuska).

Jedno predavnje van programa bilo je posvećeno
istraživanjima o posljedicama atomskih radijacija na
živa bića.

Svaka tema i podtema sastojala se iz niza refe-
rata koji su bili umnoženi i učesnicima podijeljeni na
samom početku zasjedanja. Skupni referati rezimirali
su pojedinačne, a za vrijeme izlaganja pojedinih pro-
blema referenti su dopunjavali glavnog izvjestioca
svojim izlaganjima o specijalnim pitanjima.

U okviru teme o službi zaštite prirode zabilježena
su i (jedina) dva jugoslavenska referata i to referati:

I. P e v a l e k: Sur les plantes rares et menacées
de la région méditerranéenne de la Yougoslavie,

P. F u k a r e k: Arbres et arbustes rares et mena-
cées de la flore de la Yougoslavie.

Večeri su bile ispunjenje prikazivanjem brojnih
filmova iz područja zaštite prirode, koje su prikazi-
vale pojedine nacionalne delegacije. Svakodnevno su
priređivane kraće posjete značajnim naučnim i dru-
gim ustanovama u Ateni. Učesnici su imali prilike da
posjete arheološki muzej, klasične starine na Akropoli
i u njenoj okolici, zatim Poseidonov hram na naj-
južnijem rtu Atike, niz sredovjekovnih manastira sa
bogatstvom freski, zatim botanički vrt i parkove u
Ateni, pošumljivanje u okolini, veliko dvorsko poljo-
privredno-šumsko dobro »Tatoi«, planinu Parnis sje-
verno od Atene i niz drugih znamenitosti i prirodnih
ljepota u okolici grčke prestonice.

Za vrijeme zasjedanja organizirana je izložba knjiga i propagandnog materijala sa područja zaštite prirode u cijelom svijetu. Posebno su bili izloženi plakati sa temama iz zaštite prirode, koji su sačinjavali materijal raspisanog konkursa — na kojem su svi učesnici zasjedanja bili žiri.

Izdata je i prigodna serija poštanskih maraka sa motivima rijetkih biljaka i grčkih mitoloških prizora.

Završna zasjedanja održana su u antičkom ambijentu Delfa i tu — pod vedrim nebom, na kamenim klupama amfiteatra Dionizijevog kazališta, doneseni su zaključci i preporuke.

Nakon iscrpljenog radnog programa, izvjestan broj učesnika: zasjedanja priključio se ekskurzijama koje je organizovao grčki »Turring Club«. Nažalost, učesnici su bili u dilemi koju od četiri predviđene ekskurzije da izaberu, jer je svaka obećavala beskrajne užitke u lijepim pejzažima i u klasičnim spomenicima Grčke. Dvije ekskurzije bile su namijenjene prirodnicima i obje su vođene kroz najzanimljivije predjele mediteranske i planinske vegetacije. Jedna od ovih — ona na koju se javilo svega 10 učesnika — bila je na područje i na sam vrh planine Olimp u Tesaliji. Na ovoj ekskurziji učesnici su prethodno prošli kroz planinu Pannas, gdje su imali prilike da upoznaju prilike u projektovanom Nacionalnom parku, uglavnom u šumama grčke jele (*Abies cephalonica*). Na planini Olimp učesnici su također prošli kroz područje koje treba da u skoroj budućnosti bude izdvojeno u jedan nacionalni park. Ovdje se područje penje od pješćane obale Egejskog mora do najvišeg vrha Mitikas (Prestolje bogova, 2917 m nadmorske visine), i pokazuje vrlo zanimljive stepene nizanjanje vegetacije — od zimzelene makije sa »gol čovek« (*Arbutus andrachne* L.) preko šuma crnog bora (*Pinus Pallasiana* Lamb.) — balkanske bukve u uvalama — do rijetkih sastojina munike (*Pinus Heldreichii* Christ) koje se penju i pretvaraju u nisku žbunove kao klekovina kod 2200 m.

Pošto je vegetacija ove planine od posebnog naučnog značaja, to ćemo je obraditi iz bilježaka i drugom prilikom.

Posebno treba istaći da je ovom ekskurzijom rukovodilo planinarsko društvo iz Soluna, koje je sa naročitom pažnjom primilo učesnike u svom planinskom domu i pružilo im najveće mogućnosti komfora na ovom vrlo naporinom planinarskom terenu.

Odlučeno je da se sljedeće savjetovanje održi 1960 godine u Poljskoj. Nadajmo se da će na ovom zasje-

danju biti podnesena molba da se i naša država učlani u Međunarodni savez zaštite prirode i da na tom savjetovanju bude reprezentirana odgovarajućim brojem delegata i posmatrača.

Dr. P. Fukarek

NOVO NALAZIŠTE MUKINJICE (*sorbus chamaespilus crantz*) U BOSNI

Obradujući zanimljivu pojavu šibljaka mukinjice (*Sorbus chamaespilus* Crantz) na planini Plazenici kod Bugojna, naveli smo sva, iz literature poznata, njena nalazišta na bosansko-hercegovačkim planinama, Međutim, kao što smo mogli i pretpostaviti, usljed još nedovoljnog poznavanja flore i vegetacije naših planina, mogli smo ustanoviti jedno novo i vrlo zanimljivo nalazište mukinjice takoreći u neposrednoj okolici grada Sarajeva.

Novo nalazište mukinjice nalazi se na planini Jahorini kod Pala. Ovdje, u području prostranih pašnjaka surivuka »Nardetum Gole Jahorine* — u predjelu između livada Plandišta i Benj Glave (1778 m), u nadmorskoj visini od oko 1.700 m, nalaze se krševiti stjenoviti krečnjački ostsjeci obrasli velikim sagovima niskog grmlja klečice, pojedinim planinskim vrbama i pojedinačnim, vjetrom izlomljenim niskim smrčama. Tu je gornja šumska granica recentno potisnuta na vrlo nisku nadmorsku visinu, tako da se ovo nalazište nalazi znatno udaljeno od bilo kakve »formacije drveća«. Nadena su ovdje svega dva veća razgranjena grma mukinjice na tlu krečnjačke rendzine, a na izrazito sjevernoj ekspoziciji. Osim nabrojanih vrsta (*Picea excelsa* Link., *Salix caprea* L., *Salix hastata* L., *Juniperus nana* Willd.) u neposrednoj blizini mukinjice, a pod istim ekološkim uvjetima rasle su još i sljedeće biljke: *Lonicera alpigena* L.; *Arctostaphylos uva ursi* L. (koji je pokrivaio gole stijene sa prostranim sagovima) *Cotoneaster tomentosus* L. (1 primjerak) *Daphne mezereum* L. *Homogyne silvestris* (Scop.) Cas. *Vaccinium murtilus* L., *Anemone narcissiflora* L., *Helianthemum alpestre* (Jacq.) DC; *Carex laevis* Kit.; *Droba verna* L. ssp. i druge.

Prisustvo nekih navedenih vrsta jasno ukazuje na nekadašnje raširenje klekovine bora na ovom lokalitetu.

Ovo rijetko nalazište trebalo bi staviti pod zaštitu.

Dr. P. Fukarek

* K. Malý u svojim florističkim prikazima Ravne Planine — Jahorine nije nigdje naveo nalaz mukinjice.

SAOPŠTENJA ZAVODA ZA ZAŠTITU I NAUČNO PROUČAVANJE SPOMENIKA KULTURE
NR SRBIJE, knjiga II, Beograd 1957 g.

Angelina Vasilić: Riznica manastira Studenice

Dok je prva samostalna publikacija Zavoda NR Srbije bila kompleksnog karaktera, težeći da prikaže u glavnim crtama desetgodišnji rad ustanove, dotle je već druga knjiga, kao što se iz naslova vidi, dobila karakter monografske obrade jednoga problema.

Ikone, minijature i predmeti umetničkog zanata u raznovrsnim materijalima čine sastavni deo našeg kulturno-umetničkog nasleđa. To je takvozvana sitna umetnost koja daje tek puni okvir monumentalnoj umetnosti jednog istorijskog perioda. Njeno poznavanje je neophodno da bi se dobila zaokružena celina svih kulturnih stremljenja, a posebno umetničkih nastojanja određene epohe.

Obilje tog raznovrsnog materijala koji pripada domenu sitne umetnosti, ostalo je do danas sačuvano najviše u crkvenim i manastirskim riznicama, čime je, naravno, uvećana i vrednost objekta u kome se ti predmeti nalaze. Izvesne crkvene riznice poseduju, pored mnoštva raznovrsnih sitnih predmeta i neke za naše prilike vredne eksponate koji pobuđuju naučni interes. Među takve spada i riznica manastira Studenice.

Autor je, prateći istorijat nastajanja samoga manastira, kao i dalji niz svih događaja u vezi s njim, davao ustvari i istorijat same riznice i pokretnih predmeta u njoj, koji su se tu sabirali ili raznosili, što je već bilo uslovljeno političkim prilikama određenog perioda. U delu o kome je reč istorijat riznice može da se prati od kraja 12 veka pa sve do naših dana dakle od prvih darova ktitora, osnivača dinastije Nemanjića i utemeljitelja samoga manastira, pa do konačnog uređenja i prezentiranja kako arhitektonskog, manastirskog kompleksa, tako i preostalih pokretnih eksponata njegovih.

Navedeni istorijski podaci govore o sukcesivnom dobijanju bogatih darova, koje su Nemanja, Sava i ostali članovi iste porodice, pored ostalih, poklanjali ovoj Velikoj Lavri, jednoj od najvažnijih naših sakralnih objekata srednjega veka za vreme srpske samostalnosti. Nama se nažalost, danas od tih najstarijih, a koliko je poznato i najskupocenijih poklona nije očuvalo ništa materijalno, već samo pismeni popisi njihovi, koje su ondašnji biografi i letopisci u svojim delima spominjali.

Veliki broj predmeta sakupljen tokom 13 i 14 veka i dalje je stalno uvećavan, jer pokloni pristižu i posle propasti državne samostalnosti, a darodavci su strane vladarske kuće ili pojedinci iz naroda. Istaknuti su i svi momenti zbog kojih je studenička riznica dobijala ovako veliki broj priloga. Nažalost, i iz ovih epoha sačuvao se veoma mali broj sakupljenih predmeta, jer od druge polovine 17 veka počinju prva nasilna oštećenja kako manastira tako i kulturno-umetničkog pokretnog njegova blaga, a ratna pusto-

šenja i pljačkanja koja su uslovlila migraciju kaluđera i premeštanje preostalog inventara protezala su se sve do u 19 vek. Od vrednog i skupocenog materijala iz starijeg doba (13—16 vek) očuvao se minimum, dok je većina preostalih predmeta iz novijeg vremena (17—19 vek).

Riznica danas ne poseduje veliki broj eksponata. Ukupno ih ima 78 i autor ih je sve kataloški obradio. Među pobrojanim, ističe se nekoliko interesantnih, kao što je od tekstila: plaštanica s vizantijskom vazom i pokrov, turski rad s Bajazitovim imenom, oba iz 14 veka, a zatim veći broj crkvenih predmeta rađenih u metalu i nekoliko knjiga i istorijskih dokumenata.

Lj. Kraljević

ZDRAVKO BLAŽIĆ, TEHNIKA I KONZERVACIJA NAŠE FRESKE

(Centralen zavod za zaštitu na kulturno istoriskite spomenici na N. R. Makedonija, IV, Skopje 1958).

Autor je dobro učinio što je objavio svoja brojna iskustva, jer ono što se zabilježi ostaje, a što se pamti iščezava — kako je to lijepo rekao naš stari kroničar Mula Mustafa Bašeskija. Pored toga, naša stručna literatura je vrlo oskudna tehnološkim djelima koja se odnose na konzervaciju starih slika, a strana literatura je uglavnom usredsređena na svoj materijal koji se bitno razlikuje od našega, naročito ukoliko se to odnosi na tehniku makedonskog zidnog slikarstva. S obzirom na to, autor u uvodu objašnjava da se njegovu izlaganje odnosi upravo na makedonske freske na čijoj konzervaciji je dugo godina radio i sad nam izlaže stečena iskustva.

Navodeći kako tehnolozi često ne razumijevaju tekstove starih priručnika, autor iznosi slučaj pozlaćivanja table zlatnim listićima (nap. 1), ali tu sam čini grešku, jer ne navodi tekst iz grčkog priručnika kojim se raniji autor (Đ. Mazalić) služio (A. Papadopulo K., Dionizijeva Erminija, Petrograd 1909), a zatim stvar proizvoljno tumači. Član 13 spomenutog priručnika jasno kaže: »Kad mečeš zlatne listiće, pritisni ih koštanom alatkom na svečetiri ugla da ih ne odnese zrak ili špirit, kad ih prelješe; zatim ih brzo preli špiritom sipajući ga sa svečetiri ugla ikone« (slobodan prijevod s grčkog). Blažić to tumači kao da treba svaki listić »podlijevati« špiritom.

Prelazeći na tehnike zidnog slikarstva autor citira neke starije opise fresko tehnike kako bi pokazao da se preko njih ne može ocjenjivati sastav naše freske. Zatim citira Čeninija u vezi sa sastavom njegovog

maltera kao podloge za fresko slikanje, ali kad već njega citira, autor je mogao da pripomene da i Čeninini gladi površinu maltera, što su radili i makedonski slikari.

Poznato je da je zidno slikarstvo u Čeninijevo vrijeme izvođeno uglavnom na suh zid i ne može se ubrajati u pravu fresku (buon fresco). Sam Čenini naglašava u poglavlju 77 svog traktata, da svaka slikanja započeta afresko, treba da se pređe i završi tempera bojom. To je jasno i iz njegovih poglavlja 4 i 71, što znači da su freske dovršavane kad je zid bio suh. Bilo bi dobro da je autor izlažući tehniku makedonske freske, dokazujući njezinu čistotu kao takve, izložio i tehniku fresko slikarstva italijanskog Renesansa XV i XVI vijeka, kad je bio ideal čista freska (buon fresco): hrapava površina maltera, samo vlažan malter i odabrane boje za fresko slikanje (djela A. Filarete 1464, G. Vasarija 1550, P. Lomaca (Lomazzo) 1590, G. Armeninija (1587)). Šteta je da autor nije upotrijebio svoje djelo i sa tehnikama zidnog slikarstva, sadržanim u grčkim priručnicima, što je naročito važno za upoređenje sa makedonskim zidnim slikarstvom, jer je ono otuda i proisteklo. Autor se osvrće i na dva makedonska priručnika, jedan iz XVIII vijeka koji se ne bavi zidnim slikarstvom i poznati Nektarijev od 1544 u kome se detaljno opisuje priprema maltera zvanog levkas (grč.). Zatim navodi novija djela Berna i Hegera, koja su mogla i izostati, jer ne mogu poslužiti za upoređenje sa makedonskim zidnim slikarstvom. Korisnije nam je u tom pogledu proučavanje maltera starih ruskih slikara koje navodi autor po Dombrovskoj (str. 10).

Proučavajući dugo godina sastav makedonskog zidnog slikarstva autor je utvrdio, da je glavni nosilac pikturnalnog sloja, malter, koji se sastojao od velike količine gaženog kreča (oko 50% i više), male količine pijeska (obično oko 4—5%) a ostatak je bio od sasjecane kudjeljine slame (rjeđe same kudjelje ili čekinja). Malter je bio uglavnom jednoslojan, rijetko dvoslojan ili višeslojan i na površini ugladen (str. 12 i 20). Propisna debljina maltera prema proučavanju autora nije postojala. Malter je na istim zidovima čas tanji čas deblji. I njegov odnos u sastavu nije respektovan, već je sastavljan odoka, iz čega je autor došao do pravilnog zaključka da su sav taj posao oko pripremanja maltera vršili obični zidari a ne neki specijalisti (str. 12). Ta konstatacija je za konzervatora naročito važna, jer mora biti načisto s tim da malter pojedinih zgrada u kojima ima fresaka, pa čak i dijelove slikanih zidova treba uvijek i posebno proučavati. Na vlažan malter su slikari stavljali osnovnu boju a preko nje išli drugim bojama, zbog čega je sloj boje, kako autor zaključuje, postajao i pastoan.

Proučavajući vrste boja autor je utvrdio da su se makedonski slikari služili uglavnom zemljanim i mineralnim bojama. Autor uzima zemljane i mineralne boje u jednu vrstu i naziva ih ili samo mineralnim ili samo zemljanim bojama (str. 16), s čime se ne bismo složili. Među bojama makedonskih slikara nađe se, kako je autor utvrdio, ponegdje i cinobera pa i minija, koji se inače kao nestalne boje na kreču ne upotrebljavaju u fresko slikarstvu. Autor navodi pored prirodnog ultramarina i jednu boju koju naziva »plavi ultramarin« (str. 13) što bi moglo čitaoca i zbunjivati, jer stvarno ima i zelenog ultramarina, ali je on noviji produkt, dobiven fabrikacijom plavog; autorov naziv vjerovatno se odnosi, kako mi to razumijemo, samo na jedan ton prirodnog ultramarina, dobivenog iz poludragulja lapis lazuli.

Autor navodi spravljanje okerskih boja taloženjem, čime su se bavili slikari sami (str. 17). Ima i drugi bolji način dobivanja okerske boje taloženjem

kojim su se naši stari slikari služili a i za današnje prilike nije naodmet ako se hoće da dobije čisti oker: zamućena voda okerskom zemljom odlijevala se nakon pola minuta do jednog minuta u plitke, široke posude (tepsije) koje su se ostavile na suncu da voda ispari (radilo se u ljetno doba). U tepsijama bi nakon toga ostajao najfiniji prah boje koji nikad nije trebalo ribati, a bio je po zrnu jednak, što nikad nije slučaj sa onim prahom što se skupi na način kako ga autor iznosi, zaključujući po probama koje smo izvršili.

Crtež na makedonskim freskama izvođen je bojom, pa bi se zatim po onoj boji oštrim predmetom uparao u malter, a ima slučajeva, kako to autor dalje izlaže, i obratnog postupka. Crtež se urezivao u malter da se ne bi izgubio pod temeljnom bojom koja se najprije nanosila na čitavu fresku.

Poslije svojih razmatranja o malteru i bojama, te o njihovoj upotrebi, dolazi autor do zaključka da je makedonsko zidno slikarstvo čista freska. Navodi, istina, i slučajeve dovršavanja slikarije možda i na suho, otiranje boje ili upotrebe cinobera i minija kao sporadične pojave. Ali ako te iznimne slučajeve isključimo, može se smatrati da su makedonske zidne slike rađene fresko tehnikom svoje vrste.

Autor upozoruje stoga da se njegova iskustva na konzervaciji makedonske freske ne mogu koristiti u svim slučajevima konzervacije zidnih slikarija, a i stoga što su majstori pripravljali materijal odoka ne držeći se naročitih propisa.

Dobro bi bilo da je autor, nakon što je utvrdio tehničke osobine makedonske freske, uporedio njezin tehnički kvalitet sa kvalitetom i osobinama starih zidnih slika u Italiji, gdje je inače i studirao, i tim utvrdio preimućta jedne ili druge, a ona doista postoje, kao što postoje i razlike u očuvanosti, durašnosti i konzervaciji. Ta razmatranja dobro bi došla za današnje korišćenje u zidnom slikarstvu.

Prelazeći na sam rad oko konzervacije, autor preporučuje za *skidanje krečnih premaza* (str. 33—4) u prvom redu drvene i metalne alatke kojima se premaz sastrugava uz pomoć vodom namočene spužve ili preporučuje ponovno prekrečavanje ranijeg krečnog premaza, kako bi se on zadebljavanjem lakše otcijepio od ugrožene frekse. Preporučuje i lijepljenje platna po krečnom premazu jakim tutkalom ili njegovo premazivanje samim tutkalom kako bi ga stegnuti tutkal povukao sobom. Zatim se preporučuje šmirglpapir, pa i sona kiselina, ali sa svom oprežnošću. Autor sa pravom upozoruje da konzervator treba da dobro prouči stanje i materijal same freske pa da onda tek pristupi jednom od gore spomenutih postupaka; dodali bismo ovdje da je potrebno proučiti osim vrste krečnog premaza i njegov sastav i stanje na raznim mjestima freske.

Za *skidanje tempera premaza* novijeg porijekla autor se služi uglavnom, poslije prethodnog ispitivanja stanja freske i premaza, četkom za ruke, vodom i sunderom; za *skidanje uljenih premaza i lakova* preporučuje hemiska sredstva (str. 34, 36) zgušnjavana parafinom koja su se pokazala i u našoj praksi kao vrlo dobra, ako je zidna slikarija bila prava freska. *Skidanje čadi* koja je otporna vrši se kalijevim sapunom, a poslije čišćenja njegovo se djelovanje neutrališe blažim alkoholom (str. 36). *Noviji malter* nabačen preko freske skida se oprezno čekićem i dljetom i dovršava kao kod krečnih premaza.

Skidanje salitre sa fresaka vrši se dizanjem freske zajedno sa malterom sa zida i njezinim potpunim isušivanjem i isušivanjem zida posebno. U stanovitim slučajevima može se freska prenijeti i na drugu podlogu (str. 37). *Plijesan i buđ* skida se isušivanjem fre-

saka a *pulveriziran pikturni sloj* učvršćuje se isušivanjem i fiksiranjem bilo kazeinskim fiksativom, bilo načinjenim od bijelog šelaka i alkohola. Fiksativ se nanosi po fresci širim ili užim četkama oduže meke dlake, već prema stanju oštećene freske, a nikako nekim štrcaljkama. Mora se napomenuti da spomenuti način pomaže učvršćivanju pikturnog sloja oštećene freske, ali mu daje dublji ton (str. 37, 38).

Ljuštenje i osipanje bojenog sloja vrši se njegovim skidanjem sa zida (str. 38, 39, 71).

Injektiranje se praktikuje u slučajevima potklobučenja i odvajanja fresko maltera od svoje podloge, zida. Ono se vrši kazeinskim mlijekom (jedan dio kazeina i tri dijela vode sa 5% od jednog dijela amonijaka i tri dijela starog kreča) ili kazeinskim malterom (gornjoj smjesi doda se dovoljno mramornog griza.) Ubrizgavanje se izvodi većim i manjim špricama. Potrebno je imati pri ruci uvijek čiste vode i sunder da se freska odmah opere ako se slučajno postupkom umrlja (str. 39—42).

Opšivanje ivica freske odvojene u većoj mjeri od zida izvodi se kazeinskim malterom kome je dodata izvjesna količina sjeckane kudjelje. Tako opšivena freska priljubi se kasnije uz svoju podlogu (zid) injektiranjem, kako je gore rečeno (str. 42, 43).

Kitiranje pukotina i rupa na freskama vrši se pošto se pukotine i rupe ispraše i pokvase najprije grubljim kazeinskim malterom (kazeinsko mlijeko miješano sa grubljim mramornim grizom ili čistim riječnim pijeskom i sjeckanom kudjelijom) kojim se ispune pukotine i rupe do blizu nivoa freske a zatim se taj kit dopuni do nivoa freske finim malterom (kazeinsko mlijeko pomiješano s mramornim brašnom bez kudjelje). Ovaj malter se nanosi špahtlicom, oprežno, s nastojanjem da mu površina dobije izgled površine freske, jer će na njega doći kasnije retuš. Autor dodaje ovdje da sam konzervator treba da u pojedinim slučajevima odluči hoće li ovaj fini sloj maltera biti par milimetara niži od nivoa freske ili na istoj visini s njom (str. 43,44). Smatramo da tim konzervator preuzima na sebe preveliku slobodu i odgovornost i da je bolje da to pitanje rješava određena komisija.

Skidanje živopisa zajedno s malterom, prepariranje, vraćanje na zid itd. Ovome poglavljju autor je s pravom posvetio najviše pažnje i prostora. Mi ćemo ga iznijeti samo u glavnim linijama.

Prethodno se mora ispitati stanje freske koju namjeravamo skidati i dovesti je u red prije skidanja. Ona prije svega mora biti relativno suha. U slučaju izvjesne vlažnosti dodaje se neznatna količina formalina rastvorenog u špiritu, ljepku, koji će se upotrijebiti za lijepljenje platna po fresci koja se skida.

Za delikatan posao oko skidanja fresaka sa zidova potrebna je, osim znanja i vještine, znatna količina raznolikog materijala i alata koji autor detaljno navodi. Naročito važnu ulogu igraju tu dugačka metalna koplja, lepezasta pri vrhu, kojima se odvaja od zida malter, nosilac pikturnog sloja. Zatim je od važnosti dobar pravilno spravljen ljepak, kao i platno sitastog tkiva, onda tapecirani drveni čekić daščana podloga, pokovana tanjom šperpločom i papirom, koja će na sebe primiti fresku odvojenu od zida. Podloga je veličine i forme freske koja se skida.

Na čišćenu fresku najprije se lijepi pripravljeno tanje platno pa na njega, kad se osuši, deblje. Kad je i drugo platno suho, napravi se oko freske urez ručnom pilom, da se ona odvoji od susjednih slikanih partija zida. Od tog reza počne se pomalo podilaziti dljetima pod fresku i odvajati je od matičnog zida. Na mjestima gdje se malter freske drži žilavo za svoju podlogu, kuca se lagano spomenutim čekićem, dok se ne osjeti popuštanje maltera. Tada se postav-

lja na fresku daščana podloga, pričvrsti se uz nju željeznim stegama i nastavi odvajanje freske kopljima. Kod ovoga posla je potreban dovoljan broj pomagača, koji pridržavaju daščanu podlogu i koji će prihvatiti na tu podlogu odvojenu fresku. Skinuta freska položi se zajedno sa daščanom podlogom vodoravno okrenuta malterom gore i, ako je sve u redu, stanjuje joj se malter na debljinu od 5 do 7 mm, što se vrši raznim alatcima. Površina maltera treba da postane na toj debljini posve ravna, zalije se odmašćenim kravljim mlijekom u nastavku posla pa se iskitira i onda po isušivanju kita prelijepi najprije tanjim sitastim platnom tako da ono prelazi fresku za 20 cm unaokolo. Ono se zatim zakuje klinčićima uza samu ivicu freske. Sutradan se po tome platnu lijepi deblje sitasto platno koje također prelazi za 20 cm rubove freske. Ljepak je kazeinsko mlijeko.

Ako se freska vraća na zid, on se prije uredi i izmalteriše propisnim malterom, koji treba da je niži od nivoa ostalog zida, za onoliko koliko je debeo malter skinute i uređene freske. Ona se sada okrene licem gore i s nje se skinu ranije nalijepljena platna pomoću vrele vode i sundera. Za umetanje freske na svoje mjesto na zidu nakon brižljivih priprema koje autor detaljno navodi, premažu se leđa freske i novi malter na zidu jakim ljepkom, pripravljena freska se priljepi na svoje mjesto, pritisne daskama i potpornjima pa se ostavi 7 do 8 dana tako. Onda joj se ivice iskitiraju i kasnije preboje retušom.

Za prenošenje freske na udaljena mjesta ili za vraćanje na zid, montirane na okvir, ona se mora posebno opremiti montiranjem na drveni okvir, specijalno napravljen u tu svrhu. Takav okvir se postavi na fresku uređenu kao što je gore rečeno, pa se freska uhvati za njega lijepljenjem onih 20 cm suvišnog platna sa svečetiri strane i učvrsti klinčićima, a onda se uhvati ostali dio freske za unutrašnje prijčke okvira mnoštvom platnenih flastera. Kad se to isuši, skidaju se pomoću vrele vode, sa lica freske ona dva platna, koja su nalijepljena na nju prije skidanja sa zida, freska se opere dobro od ljepka, eventualno kitira i isuši.

Tako opremljena freska lako se i sa sigurnošću prenosi kuda hoćemo a lako se montira i na zid.

Skidanje samo bojenog sloja freske sa zida

Bojeni sloj može se skidati samo onda ako je freska s podlogom potpuno suha i savjesno očišćena od svih nanosa koji bi mogli spriječiti da se taj sloj uhvati za ljepak, koji se naročito pripravlja u tu svrhu. Pukotine i šupljine na fresci moraju se brižljivo popuniti glinom. Oba platna se kao i ranije lijepe istim postupkom na fresku i kad se osuše, počnu se njihovi uglovi i sami usled stezanja ljepka odvajati od zida noseći sobom pikturni sloj. To je znak da se platno može strzavati sa zida a to je najbolje činiti odozdo prema gore. Armiranje platnom skinute freske i montiranje na zid vrši se uz male izmjene kao i kod freske skinute s malterom.

Autor završava oba poglavlja o skidanju fresaka sa zida kraćim izlaganjem o retušama.

Oba poglavlja su izložena detaljno i jasno, iz čega se vidi veliko iskustvo autora, znanje i njegova vrlo razvijena snalažljivost. Dobro bi bilo da nam je autor iznio nešto o djelovanju vrelog tutkala i vrele vode na hladnu fresku, jer i ona podliježe fizičkom zakonu o rastezanju i stezanju u vezi sa promjenom temperature. Da li se neće na freskama, odnosno na bojenom sloju, pokazati nakon nekoliko decenija najprije jedva vidne krakelure, a kasnije i veće, slično kao kod emajliranog posuđa naglo izvrnutog vrelini ili hladnoći? Kako se kontroliše durašnost drvenih okvira, platna i rad drveta kojima su freske armirane nakon montiranja na zid? Kako će se odraziti

na armirane freske sasušivanje drvenih okvira i njihovo stezanje i rastezanje djelovanjem promjena temperature i vlažnosti, odnosno suhoće zraka? Autor je sigurno i tu došao do nekih iskustava pa nam ih je mogao izložiti.

Autor nam je izložio jednostavniji slučaj skidanja fresaka s malterom sa zida, ali ima i težih slučajeva gdje se ne mogu upotrijebiti sve poznate alatke kod odvajanja freske sa zida, napr. ako ona zauzima prostor na uspravnom zidu koji je obuhvaćen poluobljastim svodom pa joj se ne može podići ni malim dlijetima akamoli kopljima ni s koje strane osim ozdo, zatim kad freska leži u samom svodu do jednog uspravnog zida, pa joj se može alatkama prići samo sa jedne strane, ili kad se nalazi u uglu između dva zida i tavanice ili kad zauzima cijelu kalotu kupole? Vjerujemo da je autor imao u svom dugogodišnjem radu i takvih slučajeva i iskustava, pa nam je i o tome mogao reći koju riječ, da upotpuni svoja izlaganja koja bi nam u svakom slučaju bila od koristi.

Jezična strana djela nije, nažalost, na visini. Mogli su se naći bolji izrazi za riječi: neskinut, tapaciran, pastuozan, počadavelost, bezčvoran, lajsne, foruju, šprajsne, pozadje, ukoliko se nema, pritiska se, dvojice čoveka (!), konopni, freskist itd.

Mnoštvo štamparskih grešaka moglo se lako izbjeći.

No, i pored toga, ovo malo djelo došlo je u pravi čas, jer su pred nama mnogi, pa i komplicirani, zadaci zaštite starih zidnih slika.

Đ. Mazalić

MŰFEMLÉK VÉDELEM, časopis za povijest arhitekture i konzervaciju umjetničkih spomenika, Godište II (br. 1 i 2), Budimpešta 1958.

Mađarska konzervatorska služba orijentira se pretežno u pravcu njegovanja i obnove historijske arhitekture, dakle objekata iz Srednjeg i Novog vijeka, gotovo do početka našeg stoljeća. Dakako da to nije njena jedina tema, jer se u splove zaštite uključuju i spomenici arhitekture prethistorijskog i rimskog perioda. Službu objedinjava Državno skrbništvo za spomenike, (Országos Műemléki Felügyelőség).

Citirane 2 sveske II godišta donose sljedeći materijal:

István Éri tretira probleme arheološkog iskopavanja, naučnog proučavanja i izgrade dokumentacije srednjovjekovnog utvrđenja u Nagyvászony-u. Ansambl sačinjava veliki toranj (donjon, Bergfrit) i zamac pravokutne osnove, a iz nešto mlađeg vremena bastion s pokretnim mostom. Grafički podaci o starom izgledu grada datiraju iz vremena kada je on već bio u ruševnom stanju, pa se stoga istraživač za objašnjenje nekih rekonstrukcija služi podacima sa drugih sličnih gradova u tom području. Na zamku su izvršena arheološka iskopavanja, a na pojedinim mjestima konzervatorski pa i restauratorski zahvati.

Dr. Béla Borsos obrađuje konzervatorski postupak na jednom turskom hamamu u Budimpešti. Objekat je iz XVI vijeka, ali je početkom XIX vijeka preziđan i uklopljen u moderno kupatilo. Sada je ponovo oslobođen i uspostavljen u starom izgledu. Za izradu projekta obnove konzervatoru je poslužila stara dokumentacija o hamamu, tj. crtež iz XVIII vijeka. Obnova je uspjela. Zanima nas projekat rješenja okolice hamama, jer se tu nalazimo pred rješenjima koja su vrlo slična okolini Gazi Husrevbegovog hamama u Sarajevu.

Dr. Géza Entz u kratkom članku opisuje postupak na otkrivanju gotičkih detalja na fasadi jedne crkve u Šopronju, koja je u XVIII vijeku bila pregrađena u baroknom stilu.

Dr. Lóránt Radnai prikazuje zamak Várpalota, nekadašnji posjed Nikole Iločkog. Grad je iz sredine XV v., dakle iz vremena kada su bosanske veze s Mađarskom bile vrlo žive. Pod turskom dominacijom grad se proširuje tabijama tipičnim za svoje doba. U novoj funkciji kao turistički objekat i kulturni centar, ovaj se spomenik vrlo korisno uklapa u centar jednog živog gradskog tkiva. Za restauraciju zamka postoje dvije varijante, od kojih je ona druga sa prsobranima na kruništu nešto slikovitija.

András Balogh daje informacije o oblikovanju renesansnih i baroknih parkova. Za bosansko-hercegovačke prilike članak ima samo teoretsku vrijednost, budući da na našem teritoriju nije bilo parkova te vrste.

Bretislav Štorm opisuje konzervatorske zahvate na dva stara grada u Čehoslovačkoj: Koszt-u i Svihovu. Koszt nas više zanima, jer je iz XIV vijeka i ima izvjesne sličnosti sa najstarijim dijelovima starog grada Jajca. Izvjesni romantički detalji na jajačkom gradu dozvoljavaju njegovo datiranje u nešto stariji period nego što je izgradnja grada Koszta, koji je sav u gotičkom stilu. Za Bosnu moramo, međutim, računati i sa izvjesnim zakašnjenjima umjetničkih oblika u XIII i XIV vijeku.

Druga sveska M. V.-a je opsežnija i raznovrsnija.

Gyula Nováki piše o prethistorijskim gradinama kao spomeničkim objektima. Nakon što je dao kraću sistematizaciju kulturnih skupina i stupnjeva u prethistoriji, autor tretira pitanje njihove zaštite u konkretnim slučajevima.

Zanimljiv je prilog Dr. Géze Entz-a u kome referira o konzervatorskom zahvatu na jednoj gotičkoj stambenoj zgradi u Pečuhu.

Laszlo Gerő tretira sličan problem u Šopronju. Konzervatorskim zahvatom dobivena je vrlo efektna fasada.

Mihali Détsy referira u istom smislu o otkrivanju zazidanih gotičkih prozora na barokiziranoj crkvi u Zalaszántó.

Imre Hetény raspravlja o zakonu o zaštiti spomenika i metodama zaštite.

Na kraju broj donosi obavještenja o konzervatorskoj službi u nekim stranim državama, izvještaj mađarske intendature za spomenike, te neke informacije o stranoj konzervatorskoj literaturi.

Ako treba dati ocjenu ovog časopisa, ona može biti samo pozitivna. Műemlék Védelem ima određenu fizionomiju koju mu određuje izdavač iz svoje radne problematike. Časopis, osim toga, informira stranog čitaoca o spomeničkom inventaru Mađarske, pa mu i kao takvom treba priznati ulogu koju također s uspjehom vrši. Kao informativni časopis određene problematike, on je u potpunosti postigao svoju namjenu, na čemu njegovim redaktorima treba čestitati.

Đ. Basler

ZBORNİK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE,
KNJIGA IX. 1958 GODINA, EDICIJA SAVEZNOG
INSTITUTA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE,
BEOGRAD

Arh. Marijan Mušić u članku »Konzervatorski lik Franca Stelea«, osvrće se, povodom 70-godišnjice rođenja, na zaslužnog radnika-konzervatora, akademika, prof. univerziteta, Dr. Franca Stelea. Stele se rodio 21. II 1886 g. kraj Kamnika. Maturirao je u Kranju, a slavistiku i istoriju umjetnosti studirao u Beču. Sa konzervatorskim problemima upoznao se prvi put na Institutu za proučavanje austrijske istorije. Uskoro postaje zemaljski konzervator za Kranjsku. To je po-

četak plodonosnog rada Stelea na ovom sektoru. F Stele se smatra čovjekom koji je otkrio i sačuvao bogato srednjovjekovno slikarstvo Slovenije.

Borivoje Drobnjaković u članku »Zaštita spomenika kulture i muzejske zgrade« konstatuje da materijali muzejskih zbirki propadaju u prvom redu usljed oskudice odgovarajućih prostorija i smatra da su adaptacije samo polovično rješenje ovog problema, te se, zbog toga, zalaže za zidanje novih muzejskih zgrada.

Mihailo Vunjak obrađuje uglavnom matematičku stranu problema »čišćenja eflorescencija soli (salitre) sa zidnih slika« pomoću pulpe od hartije. Ova metoda sastoji se u nabacivanju vlažne pulpe od hartije na zaraženu površinu zidne slike. Nakon sušenja, soli se skidaju zajedno sa pulpom. Brzina kojom se zid isušuje upravo je proporcionalna temperaturi površine isparavanju i brzini kretanja vazduha, a obrnuto je proporcionalna debljina difuznog sloja i relativnoj vlažnosti vazduha. Autor je ovaj metod primjenjivao na živopisu Pečke patrijarhije, ali nam ne saopštava kakve je rezultate postigao.

»Grafičke pretstave srpskih manastira kao izvorne podatke pri konzervatorsko-restauratorskim radovima« obradila je Olivera Nedić u bogato ilustriranom članku. Ona je grafičke izvore podijelila na dvije grupe: stariju, koju čine drvorezane vinjete inkunabula, i mlađu, grafičke pretstave poslije 1690 god. Takve su gravire Cetinskog manastira (1494), Gračanice (1539), Vlaškog manastira (1510), bakrorezi Donje crkve u Sremskim Karlovcima (1770), Velike Remete (1764), Kuveždina (1772), Studenice (1733), Hodoša (1750), itd. Autor se kritički osvrće na autentičnost podataka koje nam pružaju ove gravire, navodeći primjer da se studenički bakrorez iz 1733 god, pokazao kao tačan i poslužio konzervatorima kao osnova za rad na rekonstrukciji manastirske trpezarije.

Anika Skovran u »Uvodu u istoriju slikarskih priručnika« iznosi rezultate rada Instituta na proučavanju slikarskih priručnika starih majstora u svrhu praktične konzervacije. Pored uvoda, u kome se daje pregled istorije literature o slikarskim priručnicima uopće, posebno su pomenuti »Nektarijev tipik« koji nam je sačuvan u ruskom prevodu, »knjiga o umjetnosti živopisa« sveštenika Danila iz 1674 god. i dva priručnika porodice Zografskih iz 18 stoljeća.

Izvještaj o prethodnim radovima na prikupljanju dokumentacionog materijala za zaštitu ostataka dvorca despota Đurđa u Starom smederevskom gradu dali su arhitekti A. Deroko i I. Zdravković. Ostaci dvorca (zid visok oko 10 m, a dug oko 40 m) predstavljaju jedini primjer za koji se sa sigurnošću može tvrditi da je služio kao srednjovjekovno sjedište vladara. Zid je nagnut te će se pristupiti njegovom učvršćivanju. Radovi su izvedeni 1957 god. Kao ilustracije doneseni su brojni planovi, skice, fotografije i table iskopanog arheološkog materijala (uglavnom vojnog karaktera).

Izvještaj o konzervatorskom zahvatu na ornamentima i zidnoj kaligrafiji na zidovima Sinanove tekije u Sarajevu u toku 1957 god, dao je Zdravko Kajmaković. Radove je izveo Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH.

Na osnovu dva slučajno sačuvana originalna detalja, kao i na osnovu izvjesnih elemenata sa fresaka u Dečanima, arh. Slobodan Nenadović u članku »Dve rekonstrukcije štukoplastike u srpskoj srednjovjekovnoj arhitekturi«, daje grafičku rekonstrukciju štukoplastike u Sopoćanima (vijenci na apsidi, pilastru i na portalu) i Petrove crkve kod Novog Pazara.

Anđela Horvat upoznaje nas sa »pravilnicima za čuvanje starina većih mjesta u NR Hrvatskoj«, koji

su doneseni od strane konzervatorskih zavoda, a predstavljaju glavnu dodirnu tačku na kojoj saraduju NO, urbanistički biro i vlasnici, s jedne strane, i konzervatorski zavodi, s druge strane.

Nadežda Pešić, u članku »Uloga i značaj dokumentacije u zaštiti nepokretnim etnografskih spomenika kulture«, dijeli ovu dokumentaciju na informativnu (ako se ne ide za konzervacijom) i konzervatorsku i daje šeme uzimanja podataka. Konstantno zadržavanje samo na teoretskim aspektima zaštite etnografskih spomenika kulture, govori nam da se još uvijek nije riješila praktična strana ovoga problema.

Branka Skakić donosi komentar i prepise tri dokumenta iz Arhiva NR Srbije. Dokumenti se odnose na opravku manastira Žiće 1875 god., koju je izveo vladika Joanikije Nešković. Ti dokumenti ilustruju pravilan stav »Popečiteljstva« u vezi sa ovom opravkom, što dokazuje da je odgovornost u konzervatorsko-restauratorskim poslovima starijeg datuma nego što to na prvi pogled izgleda.

U članku Nadežde Katanić: »Nekoliko pretstava Trajanovog mosta na Dunavu« iznesena su razmatranja o 3 pretstave mosta: na jonskom kapitelu, na opeci iz negotinskog muzeja i na mermernoj ploči iz Muzeja u Kraljevu za koje se sve smatra da su falsifikati. Autor se osvrće i na pretstave mosta koje nam je skicirao Jakob Lev 1669 godine kao i na pretstave na Trajanovom stubu i Trajanovom novcu.

Arh. Ivan M. Zdravković izvještava o radu III savjetovanja konzervatorskih radnika Jugoslavije, koje je održano u Vrnjačkoj Banji u oktobru 1957, a na kome su usvojena Pravila Društva konzervatorskih radnika Jugoslavije. Referat o potrebi osnivanja Društva podnio je Nace Šumi.

Branislav Kojić piše o »Međunarodnom kongresu o aktuelnim urbanističkim problemima u vezi sa spomenicima kulture i sa naslijeđenim ambijentima« (Milano, septembar 1957).

Izvještaj sa zajedničkog sastanka u Amsterdamu Komisije ICOM-a za tretiranje slika i Komisije ICOM-a za laboratorije po muzejima dao je Mihailo Vunjak.

O radu i ustrojstvu Centralnog instituta za restauraciju u Rimu piše Rajko Sikimić, koji je godinu dana proveo u ovoj ustanovi kao stipendista UNESCO-a

Šefik Bešlić u članku »Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini« daje panoramski prikaz konzervatorskih radilišta i rezultate rada Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u toku 1956 i 1957 godine.

Izvještaj o radu Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture AP Vojvodine za 1955, 1956 i 1957 godinu dao je Jovan Sevdik.

Nekrolog Svetislavu Strali, slikaru konzervatoru, jednom od pionira konzervatorske službe u Srbiji, koji je umro 3 XI 1957 g. u Beogradu, napisao je Svetislav Mandić.

Na kraju Zbornik donosi prikaze strane i domaće stručne literature i popis prispjelih knjiga.

Zbornik je dobio nešto solidniju tehničku opremu (naročito papir), ali je u odnosu na broj radova nešto siromašniji nego ranijih godina. Dobija se utisak slabe konzervatorske aktivnosti tokom 1 1957 godine, osim ako nije u pitanju nedovoljan odziv saradnika.

Z. Kajmaković

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU,
nova serija, 1953 god. sveska XIII — arheologija

Dr. Milutin i Dr. Draga Garašanin u raspravi «o problemu ranog bronzanog doba u Srbiji i Bosni», a na osnovu podataka dobivenih otkopavanjem tumula u Belotićim i Beloj Crkvi u Srbiji i na Glasincu u Bosni, konstatuju zajedničke crte (naročito u načinu sahranjivanja) ovih nalazišta te ih pripisuju zajedničkom kulturnom centru čije analogije nalaze i na sjevernom rubu Ponta.

»Crvena Stijena« — prvi paleolitski lokalitet u Crnoj Gori (nalazi se kod sela Petrovića na pruži Bileća — Titograd), predmet je iscrpnog izvještaja Dr. Alojza Benca i M. Brodara, koji su u ovom pripečku nastavili ranije započeta istraživanja (sondažna otkopavanja 1956). Dr. Brodar daje svoj konačni sud i iznosi rezultate istraživanja stratuma I—IV, (Stratum I prelaz iz Halštata A u Halstat B, II srednje neolitsko doba, stratum III najstariji neolit zap. Balkana, stratum IV mezolit). M. Brodar iznosi rezultate otkopavanja u dubljim slojevima — paleolit, od stratuma V do stratuma XIV. Rad je ilustriran presjecima kroz pripečak i sa 32 table pronađenog materijala.

I. Rakovec piše o pleistocenskim sisavcima u Crvenoj Stijeni. Životinjski ostaci nalazili su se sve do stratuma XI i zastupljeni su uglavnom sisavci, manje ptice.

Borivoj Čović iznosi rezultate rada na otkopavanju lokaliteta Barice kod Gračanice, te ga na osnovu pronađenog materijala, uglavnom keramike, datira u kasno bronzano doba (Halstat A — Glasinac IIIb).

Dr. Maria Hopf saopštava rezultate analize neolitskih žitarica pronađenih u ljesu prilikom iskopavanja neolitskih naselja u Lisičićima (dolina Neretve) i u Lugu kod Goražde. Radi se o obuvenom ječmu i pšenici (Lisičići) i višerodnom, golom kao i obuvenom ječmu u Lugu. Analiza je obavljena u laboratoriji Romisch — Germanisches Museum-u u Mainz-u. Jezik nemački (?).

Boris Ilakovac objašnjava i zalaže se za »primjenu cilindričnog koordinatnog sistema kod iskopavanja tumulusa« i navodi loše i dobre strane ovoga sistema.

Dr. Irma Čermošnik u članku »Arheološka istraživanja u okolini Bihaća« iznosi rezultate terenskih iskopavanja u Založju. Obradene su: kamene gromile, jednobrodna crkva sa pripretom, stanbena kasnoantička zgrada i starohrišćanska crkva vrlo interesantnog tlocrta, koju autor datira u V vijek. Izvan Založja obradeno je groblje u Čavkićima sa crkvom iz XIV—XV vijeka, rimski lokaliteti u Izačiću, Brekoviću, itd.

Isti autor daje kraći članak o »panonskoj nošnji na rimskim spomenicima u Bosni i drugim našim krajevima« vezujući ovu nošnju za keltske uticaje.

Dimitrije Sergejevski dao je 4 inventivne rekon-

strukcije ornamentiranih parapetnih ploča, koje je dr. Irma Čermošnik otkopala u Založju.

V. Paškvalin prikazuje tri rimska natpisa sa područja Bosne i Hercegovine: Sjekose, opština Čapljina (doba Septima Severa 193—211 n. e.), Gornje Ocrkavlje, Miljevina kod Foče (žrtvena ara iz vremena poslije 212 n. e.) i nadgrobni spomenik nepoznate provenijencije.

Marko Vego u članku »Crkva u Različima kod Konjica« iznosi rezultate rada na otkopavanju temelja ove romanske crkve, nastale, vjerovatno u drugoj polovini XII ili prvoj polovini XIII vijeka. U crkvi se upotrebljavao, po autoru, istočni obred, a srušena je u vrijeme turske okupacije (XV v.). Portal je renesansni.

Isti autor u posebnom članku piše o »ćirilskim natpisima iz Hercegovine«: natpis iz Knežpolja (Mostarsko blato-Odžak), natpis iz sela Živnja (gornja Neretva) i natpis iz Mostara. Autor daje iscrpna jezička, paleografska i istorijska razmatranja kao i faksimile natpisa.

»Srednjovjekovni gradovi u Neretvi« obrađeni su temeljito u studij Pave Anđelića. Obradjeni su: Biograd, Vrbač, Bijela, Dbar, Borovac, Ribič, Gradac, Kom, Dragić, Grad kod Džepa, Grad kod Repovca, Kruševac, Grad kod Bara i Bokševac. Autor rješava zagonetku oko imena i lokacije grada Bokševca koji je spomenut u povelji kralja Matije i o čijoj lokaciji do sada nije bilo jedinstvenog gledišta. Grad je, po autoru, dobio ime po planini Bokševici na čijim se obroncima nalazi. Anđelić razvrstava gradove po starini u 3 grupe: gradove ranog srednjeg vijeka, razvijenog srednjeg vijeka i turskog perioda. Iscrpna i temeljita razmatranja ubjedljiva su i onda kada autor iznosi svoje, u mnogo čemu, zanimljive hipoteze. Prelazeći iz domena gradova na objašnjenje opštih pojmova kao što su »gradovi«, »opštine«, »Vlaški katuni«, »župe«, itd., on ujedno prerasta okvire svoje skromne teme i daje zapažen rad iz društvenih, socijalnih i političkih odnosa srednjovjekovnih ljudi.

»Numizmatički izvještaji — V« dr. Joze Petrovića ovoga puta tretiraju »dinariće iz Brčkog« iz vremena ugarsko-hrvatskog kralja Karla Roberta i njegovog sina Ljudevita I. (1308—1393).

U dijelu »manji prilozi« Zdravko Marić piše o nekim manjim preistorijskim nalazima iz BiH: kalupasta sjekira iz Velike, brušena kamena sjekira iz Majdana (kod Gradine) i nekim nalazima iz Dvorova kod Bijeljine, Knez Tomo o »preistorijskom depou iz Osretka — Bosanska Krupa, Dimitrije Sergejevski o rimskoj cesti Siscija — Sirmium, odnosno, o lokaciji stanice Ad Basante na ovoj cesti, koju postavlja u blizini današnje Županje, i, naposljetku, Glasnik zatvaramo sa »arheološkim referatom iz Bugojna i Ljubije — Japre« od dr. Joze Petrovića.

Z. Kajmaković